

К. Асаналиев, С. Байгазиев,
С. Жигитов, К. Иманалиев

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

10

Асаналиев К., Байгазиев С., Жигитов С., Иманалиев К.
А – 97 Кыргыз адабияты: Орто мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби. Оңдолуп, толукталып 4-басылышы. – Б.: «Инсанат», 2013. – 360 б.

ISBN 978-9967-452-91-6

Бул окуу китеби Кыргыз билим берүү институту тарабынан түзүлүп, 1993-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көргөн кыргыз адабиятынын жаңы программасынын (авторлору: С. Байгазиев, А. Муратов) негизинде жазылды.

Окуу китебинин материалдары авторлор тарабынан төмөнкүчө бөлүштүрүлүп иштелди.

1. **Кенешбек Асаналиев** – «XIX–XX кылымдардагы кыргыз кол жазма адабияты», «Молдо Нияз», «Молдо Кылыч», «Осмонаалы Сыдыков», «Белек Солтоноев», «Каныбек», «Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде – проза», «Согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты», «Э. Хемингуэй».

2. **Советбек Байгазиев** – «Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде: драматургия», «Ж. Турусбеков», «М. Элебаев», «Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты: драматургия (1941–1959)».

3. **Салижан Жигитов** – «Кыргыз профессионал адабиятынын жаралышы (1919–1924)», «Кыргыз адабиятынын телчигиши (1925–1929)», «К. Тыныстанов», «А. Осмонов», «Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде: поэзия», «Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты: поэзия».

4. **Киреше Иманалиев** – «А. Токомбаев», «К. Маликов», «К. Жантөшев», «К. Баялинов», «М. Алыбаев», «Р. Шүкүрбеков».

5. **Жоомарт Бөкөнбаевдин** адабий портрети үчүн **Б. Керимжанованын** материалы пайдаланылды.

А 4306020400–12

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721

ISBN 978-9967-452-91-6

© Автордук коллектив, 2013.
© Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2013.
© «Инсанат» басма борбору, 2013.

XIX–XX КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ КОЛ ЖАЗМА АДАБИЯТЫ

Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн узак жана татаал жолунда жалпы түрк элинин бирдиктүү тутумунда жалпы, орток жазма маданиятка ээ болуп келгени ырас. Мына ушул жагдайда Орхон-Енисейлик таштагы жазуулар, Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» деген атактуу сөздүгү, Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасы байыркы түрк элдери менен канатташ жашаган мезгилдеги кыргыз элине да толук тиешелүү орток мүлк катарында каралуу керек. Бирок кийинчерээк, кыргыз эли өзүнчө жиктелип, өз алдынча эл, өз алдынча улут катарында калыптана баштаганда өзүнүн бул орток мүлкүнөн ажырап, унутуп калган мезгилге да туш келген. Бул жөн эле мезгил эмес. Бекеринен улуу «Манас» эпосу төмөнкүдөй сөздөр менен башталбайт:

Бирөө тентип Алтайга,
Бирөө тентип Кангайга,
Бирөө тентип Эренге,
Бирөө түшүп кетти теренге...

Ушундай катаал кыргынга учураган эл жалпы орток маданиятынан ажырап, унутуп калары да шексиз. Ошентип дүйнөлүк маданий өнүгүштүн кербен жолунан сырткары калган кыргыз эли өзүнүн эң негизги маданий мүлкү болгон поэзияны кантсе да оозеки түрдө кылымдан-кылымга, муундан-муунга өткөрүп сактап келди. XVI кылымда, айрыкча XVII–XVIII кылымдарда арабдардын үстөмдүк таасири натыйжасында кыргыз элинин турмушуна ислам дини кире баштайт. Бирок бул дин кыргыз жерине диндик философия катарында толук орношуп, өнүгүп кетүүгө үлгүргөн жок. Ошондой болсо да ислам дининин жөрөлгөлөрү, каада-салттары кыргыз турмушуна каада-салт, жөрөлгө денгээлинде бекем орной баштаганы талашсыз. Кандай болсо да, кыргыз элинин ойгонушунда, маданий өнүгүшүндө ислам дининин белгилүү даражада оң маанидеги кызмат аткарып кыргыз айылында колунда бар адамдардын сабатын араб жазуусунун негизинде ачып, ээ болушка белгилүү мааниде ыңгайлуу шарт бул али кыргыз элинин өздүк улуттук жазмасы ошондуктан араб жазмасын пайдалангандар,

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИРИКЧЕ СӨЗ БУУ ЖАНА ПОЛИМ
СУ
АДАМ РАЙОНУ ЖУМАБАЕВ
Анткени
МААЛОРТО МЕСТЕГИ
ИНН 03 07201210188
02.05.2018
3583

фарси тилине, же татар тилине ыңгайлаштырып жазышкан. Анткени, ошондо гана алардын кол жазмалары эл арасына тароого же басмадан жарыяланууга мүмкүнчүлүк алган. Бирок кандай болсо да, эл арасында диний маданияттын даражасында кат-сабаттуу адамдардын пайда болушу сөзсүз түрдө кол жазма адабияттын жаралышына түрткү бербей койгон эмес. Натыйжада, ушундай тарыхый-маданий өбөлгөлөрдүн негизинде XIX кылымда кыргыз элинин кол жазма адабияты пайда болот.

Бирок бул кандай түрдөгү кол жазма жана ал кыргыз турмушунда кандай маданий даражага өнүгүп жетишке үлгүрө алды? Маселенин маңызы мына ушунда. Оозеки сөздөн тамгалуу жазма сөзгө, андан кийин китеп сөзүнө айланышы адамзат коомунун маданиятын күтүлбөгөн бурулуштарга, өзгөрүштөргө алып келген күрдөөлдүү тарыхый окуялардын катарына жатат. Байыркы доордо тамгалуу жазма сөз, маселен, Египетте, Римде же Грецияда «сыйкырдуу» көрүнүш катарында бааланган. Бул бекеринен эмес. Анткени папируска¹, пергаментке² же дагы бир башка материалга түшкөн тамгалар өзүнөн өзү окулуп, өзүнөн өзү «жандана» баштаган. Мына ошентип тамгаларды кагазга түшүрүүчү өзүнчө бир кесип да пайда болгон. Аны орусча айтканда «переписчик» же «писец» деп айтышкан. Бизге, азырынча, «көчүрүп жазгыч» десек болот. Натыйжада көчүрүп жазгычтардын күчү менен басма станок ойлонулуп табылганга чейин эле өнүккөн өлкөлөрдө китеп маданияты кадимкидей эле адам коомунан орун ала баштаган. Ошондуктан көчүрүп жазуунун өзүнчө бир салты, маданияты өнүгүп чыккан. Мындайча айтканда, ар бир тамганы сулуулап, көркөмдөп жазуу өзүнчө бир даназалуу мартабага көтөрүлгөн. Сулуулап, көркөмдөп жазууну – «каллиграфия», ал эми ошондой кесиптеги кишини – «каллиграф» деп аташкан. Ушунун өзүнөн эле кол жазма маданияты адамзат баласынын тарыхында айрыкча тарыхый-маданий мааниге ээ болгону ачык сезилет.

Ал эми кыргыз жергесинде, кыргыз турмушунда кол жазма маданияты кандай абалда болду, маселен, кол жазманы көчүрүп жазууну кесип кылуу, аны муундан-муунга улантуу, ошондой эле көчүрүлгөн кол жазмаларды улуттук кенч, улуттук

¹ Тропикалык Африкада өскөн көп жылдык өсүмдүктүн сабагынан жасалган кагаз.

² Атайы иштелип, кол жазма үчүн даярдалган айбанаттын терилери.

мүлк катары сактап, бапестөө салты жаралдыбы, маселе мына ушунда. Ачыгын айтуу керек, бизде, кыргыз турмушунда кол жазманы көчүрүп жазууну кесип кылуу маданияты, албетте байыркы Египетте, орто кылымдагы Византияда, Батыш Европада эн бир ардактуу жана мартабалуу сыймыкка бөлөнгөндөй денгээлге жете алган жок. Буга өзүнүн себептери бар. Биринчиден, кол жазма маданияты улуттук кыргыштан өнүгүп чыкпады. Кыргыз арасында анча-мынча кат-сабаттуу адамдар араб тамгасын өздөштүрүп, кыргыз-чагатай, кыргыз-татар тилдерине ылайыкташтырып пайдаланышты. Экинчиден, кыргыз кол жазмасынын тарыхый өнүккөн жолу узакка созулбады. Ал пайда болуп, өнүгө баштаганда эле жаңы коомдук өзгөрүшкө, тагыраак айтканда, Октябрь революциясына туш келип, коомдук-социалдык, тарыхый-маданий турмуш жаңы багыт менен өнүгүү багытына өтүп кетти.

Мына ушундай тарыхый шарттардын негизинде кыргыз кол жазма адабияты XIX кылымда пайда болуп, өнүгө баштады. Анын өкүлдөрү булар: Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Осмонаалы Сыдык уулу, Белек Солтоноев, Казыбек Мамбетимин уулу, Алдаш Молдо, Ысак Шайбеков, Токтораалы Талканбаев, Абылкасым Жутакеев. Эгерде ушул аты аталгандардын өмүр баянын жалпы-жонунан эле карап көрсөк, булар негизинен XIX кылымдын башында жарык дүйнөгө келгендер, алар кыргыздын ар кайсы бурчунда жашаган, айрымдары гана болбосо көпчүлүгү өз айлынан, өз коктусунан алыс узаган эмес, бири бирин тааныган да, билген да эмес (айрым гана учурларды эске албаганда). Ошондой эле булардын алган-билген билими да чектелүү болгон, башка элдердин, башка дүйнөнүн маданияты менен тааныштыгы да белгилүү денгээлден ары чыккан эмес. Маселен, айрымдары эски чагатай, фарси, араб тилиндеги, айрымдары татар тилиндеги адабий-көркөм китептер менен тааныш болгон (ушул мааниде айрыкча бөлүнүп турганы Белек Солтоноев). Дагы бир мүнөздүү учур. Булардын өз аты менен кошо «молдо» деген наам коштолуп турганы бекеринен эмес. Анткени, Молдо Нияз да, Молдо Кылыч да, Алдаш Молдо да, Тоголок Молдо да өздөрүнүн кат-сабатын диний мектептерден ачышкан. Ошондуктан алар арабча куран окуп, кат-кагаз жаза билгендиктен эл арасында аларды көбүнчө «молдо» деген наам менен кошуп аташкан. Ушул жагдайдан алып караганда «молдо» деген кесипчилик дүйнөлүк «жазгыч-көчүргүч» деген наамдай бийик жана

кадырлуу угулган. Мына ошондой «молдолордун» шыгы, аракет-эмгегинин натыйжасында араб тамгасы менен кагазга түшүрүлгөн кыргыз элинин эң биринчи кол жазма адабияты жаралат. Демек, «молдо», «молдолук» бул жөн эле «жазгыч» же «көчүрүп жазгыч» эмес, бул баарынан мурда – жеке чыгармачыл инсан. Бирок бул жазгыч акындар өздөрүнүн табияты боюнча азыркы жазма адабиятка караганда фольклорго алда канча жакын болчу. Тагыраак айтканда, алар фольклордон, маселен, арман, терме-санат ырларынын салтынан узап кете алышкан жок, ошондой эле индивидуалдуу жекече чыгармачылыктын, ан-сезимдүү авторлук чыгармачылыктын кесиптик даражасына көтөрүлүп жетише алган жок. Мындай болушу толук түрдө табигый, мыйзам ченемдүү көрүнүш болчу. Анткени мындай даражага жетиш үчүн биринчи жазгыч акындардын тагдырына берилген тарыхый мөөнөт өтө кыска болду. Маселен, орус адабияты XVIII кылымдын бийик деңгээлине, Карамзиндин деңгээлине жетиш үчүн XI–XVII кылымдардын аралыгын, б. а. жети кылымдын аралыгын басып өтүүгө туура келген. Ал эми кыргыздын жазма адабияты бар болгону XIX кылымдын экинчи жарымында, XX кылымдын биринчи жарымында дүйнөгө келип, калыптана баштады. Анын үстүнө бул жазма адабият нукура улуттук негизден, улуттук кыртыштан өнүп чыккан жок. Ошондуктан аны колдоп, андан ары өнүктүрүп жиберүүгө шарт, өбөлгө түзүлбөдү, жазма адабияттын бирден-бир таянычы, базасы улуттук басма иши жок эле. Ушундан улам, биринчи жазгыч акындар көркөм сөз өнөрүнүн жаңы багытын баштоого гана, анын эң алгачкы негизин гана калыптоого араң үлгүрүштү. Кыргыз эли ал мезгилде негизинен уруу-уруу болуп, бөлүнүп жашагандыктан, алардын ортосундагы жалпы элдик, жалпы улуттук өз ара байланыш жокко эсе болгондуктан, бул акындардын чыгармачылыгы да жекече бөлүнүп, негизинен өз-өз коктусунда, өз-өз дөбөсүндө обочолонуп кала берген. Булардын ушундайча бөлүнүп-бөлүнүп обочолонгон абалда турушу кол жазма адабиятынан кетенчиктеп, жалпы адамзаттык маданияттан четтеп калышына да себепкер болбой койгон эмес.

Кыргыз жергесине Совет бийлигинин орношу жаңыдан башталган кол жазма адабиятынын андан аркы тагдырына кескин бурулуштарды алып келди. Маселен, алардын көпчүлүгүнүн чыгармалары өздөрүнүн мазмуну боюнча, айрыкча диндик багытталышы боюнча жаңы бийликтин саясатына,

социалисттик идеологиянын жол-жоболоруна туура келген жок, ал турмак карама-каршы болду. Мына ошондуктан, алар чындык турмушта дегеле болбогон сыяктуу «кара сандыктын» түбүнө жабылды (Молдо Нияз, Казыбек, Алдаш Молдо ж. б.) же элге каршы кандайдыр бир коркунучтуу көрүнүш катарында жарыяланды (Молдо Кылыч ж. б.), ал эми жазгыч акындардын кээ бирлери өздөрүнүн чыгармачылыгын жаңы бийликтин саясатына ылайыкташтырууга аргасыз болушту же аң-сезимдүү түрдө, ички ишеними менен ошондой жасашты (Т. Талканбаев, А. Жутакеев, Тоголок Молдо ж. б.).

Мына ушундайча түзүлгөн жаңы тарыхый шарттарда эң биринчи кыргыз жазгыч акындары өздөрүнүн калыптанган эстетикалык мектебин, бекемделген адабий салтын орнотууга жана улантууга үлгүрбөй калышты. Ал турмак алардын кол жазмаларынын түп нускалары, кол тамгалары, ал гана эмес өмүр баяны да толук сакталбай калышы да дал ушул тарыхый трагедиялуу кырдаалга байланыштуу.

Кыргыздын биринчи жазма акындары эмне жөнүндө жазышты, эмнени даңазалады жана эмнени ашкереледи? Баарынан мурда алар өз мезгили, өз доору жөнүндө жазышты, ал кандай мезгил, кандай доор экенин түшүнүп-билүүгө аракеттеништи. Ошондуктан алардын дээрлик бардыгынын чыгармаларынан XIX–XX кылымдарда кыргыз элинин башынан өтүп жаткан тарыхый окуялар, атап айтканда, Кокон хандыгынын үстөмдүгү, Россия бийлигинин келе башташы, күч алып орной башташы, буга карата болгон кыргыз манаптарынын мамилеси, кыргыз элинин уруулук коомдук турмушу, көрүнүктүү манаптардын жашоо-өмүрү, алардын өз ара карым-катышы сыяктуу окуялар кенири орун алат. Ошондой эле жазгыч акындар өмүр, өлүм, сүйүү темасына, адамдардын жүрүм-турумуна, жаратылыш көрүнүштөрүнө арналган чыгармаларды жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, XIX кылымдын орто ченинен тартып, XX кылымдын башында жарала баштаган кыргыз кол жазма адабияты (түп нускалардын дээрлик сакталбай калганына карабастан) кыргыз элинин маданий тарыхында өзүнчө бир маанилүү тилкени түзөт, элдин өткөн турмушун, оор жана татаал тагдырын таанып-билүүдө баа жеткис көркөм байлык экени талашсыз чындык.

МОЛДО НИЯЗ (1823–1896)

Кыргыз маданиятынын тарыхында эң табышмактуу чыгармачыл адамдардын бири – Молдо Нияз Эрназар уулу. Колдо бар материалдардын жана үзүл-кесил изилдөөлөрдүн негизинде 1823-жылы кыргыздын түштүгүндөгү азыркы Кадамжай районунун Кызыл-Булак деген жеринде туулган. Ошондой эле айрым билимдүүлөргө караганда Молдо Нияз араб, фарси, чагатай (оозеки түрк тили) тилдерин жакшы билген жана ошол тилдерде жаза билген билимдүү адам болгон. Акындын чыгармаларынын мазмунуна кайрылсак, ал кыргыз жергесин дээрлик аралап чыккан, өз учурундагы атактуу манаптарды, эл бийлеген көрүнүктүү адамдарды жакшы эле билген экен.

Балачылык – мастыкта,
Жаны өспүрүм жаштыкта.
Барбаган жерим калбады.
Аркада калган марттардын,
Албаган жерим калбады.
Көздүн нуру барында,
Көрбөгөн жерим калбады.

Өзүнүн өмүр таржымалы сыяктуу санаттарында (алар «биринчи кол китепте» да, «экинчи кол китепте» да бар) Молдо Нияз Атантай менен Тайлактын балдарынан тартып, Курманжан менен Шабданга чейинки манаптарды айтат. Токмок менен Таластан Алай менен Анжияндан тартып, Маргалан менен Кашкарга чейинки жерлерди санап чыгат. Ушуга караганда Молдо Нияз көп жерлерди аралап, ар түрдүү элдердин жашосун көргөн, өз заманындагы коомдук турмушту терең иликтеп, терең түшүнгөн адам болгон.

Бул акындын тагдырынын табышмактуулугу өз доорунда ушунчалык элди, жерди аралап (ал арийне, бекер жүргөн жок, көркөм чыгармаларын жаратып да жүрдү) таанымал болгон адам, кийин совет бийлиги учурунда ың-жыңсыз, дайынсыз болуп кеткендигинде. Маселен, 1935-жылдан баштап элдик оозеки поэзияны жана анын атактуу өкүлдөрүнүн чыгармачылыгын жыйноо, жазуу иши бир кыйла активдүү колго алына баштаганда да, кийинчерээк да анын аты аталбайт, дегеле ал турмушта болбогон сыяктуу. Ал турмак кыргыз акындарын биринчи болуп изилдөөгө алган окумуштуулардын да көңүлүнө түшпөйт.

Эмне үчүн ушундай болду? Буга эң биринчи себеп: элдик оозеки поэзияны, акындардын чыгармаларын жыйноо, топтоо канчалык активдүү жүргөндүгүнө карабастан, ал үзүл-кесил (эпизоддук) мүнөздө өтүп, нукура илимдин денгээлине көтөрүлө алган эмес. Экинчи негизги себеби, кантсе да Молдо Нияздын поэзиясы көп жагынан советтик бийликтин саясий кызыкчылыгына туура келген эмес. Ошондуктан анын кол жазмаларын сактап жүрүшкөндөр ачыкка чыга алган эмес, түз эле коркушкан.

Молдо Ниязды акын катарында илимге негиздүү түрдө биринчи ачкан көрүнүктүү окумуштуу, профессор Б. М. Юнусалиев (1913–1970) болгон. Акындын кол жазмалары жөнүндөгү маалыматты Б. Юнусалиев биринчи жолу 1951-жылы Охналык Баит Исманалиев дегенден уккан. Бирок 1957-жылы гана Азиз Токтобаевдин жардамы менен бир кол китебин таап, Кыргыз академиясынын тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондуна өткөргөн. Көрүнүп тургандай, арадан алты жыл өткөндөн кийин гана, эмне үчүн бул иш дароо эле болгон жок?

Кыргыз фольклорун, «Манас» эпосун кыргыз акындарын кадырлап, ар түрдүү адилетсиз чабуулдардан коргогондордун бири Б. М. Юнусалиев ал учурда илим жагынан да, кызмат жагынан да мартабасы көтөрүлүп турган эле, ошондуктан Молдо Нияз жөнүндөгү кабарды угар менен эле бул ишти дароо эле колго алышка мүмкүнчүлүгү бар болчу. Бирок анте алган жок. Буга себеп, 1951-жылы сталиндик режим күчөп, ал турмак анын зомбулук бийлиги эң бийик чекитине жетип турган кези эле. И. В. Сталиндин өлүмүнөн кийин гана, Н. С. Хрущевдин ал жөнүндөгү атактуу баянынан кийин гана советтик турмушта идеологиялык кысым бир аз бошондоп, Молдо Нияздын поэзиясы өндүү мурастарга бир аз жол ачыла баштаган. 1957-жылы Б. М. Юнусалиев ушул мүмкүнчүлүктөн пайдалана алган. Ошентип, Молдо Нияздын адабий мурасын кайрадан жаратуу демилгеси эң биринчи иретте окумуштуу Юнусалиевге тиешелүү. Молдо Нияздын экинчи кол китеби да Б. М. Юнусалиев тарабынан кол жазма фондуна тапшырылган. Акындын үчүнчү кол китебин 1988-жылы А. Эркебаев тил жана адабият институтунун директору болуп иштеп турганда Алай районунун Жайылма деген кыштагында жашаган Аманулло Азимовдон алып, кол жазмалар фондуна өткөргөн. Ошентип Молдо Нияздын адабий мурасына тиешелүү үч кол китеби белгилүү. Ал эми ушул кол жазмаларды баштан-аяк өз

тартибине келтирип, басмага даярдап, биринчи жарыялоо иши О. Соороновдун үлүшүнө тийди. «Молдо Нияз Санат дигарастар» деген ат менен 1993-жылы жарыкка чыккан китеп – бул Молдо Нияздын адабий мурасынын биринчи жарыкка чыгышы.

С А Н А Т Т А Р

Молдо Нияз эмне жөнүндө жазган? Аны кандай маселелер кызыктырган? Акын өзүнүн адабий чыгармаларын негизинен санат формасында жазган. Ушул жагынан алганда анын элдик оозеки поэзиянын салттары, канондору менен тыгыз байланышы сезилет. Ошондой эле Молдо Нияз чагатай, фарси, араб тилиндеги айрым поэтикалык адабий үлгүлөр менен тааныш экени акындын чыгармаларынын мазмунунан, айрыкча тилдик курулмаларынан ачык эле көрүнүп турат. Акын эмне жөнүндө гана жазбасын, адамдардын жүрүш-турушубу же коомдук турмуштагы кубулуштарбы, алардын ички маңызын ачып көрсөтүүдө, бардык учурларда исламдык диний көз караш, жол-жоболор дайыма үстөмдүк кылат.

Баарынан мурда Молдо Нияз диний ойчул катары «бу дүйнө», «тиги дүйнө», дегеле жаратылыштын жаралышы жөнүндө ойлонот, айлана-чөйрөнүн, дүйнөнүн кубулмалуу касиет-сапаты жөнүндө айтат. Акын «тиги дүйнөнү» төмөндөгүдөй сүрөттөйт:

Байыркы сөздөр атмак жок,
Базарга мал сатмак жок,
Мындагыдай мүлкүн жок,
Рахат уйку, күлкүн жок.
Атка минип желмек жок,
Үйүнө кайтып келмек жок...

Хатун-бала сүймөк жок,
Кадырлуу азиз бул башын,
Кара жерге коюлар,
Эри-териң союлар,
Эки көзүн оюлар...

Акын канчалык динчил көз карашты жактаганы менен өзүнүн поэтикалык саптарында адам турмушунун чындыгын айтуудан баш тартпайт.

Келин келет, кыз кетет,
Токсон чыкса муз кетет,
Асманда жүргөн паранда
Индустан карап күз кетет.

Машырыктан баш багып,
Магрып карап ай кетет...

Келтирилген саптардан акындын турмушка, жаратылышка болгон көз карашы ачык эле көрүнүп турат. Ал турмуштун, табияттык көрүнүштөрдүн дайыма кубулуп, токтолбой өзгөрүлүп турарына ишенет, ошондуктан акын адамды чыныгы турмуш менен жашоого, ак ниет, адилет болууга, диндик жол-жоболордон чыкпай, аны таза сактоого чакырат.

Молдо Нияздын «Санаттарынын» борбордук мазмунун адам жөнүндөгү, адамдын жүрүм-туруму, адеби, жекече касиет-сапаттары жөнүндөгү акыл-насаат түзөт. Акын адамды «жакшы» – «жаман», «жакшы жигит» – «жаман жигит», «жакшы аял» – «жаман аял» деп так кесе экиге бөлөт, «жакшыны» «жаманга» карама-каршы коёт. Адамды мындайча экиге бөлүштүрүү жеке эле Молдо Ниязга тиешелүү эмес, бул кыргыз элинин санат поэзиясынын мүнөздүү өзгөчөлүгү. Молдо Нияз улуттук поэзиянын жазма өкүлү катарында ошол калыптардын негизинде өзүнүн санаттарын өнүктүрүү менен бирге, анын жаны түрлөрүн жаратат.

Мына ушул жагынан алып караганда Молдо Нияздын дүнүйө жөнүндөгү санаты кыргыздын башка акындарынан (төкмө акындарынан да, жазма акындарынан да) айырмаланып турат. Баарынан мурда ички мааниси боюнча. Акын өзүнүн диний көз карашына ылайык «дүнүйөнү» экиге бөлөт. Анын түшүнүгү жана далилдөөсү боюнча эки «дүнүйө» бар:

«О, дүнүйө», «бу дүнүйө»,
Аманат жалган бу дүнүйө.
Анда болбос о дүнүйө,
Беш күн өтөр бу дүнүйө.
Бейиштин жайы о дүнүйө,
Жалгандын жайы бу дүнүйө,
Мал кылар жайың бу дүнүйө,
Максатка жетер о дүнүйө.
Башын кетер бу дүнүйө,
Барар жериң о дүнүйө.

Бул ыр саптарындагы ойлор ислам дининин, Курандын аяттарынын белгилүү жол-жобо, көрсөтмөлөрү экени ачык эле көрүнүп турат. Бирок бул анчейин Куранды кайталоо эмес. Акын ушул белгилүү эрежелерди ырга айландырат, адамдын карапайым турмушу, тагдыры менен байланыштырат, акырында келип, «о дүнүйө» менен «бу дүнүйөнү» карама-каршы коюу

натыйжасында адамдын жашоосу, өмүрү үчүн кайсынысы чын, кайсынысы жалган экенин аныктайт. Молдо Нияз муну менен эле чектелбейт, эки дүнүйөнү бөлүштүрүүнү ого бетер жиктейт, «о дүнүйөнү» – «жакшыга», «бу дүнүйөнү» – «жаманга» ыйгарат.

Молдо Нияз «дүнүйө» жөнүндөгү жалпы ааламдык бийик темадан өтүп, кадимки эле кадыресе турмуш жөнүндө, адамдардын жөнөкөй тиричилиги жөнүндө да өзүнүн өзгөчө санаттарын жараткан. Акын адам турмушу, тагдыры жөнүндө ойлонгондо, анын өзүнүн жекече турмушу, жекече тагдыры катарында карайт, өзүнүн жекече арманы, жекече кайгысы катары сүрөттөйт.

Баш Алай жайлап жаз болсо,
Мал багып келсем дейт эдем.
Сары жилик, кой жорго,
Саман тору, кара жал,
Саратан жемин үзбөстөн,
Ат багып минсем дейт эдем.
Бул арманым дагы бар.
Сазга кулун байлатып,
Бээлүү болсом дейт эдем,
Боз шыбактуу боз талаа,
Ботолуу каймал боздотуп,
Төөлүү болсом дейт эдем.
Алайга көчүп жаз болсо,
Көк-ала жылкы айдатып,
Көрктүү болсом дейт эдем.
Кундуз телпек, түлкү ичик,
Бөрктүү болсом дейт эдем.
Бул арманым дагы бар.

Көрүнүп тургандай, акын анчейин гана кыргыз турмушунун өткөндөгү элесинин өзүнчө бир ачык, даана сүрөтүн тартат, ошол аркылуу кыргыз адамынын «арманын» ачат. Көрсө, кыргыз адамынын арманы асманда эмес, көктө эмес, кадимки эле жерде, өзү жашап, өзү күн көргөн айлана-чөйрөдө, карапайым турмушта экен. Ага бири жетет, экинчиси жетпейт, бири «зор» болот, экинчиси «кор» болот. Ушундан улам, адамдын «арманы» келип чыгат. Молдо Нияз үч нерсени апыртпайт, жок нерсени көкөлөтпөйт, кадыресе эле мал багып, «төөлүү», «бээлүү» болгонду, кийим кийип «көрктүү», «бөрктүү» болгонду бул турмуштун бийик мартабасы, жеткен дөөлөтү катарында көрсөтөт. Бирок акындын терең түшүнүгү боюнча «малдуу»

болуу менен адамдын бактылуу болушу жетишсиз. Ошондуктан адамдын дагы бир «арманы» келип чыгат. Ал мындайча:

Карчыга салып көлдөргө,
Каздарды алсам дейт эдем.
Алты тогуз мал берип,
Наздарды алсам дейт эдем.

Мына ушундай «наздардын» бири жайлоого көчүп кеткен «Жагалмай» сындуу Кымчажандын образын элдик оозеки поэзиянын үлгүлөрүнө салып сүрөттөйт.

Молдо Нияздын чыгармаларынын ичинде өзүнчө өзгөчөлөнүп турганы Курманжан датка жөнүндөгү санаты болуп эсептелет. Бул санат Алайдын атактуу ханышасы Курманжан датканын жеке адамдык трагедиясы жөнүндө баяндайт. Орус бийлигинин келиши менен кыргыз жеринде тарыхый бурулуштар болгону, ошондой эле уруучулук-патриархалдык тартип, жол-жобо менен жашаган коомдо күтүлбөгөн кайгылуу окуялар болгону да талашсыз. Курманжан датка дал ошондой оор тагдырга туш келгендердин бири. Алымбектен кийин даткалык дөөлөткө ээ болгон Курманжан өз уулдарынын бири Сибирге айдалып, бири Ооганстанга качып, бири орустун колунан курман болуп жатса да, ушундай жекече тагдырдын мүшкүлүнө карабастан ал орус бийлиги менен элдешүүгө барат. Албетте, бул Курманжан үчүн өтө эле оор эле, бирок ал элдин тынчтыгы үчүн, бөөдө кырсыкка кабылбашы үчүн орус бийлиги менен жарашууга аргасыз болчу. Акын Молдо Нияз Курманжан датканын ушул оор кайгысын бир кыйла таасирлүү сүрөттөгөн.

Кара түн менен там басып,
Карып болдуң бу чакта.
Абдуллабектен айрылып,
Дүйнөң кетти шо чакта.
Муңдуу болдуң бу чакта.
Булбулуңан айрылып,
Муңайгансың о чакта.
Жалтанчаак бу чакта,
Жакшы уулуңан айрылып,
Жаңылган башың о чакта.
Жолборсуңан айрылып,
Жолдон чыктың о чакта.
Адамдын баары жайланып,
Алайдай жакшы жер гана?

«Даткайым». Акындын бул санаты кыргыз аялынын сымбатын, сулуулугун, бийик адамгерчилик сапатын, акылмандык касиетин даназалайт. Ар кандай мактоо ырындай эле бул чыгарма деле күчөтүп, апыртып сүрөттөөдөн куру эмес. Бирок ошондой болсо да аялдын нукура сапатын көрсөтүү үчүн акын бул аялдын элесин реалдуу жашаган аялдардын кебете-кешпирине, кылык-жоругуна, атак-наамына салыштырат. Натыйжада Алымбектин Курманжаны, Бакыбектин Базаржаны, Султанмураттын Супсурканы, Ашымбайдын Айшажаны, Ырыскулбектин Канышасы ж. б. аталат. Албетте, бул аттардын көпчүлүгү азыркы окуучуга эчтеке деле туюндурбайт, бирок өз учурунда конкреттүү адамдын образын ачуу үчүн, өз учуру үчүн атак-наамдуу аялдарды аташ акынга өтө зарыл болгон. Анткени акын:

Ак бети айдын жүзүндөй,
Көздөрү чилги жүзүмдөй.
Чачы кара кундуздай,
Сааркы Чолпон жылдыздай.
Кашы кара пиликтей,
Колдору коюн жиликтей,
Конодо озгон күлүктөй.
Султан боюн карасан,
Суудан чыккан сүлүктөй

болгон сулуунун образын тартуу максатын көздөгөн.

Молдо Нияз кыргыз адабиятынын тарыхында кол жазма адабиятты баштагандардын эң алгачкылары катары өз доорун, өз заманын даана, таасын ырдаган диний түшүнүктөгү акын катары, өчпөс мурасын калтырган акын катары баалуу.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Молдо Нияз канча тил билген жана анын тил билгич өнөрү чыгармачылыгына кандай таасир берген?
2. Молдо Нияздын чыгармачылыгы социалисттик заманда кандай себептен унутта калды?
3. Акындын чыгармачылыгын алгач жолу ким изилдөөгө алган?
4. Молдо Нияздын чыгармаларынын башкы темасы жана көтөргөн маселелери кайсылар?
5. Молдо Нияз адеп-ахлак жагынан адамдарды эмнеге үндөйт?
6. Акындын философиялык ойлорунун маңызы эмнеде?
7. Молдо Нияздын санаттарынан жатка айта билгиле.

Нурмолдо (1838-1920)

Нурмолдо Наркул уулу кыргыздын классикалык акындар поэзиясынын улуу өкүлдөрүнүн бири. Ал 1838-жылы Ала-Бука районунун Кош-Терек айылында жарык дүйнөгө келген. Нурмолдо бала кезинде эле тың, чыйрак, зээндүү, таланттуу бала болгон. «От болуп чыккан жашынан, оттой күйгөн башынан» деп ал жөнүндө Коргоол акын бекеринен ырдаган эмес. Бала Нурмолдо адегенде Кош-Теректеги мечиттен окуп, кат таанып, сабатын ачкан. XIX кылымдын 40-жылдарында мечитте окуп жүргөндө ал молдолордун айткандарын, китептеги жазылгандарды дароо чап илип ала койгон өзгөчө зээндүүлүгүн көрсөткөн. Мына ошондуктан баланын бөтөнчө шык-жөндөмүн байкашкан туугандары жана окуткан молдолор мечиттеги окуусу аяктагандан кийин Нурмолдону андан ары чоң окууга жөнөтүүнү чечишкен.

Ошентип, Нурмолдо Наркул уулу 1850-жылдарда Наманган калаасындагы Молдо Кыргыз медресесинде окуйт. Нурмолдо аталган медреседе да өз жөндөмүн көрсөтүп, алдынкылардан болуп окуп, кийин окуусун бүткөндөн соң ушул эле медреседе мударис – окутуучу болуп калган.

Медреседе мугалим болуп жүргөн кезинде, ал тагдырдын буйругу менен Индиянын Кашмир шаарына барган. «Үлкөн шаар экен Кашмири, тааныбайт мени эч бири», – деп ырдайт Нурмолдо бир ырында. Нурмолдонун өмүрүндөгү бул окуя жөнүндө Жуман аттуу календер өз мезгилинде «Кыймылдатып Кашмирди, далайды көрүп бу жолдо, даанышман болду Нурмолдо», – деп ырдаган экен. Нурмолдо Кашмирде 5 жылча жүрүп, өнөр-билим үйрөнүп, Кашмирден ары Арабстандагы Мекке, Медина шаарларын кыдырып, анан көп жылдан кийин чоң тажрыйба, өнөр-билим топтоп, Ала-Букага кайтып келген. Нурмолдо өз доорунун билимдүү адамы болгон. Маалыматтарга караганда ал араб, фарси, түрк тилдерин билген. Анын оор кеселдерди айыктырып жиберүүчү табыпчылык өнөрү да болгон.

Ал өзүнүн ыр, поэмаларын кагазга түшүрүп жазган. Эскерүүлөргө караганда, учурунда Нурмолдонун 10го жакын кол

жазма түрүндөгү китеби болгон. Нурмолдо өз заманында акын катары, чоң молдо катары, чоң табып-дарыгер катары бүткүл Түркстанга атагы чыгып, а түгүл чет өлкөлөргө да белгилүү болгон. Нурмолдонун өзүнүн байбичеси Толгонайдын жана Нурмолдонун окуучусу Назармат Жайлообай уулунун төмөнкү эскерүүлөрү улуу акындын өз доорунда кандай даражадагы инсан болгондугу жөнүндө бизге көп кабар берип турат.

«Кызым, Айсулуум! Менин айтканымды кулагыңа бекем куюп ал. Атаңын ысмы Нур эле. Молдолукту өздөштүрүп, Нурмолдо атыкты. Ар жактан келгендер ар башкача улуктап аташчу. Мекке, Мединадан, Кашмирден, Пакистандан, Ыстамбулдан, Кыргыздан, Самаркенттен, Букарадан, Казандан жана башка ушундай сыяктуу жактардан келгендер: «Түркыстандын ак эшени барбы?», «Алаштын ак эшени кайда?», «Турандын ак эшени үйдөбү?» – дешип добуш салып келише турган». (Нурмолдо. – Бишкек, 2003, 540–541-беттер).

Нурмолдо бир нече тил билген, ал тилдерде көп китептерди окуган билимдүү адам болгондуктан түрк калктарынын тарыхын, Куранды, диндик санжыра-икаяларды, чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн жакшы билген. Ал айрыкча, кыргыз элинин оозеки көркөм адабиятын, эпосторун, элдик поэмаларды, ырларды терең билген. Өзү манасчы да болгон. Анын «Манас» айтканы жөнүндө Токмолдо аттуу адам мындайча эскерген:

«Шарапатын колдогур олуйа акын мударис Нуракем Марказий (борбордук) Асийада Пишпек, Ташкент, Ашкабат жактарда кыргызча ырдар эле. Кыргызчаны чала түшүнгөн угармандар арасында: Дүйшөмбү, Самаркент, Букар, Казан, Упа, Кыргыз, Урум, Ыстамбул шаарлары тараптарда орток түркий тилде (кыпчакча) ырдаган. Орток тилге түшүңбөгөн Кабулда, Кашмирде, Мекке-Мединада жана башка улук шаарларда араб тилинде төгүп ырдар эле. Ошойактарга зыйаратка барып келгендерден ояктыктар араб тилинде төгүп ырдагынына жуда мамнун болуп ыраазы экенин билдирген дубай салам кат жолдогонун алып келишкенин мага да көрсөткөн Нуракем. Мындай көп каттардагы: «Туран Түркыстанынын Наменкент вилаетиндеги Кош-Терек кыштагында жашаган жигарим (боорум) олуйа мударис акешен араб Нурмолдого» деп жазгандары кызык.

Атактуу Нурмолдо улуу Токтогул, Женижок, Эшмамбет сыяктуу акындардын устаты да болгон. Бул фактыны Токтогул акындын:

Көздөрүндө огу бар,
Колдорунда чогу бар,
Устатыбыз – Нурмолдо –

деп ырдаганы жана Женижоктун:

Карматып калем оң колго,
Жетелеп илим жолуна,
Жетектеген Нурмолдо –

деп эскергенинен билебиз. Ал эми Нурмолдонун өзү да

Шакирттерим Токтогул,
Эшмамбет экөө наркы бар.
Эл ичинде ээлеген,

Изгиликтүү баркы бар. –

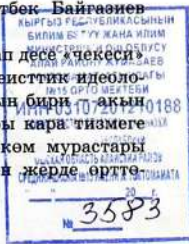
деп ырдап отурат. Демек, Нурмолдо өз заманында көп акын-дарга өрнөк көрсөтүп, акындык өнөрдүн таалимин берип, а түгүл кээ бирөөсүн мечит, мектепте окутуп, тамга таанытып, сабатын ачкан. Чынында эле улуу Женижок акын бала кезинде Нурмолдонун колуна окуп, кат тааныган.

Нурмолдо өзү да курч сөздүү, торгой тилдүү, дин жоболорун ыр менен жамгырдай төгүп айткан ак таңдай акын болгон. Жамгырдай төккөн ырларын кагазга да түшүргөн жазгыч акын эле. Учурунда Нурмолдону көргөн атактуу Арстанбек акын аны минтип мүнөздөп ырдаган экен.

Адыгине Нурмолдо,
Аят сөзү бир жорго,
Сымбаты ашкан жан экен,
Шарияттан шар экен.
Сүйлөгөнү курч экен,
Кол жетпеген мүлк экен.

Жогоруда айтылгандай, Нурмолдо ырларын кагазга түшүрүп, он кол жазма китеп түзүп, сандыгына салып жүргөн. Анын поэзиясы эл арасында кеңири белгилүү болгон. Бирок тилекке каршы, кол жазма китептердин бири да биздин күнгө жеткен жок. Мунун негизги себебин профессор Советбек Байгазиев мындайча туура түшүндүрөт:

«Дин, мечит-медресе, кожо-молдо, бай-манап десе «чекеси» тырышып, итатайы тутулган коммунисттик-атеисттик идеологиянын тушунда Түркстандын улуу уулдарынын бири – акын жана агартуучу Нурмолдо тап душманы катары кара тизмеге алынып, ысымын атоого тыюу салынып, көркөм мурастары куугунтукталып, кол жазмалары колго тийген жерде өрттө

лүп, большевиктердин таман астында тепселип, кор болгон. Таптык эрегишке, диндик идеологияга чулганган эски дүйнөнү биротоло кыйратабыз деп бир жактуу ураан көтөргөн кызыл коммунисттерге Нурмолдонун медресе, мечиттерде мударис болуп иштегендиги, имам, молдо, эшен болгондугу, кудайга ишенген акын экендиги, чыгармаларында динди ырдагандыгы жаккан эмес. Расмий бийлик «пролетардык массаны» мындай «феодалдык – диндик идеологдун зыяндуу» таасиринен оолак кармагысы келген. Бир кезде Нурмолдо өзү «Тарыхты танганын – тамырсыз калганын» деген терең ойду айткан. Чындыгында эле, большевизм өсүп жаткан муундарды өз эл-журтунун өткөндөгү маданий-адабий тарыхына карата манкуртка айландыруу жагынан көп нерселерге жетишти. Натыйжада, жашырганда не, Нурмолдо акын, агартуучу ушу сонку мезгилдерге чейин эле көпчүлүк калайык-калк үчүн белгисиз «материк» өңдүү болуп келди». (С. Байгазиев. Нурмолдо – тунгуч агартуучу – Бишкек, 2006-жыл, 5-бет.)

Цитатага алынган С. Байгазиевдин бул сөзүндө Нурмолдо агартуучу катары да айтылып өткөн. Чынында эле, Нурмолдо Наркул уулу XIX кылымдагы тунгуч агартуучулардын бири болгон. Ал Ала-Бука, Аксы аймактарында Октябрь революциясына чейин бир нече мечит-мектептерди уюштуруп, балдарды окуткан. Нурмолдо мечит-мектепте дин менен катар математиканы, агрономияны, географияны, тарыхты, адабиятты да окутуп, өз доорунун педагогикасына чоң жаңылык киргизген даанышман агартуучу болгон. Ал тарыхта биринчи жолу мечит-мектепте «Манас» эпосу боюнча дарстарды окуп, кыргыздын элдик оозеки адабиятын окуу-тарбия ишине киргизген.

Балдарды улуттук улуу мурастардын духунда тарбиялоого аракет кылган. Нурмолдо Наркул уулунун агартуучулук-педагогикалык ишмердиги жөнүндө биринчи жолу эмгек жазган ошол эле профессор Советбек Байгазиев өз оюн китебинде минтип жыйынтыктаган:

«Акырында жыйынтыктап айтарыбыз, улуу агартуучу Нурмолдо Наркул уулунун педагогикалык идеялары жана мечит-мектептеги окуу-тарбия ишмердиги улуттук кыртышыбыздагы орчундуу тарыхый мурас, дидактикалык, методикалык сабак катары бүгүнкү ала-тоолук педагогдор тарабынан бааланууга жана үйрөнүлүүгө тийиш деп ойлойбуз. Нурмолдонун окуу тарбия ишмердигинде жогоруда көрүнгөндөй, бүгүнкү педаго-

гиканын бир катар принциптеринин башталмалары жана прообразы жатат.

Илгери Женижок ырдаган экен:

«Биргап колдо каламды,
Молдо кылып чыгарган,
Карангыдагы адамды.
Илимий жолго жетелеп,
Тай-тайлатып кадамды.
Түбөлүк кантип унутам,
Нурмолдодой абамды».

«Мына ушинтип Женижок гана эмес, тунгуч даанышман агартуучубуз Нурмолдо жөнүндө бүтүндөй кыргыз журту ырдап жүрсө, тарыхый тамырыбызга таазим эткен болор элек». (С. Байгазиев, Нурмолдо – тунгуч агартуучу – 50-бет.)

Жогоруда айтылгандай, Нурмолдо Мударис акындын кезегинде өз колу менен жазган он кол жазма ыр китептери болгон. Тилекке каршы, ал кол жазмалар бизге жеткен жок. Нурмолдонун поэтикалык чыгармаларынын бир кыйласы элдин эсинде сакталып калганы боюнча гана бүгүнкү күнгө жетип отурат. Акындын ырларын эл арасынан жыйноодо ала-букалык фольклор жыйноочу Калмурат Рыскултегиндин эмгеги зор. Нурмолдонун К. Рыскултегин жыйнап топтогон чыгармалары 2003-жылы өзүнчө бир томдук түрүндө Бишкекте жарык көргөн.

Нурмолдо Наркул уулунун поэзиясынын тематикасы ар түрдүү. Жарыяланган бир томдугуна Нурмолдонун айтыштары, учурашуу ырлары, санат-насыяттары, нускоолору, философиялык ырлары, табышмактары, кошоктору, дин багытындагы чыгармалары, «Санамжан», «Азиретаалы, Дарийка», «Гүлгаакы» сыяктуу поэма, дастандары, элдик салт ырларынын нугунда ырдалган көптөгөн ырлары топтолгон. Чыгармаларынан Нурмолдонун ырды уйкаштарын келтирип, нөшөрлөтүп төккөн чебер экендиги, сезимдерди козгоп ырдай билген лирик, акыл чабыты кенен нускоочу, өз мезгилинин көйгөйлөрүн беш колундай билген сергек жана алысты көргөн көрөгөч, даанышман, сөздү чукугандай тапкан курч акын экендиги ачык туюлуп турат. Маселен, Нурмолдо «Замана» деген ырында Нурбай акынга жооп кылып, абдан терең ойлорду айткан:

Тоголото чапкыдай,
Тобуң эмес замана.

Кааласан союп жегидей,
Коон эмес замана.
Кулаткыдай ташынан,
Зоон эмес замана.
Тез алмашып кийгидей,
Тонуң эмес замана.
Кайда болсо баскыдай,
Жолуң эмес замана.
Катындар башка салынчу,
Жоолук эмес замана.

Мына ушинтип, Нурмолдо «Замана» ырында замана, мезгил менен топ сыяктуу ойноого болбойт, заманага өтө жооптуу мамиле жасап, аны терең үйрөнүү керек, сен акылгөйлүк, көрөгөчтүк кылып, илим-билим үйрөнүп, терең ойлонуп, айла-амал менен изденсең, жоопкер болсоң гана замандын ачкычын, тилин таап, ийгиликке жетесиң деген идеяны бизге тартуулайт.

Нурмолдо өзү ойлоп чыгарган табышмактары да кызыктуу. Бир-эки мисал келтирбей кетүүгө болбойт.

Куйругу бар – конбойт,
канаты бар – учпайт,
буту жок сойлобойт.

(Балык)

Бул эмне, тапчы аке:
буту алтоо, көзү төртөө, колу экөө,
куйругу бирөө, оозу экөө?

(Киши атка мингенде)

Нурмолдо өзүнүн бул өңдүү көптөгөн табышмактарын балдарды мечит-мектепте окутканда пайдаланган.

Нурмолдонун жалпы эле поэзиясына терең маани берип турган акындын философиялык позициясы, көз карашы жөнүндө профессор Советбек Байгазиев мындай деп таасын жазат:

«Таш аласың – таш урсаң, жаш аласың, жаш берсең, кыш берсең, кыш аларсың, ыш берсең, ышын аларсың», – деп жыйынтыктайт, Нурмолдо. Өзүндөн башка дүйнөгө карата мындай мамилеге акын-даанышман альтернатива издейт. Найза, кылыч керек эмес, дейт Нурмолдо, мунун аркасынан кийин балдарың азап тартып калат, иштин эң жакшысы бул – бөлөктөргө ырайымдуу, ак пейил, адал ниетте болуу. Ошондо «ыракатка канасың». Элдер арасындагы ошондой

ак ниет мамилени бекемдей турган нерсе бул – тынчылык, бейпилчилик шарттагы соода. «Андан көрө соода кыл, товарга товар аласың» дейт философ Нурмолдо. Нурмолдо мына ушундай товарга товар алган мамиле бөлөк дүйнө менен болгон алаканын мыйзамы болууга тийиш деген ишенимге бекиген. Ошондо зордук өзүнүн ордун жакшылыкка бошотуп берет.

Мына ушул эл – калк аралык товарга товар алмашкан ынтымак философиясын Нурмолдо инсан аралык мамилелердин чөйрөсүнө да которбой койгон эмес. Бул чөйрөдө да таш ыргытсаң, кайра таш аласың, тескерисинче «Аш берсең – аш аласың», «Бөлтүрүгүн уурдасан, бөрү да өч алат», «Баарлашкан – билгенге жакшы», «Бирөөгө жамандык салганың – өзүңдү бутуңан чалганың», «Ышкырышса – ынтымак качат, ызаатташса көңүлдү ачат», «Өрдөк жеген каз байлайт» деп корутундулайт Нурмолдо өзүнүн нускоолорунда. Тирешкенден баарлашкан артык. Баарлашуу азыркыча айтканда, диалог – мынакей эң керектүү инструмент. Окуу-тарбия процессиндеги Нурмолдонун жанагындай шакирттерге зордук кылбаган, кагып-силкпеген, адамгерчиликтүү, гумандуу мамилеси жана педагогикалык сабырдуу жүрүм-туруму бир жагынан мына ушундай жогоркудай философиялык ички инсандык позициядан агып чыккан дешке негиз бар.

Нурмолдонун «Нускоолор» деген жалпы аттын алдына бириккен кыска саптардан турган ырлары да өзүнүн мазмундуулугу, турмуштук-тажрыйбалардын манызын камтыган насыяттуулугу менен айырмаланат. Нурмолдо мындай нускоолорду элге, жаштарга тарбия, багыт берүү максатында ырдаган. Маселен, «Тарыхты танганың – тамырсыз калганың», – дейт Нурмолдо бир ырында. Бул бүгүнкү күн үчүн абдан маанилүү. Нурмолдонун бул накылы Чыңгыз Айтматовдун Манкуртчулук жөнүндөгү ою менен үндөшүп турат. Эгерде биз өзүбүздүн улуттук тарыхыбызды унутсак, жети атабызды, ата-баба салтын билбесек, анда чынында эле тамырыбыздан ажырап, өз энесине каршы жаа тарткан маңкурт Жоломанга же Бугу энеге ок аткан, өз бешигин бүлүндүргөн Орозкулга («Ак кеме» фильмин эсте) окшошуп калышыбыз мүмкүн. Ошондуктан, өз элинин, өз мекенинин тарыхын билүү, аны менен сыймыктануу ар бирибиздин парзыбыз. Нурмолдо бизди ушуга чакырат. Ошондой эле Нурмолдо бир нускоосунда «каргалардын арасында шумкар карып, качырлардын арасында тулпар карып» дейт. Бул да терең айтылган турмуштук ой-сабак. Чынында, ич

дүйнөсү кең эмес, чектелген майда кишилер акылман, залкар адамдарга түшүнбөй, кайра андай мыктыларды тебелеп, кор кылып коёрун турмуштан байкап жүрөбүз. Майдалар чыныгы, бийик, асыл нерселерди баалаганга жөндөмсүз. Асылды асыл баалайт, бийикти баалаш үчүн өзүн да бийиктикке көтөрүлүшүн керек. Нурмолдо акындын нускасы мына ушундай.

Жерини сатканын
Элини сатканын.
Келечегини атканын.

Атаң карыса күн алдырба,
Энең карыса күл алдырба.
«Бүрөөгө жамандык салганын –
Өзүңдү бутунан чалганын».

Бакыт чыгаандардыкы:
Бир жеңден кол,
Бир жакадан баш чыгаргандыкы.

Адамгерчиликтен чектелгенин,
Элден ажырап жектелгенин.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Нурмолдону эмне үчүн жазгыч акын дейбиз?
2. Нурмолдонун кандай инсан болгондугун мүнөздө.
3. Арстанбек Буйлаш уулу Нурмолдо жөнүндө эмне деген?
4. Нурмолдонун чыгармаларын коммунисттик идеология эмне үчүн четке каккан?
5. «Наадан менен пайгамбар» чыгармасынын негизги идеясы эмне?
6. Нурмолдонун тутунган көз караштык позициясынын бүгүнкү күн үчүн мааниси эмнеде?
7. Нурмолдо тунгуч агартуучубу?
8. Нурмолдонун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө реферат жазгыла.
9. Нурмолдонун жаккан саптарын жаттап алгыла.

МОЛДО КЫЛЫЧ (1866–1917)

Кыргыз элинин маданий өнүгүшүндө кол жазма адабиятты баштагандардын жана негиз салгандардын бири Шамыркан уулу Молдо Кылыч 1866-жылы Кочкордун Бугучу деп аталган жеринде туулган. Туулган теги боюнча ал Кочкор сарбагышын бийлеп келген белгилүү чоң манаптын тукумунан. Маселен, анын чоң атасы кыргыз жеринде болгон далай кыргындуну тарыхый окуяларга түздөнтүз катышкан Төрөгелди манап болгон. Ата-тегинин ушундай артыкчылык шарттары жаш Кылычка, азыркы түшүнүк менен айтканда, кат-сабатын ачып, китеп окууга, жазууга үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берген. Ал кезде текши билимсиз, карангылык доордо кат-сабатын ачуу Молдо Кылычка окшоп, колунда мүмкүнчүлүгү бар бирин-экин адамдын гана колунан келген. Акындын өмүрүн жана чыгармачылыгын эң биринчи жолу илимий негизде изилдеген Тазабек Саманчиндин билдирүүсү боюнча Молдо Кылыч кандайдыр бир мектептен атайы ырааттуу түрдө билим алган эмес, ал көбүнчө айылдагы молдолордун жардамы менен кат-сабатын ачкандан кийин өз билимин өз алдынча, өз аракети менен өркүндөтүп, көркөм адабиятка шыгы эрте ойгонуп, ал Чыгыш поэзиясынын атактуу өкүлдөрү Навои, Хафиз, Безим ж. б. чыгармаларын окуган, ал турмак, Казандан чыгып турган «Юлдуз» деген гезит менен тааныш болгон.

Молдо Кылычтын нукура кол тамгасы (автографы) сакталып калган эмес. Буга негизинен эки себеп бар. Биринчиси, кандай гана кол жазма болбосун, аларды улуттук байлык, улуттук дүйнө-мүлк катары сактоо кыргыз элинде маданият денгээлинде өнүккөн эмес. Экинчиден, Совет бийлиги кезинде Молдо Кылычтын чыгармачылыгы катуу саясий кысымга алынган шарттарда эл арасында сакталып, калгандары өрттөлүп, жок болуп кеткен болуу керек. Мына ушуга байланыштуу Молдо Кылыч качантан тартып ыр жаза баштаганын, кайсы чыгармасы кайсы жылы жазылганын, б. а. акындын чыгармачылык жолун баштан-аяк бир тартипке келтирип ыраатка салуу мүмкүн эмес. Бар болгону акындын

чыгармаларын биринчи жолу иликтеп, топтоп жарыялаган окумуштуулардын берген маалыматтары боюнча айрым гана божомолдорду айтууга болот. Молдо Кылычтын поэзиясына чоң маани берип, аны дилгирлик менен жарыялоого, калың элге жеткирүүгө биринчи демилге көтөрүп, жан-дили менен киришкен чоң окумуштуунун бири Ишеналы Арабаев болгон. Ал киши 1911-жылы Казан шаарында Молдо Кылычтын «Кысаи Зилзала» деген казалын жарыкка чыгарып, бул китепке жазылган «Алгы сөздө» төмөндөгүдөй билдирет: «Сарбагыш уругунан, Кара Кочкор туругунан чыккан машфур (белгилүү) шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери акындык менен көп казал жазып чыгарган эле». Эгерде, китеп чыгып жаткан окуя 1911-жылы болуп жатса, эгерде ошол учурдан 20 жыл мурда Молдо Кылыч ыр жаза баштаган болсо, анда акындын чыгармачылык жолунун башталышы 1891-жылга барып такалат. Ошондо Молдо Кылыч 25 жашта болот. Бул, албетте, божомол гана. Себеби И. Арабаев өзүнө гана белгилүү учурду, фактыны айтып жатат. А чынында ыр жазуу машакаты андан да эрте башталган болуу керек.

Ушул эле мисалдан көрүнүп тургандай, Молдо Кылычтын өмүр баянын, чыгармачылык таржымалын толугу менен тактап, аныктап көрсөтүү мүмкүн эмес. Анткени алар жөнүндө өз учурунда жазылып калган эч нерсе жок. Бирок ошого карабастан кыргыз маданиятынын тарыхында Молдо Кылычтын ысмын өлбөс адамдардын катарына койгон окуя, бул 1911-жылы Казан шаарында жарыкка чыккан «Кысаи Зилзала» деген ыр казалы. Бул кыргыз тилинде китеп болуп чыккан биринчи көркөм чыгарма. Аны жазган, жараткан кишиси, автору белгилүү биринчи көркөм чыгарма. Ошондуктан, дал ушул учурдан тартып кыргыз жазма адабияты өз тарыхын баштайт, аны биринчи баштаган Молдо Кылыч дешке толук негиз бар.

Молдо Кылычтын аты, чыгармачылыгы өзүнүн көзү өткөндөн кийин, айрыкча Россияда болгон Октябрь революциясынын натыйжасында кыргыз жерине алып келинип орнотулган Совет бийлигинин учурунда катуу чыгып, ал гана эмес, өзүнчө бир күрөштүн түйүндүү борборуна айланды. Бул күрөш баарынан мурда кырчылдашкан саясий идеологиялык күрөшкө айланып, бирде Молдо Кылычтын аты ачыкка чыкса, бирде түп көтөрө жокко чыгарылып, көмүскөдө көмүлүп жатты. Маселен, Б. Солтоноев түзгөн «Тамсилдер» деген

жыйнакта Молдо Кылычтын «Канаттуулар» деген казалы 1926-жылы Москвадан жарык көрдү. Кийин, 1946-жылы Тазабек Саманчин басмага даярдап, Молдо Кылычтын иргелген казалдарын жарыялады. Бул китепке акындын «Чүй баяны», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Зар заман» деген чыгармалары кирген. Бирок Молдо Кылычтын ачыкка чыгышы ушуну менен бүттү десек болбойт. Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдегендер камакка алынып (Т. Саманчин) же кызматтан бошотулуп, куугунтукка түшүп (Ж. Шүкүров), ал эми акындын чыгармалары пайдалануудан четтетилип ташталган болчу. Молдо Кылычтын ушундай тагдыры акыркы мезгилге чейин, кыргыз эли өзүнүн нукура эркиндигин колго алып, өзүнүн улуттук мамлекетин кура баштаган мезгилге чейин уланып келди. Мына ушул жаны замандын, жаңы доордун башталышында Молдо Кылычтын мурасына кайрадан кайрылып, акындын адабий чыгармаларын жарыкка чыгаруу кайрадан колго алынды. Мына ушундай аракеттин натыйжасында «Мурас» деген жыйнакка (1990) Молдо Кылычтын бир кыйла чыгармалары киргизилген. Кыргыз илимдер академиясы, Тил жана адабият институтунун түздөн-түз демилгеси боюнча Молдо Кылычтын азырынча толугураак деп эсептелген жыйнагы даярдалып «Казалдар» (1991) деген ат менен жарык көрдү.

Эмне үчүн Молдо Кылычтын поэзиясы бирде ачыкка чыгып, кадимкидей китеби жарыяланып, илимий изилдөөлөр, макалалар жазылса, бирде кайрадан «кара сандыктын» түбүнө түшүп, капаста камалды? Эмне үчүн Молдо Кылычтын чыгармачылыгы кыргыз филологдорунун, тарыхчыларынын, философторунун ортосунда «көк бөрүдө» калып, акындын ансыз да татаал тагдыры ого бетер чиеленип, түйүндөшүп, башкасын айтпаганда деле, Молдо Кылычтын карандай эле ысмын кыргыз интеллигенттеринин бири биринен өч алуу, куугунтук жасоо, акыры келип репрессияга алпарчу өзүнчө бир коркунучтуу куралга айланып кетти. Мунун себеби, биринчиден, Молдо Кылычтын поэзиясында мезгилдин, замандын мүшкүлү, катаал драмасы, карама-каршылыктуу ар түркүн кагылыштары ачык-айкын чагылган чыгарманын мазмунунда болсо, экинчиден, акындын поэзиясын мурастаган жана аны андан ары өркүндөтүүгө тийиштүү болгон кийинки доордун, кийинки муундардын өзүнүн трагедиялуу абалына да түздөн-түз байланыштуу.

Молдо Кылычтын чыгармалары кээде ачыкка чыгып, анан кайрадан узак жылдар бою катуу тыюу салынган, коомдук турмушка өтө зыяндуу окуялардын катарына кошулуп келиши, бул кандайдыр бир жекече адамдардын жекече кара санатайлыгынан эмес (андайлардын да болгондоруна карабастан), мунун эң негизги себеби, баарынан мурда, советтик бийликтин учурунда калыптанган жана тутанып күчүнө кирген дегеле адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүштөргө карата болгон бир беткей көз карашка, ар кимдин жекече ойлоону касиет сапатын, жеке чыгармачыл мамилесин барган сайын мокотуп, бара-бара тыптыйпыл жоготууга багыт алган саясатка барып такалат.

Молдо Кылычтын акындык чыгармачылыгы XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында, б. а. кыргыз эли менен орус элинин ортосундагы маданий-социалдык карым-катыштар улам тереңдеп, улам татаалданып бараткан учурда өттү. Мындай тарыхый бурулуш учур акындын чыгармасында кандай болсо да чагылбай коймок эмес. Молдо Кылычтын адабий мурасы совет бийлиги учурунда саясий күрөшкө түшүп, бирде солго, бирде онго «ооп» жатышы, дал ушул «орус маселесине», тагыраак айтканда акындын чыгармаларында орус темасынын сүрөттөлүшүнө жана чечилишине байланыштуу.

Молдо Кылыч эмне жөнүндө жазган? Кандай маселе аны көбүнчө кызыктырган, эмнеге көбүрөөк көңүл бөлгөн? Эгерде акындын казалдарын абайлап карап көрсөк, аны эң ириде кызыктырган, акындын шыгын ойготкон тема кыргыз жери, кыргыз жеринин жаратылышы экени байкалат. Кыргыз адабиятында Молдо Кылычка чейин, андан кийин да, кыргыз жеринде өскөн чөп-чардан тартып, кыбырап жашаган жан-жаныбарларды дээрлик түгөл бирден эсептеп, натуралдык түр-түспөлүнөн баштап, көркөм сүрөтүнө чейин кенири элесин жараткан бир дагы акын болгон эместир.

Маселен, «Керме тоо», «Жинди суу», «Чүй баяны» казалдарындагы жөнөкөй эле аталып чыккан өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, куштардын аттарынын өзү эле кыргыз жеринин табиятын таанып-билүүдө канчалык агартуучулук мааниси бар. Бирок бул анчейин гана үстүртөн баяндоо, же жөн эле санак эмес, алар көп учурда табияттын даана тартылган таасын сүрөтү.

Эгерде «Керме тоо», «Жинди суу» казалдарында айрыкча жаратылыш көрүнүштөрүнө басым койсо, «Чүй баянында»

социалдык мотив пайда боло баштайт, Молдо Кылыч Чүй жергесиндеги коомдук турмуштагы өзгөрүштөрдү, «жылкы салчу жерге» «калаа орногонун» айтат. Токмок базарынын сырткы көрүнүшүн, ал жердеги ар түркүн улуттагы адамдардын тиричилик кыймылын кеңири сүрөттөйт.

Молдо Кылычты, алыскы Тянь-Шань тоолорунан келген акынды, эң оболу шаардын көрүнүшү, дүкөндөр, устаканалар, бөтөнчө базардагы элдин калың катмар жыйылышы таң калтырат, акын алардын бирин калтырбай кагазга түшүрүүгө аракеттенет. Алардын ар бири жөнүндө кабарлоо болсо да зарыл деп эсептейт.

Мына ошолордун ичинде акын үчүн дагы бир эң башкысы, эң түйүндүүсү – орус адамы. Ошентип, «Чүй баянында» Молдо Кылычтын орус адамына болгон карама-каршылуу мамилеси эң биринчи иретте ачыла баштайт. Бир жагынан, орус адамы «чочко-донуз» баккан, дини башка «капыр» катарында көрүнүп, көңүлүнө жакпайт, ал эми ошол эле учурда, экинчи жагынан «болуш коюп», «бий шайлап» элге жаны тартип киргизгени, эгин эгип, мал бакканы, базары, дүкөнү, араба менен чанасы, айтор орус адамынын жашоо-шарты акынды таң калтырат. Кубантат. Молдо Кылыч мунун баарын Чүй жерине келген жанылык катарында сезет, ошондой түп нуска мааниде айныбай, бузбай сүрөттөйт. Молдо Кылычтын поэзиясындагы орус адамына карата болгон мына ушундай тикелей карама-каршы көз карашы анын мурасын жактагандарга бир беткей мактоого, айрыкча аны апыртып каралагандарга «жем» болуп, акыры аягында кылчылдашкан келишпес саясий күрөшкө өбөлгө болгон. А чындай келгенде Молдо Кылычтын Чүй өрөөнү жөнүндөгү поэтикалык баяны кээде көргөнүн көргөндөй, сезгенин сезгендей ырга айландырышы, кандайдыр бир саясий талаш-тартышка негиз бербеш керек эле.

Анткени, «Чүй баяны» социалдык турмуш жөнүндө атайы кеңири жазылган поэма эмес. Анын негизги мазмунун барып-келип, Чүй жеринин жаратылышы түзөт. Молдо Кылыч сүрөттөгөн Чүй, бул өзүнчө бир ажайып дүйнө: мандалак, ышкын, сарымсак, балтыркан, балжууран, козу кулак, кымыздык, адырашман, ат кулак, айтор эмне деген өсүмдүктөр, ошондой эле казалда эмне деген тал-жыгачтар, жан-жаныбарлар, канаттуу куштар сүрөттөлбөйт. Бир нерсеге, бир жагдайга таң калбай коюшка болбойт, ушунчалык өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, канаттуу куштардын атын

Молдо Кылыч кайдан билет, алардын ар бирин кантип ажыратып тааныйт? Бул бир жагы болсо, экинчи жагынан акын жөн эле тизмелебейт, ар бир көрүнүшкө так, кыска мүнөздөмө, сүрөттөмө берет, натыйжада Чүй талаасынын жана тоосунун табияты, адам колу тие элек, бүлдүрүп буза элек, өзүнчө бир толукшуп, толуп турган бир сонун учуру менен көзгө элестейт. Молдо Кылычтын бул казалы Чүй боорунун өзгөчө бир табиятын даңазалаган өзүнчө бир поэтикалык кооз окуя десек болот.

Ушундан кийин «Канаттуу» деген атайы казалдын жазылышы таң каларлык эмес. Молдо Кылычтын адабий мурасы туурасындагы 1956-жылы атайы илимий конференцияда Казак элинин улуу жазуучусу жана окумуштуусу М. О. Ауэзов өзүнүн кеңири сөзүндө «Канаттуу» казалына атайы токтолуп, «мындай чыгарма менен кандай гана улут болбосун сыймыктана алат» деп айтканы чынында бекеринен эмес. Ырас эле бул чыгарма өзүнүн курулушу жана сүрөттөө каражаты боюнча эле кыргыз жеринин куштары жөнүндөгү өзүнчө бир поэтикалык жыйнак деп айтса болот. Сяягы Молдо Кылыч өзүнүн жаратылышынан табиятка сугу түшүп, көргөнүн, укканын жаза кетирбеген, көз карашы таамай, курч, өтө сергек, баамчыл киши болгон. Ошонун эсебинен ал ар бир кушту өңү-түсүнө, «иштер ишине», «кылык-жоругуна» чейин сүрөттөп, ар бирине жекече «портретин» тартат.

Молдо Кылыч «Канаттуу» казалын бүтүп жатып эле төмөнкүдөй билдирет:

Азырынча агайын,
Канаттууну коёюн.
Эрмек болуп силерге,
Бүркүт тоюн жазайын.

Акындын ушул сөзүнөн айкындалып тургандай, ушундан соң ал дароо эле «Бүркүттүн тою» поэмасын жазган болуу керек.

«БҮРКҮТТҮН ТОЮ»

Бул поэма жөнүндө өз учурунда Т. Саманчин мындайча жазган экен: «Бүркүттүн тою» – бай-манаптардын берген той-аштарынын калың букара элге келтирген жабырчылыгына тамсил түрүндө көрсөткөн аллегориялык-сатиралык поэма. Бул поэмада ошол учурдагы элди эзип келген бай-манап, бий-

болуш, кожо-молдолордун ырайымсыз сапаттары жана алардын уруучулук-феодалдык башкаруу жолдору өтө кылдаттык менен көрсөтүлгөн.

«Бүркүттүн тою» казалында ушундайча мүнөздөмө беришке Т. Саманчиндин өзүнчө негизи бар эле. Баарынан мурда кандай гана чыгарма болбосун, сөзсүз түрдө андан социалдык коомдук-турмуштун тикеден-тике чагылышын көрүү мезгилдин адабий таануу илимине өтө мүнөздүү болчу. А чынына келгенде, бай-манаптардын той өткөрүү каадасын келекелеп, сынга алуу акындын максатына жатпайт, тек гана Молдо Кылыч өзү жакшы билген адам турмушундагы каада-салттарды, жөрөлгөлөрдү куштар дүйнөсүнө «көчүрүп» келип, канаттуулардын жеке айырмачылыктарын сүрөттөөнү көздөгөн. Жогоруда биз келтирген 1956-жылы болгон Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган талкууда М. Ауэзов «Бүркүттүн тою» «Жарым пародиялык» поэма (полупародийная поэма) деп аныктайт. Демек, окумуштуунун байкамына караганда поэма толук пародия, каймана-какшык түрүнө жеткен эмес. Мунун өз себептери, өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар. Акын кыргыз жаратылышындагы куштардын «турмушун» аябай жакшы билгени, ага кандайдыр бир кокустан эмес, учур-учуру менен эмес, ички зарылдыктан улам такай кайрылып, өзүнүн төл максаттарынын бирине айландырганы дал ушул казалдан да ачык көрүнөт. Мына ошондуктан «Бүркүттүн тою» баштан аяк бүткөн аллегория эмес, ошондой эле тамсил да эмес. Анда, каймана маани жана тамсилдик сюжет бар экенине карабастан... Бул казал баарынан мурда афориттик так, таамай мүнөздөмөлөр менен тыгыз иштелип, ар бир куштун жекече «сапаты», «мүнөзү», «кылык-жоругу» даана сүрөттөлгөн портреттик панорама. Маселен, бир куштун сырткы сүрөтүн тартуу үчүн бир гана аныктама, же сыпаттоо жетишерлик.

Чечен болду булбулу,
Торгой болду молдосу,
Кекилик ашкан жоргосу,
Үпүп болду жолдошу.
Эшен болду күкүгү.
Сопу болду үкүсү,
Күйкө болду бийчиси,
Жөргөмүш болду жарчысы.

Арийне, бул ыр саптарындагы ар бир мүнөздөмөнүн, аныктаманын ар жагында катылган аллегориялык маани бар,

бирок бул адам турмушун сүрөттөөгө карата болгон аракет эмес, тескерисинче, адамдын жүрүш-турушу, турмуш-тиричилигине байланыштуу мүнөздөмөлөр аркылуу «канаттуулар дүйнөсүн» ачуу далалаты. Айрыкча ушундай көркөмдүк максат «казан асуу», «балбан күрөш», «ат чабыш» сыяктуу эпизоддордо кескин сезилет. Акын мындайча сүрөттөйт:

Комуз берди колуна,
Чегирткеге черттирип,
Сагызганды сайратты,
Жөө жомогун айттырып.
Күкүккө чоор тарттырып,
Кычы кара карганы,
Үйгө түшпөй кайт деди,
Таз караны, жоруну
Күрөш салып бер деди.

Комуз чертүү, жомок айтуу, чоор тартуу, күрөш салуу – бул адам турмушунан алынган түшүнүктөр, касиет-сапаттар. Акындын баамчылдыгы, көрөгөчтүгү ушунчалык экен, куштун жан-жаныбардын атын атаганда эле ага ылайык «адамдык кесип» кошо коштолуп, кыска, так мүнөздөмөгө айланып жатат. Мына ошондуктан бул казалды афоризмдерден бүткөн өзүнчө бир поэма деп аныктаса туура болот.

Акын поэманын сюжетин өнүктүрүш үчүн атайы окуя кубалабайт, жөн гана ар бир көрүнүштүн так мүнөздөмөсүн берет. Маселен, «Ат чабыш» окуясын алып көрөлү. «Күлүктөргө» он байге сайылат. «Баш байгеси куу», андан ары улам кичирейип отуруп, эң сонкусу «чычкан» болот. Дал ушул эле градация – тартип күлүк жарышта да толук сакталып, эң биринчи болуп «карчыга кыран», онунчу болуп «күйкө» келет. Акын байгени гана эмес, «женип алуучуларды» да ушул градациядан өткөрөт, «карчыга кыранга» – «куу», «күйкөгө» – «чычкан» тиет. Байкалып тургандай градация жөн жерден эмес, куштардын табиятына жараша келип чыгат. Акынды окуп көрөлү. Байгенин сайылышы:

Баш байгеси куу болду,
Бирден соңго сайыптыр,
Койдой болгон тоодакты.
Баш байгеси аз болду.
Үчүнчүсү каз болду,
Төртүнчүсү уларды,
Бешинчиге сайыптыр.

Кекилик-чил чубарды...
Онунчу сайган байгеси,
Майда чычкан болуптур.

Күлүктөрдүн келиши:

Кайра тарткан жеринен
Карчыга кыран озуптур,
Шуулдатып канатын,
Бирден кийин ылаачын,
Жеген жеми күч болуп
Чүйлү келди үч болуп...
Жеген жеми коңуздан.
Кулаалы келет тогузда...
Он болду күйкө адашып,
Онунчу чычкан байгесин,
Кулаалыдан талашып...

Келтирилген үзүндүдөн көрүнүп тургандай акын күлүктөрдүн «жарышын» сүрөттөбөйт, ал анын чыгармачылык аң-сезимине кирбейт, тек гана байгеге коюлган «жан-жаныбарларды» мүнөздөйт, алардын ар бирине «ээ» боло турган «күлүктү» түз эле маанисинде сыпаттап сүрөттөйт. Бул үчүн акынга адам турмушун каймана түрүндө көрсөтүүнүн зарылчылыгы туулбайт. Анткени, акынды кызыктырган эң биринчи иретте, бул куштардын, канаттуулардын, жан-жаныбарлардын өз дүйнөсү, мындайча айтканда алардын «кылык жоругу», «мүнөзү» жашоо машакаты. Ошентип, «Бүркүттүн тою» поэмасы кыргыз адабиятында, кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өркүндөшүнө жалпы жаңы багыт ачкан чыгарма катарында өзүнүн айрыкча тарыхый маанисине ээ. Ырас, анда автор кандайдыр бир коомдук турмуштагы маселени чечүүгө аракеттенген эмес. Ал тек гана көркөм сөздүн күчү менен аалам чөйрөсүндөгү эң бир кызыктуу жаратылыш дүйнөсүн, тагыраак айтканда, жан-жаныбарлар, куштар дүйнөсүн көркөм таанып-билүү максатын көздөгөн. Мына ушул жагынан алганда, Молдо Кылыч жаратылыш менен адамдын бирдиги жөнүндөгү кыргыз элинин улуу эпосторунун бийик салтын жаңы шарттарда, жазма адабияттын башталыш шарттарында, эң биринчилерден болуп уланткан.

Бүтүндөй чексиз ааламдын шартында адам жана жаратылыш, бул – бөлүнбөс бирдиктүү көрүнүш экени, бири бирисиз жашоо мүмкүнчүлүгү жок экени өзүн курчап турган жаратылышты жок кылуу, ага өкүм, зордук көрсөтүү бул

адам өзүн өзү жок кылуу менен барабар экени, кыргыз элинин эпосунда, маселен, «Кожожашта» эң кооз, эң сонун, ошондой эле эң трагедиялуу сүрөттөлгөн. Мына ушул салт, идея Молдо Кылычтын «Буудайык» поэмасында өз алдынча өнүктүрүлгөн.

«БУУДАЙЫК»

Т. Саманчин «Молдо Кылыч», «Иргелген казалдар» деген жыйнактын кириш сөзүндө түз эле «Буудайык» Кылычтын өз чыгармасы эмес, бул «Куш төрөсү Буудайык жөнүндөгү элдин жомогу» деп божомолдогон. Бирок кийин 1956-жылы талкууда өзүнүн өтө кеңири жана далилдүү сөзүндө ушул поэмага атайы көңүл бөлүп, бул поэманы эл оозунан угуп, кайрадан иштеп чыккан бир гана Молдо Кылыч болушу мүмкүн деген жыйынтыкка келет. Мындай жыйынтыкка келүү үчүн эң негизги аргументтердин бири Молдо Кылычтын куштар, табият темасындагы чыгармачылыгы болуп эсептелет. Биздин оюбузча Т. Саманчиндин кийинки жыйынтыгы чындыкка жакын.

Ырас, бул поэма өзүнүн стили, образдык курулмасы боюнча акындын башка чыгармаларынан айырмаланып, кантсе да, элдик эпостун поэтикалык табиятына жакындап турат. «Буудайык» казалынын негизи элдик поэзиянын түпкүрүндө жатканы, элдик мифологиялык аң-сезимде жатканы талашсыз. «Буудайык» поэмасынын мурда белгисиз, жаны вариантынын «Мурас» журналына жарыяланышы, буга ачык-айкын далил. Демек, өз мезгилинде Молдо Кылыч дагы элге кеңири белгилүү болгон сюжетке, мотивге кайрылышы толук мыйзамдуу көрүнүш.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгында «Буудайык» аттуу поэма өзүнчө бөлүнүп, айырмаланып турат. Бул чыгарма өзүнүн көркөмдүк табияты боюнча элдик сюжеттин негизинде жазылганы айгине. Поэма адегенде Койлуу Түкөлөй деген карыянын (Б. Данияр уулунун кабары боюнча) оозунан жазылып алынган да, 1925-жылы жарыкка чыккан «Тамсилдер» деген китепке киргизилген. Түзүүчү тарабынан бул поэма кандай негизде Молдо Кылычтын ысымына ыйгарылганы азырынча белгисиз. Бирок бир нерсени божомол түрүндө айтса болот. Кантсе да Молдо Кылыч чыгармачылыгы жагынан көбүнчө жан-жаныбар, өсүмдүктөр, канаттуулар дүйнөсүнө жакын болгондуктан акындын Буудайык жөнүндөгү мифологиялык

сюжетке кайрылганы, анын өзүнүн поэтикалык ыңгайына жараша иштеп чыкканы түзүүчүгө негиз болгон болуу керек.

Куш төрөсү Буудайык жөнүндөгү мифологиялык сюжет баарынан мурда адам менен жаратылыштын ортосундагы табигый бирдикти, гармонияны, илгертен келаткан бул кош бирдиктүү мыйзам ченемдүүлүктү сүрөттөйт. Жаратылыш мыйзамын бузуу, ага зордук-зомбулук көрсөтүү, табигый эркинен ажыратуу, акыры келип адам турмушунун коогалуу трагедиясына алып келет. Буудайыкты тапка келтирүү б. а. аны каалагандай «пайдалануу» үчүн саятчы өз өмүрүн кыйыш керек. Бир эмес, эки саятчынын өмүрү кыйылат. Бирок баары бир, Буудайык бүт бойдон багынып бербейт. Адам зордугуна көнбөйт, «тектирдеги текени терип алган, куюлушта кулжаны кууп алган Буудайык» алтымыш айры ак бугуга сала бергенде, аны алуудан баш тартат, анткени куш төрөсү жаратылыштын дагы бир төрөсүнө каршы барбайт. Эмне үчүн деген суроо чыгат. Көрсө, кыргыз элинин оозеки поэзиясында, «Кожожаш» эпосу баш болгон жаратылыш турмушун түшүндүрүүгө, анын кенири сүрөтүн тартууга болгон поэтикалык ачылгалар бар экен. Ошолордун арасында сөзсүз «Буудайык» поэмасы адам менен жаратылыштын ортосундагы татаал мамилени ачык сүрөттөп баяндайт.

Элдик сюжетти казалга айландырууда канаттуулар дүйнөсүн мыкты билген Молдо Кылыч түздөн-түз өзүнүн жекече акындык мүмкүнчүлүктөрүн толук жумшаганына, ошондой эле элдик стилди толук сактоого аракет кылганы чыгарманын бүтүндөй мазмунунан, көркөмдүк турпатынан ачык эле көрүнөт.

Куш төрөсү Буудайык,
Колго конбой койду ошол.
Колго консо Буудайык,
Туурга конбой койду ошол.
Туурга консо Буудайык,
Тапка кирбей койду ошол,
Тапка кирсе Буудайык,
Үндөккө келбей койду ошол.

Мындай караганда сөз Буудайыкты таптоо, үйрөтүү, мындайча айтканда аны эркинен ажыратуу, багынтуу жөнүндө баратат. Табиятты өз эркинен ажыратуу, түздөн-түз багынтуу анчейин эле жеңил колго тийбейт. Ошондуктан көндүрүү, үйрөтүү, б. а. зордоо, адамдын эркине баш ийдирүү улам күчөп, улам жогорулап отурат. Колго кондуруу, туурга кондуруу,

тапка киргизүү, үндөккө келтирүү – бул өзүнчө эле бир көркөмдүк күчөтүү, бийиктөө. Адам табиятты багындыруу үчүн эң акыры өзүндөй эле адамды тирүүлөй өлүмгө кармап берет. Мына ушул көркөмдүк күчөтүү, бийиктөө поэманын бүтүндөй өзөк кан-тамырын аралап өтөт.

Тектирдеги текени,
Терип алды Буудайык,
Куюлушта кулжаны,
Кууп алды Буудайык.
Энкейиште эчкини,
Энип алды Буудайык,
Адырдагы аркарды,
Аны да алды Буудайык.

«Тектир», «куюлуш», «энкейиш», «адыр» бул жөн эле жердин ар түрдүү көрүнүшү гана эмес, ал ошону менен бирге адамдын зордугу натыйжасында Буудайыктын жасаган аракетинин космостук мейкини, б. а. Буудайык көзүнө көрүнгөн жерден эч нерсе койбойт, баарын алат, баарын кырат. Анткени, адам ошондой, адамдын көзү тойбойт, ниети тойбойт. Ал табиятта, жаратылышта эмне болсо, баарын «жеңип», баарын өзүнө багындыргысы келет. Мына ушул жерде поэманын көркөмдүк чыңалуусу өзүнүн эң бийик кыл чекитине жетет.

Ойго салса Буудайык,
Ойдо эме койбоду.
Тоого салса Буудайык,
Тоодон эме койбоду.
Ал ангыча болбоду,
Астыңкы жак баткалдан.
Алтымыш айгыр ак бугу,
Арбандап кача бергени.
Абал кандай Жаныбек,
Ага шилтеп калганы.
Ак бугуга карабай,
Асыл куштун баласы,
Асмандап сызып калганы.

Жер жүзүндөгү ойдон «эме» койбогон, тоодон «эме» койбогон куш төрөсү Буудайык Ак бугуга кол салбайт. Ал алтындан боосун тытып, айды карап сызат, күмүштөн боосун тытып, күндү карай сызат. Бул жолу Буудайык адамдын эркине баш ийбейт, анын зордугуна көнбөйт. Эмне үчүн? Анткени, табияттын, жаратылыштын гармониясын бири бирине ык келишкен эриш-аркагын бузууга болбойт. Жаратылышты зордоп багынтуу үчүн,

аны өзү каалагандай жумшап иштетүү үчүн, б. а. жаратылышты өз табигый касиет-сапатынан ажыратуу үчүн адам канчалык аракеттенбесин, ал турмак, канча ирет өз өмүрүнөн кечпесин, баары бир жаратылыш мыйзамын бузууга, же ошол мыйзамга каршы турууга эч мүмкүн эмес. Жаратылыш өзүнүн табигый абалында жашоого тийиш. Анткени жаратылыш ошончолук бийик, ал ай менен теңдеш, күн менен теңдеш.

Анан куш төрөсү Буудайык,
Алтындан боосун тытты ошол.
Айды карап сызды ошол.
Күмүштөн боосун тытты ошол,
Күндү карап сызды ошол.

Элдик мифтин ушул гениалдуу идеясы биздин оюбузча Молдо Кылыч кайрадан иштеп чыккан «Буудайык» казалында эң сонун ыр саптары менен берилген. Бул поэманын элдик түп негизинде жаткан адам менен табияттын ортосундагы бөлүнбөс бирдик идеясы, бул анчейин гана кыргыз фольклорунун, кыргыз маданиятынын жекече гана улуттук кенчи, мүлкү эмес, өзүнүн көркөмдүк ишке ашырылышы боюнча ал жалпы адамзаттык кадыр-баркка толук татырлык окуя, көрүнүш десе болот.

«ЗАР ЗАМАН»

Молдо Кылычтын адабий тагдырында айрыкча мааниге ээ болгон жана кыргыз адабиятынын тарыхында бөтөнчө талаш-тартыштарды жасаган чыгармаларынын бири «Зар заман» казалы. Молдо Кылычты саясий күрөшкө түшүргөн да, акындын поэзиясын ак дилинен изилдегендерди далай каардуу азапка салган да ушул чыгарма. Тагыраак айтканда ошого себепкер болгон, негиз түзгөн ушул чыгарма. Эмне үчүн? Бул чыгарма өзүнүн тематикасы, мазмуну боюнча Калыгулдун «Акыр заман», Арстанбектин «Тар заман» поэмаларын улайт. Бирок улап гана чектелбейт, традициялуу мотивдерди андан ары тереңдетет, кенитет, ал эми кээ бир коомдук-турмуштук көрүнүштөрдү сүрөттөө жагынан жаңы сапаттык баскычка көтөрүлөт. «Зар заман» казалына кандай маани бергени Молдо Кылычтын төмөнкү сөздөрүнөн эле байкалат:

Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым,
Айта берсем сабаган,

Ак шумкардай канатым,
Окуп көргөн молдолор,
Өчүрө көр калатын,
Жакшы окуп карасаң,
Оюндагы сөзүңдүн
Баарын мындан табасын.

Буга чейин бир дагы чыгармасында Молдо Кылыч «оюндагы сөзүңдүн баарын мындан табасын» деген сыяктуу максаттарды айтпайт, андай милдетти алдын-ала өз мойнуна жүктөбөйт, тескерисинче, эмне жөнүндө сөз болорун конкреттүү түрдө чектеп коёт. Демек, мына ушуга караганда «Зар заман» казалында акын өз доору, мезгили жөнүндө ой жүгүртүп, кыргыз турмушунун кенири сүрөтүн тартууну көздөгөн. Ырасында эле Молдо Кылыч бул казалында кыргыз турмушунун көп түйшүктүү, катаал жактарын санат түрүндө ырга кошуп, сүрөттөп чыккан. Азыркы келечек мезгил жөнүндөгү акындын ой жортуусун табат, анын көпчүлүгүнө кошулат, анткени ал накыл сөздөр азыр да өз маанисин коротпой, күнү бүгүнкүдөй жаңыча угулат, кай бирине макул болбойт, кантсе да алар өз күчүн жоготкон, өз мезгилинин, өз учурунун гана керектөөлөрүнө кызмат аткарып чектелгени сезилип турат.

Бирок кандай болсо да «Зар заман» бул баарынан мурда акындын кыргыз турмушу, кыргыз тагдыры жөнүндөгү бүтүндөй өзүнчө бир акылмандык ой-толгоолору, акындын жүрөктөн чыккан мун-зары, эртеңкиден күткөн үмүт-тилеги, келечек идеалы. Ошондуктан дал ушул чыгармада Молдо Кылычтын көз карашындагы даанышмандык менен тарыхый чектелиш өзүнүн бүткүл карама-каршылыктары менен ачык чагылган.

Молдо Кылычтын «Зар заманы» эл арасына кол жазма түрүндө да, оозеки түрүндө да кенири таралган чыгарма. Буга анын мазмуну боюнча да, формасы боюнча да көп түрдүүлүгү (көп варианттуулугу) ачык далил. Ошолордун арасынан азырынча эки гана варианты жарыкка чыкты. Биринчиси – Малтабаров Убайдылда 1936-жылы кол жазмалар фондуна тапшырган нуска. Т. Саманчин негизге алган бул вариант *Молдо Кылыч. «Иргелген казалдар»* (Фрунзе, 1946-ж.) деген жыйнакта жарыяланган. Малтабаров Убайдылда акындын өз окуучусу болгон, ошондой эле белгилүү жазгыч акын Ысак Шайбековдун жакын досу экен. «Зар заманды» ушул акындан көчүрүп жазып алган. Ушуга караганда Малтабаров Убайдылданын варианты

түп нускага (автордук оригиналга) жакын болуш керек. «Зар замандын» экинчи белгилүү варианты – бул Белек Солтоноевдин көчүрмөсү. Бул вариант Молдо Кылычтын «Казалдар» деген китебине кирген (1991). Ушул эки вариантты эле салыштырып көргөндө Молдо Кылычтын «Зар заманы» мазмуну жагынан окшош болгону менен формасы боюнча бир кыйла айырмалуу экени байкалбай койбойт.

Эмне үчүн мындай болуп жатат? Баарынан мурда буга себеп, автордук түп нускасынын сакталып калбаганында. Белгилүү кол жазма адабияты бардык элдерде көчүрмөлөр түрүндө жашайт, эл арасына тарайт. Ал көчүрмөлөр кээде автордук кол жазмадан көчүрүлүп алынса, кээ бир шарттарда андайдын жоктугунан жаттап алган ырга шыктуу адамдардын оозеки айтканынан да жазылып алынат. Айрыкча бул негизинен жана басымдуу учурда, оозеки формада өнүккөн кыргыз поэзиясына мүнөздүү.

«Зар заман» санат түрүндө жазылган чыгарма. Казалдын бул жанрдык касиети туурасында Т. Саманчин өзүнүн эмгектеринде жеткиликтүү эле жазган. Ушул идеяны андан ары уланткан жана бир кыйла тереңдеткен Б. Юнусалиев өзүнүн Молдо Кылыч жөнүндөгү эмгектеринде өтө далилдүү түрдө «Зар замандын» жанрдык өзгөчөлүгүн кенири талдоого алган. Демек, бул чыгарма өзүнүн түп негизинде санат болсо, ал салт боюнча бир эле учурдун чыгармасы эмес. Ал улам жаңыланып, кубулуп, жаны тема менен байып, эскиси унутулуп, керектүү зарылдары улам күчөтүлүп, такталып турган. Т. Саманчин өзүнүн эмгегинде «Зар заманды» Молдо Кылыч 32 жашында 1898-жылы жаза баштаган деп көрсөтөт. Ошондой болгон күндө да бул казал акындын бир отуруп, баштан-аяк бүтүргөн чыгармасы эмес. Ага акын көп жылдар бою кайрадан кайрылып олтурганы толук ыктымал.

Мына ошондуктан «Зар заман» поэмасы көп темалуу, көп катмарлуу чыгарма, ошол темалардын эң башкылары: өткөн турмуш жөнүндө, азыркы өз учурундагы мезгил жөнүндө ойлоону жана келечекке көз жүгүртүү, жигиттер, кыздар жөнүндө, диндик жөрөлгөлөр жана молдолордун кылык-жоругу жөнүндө пикир айтуу жана эң акырында, Молдо Кылыч бул казалында өз доорунун поэтикалык санжырасын жаратып жатып, ошол доордун эң курч маселеси болгон кыргыз-орус адамынын өз ара байланышына кайрылбай коймок эмес.

Молдо Кылыч өз учуру, өз заманы жөнүндө ойлогондо ал

сөзсүз түрдө азыркы мезгилди өткөнгө салыштырат, азыркы турмуштун, жүрүш-туруштун бузулуп баратканына кейип, өткөнгө сонуркайт, аны өзүнчө бир укмуш доор катары дана-залайт. Ал турмак, азыркы учурду өткөнгө тикелей карама-каршы коёт.

Карыялар көп айтат,
Илгеркинин адамын,
Атасындай урматтап,
Ак сакалдуу карыны.
Эмдигинин адамы –
Уяты жок залымы.

Пейли кетти түгөнүп,
Бу заманда тарыды.
Жаш болсо да бечара,
Убайымдан карыды.

Көрүнүп тургандай, Молдо Кылыч «байыркынын» заманын «эмдигинин» заманына салыштырат, натыйжада өткөнгө сонуркайт, өткөндү даңазалайт, бирок бул тек гана даңазалоо эмес, «байыркыны» «эмдигиге» карама-каршы коюу «Жылдызы жерге түшкөн» элди, убайымдан карыган адамды көргөн акындын өкүнүчү, мун-зары даана эле сезилет. Молдо Кылыч аны жаап-жашырбайт, ичинен күйүп-бышкан сезгич акын түз эле сыртка чыгарат.

Элдин жабыр тартышын, пейилдин бузулушун акын баарынан мурда орус адамынын кыргыз жерин каратып алышына байланыштуу карайт.

Эмдиги заман бу болду,
Мусулманы кор болду.
Айталык акыр бетине,
Ача көр, кудай он жолду.

Замандын бузулушун, диндин бузулушун, салт-санаанын бузулушун Молдо Кылыч «орус капырынын» келиши менен түшүндүрүүгө аракет кылат. Бирок Молдо Кылыч орус адамынын башка бирөөлөр баалап, көрө албаган жактарын көрүп баалабаса, аларга өзүнүн тарыхый ордун жана баасын бербесе улуу ойчул, улуу даанышман болбойт эле.

Орустун кана жазыгы?
Малайга берет акыны,
Падышалуу чиркиндин,
Закондун туура жазыгы.

Каратса да жеринди,
Арзан кылды эгинди,
Сураса кыргыз орусту,
Тердирет эле конузду.

Бул ыр саптарынан орус эли жөнүндөгү Молдо Кылычтын көз карашы түп-тамырынан бери өзгөргөнү ачык эле көрүнүп турат. Акын баякыдай жатыркабай, орус адамынын келиши менен кыргыз жергесине акыйкаттык-адилеттик орной баштаганын тайманбай айтат, «канынды сүлүктөй соргон» жергиликтүү болуштарга караганда «орустун улугу» кайрымдуу, калыс болорун белгилейт. Мындай көз карашка Молдо Кылыч көп жылдардан кийин, кыргыз жергесинде жүрүп жаткан коомдук өзгөрүштөрдү өз көзү менен көрүп түшүнө баштагандан кийин жетишти деп ойлошко негиз бар.

Молдо Кылыч өзүнүн бүткүл билимин, акындык өнөрүн, элдин маданиятын өнүктүрүүгө жумшаган, ошондуктан ал кол жазма адабиятынын башатында турган.

Бул – башат карангылыктан, түпкүрдөн жылчык таап, көз таап, жарыкка чыгуу. Молдо Кылыч ошол башаттай. Ал «Зар заманда» төмөнкүдөй саптарды бекеринен жазбаган:

Жатып өзүм кайгырам,
Казак-кыргыз калкыма.
Жапан өскөн карангы,
Артта калган салтына.

Молдо Кылыч ушул «карангылыктан», «артта калган салттан» чыгуунун ишенимдүү жана келечектүү кадамын жасаган акын жазгычтардын, акын агартуучулардын биринчи катарында турат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Молдо Кылыч чыгыштын кайсы акындарын окуп, таалим алган?
2. Акындын чыгармачылыгын биринчилерден болуп кимдер изилдеген?
3. Молдо Кылычтын биринчи китеби качан, кайда басылып чыккан жана ал эмне жөнүндө?
4. Социализм доорунда Молдо Кылычтын чыгармачылыгы эмне үчүн «кара сандыкка» жабылган?
5. Молдо Кылычтын чыгармачылыгындагы адам жана табият жөнүндөгү идеялардын маңызы эмнеде?
6. Акындын айрым ыр саптарын жатка айта билгиле.

ТОГОЛОК МОЛДО
(Абдыракманов Байымбет)
(1860–1942)

Кыргыз кол жазма адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Тоголок Молдо 1860-жылы Нарын өрөөнүндөгү Куртка деген жерде туулган. Атасы Абдыракман ашкан кедей адам болгон. Ошондуктан ал чоң атасы Музоокенин (атактуу манасчы) колунда чоңоюп, айылдык молдодон катсабатын ачканга мүмкүндүк алат. Оор турмуштун азабынан Чүйгө келип жашайт, ар кимдин колунда малай жүрөт. 1915-жылы

Тогуз-Торого көчүп кетет. Октябрь революциясын 1917-жылы Тогуз-Тородон угат. Бул жерден да туруктуу жай таппай, 1923-жылы кайрадан Курткага көчүп келет.

Тилекке каршы, Тоголок Молдо өзүнүн ырларын качан жаза баштаган, революцияга чейинки кол жазмалары сакталганбы, эгерде сакталбай калса эмне үчүн экенин, акындын чыгармачылыгын изилдеген бир дагы окумуштуу далилдүү түрдө айта албайт. Акын 1942-жылга чейин жашаганына карабастан, анын кол жазмаларын иреттеп, тартипке келтирип, системалаштырган окумуштуу болбоптур. Тоголок Молдонун чыгармачылыгына 1935-жылдан тартып көңүл бөлүнө баштайт. Эмне үчүн ушул жылдан тартып? Анткени 1934-жылы жалпы советтик жазуучулардын союздук I съезди болуп өтөт, бул чоң жыйналышта жазуучулар союзунун биринчи жетекчиси (мисалы, Сулейман Стальский) өзүнөрдүн акындарына айрыкча көңүл бөлгүлө деген ураан-чакырык таштайт. Максим Горькийдин өз учурунан кечиксе да ушул акылман кеңешинен кийин кыргыз адабий жана искусство ишмерлери айылдагы таланттуу адамдарды Фрунзеге чакырып, алардын чыгармаларын жазуу ишин колго алышкан. Көрүнүп тургандай, Совет бийлиги орногондон бир топ жылдардан кийин гана өткөн мураска көңүл бөлүнүп жатат. 1935-жылы Тоголок Молдону Фрунзеге Кыргыз тили жана адабияты илимизилдөө институтуна чакырып, жазуу ишин колго алганда, ал киши 75 жашка келип калыптыр. Акындын чыгармаларын биринчилерден болуп изилдеген Т. Саманчин мындай деп

билдирет: «1935-жыл менен 1938-жылдын ортосунда Байымбет бул институтка 190 басма табак элдик адабияттарды жазып тапшырды», кийинчерээк Тоголок Молдонун чыгармаларын жыйнактап, изилдеп өз алдынча кандидаттык диссертация жазган Жаки Таштемиров мындайча кабар берет: «1936-жылдан тартып, Байымбет илим-изилдөө институту менен байланыш жасап, өзүнүн ырларын жана оозеки элдик чыгармалардан жазып бере баштайт. Эки жылдын ичинде Илим-изилдөө институтуна 200 басма табакка жакын көлөмдө ар түрдүү темадагы материалдарды тапшырат».

Кыскасы, 1935–1936-жылдары Тоголок Молдо илим-изилдөө институтуна тапшырган кол жазмаларды Т. Саманчин «Элдик адабияттар», ал эми Ж. Таштемиров «өзүнүн ырлары жана оозеки элдик чыгармалар» катарында мүнөздөйт. Мына ушул жерде ушул убакка чейин тактала элек, бирок сөзсүз түрдө такталчу 200 басма табакка жакын материалдын канчасы акындын төл чыгармасы, канчасы элдик оозеки поэзия экенин аныктоо. Ошондо гана Тоголок Молдонун чыныгы акындык портрети тартылат. Өткөн замандагы кыргыз акындарынын, мейли алар колуна калем кармаган жазгыч акындарбы, же комузга үнүн кошуп жатка, дароо ырдаган төкмөлөрбү, жамакчыларбы, алардын бирден бир өзгөчөлүгү элдик поэзия менен «киндиктеш», өзөктөш болгондугунда. Мындайча айтканда, алар өз алдынча жекече көрүнүш болуу менен бирге, ошондой эле деңгээлде оозеки поэзиянын түздөн-түз өкүлдөрү да болгон. Ошондуктан алардын поэтикалык ишмердигинде акындардын төл чыгармалары менен бирге элдик поэзиянын үлгүлөрү да кошо, катар жашап келген. Бул жалпы мыйзам ченемдүүлүктөн Тоголок Молдо деле тышкары болгон эмес. Ошон үчүн Тил жана адабият илим-изилдөө институтуна Тоголок Молдо тапшырган материалдардын ичинде ошондой эле акындын жарыяланган жыйнактарында элдик арман-кошоктор, тамсил жомоктор болуп калышы толук ыктымал. Мына ушул жагдайдан алып караганда элдик мотивдердин жана сюжеттердин негизинде кайрадан иштеп чыккан Тоголок Молдонун көрүнүктүү чыгармаларынын бири – «Кемчонтой» поэмасы.

«Кемчонтой». Акын бул поэманы эл арасына кенири белгилүү учкул сөздөрдүн, уламыш окуялардын негизинде жазганы дароо эле байкалат. Анткени поэманын сюжеттик негизинде анекдоттук кырдаалдар кенири орун алат. Бирок бул

анекдоттук окуялардын жөнөкөй курамасы же жыйындысы эмес, бул даана өнүккөн сюжеттик өзөгү бар, каармандын образын жетер чегине чейин сүрөттөгөн өзүнчө бир бүтүндүккө ээ сатиралык поэма. Поэманын сюжеттик негизин Кемчонтойдун образы түзөт. Бирок Кемчонтойдун кылык-жоруктарын кенири жана толук түрдө ачуу максатында акын Багдагүлдүн образын атайы карама-каршы коёт. Ошондуктан адегенде эле автордук мүнөздөмөдө Кемчонтойдун кандай каарман экенин ачык, дароо көрсөтүп коёт:

Нандын атын унутуп,
Кемчонтой айтат жалпак деп.
Калпагын айтат байпак деп,
Байпагын айтат талпак деп.

Мындай караганда кишинин оюна келбегендей кырдаал, анткени кадыресе эс-акылынан ажыраган адам гана ушундай болушу мүмкүн. Ал эми эс-акылынан ажыраган адамды поэманын баш каарманы катары атайы сүрөттөөнүн кандай зарылчылыгы бар. Демек, Кемчонтойду (атын да атайы ушундайча атап) атайы – кемсинтип, кордоп сүрөттөөдө акындын бирден-бир көздөгөн максаты болгон. Ал максаттын мааниси эмнеде? Көрсө, Кемчонтой айтылуу паракор казынын баласы экен, атасы тирүү кезинде баланын «чыры» да, «сыры» да билинген эмес. Анткени, «оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн» деген принцип өкүм сүрүп келген. Өмүрүндө казы катарында акыйкат, адилет өкүм чыгарбаган паракор атасы өлгөндөн кийин, Кемчонтойдун накта адамдык касиет-сапаты ачыкка чыга баштады. Баласынын өтө эле ашынып, чектен чыга баштаганын көргөн энеси бат эле баласын «малдын күчү» менен үйлөнтүп койду. Кемчонтойдун кыскача таржымалы ушул. Поэманын киришүү бөлүмү (экспозициясы) да ушул. Ушундан баштап Кемчонтойдун «жоруктары» тагыраак айтканда, ар түрдүү турмуштук кыйчалыштарга кабылган Кемчонтойдун «адамдык» мамилеси башталат. Турмушка чыгам деп бир «балакетке» кабылганын түшүнгөн акылдуу Багдагүл кантсе да Кемчонтойдон кутулуунун амалын издейт. Бул «амал» жөнөкөй эле, караманча тиричиликке, тамак-ашка байланыштуу келип чыгат. Кемчонтойдун акыл-эсин сезген Багдагүл тамактын ашын бир күнү ачуу шор кылат, бир күнү тузун кем кылат, айтор Кемчонтойдун кыжырына тиет. Багдагүл мындай дейт:

...Эсимди кудай алыптыр,
Колумдун чени ошондо.

Энеме унут калыптыр
...Айтпаса айтса барып кел,
Энеме кабар салып кел.
Эрте барып тезирээк,
Колумдун ченин алып кел.

Кемчонтойдун «жоруктары» мына ушул «кол ченин» апкелүүдөн башталат. «Кол чени» акындын өтө чебер сүрөттөөсүнүн натыйжасында өзүнчө бир сюжеттин «кыймылдаткыч күчүнө» айланат. Ушундан баштап Багдагүлдүн тапкычтыгы, акылдуулугу көрүнүп, тескерисинче Кемчонтой улам жаны турмуштук кырдаалга туш келип, мурдагы «кол чени», өлчөмү ага туура келбей, барган сайын күчөп, келесоо адамдын абалына түшө берет. Багдагүлдүн «кол ченин» алдым деп, кайненеси үйрөткөн «аз суу», «аз туз» дегенди кайталап келатып «аз түш» деп калат.

Келе жатып жолукту,
Чеч байлап кырман сузганга.
Кырманга келип калжырап,
Айтып турду «аз түш» деп.

Түшүм жыйып жаткан кырманчыга «береке чечке» дегендин ордуна «аз түш» деп отурса Кемчонтойдун тагдыры эмне болору түшүнүктүү. Андан ары жүрүп отуруп кырманчылардан үйрөнүп алган сөзүн өлүк коюп жаткандарга айтат. Көрүнүп тургандай Кемчонтой турмуштук кырдаалдын, ал-абалдын өзгөрүп турганын, анан ошол өзгөрүшкө жараша мамиле жасоону түшүнбөйт, билбейт, ошондуктан улам бир келесоонун абалына түшө берет. Акын ушул сюжеттик өзөктү улам күчөтүп, гиперболизациялап сүрөттөйт. Окуянын күчөп, бийик чекитине жетиши Кемчонтой эптеп үйүнө жеткен жеринен ачык көрүнөт. Ал өз атын таба албай көчөдө калат. Тоголок Молдо бул поэмасында адамдын тунук акыл-эсин даңазалайт (Багдагүлдүн образы), анын карама-каршысында наадандыкты, дөөпөрөстүктү мазактап сүрөттөйт.

Поэманы акын трагедиялуу акыл-насаат жыйынтыгы менен бүтүрөт.

Акыл-эси болбогон,
Башына тиет кесири,
Көргөн менен пайда жок,
Көзүң тамдын тешиги.
Акыл менен иш кылат,
Адамдардын жетиги.

Мына ушинтип адамдын акыл-эсин даназалоо менен Тоголок Молдо акын-агартуучулардан болгон деп айтабыз.

Тоголок Молдонун акыл-насыятчыл жана агартуучулук идеясы «Куштардын ангемеси» деген поэмада бир кыйла кенири чагылган.

«Куштардын ангемеси». Бул поэмада акын куштарды суу куштар жана боз куштар деп экиге бөлөт. Адегенде мындай бөлүштүрүүдө эч кандай турмуштук маани жоктой, тек гана сууда жана талаада жашаган куштардын табигый көрүнүшү, табигый ал-абалы сыяктуу сезилет. Бирок окуянын өнүгүшүнө жараша акын буга аллегориялык (каймана) маани киргизе баштайт. Көрсө, боз куштардын чогулуп кеңеш курушу, андагы Булбулдун «сайрашы» бекеринен эмес экен. Жагалмай менен Турумтайдан, Кыргыз менен Ылаачындан, Ителги менен Карчыгадан, Бүркүт деген зорунан көргөн зордуктан, тарткан азап-кордуктан аябай тукулжураган боз куштар суу кушунан «орун» берүүнү суранышат. Суу кушуна боз куштардын атынан Булбул мындайча кайрылат:

Ийри тумшук, курч тырмак,
Душманыбыз көбөйдү.
Суу болбосо жан калбайт,
Көрсөттү далай өнөрдү.
Суу жалгыз сенин суунбу,
Көпчүлүктүн суусу – дейт,
Кенешип бизге орун бер,
Суу кушунун куусу – дейт.

Бирок Куу макул болбойт, суу кушу «ынтымакка» келбейт, «туугандыкка» көнүшпөйт. «Талашты» ат жарыш менен чечмей болушат. Суу кушунан Кылкуйрук, боз кушунан Карабоор тандалат. «Аттарды» Карлыгач айдайт. Кылкуйрук Карабоорду алдап, чөлгө, кумга жиберип, өзү көрүнбөй качып кетет. Суу менен бийлик суу куштарга тиет.

Көрүнүп тургандай, поэманын негизги максаты жер талашкан бийлик талашкан элдин ортосундагы (уруу менен уруулардын ортосундагы) күрөштү көрсөтүү. Акын бул максатын куштарды шарттуу түрдө суу кушуна жана боз куштарга бөлүп көрсөтүү аркылуу бир кыйла ийгиликтүү жүзөгө ашыра алган. Бирок кантсе да акындын негизги максаты агартуучулук идеясына негизделгендиктен поэманын жыйынтыгы биримдикке, ынтымакка чакыруу менен аяктайт:

Ат жарыштык арман жок,
Ал сөздө арман калган жок,
Кубанып турган кезиң бул,
Куу төрө бийлик кут болсун,
Боз куш менен суу кушу,
Ынтымак кылып журт болсун.

«Жер жана анын балдары». Ынтымакка, биримдикке чакыруу идеясы Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» деген поэмасында күчтүү өнүктүрүлгөн. Акын чыгарманын атында эле жерди «ата», ал эми жамгырды, сууну, шамалды, отту анын «балдары» катарында көрсөтүп, өзүнчө бир аллегориялык маанидеги образ түзөт. Поэма жамгырдын, суунун, шамалдын, оттун жана жердин кайым айтышуу – диалогу түрүндө жазылган. Ошондуктан ушул кайым айтышта шамалдын, жамгырдын, суунун, оттун ортосундагы бир-бирине болгон карама-каршылыгы, ал турмак келишпес күрөшү көрсөтүлөт. Шамал, суу, от, жамгыр ар кимиси өзүнүн табигый касиетин башкалардан өйдө турарын далилдейт, ар кимиси өзүнүн гана башкалардан артыкчылыгын белгилөөгө аракеттенет. Мына ошондуктан кайым айтышуу – диалог улам өркүндөп, улам күчөп отурат.

Желип өткөн жеримен,
Жер тамыры жазылат.
Басып өткөн жеримен,
Байчечекей ачылат.

Бул жамгырдын сөзү. Муну калпка чыгаруу мүмкүн эмес. Бирок өз кезеги менен суу мындайча жооп берет:

Атагың жамгыр, өзүн суу,
Ангемен сенин мына бу.
Мактапбагын өзүнчө
Денизден чыккан сен бир – буу.

Көрүнүп тургандай, жамгыр менен суунун ортосундагы диалогду курч талаш-тартышта эле бул эки табигый көрүнүштөрдүн карама-каршылыгы эмес, тескерисинче биримдиги, бири бирине байланыштуулугу ачыкка чыгат. Мына ошондуктан Жердин «балдары» катарында сүрөттөлгөн жамгырдын, суунун, шамалдын, оттун талаш-тартышы акындын өзүнүн дидактикалык, агартуучулук ыңгайында каралып, ошол ыңгайда чечилет.

Балдар сөзүм угунар,
Кулак салып турунар.

Ырас жери мактанбай
Бир ынтымак кылынар,
Жол талашып урушпай,
Ынтымак болсун тобунар.
Ынтымактуу болсоңор,
Ошондо болот жолунар.

Ошентип, Жер ата балдарына: жамгырга, сууга, шамалга, отко кайрылып ынтымакка чакырат. Тоголок Молдо бөтөнчө ушул поэмасында табият кубулуштарынын өзгөчөлүгүн өзүнчө терең билдиргендигин, Жерди ааламдын борбору катары түшүнөрүн жана аны сөздүн күчү менен сүрөттөй аларын айгинелеген. Жаратылыш кубулуштары акын үчүн жөн эле кооздук, анчейин экзотика эмес, ал баарынан мурда адам тиричилигинин, жан-жаныбар дүйнөсүнүн жашоо шарты, мына ошондуктан ар бир кубулуш өзүнчө болгон менен акыры келип жаратылыш менен байланышкан, шартташкан. Поэма жаратылыш жөнүндө ушундай жыйынтык берет.

Табият көрүнүштөрүн сүрөттөө жагынан «Жер жана анын балдары» деген поэмага жакын турган Тоголок Молдонун чыгармасы «Эшек менен Булбул».

«Эшек менен Булбул». Бул элдик мотивдердин негизинде жазылган тамсил түрүндөгү чыгарма. Окуя мындайча башталат:

Канаттуу куштар,
Төрт аяктуу жаныбарлар.
Бир күнү мажилис курду,
Булбулдун сайраганын сынап,
Эшек калыс болуп карап турду.

Чыгарманын башталышы дүйнөлүк тамсил жанрынын башталышындай калыпка салынганы эч күмөн чакырбайт. Андан ары анын дароо эле традициялык рефрен (кайталоо) уйкаштыгы негизинде жазылган санат-терме формасына өтөт. Бул акындын негизги чыгармачылык максатынан келип чыгат. Тоголок Молдонун кеңири санат-терме сүрөттөөсүндө Булбул анчейин гана кооз мукам үндүү жаратылыштын, өзүнчө бир укмуш көрүнүшү гана эмес, ал баарынан мурда табияттын, турмуштун татаал көрүнүштөрүнө так, даана баа берген ойчул, даанышман. Акын кантсе да Булбулдун «сайрашы» аркылуу жаратылыштагы, коомдук турмуштагы татаал өз ара байланыштарды андап билүүнү максат кылат. Ошондуктан Булбул «күүгүм кирип, түн баткан түндөн» баштап, «жамгыр жаап, көк чыккан, булутка» чейин, «жер жүзүндө ар түрдүү

жандан баштап, ар түрдүү улутка» чейин козгоп сайрайт. Айтор жер жүзүндө Булбул козгоп сайрабаган эч нерсе калбайт. Акын ушуну менен Булбулдун көрөгөч акылмандуулугун, билгич даанышмандыгын сүрөттөйт.

Жайга салкын келтирген,
Шамалдан козгоп сайрады.
Жакшы менен аралаш,
Жамандан козгоп сайрады.
Башынан өткөн ар түрдүү
Замандан козгоп сайрады.

Келтирилген саптардан ачык көрүнүп тургандай, Булбул жаратылыш кубулуштары менен эле чектелбейт, ал «заманга» чейин козгоп, «сайрайт». Мына ушул «чөп-чар, талдан» баштап жан-жаныбарлардын эн чону «Пилге» чейин, жакшы менен жамандан тартып, ар түрдүү заманга чейин баа берип, үнүн кубултуп, сайраган Булбулга «калыс» болгон Эшек кандай жыйынтык чыгарды. Булбулдун өнөрүн сынаган Эшек төмөнкүдөй жооп берет:

Ырас, Булбул жакшы сайрады,
Айтпаганы калбады,
Чынын айтсам бирок,
Үнү короздукуна окшогон жок.

Демек, акындын сүрөттөөсүндө Булбул бул жаратылыштын, турмуштун байланыштарын көрө билген, түшүнө билген, баалай билген акылман, даанышман талант, ал эми Эшек болсо «булбул» менен «корозду» бир катарга койгон, б. а. бир-бирине байланышпаган көрүнүштөрдү аралаштырган карангы наадан. Ошентип, акын бул тамсилде нукура ойчулдукту, даанышмандыкты даназалоо менен бирге тунгуюк карангылыкты, наадандыкты ашкерелейт.

«Талым кыз менен Көбөктүн айтышканы». Адамдын акыл-эсин даназалоо Тоголок Молдого ыйгарылып жүргөн «Талым кыз менен Көбөктүн айтышканы» деген чыгармада бир кыйла тереңделет. Албетте, бул чыгарманын негизинде элдик учкул сөздөр жана уламыштар жатат. Уламыш боюнча Талым кыз көзүнө түшкөн адамдарга турмуштагы, жаратылыштагы көрүнүштөргө байланыштуу татаал суроолорду берип, кокус жооп бере албай калса, аларды өлтүрө берген. Мына ушундай каардуу кыздын кезектеги «жеми» Көбөк деген киши болот. Чыгармада ушул экөөнүн акыл-эсинин бийиктигин,

күчтүүлүгүн көрсөткөн катуу айыгышкан кайым айтыш жүрөт. Каардуу кыздын берген суроолору табышмактуу, каймана мааниге шөкөттөлүп, аземделген образ. Алар адам турмушуна, табият кубулуштарына, айлана-чөйрөнүн ар түрдүү жактарына арналган. Бул суроолордун түрмөгүн асмандагы жылдыздан жердеги туманга чейин, узун жолду узарткан кербенчиден тартып, ачуу менен таттуунун даамын таткан казанчыга чейин, качырганын кайсалап, иттин чону Кумайыктан тартып, кармаганын куткарбас куштун чону Буудайыкка чейин камтыйт. Демек, суроо берип жаткан кыз да жөн кыз эмес, ага тиешелүү тик жообун берип жаткан Көбөк дагы даанышман. Мына ошондуктан:

Тим жүрбөстөн сөзүнө,
Тийиштик кылдым өзүнө,
Күнөөм болсо кечкин деп,
Күрмөгөн жибин чечкин деп,
Таппадым деп ыгынды,
Талым кыз сөзгө жыгылды.

Ырасында эле Талым кыз канчалык каардуу, канкор болсо да, улуу сөз алдында, акыл-эс алдында жыгылды. Акылмандык акылмандыкка, даанышмандык даанышмандыкка каршы барбайт. Аллегориялык образдын аземинен жаралган бул чыгарма адамдын акыл-эсин, талантын даназалайт.

Албетте, Тоголок Молдо да башка акындар сыяктуу эле, өзүнүн чыгармаларында сүйүү ырларына, лирика жанрына да кайрылбай коймок эмес. Ошондой лирикалык ырлардын бири – «Үрпүкан».

«Үрпүкан». Бул чыгарманы жаратууда акын негизинен өз башынан өткөн өтө бир кайгылуу окуяга таянган. Изилдөөчү Ж. Таштемировдун билдирүүсү боюнча жаш акын күйөөдөн чыгып келген Үрпүкан деген келинге ашык болуп, үйлөнмөкчү болот. Бирок айылдык билермандар Сарт деген байга 100 ирикке алмаштырып, Үрпүканды кармап беришет. Күйүткө чыдабаган акын ушул ырын жаратат.

Ар кандай эле сүйүү ырлары акындын жекече турмушуна, тагдырына, өзүнүн жекече уйгу-туйгуларына, ой-санаасына байланыштуу келип чыгат. Бирок чоң акындар өздөрүнүн гана жекече сезимдери, ички толгонуулары менен чектелип калбайт, ал өзүнүн жекече кубанчы же күйүтү менен жалпы адамдык аң-сезимдерди чагылдырат. Маселен, Токтогулдун «Алымканы». Мына ушуга Тоголок Молдонун «Үрпүканы»

да далил. Кыргыз оозеки поэзиясында кенири таралган «Күйгөн», «Секетбай» формасында жазылган бул ыр баарынан мурда адамдын сырткы сулуулугун көкөлөтүп мактайт, бирок бул Тоголок Молдо турмушта көргөн реалдуу Үрпүкандын портрети эмес, бул баарынан мурда сүйүп аздектеген адамдын күчөтүлгөн, көкөлөтүп макталган образы. Мына ошондуктан анын өзүнүн жекече тагдырын элдик эпостордун каармандарына салыштырат.

Өнүм десем түшүмдөй,
Өзгөчө күйдүм сен үчүн,
Олжобай менен Кишимдей.
Асылга асыл табылбайт,
Асылга асыл табылса,
Ашыктык оту жалындайт.

Демек, акын Үрпүкандын «борумун», «сүрөтүн» гана дана-залап чектелбейт, анын адамдык асылдыгын айрыкча баалайт, кадырлайт. Анткени асылга асыл жолукканда гана нукура сүйүү оту тутанат. Акын ушуга чакырат, ушуга үйрөтөт.

Тоголок Молдо узак өмүр жашады. Өмүрүнүн аягына чейин калемин колдон түшүргөн жок. Ага ошондой шарт, тагдыр туш кылды. Натыйжада ал өзүнүн төл чыгармаларын гана эмес, ошондой эле элдик бай казнадан да, улуу «Манас» эпосу баш болгон чыгармаларды жаздырып калтырды.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Тоголок Молдо илим-изилдөө институту менен кандай иштеген?
2. «Кемчонтой» поэмасынын негизги идеясы эмнеде?
3. Акылмандыкты, даанышмандыкты акын кайсы чыгармаларында даназалайт жана бул сапаттарды кандай ыкмалар, образдар аркылуу сүрөттөйт?
4. Тоголок Молдо аялзатынын сулуулугун кандайча түшүнөт?
5. «Кемчонтой» поэмасынын сюжетин кара сөз түрүндө оозеки ангемелеп бер.
6. Класста Талым кыз менен Көбөктү ролдоштуруп аткаргыла.

ОСМОНААЛЫ СЫДЫКОВ

(1875 –1940)

Кыргыз элинин эң биринчи тарыхчы-окумуштуусу Осмонаалы Сыдыков 1875-жылы Пишпек уездинде, Темирболот айылында туулган. (Азыркы Кочкор району, Чолпон аймагында.) Өз атасы Кыдык (белгисиз, аныкталбаган себептер менен Сыдык болуп кеткен) Абайылданын кичи аялынан, ортончу аялынан Ыбыке болгон. Канат хан Ыбыкенин баласы. Осмонаалы 6 жашка чыкканда энеси өлүп, баланы Канат хан асырап багып алат. Ушул жерде Канат хандын колунда жүргөндө молдодон кирди-чыкты билим алат. Бирок табиятынан билимге шыктуу жана ышкыбоз жаш Осмонаалы кадыресе молдонун берген сабагына канааттанбайт. Ал көптү билип, көптү үйрөнгүсү келет. Акыры Канаттын бир атын уурдап минип, Токмокко качып келет. Токмоктогу Канаттын короосун башкарган Жолой деген адамдын жардамы менен атактуу Молдо Шакир Халифадан окуй баштайт. Ошентип, 1890-жылдан тартып 1895-жылга чейин ал Шакир Халифанын колунан билим алат.

Кийинчерээк Кашкардан, Бухарадан да окуйт. Айтор, Осмонаалы Сыдыков өз мезгили үчүн Чыгыш маданий түшүнүгүндө жакшы эле билим алган киши болот.

Ар бир билимдүү адамда өзүн-өзү таанып-билүү кызыгуусу башталат. Ал таанып-билүү машакаты адегенде «мен киммин» деген суроодон башталат. Мына ушул суроого жооп табыш үчүн ар бир адам өзүнүн ата-тегине, андан оой улутуна кайрылат. Ошондуктан, өткөндөгү кыргыздын билимдүү адамдары эң биринчи иретте жазылып калган тарых жок болуп калгандыктан, оозеки тарыхка, санжырага кайрылышканы бекеринен эмес. Осмонаалы Сыдыков ошолордун эң биринчилеринен болуп, эл оозунан жыйылган материалдарды топтоп, иретке келтирип жазып чыккан да, өз күчү менен китеп кылып чыгарууга үлгүргөн, жетише алган. Ал өзүнүн жазгандарын «Мухтасар тарых Кыргызия» деген ат менен 1913-жылы Уфада жарыкка чыгарат. Анын «Тарых кыргыз Шабдания» деген экинчи эмгеги 1914-жылы ошол эле Уфа шаарында жарыяланат.

Тилекке каршы, Осмонаалы Сыдыковдун өмүр баянынын көп маанилүү учурлары али тактала элек. Ал турмак 1945-жылы 5-октябрда КырФАНга өткөрүлгөн «Осмонаалы Сыдыков. Толук өмүр баяны» деп аталган документте да (ким тарабынан даярдалганы, ким тарабынан өткөрүлгөнү дагы белгисиз), бул адамдын совет учурундагы кийинки тагдыры толук чагылдырылган эмес. Бул документ боюнча О. Сыдыков 1920-жылдан тартып 1928-жылга чейин Пишпек шаарындагы татар мектептеринде мугалим болуп, 1931-жылы камалган деген гана маалымат берилет. Ал эми Х. Карасаевдин билдирүүсү боюнча 1933-жылы камалып, түрмөдөн чыккан соң Текеске кетип калган делинет. Айтор ал эмне үчүн камалган, кантип качып кеткен, качан каза болгон, мунун баары белгисиз. Осмонаалы Сыдыковдун негизги эмгеги болгон «Муктасар тарых Кыргызия», «Тарых кыргыз «Шабдания», «Муктасар тарых Кыргызияны» азыркы жазууга биринчи жолу өткөргөн Х. Карасаев мындай деп жазат: «Бул китепче тарых эмес, санжыра, кыргыз урууларын Оң, Солдон тартып, негизги чон урууларды, алардын пайда болушун жазган. Албетте, бул да абдан керек. Китепти түзүүчү бүткүл кыргыз урууларына барып, алардын аксакалдарынан, санжырачыларынан сураштырып жүрүп жазган. Мунун илимий аппараты – көптү билген карыялар болгон, ошолордун айтып бергендерин гана кагазга түшүргөн». Бул айтылган сөздөрдө албетте, адилеттик бар. Анткени санжыра, бул илимий тарых эмес. Ал оозеки түрүндө сакталып келген элдик тарыхый баяндын жыйындысы. Бирок ошого карабастан О. Сыдыковдун китептеринин кыргыз маданияты үчүн айрыкча мааниси бар.

Биринчиден, автор бул кабарларды, маалыматтарды XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында жашаган карыялардын өз оозунан жазып алган. Демек, бул жазылып алынган материалдардын көпчүлүгү тарыхый чындыкка дал келери талашсыз. Осмонаалы Сыдыковдун санжырасы өзүнүн ырааттуулугу менен айырмаланат. Экинчиден, бул тарыхый китептер эски чагатай жазуусуна ылайыкталса да негизинен кыргыз тилинде жарыяланган биринчи китептер. Ошондуктан, элдин ан-сезимин ойготууда жана өнүктүрүүдө алардын агартуучулук мааниси өтө зор. О. Сыдыков өзүнүн эмгегинин башында «акыл, илим менен ачылган өнөрлөрдүн» түрлөрүнө

токтолуп келип, кыргыз, казак элине кайрылып мындайча жазат:

Өнөр менен ушуларды адам тапкан,
Жалгыз ак казак-кыргыз карап жаткан.
Катардан кийин калдык наадандыктан,
Не керек мынча жатмак, ай-ай тууган!
Биз дагы өнөр билсек обол баштан,
Кутулбас беле башыбыз наадандыктан.

Бул жерде акын кыргыз-казак элинин өнөр, билимден артта калганын, бекер карап жатканын ачык эле айтып жатат, ошондой эле бул наадандыктан тез кутулууга чакырат. О. Сыдыков өзүнүн тарыхый санжыраларын да ушул «наадандыктан, караңгылыктан» кутулуу максатында жазганы талашсыз чындык.

Осмонаалы Сыдыковдун өз өмүрүнүн көпчүлүк жагы белгисиз болуп калгандай, ал кандай чыгармаларды жаратканы да белгисиз. Ал көп эле жазган болуу керек. Совет бийлиги тарабынан тынымсыз куугунтукка алынган адам аларды ачыкка чыгара албагандыр. Анын белгилүү болгон көрүнүктүү көркөм чыгармасы – «Шабдан казалы».

«Шабдан казалы». Бул «Казал» өзүнүн маани-мазмуну боюнча акындын «Кыргыз, Шабдан тарыхы» деген тарыхый-санжыра эмгеги менен үндөш, белгилүү даражада ошону улайт, поэтикалык жагынан тереңдетет. Өзүнүн тарыхый эмгегинде О. Сыдыков орустардын келишинен кийинки кыргыздардын ал-абалын төмөнкүдөй мүнөздөйт: «Караңгы элек, залым болдук, бузук элек, түзүк болдук, көчмөн элек, олтурук болдук. Бирок беш-алты жылдын ичинде биз үчүн падыша тарабынан бир аз мархабат болгону менен түркөйлүгүбүздөн Думасы бир тарабыбыздан басса, экинчи тараптан жакшы жерлерибизди мужуктарга тартып берип... Жер-суудан айрылып, жагдайсыз бир абалда калдык».

Тарыхчынын бул сөздөрүндө калетсиз айтылган чындык бар. Орустардын келиши менен кыргыздардын турмушунда, маданиятында айрым бир пайдалуу тарыхый да, маданий да өзгөрүштөр болгону талашсыз. Билимге умтулуу, отурукташуу сыяктуу. Бирок жеринен айрылып, кысымга дуушар болгону да шексиз. О. Сыдыков өзүнүн тарыхый эмгегинде ушул тарыхый чындыкты туура баалай алган. Ал эми «Шабдан казалы» деп аталган поэтикалык чыгармасындагы?

Кошок формасында жазылган бул казал баарынан мурда Шабдандын адамдык жекече касиет-сапаттарын мактоого жана даңазалоого арналган. Кошоктун салты боюнча, бул дүйнөнүн жалган экени айтылат, «Күнүн менен түнүндө», «тирүүн менен өлгөндө» бир гана Алла медет болору көрсөтүлөт, ушундай гана жалпы кабыл алынган жобо-чындыктардан кийин гана Шабдандын жекече адамдык касиет-сапаттары даңазалана баштайт.

Кыргыздан мындай болбогон,
Марттыгынын чеги жок.
Артык эле болжолдон,
Ажал тагдыр келген соң,
Баатыр кетти жалгандан.
Кутулууга себеп жок,
Ажал өлүм алгандан.

Шабдандын марттыгы, берешендиги бул адамдын жекече касиет-сапаты гана эмес, анын дүйнөгө, турмушка кенири көз карашы, мамилеси катарында көрсөтүлөт. Ал баардыгына тең, жардысына да, байына да, күчтүүсүнө да, күчсүзүнө да, кыргызына да, казагына да, өзбегине да, татарына да бирдей карайт. Ошондуктан акын атак-даңкы алыс кетип, кенири тараган.

Анжиян, Кокон, Ташкенден,
Кашкар, Капал, Челектен,
Букар турмак, Индустан,
Күн чыгышта Кулжадан,
Келе берди ар жерден.

Албетте, бул саптарда ар кандай эле кошокторго мүнөздүү болгон апыртма сүрөттөмөлөр бар. Бирок негизинен О. Сыдыков өзүнүн казанында Шабдандын чыныгы портретин түзүүгө аракет кылган. Мына ушул тарыхый чындык төмөнкү ыр саптарынан ачык эле көрүнөт.

Ушундай эле эр Шабдан,
Падышадан чен алган,
Башчы болгон урушта,
Анжиянды караткан.
Андан ары Алайга,
Маргалан менен Коожентке,
Наманган менен Коконго
Акыры барган шолорго.

Бул саптардан Шабдандын жекече адамдык касиет-сапаттары гана эмес, ошону менен бирге анын коомдук турмуштагы иштеген иштери, Россиянын бийлигин бекемдетүү максатында өтөгөн кызматы да айкын-ачык көрүнүп турат. Мына ушул жагынан алганда «Шабдан казалы» Осмонаалы Сыдыковдун тарыхый эмгегинин поэтикалык уландысы жана өзүнчө бир жыйынтыгы катарында мааниге ээ десек болот.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Осмонаалы Сыдыков кайсы шаарлардан окуп, билим алган?
2. О. Сыдыковдун революциядан мурда басылып чыккан китептери эмне жөнүндө жана алардын кыргыз тарыхы, маданияты үчүн кандай мааниси бар?
3. Шабдан баатыр кандай адамдык жана атуулдук сапаттарга эгедер болгон?
4. «Шабдан баатыр» аттуу эскерүүлөр жыйнагын окуп чыккыла.

Кыргыз элинин маданий тарыхында эң бир кызыктуу жана мазмундуу из калтырып жашап өткөн адамдардын бири – Белек Солтоноев 1878-жылы Чоң-Кемин жеринде (Совет бийлиги учурунда Тегирменти селолук совети деп аталган) жарды адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Ушундай жарды үй-бүлөдө туулгандыгына карабастан, атасынын тааныштыгы аркылуу Чолпон-Атадагы орус адамынын колунда тарбияланып, орусча билим алат.

Кийинчерээк Пишпекке келип (азыркы Бишкек) айыл-чарба мектебине өтөт. Бул мектепти бүткөн-бүтпөгөнү белгисиз, бирок орус тилинде өз учуру үчүн жетиштүү түрдө билим алганы ачык эле көрүнөт. Анткени ал 1916-жылдын алдында болуштарга катчы жана котормочу болуп иштейт. Үркүндө эл менен кошо Кытайга качат. Кыргыз жерине совет бийлиги орногон кабарды уккандан кийин, тез эле өз жерине кайтып келет. 1919–1922-жылдарда Кызыл Армиянын атчандар отрядына ыктыярдууларды топтоо боюнча атайын өкүл болуп кызмат өтөйт, басмачылар менен салгылашууга катышат, тилмеч болуп да кызмат аткарат. 1922–24-жылдарда элдик көркөм чыгармаларды жыйноо боюнча уюштурулган ишке активдүү катышат. 1925–36-жылдарга чейин Фрунзедеги илим-изилдөө институтунда илимий кызматкер болуп иштейт, 1937-жылы сталиндик репрессия учурунда камалып, 1938-жылы февраль айында дүйнөдөн кайтат. Белек Солтоноевдин кызы З. Белекова түзгөн (бул кол жазма Кыргыз улуттук академиясынын кол жазмалар фондунда) биографиялык таржымалдан алынган ушул жогорку маалыматтардан көрүнүп тургандай Б. Солтоноев Октябрь революциясына чейин падышалык орус бийлигине да, кийин совет бийлигинин орношуна жана бекемделишине да кызмат өтөгөн. Акыры өзү каалап, өзү кызмат өтөгөн совет бийлигинен жапа чегип, совет түрмөсүнөн каза табат.

Белек Солтоноев ушундай татаал жашаган аз өмүрүндө өз алдына өтө ачык, айкын максат койгон киши болгон. Кандай болсо да илим, билим жаңыдан ачылып, жаңыдан көз

жарыла баштаган карангы элден чыккан эң биринчи адамдар социалдык турмуштун талабына жана ыңгайына жараша ар түрдүү өнөр багытын колго алган жана өнүктүргөн ар тараптуу универсалдардан болушат. Белек Солтоноев ошолордун бири – ал тарыхчы, этнограф, фольклорчу жана акын.

Белек Солтоноевдин бүтүндөй өмүрлүк чыгармасы – «Кызыл кыргыз тарыхы», «Кыргыздын тарыхына материалдар» деген кол жазмасы. Бул көлөмдүү эмгек араб тамгасы менен жазылып, 616 беттен турат. Автор бул эмгегин өзүнүн көрсөтүүсү боюнча, 1895-жылы баштап, 1934-жылы бүткөн. Б. Солтоноев бар болгону 60 жыл өмүр сүрсө, ошонун 40 жылдан ашыгын ушул чыгармага сарп кылыптыр, ушунун өзүнөн эле автор бул эмгегине кандай маани бергени көрүнүп турат.

«Кызыл кыргыз тарыхы». Бул эмгекте үч түрдүү иликтөө камтылган. Биринчиси – кыргыз элинин тарыхы, экинчиси – кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салты, үчүнчүсү – кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы жөнүндөгү иликтөө-изилдөөлөр. Тарыхый, этнографиялык жана фольклордук маалыматтарды топтоодо жана бир ыраатка келтирүүдө Б. Солтоноев негизинен эки булакка таянган. Биринчиси, аш-тойлордо, эл чогулган жыйындарда эл арасына белгилүү сөзмөр абышка-кемпирлерден ар түрдүү кабарларды жазып алууну 1890-жылы баштап, тынымсыз жүргүзүп келген, экинчиси, Б. Солтоноев кантсе да өз заманынын орусча эң билимдүү адамдарынын бири болгон, ушундан улам ал В. В. Бартольд, В. В. Радлов, Н. А. Аристов сыяктуу кыргыздар жөнүндө көп эмгекти жараткан орус окумуштууларынын эмгектери менен жакшы тааныш болгон. Аларды окуп, пайдаланып гана чектелбестен, өз учурунда көңүлүнө түшкөн В. В. Бартольддун «Жети-Суу тарыхынын очерктери», «Кыргыздар» деген эмгектерин кыргыз тилине которуп да чыккан. Ушунун өзүнөн эле Б. Солтоноев кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын, фольклорун изилдөөгө кандай жоопкерчилик жана кандай даярдык менен киришкени байкалбай койбойт.

Эл оозунан тарыхый этнографиялык материалдарды жыйноодо Б. Солтоноев мүмкүн болушунча илимий жагынан так жана ишеничтүү болушун көздөгөн. Анткени, кантсе да оозеки тарыхта көп нерселер унутулуп калышы, көп нерселер орун алмашып кетиши, көп нерселердин мааниси бузулуп, тескери болуп калышы толук ыктымал, ал турмак өз уруусу, ата-теги жөнүндө айтканда аны мактап, бир беткей кабар берген

учурлар болбой койгон эмес. Мына ошондуктан Б. Солтоноев тарыхчы катарында, маселен, бир окуя жөнүндө айтылган бир кабар менен эле чектелген эмес, ошол окуя туурасында бир канча маалыматтарды чогултуп, аларды салыштыруу жолу менен чындыкка туура келгенин алууга аракеттенген. Мына ушул жагынан алганда Б. Солтоноевдин кыргыз элинин тарыхы, кыргыз элинин келип чыгышы, он-солго, урууларга бөлүнүшү, башка элдер менен карым-катышы жөнүндөгү маалыматтары азыркы тарыхый илим үчүн өтө зарыл керектүү материалдардан болуп эсептелет.

Ал өзүнүн тарыхый эмгегине төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: «Бул тарых кыргыз тарыхынын сапаты жагынан биринчи даражада деген талап менен ортого салдым. Тарыхтын мазмуну кыргыздын тарыхка илингенинен баштап, Октябрь революциясына чейинки тарыхы жазылды». Көрүнүп тургандай автор өз эмгегине басмырт, өтө сыпаа мүнөздөмө берет, «биринчи даражадагы» илимий эмгекке тануулабайт, анчейин гана келечек кыргыз тарыхый илимине пайдаланылуучу материал катарында эсептейт. Мына ушунусуна караганда Б. Солтоноев өзү чогулткан, изилдеген ушул материалдардын негизинде кайрадан жаны тарыхый эмгек жазууну максат кылган болуу керек. Бирок 1937-жылы башталган каардуу репрессия кыргыздын эң таланттуу уулдарынын бирине өзүнүн улуу максатын акыр-аягына жеткирүүгө мүмкүндүк берген жок.

«Кызыл кыргыз тарыхынын» экинчи өтө маанилүү жагы андагы берилген кыргыздардын этнографиясы жөнүндөгү материалдар болуп эсептелет. Б. Солтоноев өзүнүн бул эмгегинде кыргыздардын жашоо-тиричилиги, үрп-адаты, каада-салты, улуттук оюндары, диний ишенимдери, дарылоо-эмдөө, согуштук өнөрү, уруулук түзүлүшү, он-сол болуп бөлүнүш тарыхы, ай-жыл эсеби, жылдыздардын, планеталардын кыргызча аттары ж. б. жөнүндө кеңири жана ишенимдүү баяндама берет. Ошентип, автор элдик жөрөлгөлөрдөн тартып, элдик астрономияга чейин, элдик санжырадан тартып, элдик философияга чейин өтө маанилүү маалыматтарды иликтеп чыгат.

Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» деген эмгегинин үчүнчү маанилүү жагын кыргыз фольклору, кыргыз акындары жөнүндөгү кабарлары түзөт. Ушул жагынан аны кыргыздын биринчи фольклорчу-окумуштуусу деп атоого

толук негиз бар. Автордун кол жазмасында «Манас» эпосу, Жаңыл Мырза, Толубай сынчы жөнүндө бир кыйла илимий кызыктуу маалыматтар берилет. Арстанбек, Калыгул сыяктуу акындардын, Келдибек, Сагынбай өңдөнгөн манасчылардын өмүр баяндары, чыгармачыл портреттери тартылат.

Арийне, тарых илими, адабият таануу илими Б. Солтоноев жазып калтыргандарды тактайт, ээлейт, керектүү-керексиздерин ажыратат, бирок кай тарабынан болсо да, өз заманынын эң даанышман, эң билимдүү адамдарынын бири Б. Солтоноев жазып калтырган мурас азыркы тарых илимине да, адабий таануу илимине да фундамент, негиз катарында кызмат кылары талашсыз. Бул чындыктын ачык-айкын далили катарында ушул зор эмгектин кыргыз тилинде жазылышы эсептелинет. Солтоноев өзү мындайча жазган: «Өз тарихин билип, тарихтүү элдин катарына кириш маданияттын бир көркөм бутактарынан саналат». Бул өз учурунда эң адилет айтылган Б. Солтоноев кыргыз элинин тарыхын жазуу менен «тарихтүү элдин» катарына кирүүнү көздөсө (жети атасын билбеген жетесиз жетим болбой), ошол эле учурда ал улуттук маданияттын «көркөм бир бутагын» жаратууну максат кылган. Б. Солтоноев өзүнүн «тарыхын» кыргыз тилинде жазуу менен бирге көркөм маданияттын бир эле «бутагын» эмес, өзүнчө эле «саябан дарагын» жараткан десек туура болот.

«Румкан» – Б. Солтоноев өзүн акын деп эсептебесе керек, анткени атайын поэзия артынан кубалап, ыр жазууну өз кесибине айландырган эмес. Бирок, табиятынан таланттуу жаралган адам ыр жазуу өнөрүнөн да куру кол калбаптыр. Ал поэзияга мезгил-мезгили менен үзүл-кесил керектүү, зарыл шарттарда кайрылып, поэтикалык чыгармаларды жаратып турган. Өзүнүн тирүү кезинде акындын ырлары дээрлик жарык көргөн эмес. Кийин гана Б. Солтоноев акталгандан кийин, анын мураскорлору акындын айрым чыгармаларын 1965–66-жылдарда «Ленинчил жаш» гезитине жарыялашат. Б. Солтоноевдин поэтикаларынын ичинен көрүнүктүүсү – «Румкан» деген поэмасы.

Бул поэмасын автор 1936-жылы жазган. Чыгарманы жазууда акындын өз башынан өткөн кайгылуу окуя себепкер болгон. Б. Солтоноевдин Румкан деген баласы Фрунзедеги финансы техникумунда окуп жүргөндө, аны бүтөр жылы эч себепсиз окуудан чыгарып жиберешет. Айласы кеткен өспүрүм Түштүк Кыргызстанда мугалим болуп иштейт. Ушул

учурда катуу ооруп калып, Сүлүктү шаарындагы ооруканада каза болот. Б. Солтоноев алыс жерде каза болгон баласынын тагдырына катуу капа болуп, ушул «Румкан» аттуу казалды жараткан.

Көрүнүп тургандай, поэманын жаралышына адамдын жекече турмушу, жекече тагдыры өбөлгө түзгөн. Бирок бул жөн эле жаш кезинде турмуштан эрте кеткен бала жөнүндө кошок же арман ыр эмес. Өзүнүн мазмуну боюнча бул адамдын тагдыры жөнүндө, өмүр, өлүм адамдын ааламга келиш-кетиши жөнүндө жазылган поэма. Акын чыгармасында өзүнүн кайгысын, жеке арманын, ички сезимин билдирип гана чектелбейт, ал ошол өзүнүн жеке кайгысы, сезими аркылуу адам баласына ар убакта келе турган мүнөздүү тагдыр жөнүндө ой жүгүртөт. Өз турмушунан алынган окуялар аркылуу жалпы адамзаттык идеалдарды сүрөттөгөн чыгармалар адабияттын тажрыйбаларынан кенири кездешет. Алыска узабай эле Ж. Турусбековдун «Энеме» деген поэмасын, же А. Осмоновдун «Грунья Савельевнага» деген ырын көрсөтсөк болот. Эгерде биринчи чыгармада окуудан келген акын өз сезими аркылуу 30-жылдардагы кыргыз жаштарынын тагдырын сүрөттөсө, экинчи чыгармада автор өзүнүн тарбиячысына карата болгон мамилеси аркылуу жалпы эле кыргыз адамынын орус элине болгон ички сезимин көргөзөт. Белек Солтоноевдин «Румкан» поэмасы дал ушундай жалпылаштырылган көркөмдүк-касиет сапаты менен айырмаланат. Албетте, бул поэманы окуганда акындын жеке турмуштук учурлары толук сакталганы талашсыз.

Чыгарма өз баласынын аты менен аталат. Ошондой эле баланын Баткенде иштеп жүргөнү, ошол жерде ооруп, Сүлүктүнүн ооруканасында каза болгону, кандай болсо, ошондой сүрөттөлөт. Ал турмак баланын өмүрүндөгү төмөнкүдөй факт айтылат:

Окуп жүрдүн орусча,
Финтехником окушун.
Бүткөрүп чыктын кыргызча
Баласы деп Белектин.
Окушундан чыгарткан,
Комсомолго койбостон.
Жалган ушак куруткан
Арыздандын суранып,
Улуктардан тиленип.

Арызын кабыл болбостон,
Баткенге кеттиң элирип.

Келтирилген ыр саптарынан көрүнүп тургандай, Румкандын тагдыры да жөнөкөй тагдырлардан болгон эмес. «Белектин баласы» делинип окуудан чыгарылат, ал турмак комсомолдон куулат, арыздануудан эчтеке чыкпагандан кийин, Румкан түштүккө, Баткенге кетип калышка аргасыз болот. Ушунун өзүндө эле адамдын жеке трагедиясы бар. Дал ушул учурда Белек Солтоноевдин өзү совет бийлиги тарабынан катуу куугунтукка алынып калган болуш керек. Ага кандай «күнөө» коюлганы белгисиз, бирок ак жеринен каза таап, акталганы кийин гана ачыкка чыкты. Ошентип баласы окуудан, комсомолдон чыгарылып, анан ооруп каза тапкан учурда акын кандай кайгыга туш болгонун, кандай күнгө кез келгенин түшүнсө болот. Мына дал ушундай абалда адамдын жекече кайгысы жалпы адамдык кайгынын деңгээлине көтөрүлүп, жалпы адамдык, түбөлүк идеалдарды көрсөтө баштайт.

Б. Солтоноев өзүнүн поэма-арманында адегенде Румкандын өзү жөнүндө, эжеси Токтокан, карындашы Зейнекан жана «балтыр эти каталек» инилери жөнүндө кабар берет, Румкандын ооруканада өзүнүн көз алдында жан бергенин баяндайт. Ушундай жеке башындагы кайгыны сүрөттөп бүткөндөн кийин гана акын адам, адамдын турмушу, өлүм-өмүр жөнүндөгү өзүнүн кенири ой-жорууларына өтөт.

Алтын жаа, сыр жебе,
Саадагынан айрыган.
Алдындагы айкөлү
Ардагынан айрыган.
Барбаса базар күнү-түн,
Чарбагынан айрыган.
Ажал өлүм зор экен,
Азамат мойнун кайрыган.
Анын бири мен болдум,
Канатым сынып, кайрылган.

Акын өзүнүн жеке керт башына түшкөн оор күндү, «канаты кайрылган» капастуу күндү адам баласынын жашоосунда, турмушунда боло берчү «саадагынан айрылгандардын» бири экенин жакшы түшүнөт. Бирок уулунун өлүмү ошол «саадагынан айрылгандардын» бири болбой, башкача болуп жатканынын өз себеби бар.

Чарбагымда гүл элен,
Күн тийбестен соолудун,
Гүлгө конгон булбулун,
Күрмөлбөй тилин жоюлдун.
Санаага келбес Сүлүктү
Сайына ботом коюлдун.

Акын жаш кеткен баласынын өлүмүнө бир күйсө, «санаага келбес Сүлүктүнүн сайына» көмүлгөнүнө эки күйөт, ал эми буга себепкер ошол отузунчу жылдардагы каардуу бийлик экенин айталбай, дагы күйөт.

Күйүп-бышып күнү-түн,
Күйүт басып женилдим.
Көрбөй калдын кулунум,
Киндик кескен жериңди.
Эгиз жаткан эки өзөн,
Эки бирдей Кеминди.

Бул саптарды азыр окугандарга киндик каны тамган жерине көмүлбөй калган баласына кайгырган адамдын жеке күйүтү катары сезилет. Чынында бул жеке гана күйүт эмес. Румкан 1936-жылы өлүп жатат. 1937-жылы Белек Солтоноев өзү «эл душманы» катары камакка алынат да, 1938-жылы атылып кетет. Демек, Б. Солтоноевдин турмуштук татаал машакаты ушул үч жылда эле чечиле койгон жок да, ал совет бийлиги учурунда дайым «көз алдыда», «байкоодо» болуп, куугунтукта жүргөнү талашсыз иш. «Белектин баласы» делинип Румкандын окуудан, комсомолдон чыгып калышы деле бекеринен эмес. Мына ушул адамдын жеке турмуштук машакат драмасы Б. Солтоноевдин поэмасында жалпы адамдык идеяларды көтөргөн нукура көркөм чыгарманын денгээлине көтөрүлүп чыгат.

Алдымда аскар бел элен,
Артымда дайра, көл элен.
Туш-тушумдан коргогон,
Туу кылганым сен элен.
Аскар бел урап, түз болду,
Айдың көл куруп, тоз болду.
Туу жыгылып колумдан.

Бул колунан туусу жыгылган адамдын арманы, күйүтү. Бирок Б. Солтоноев үчүн баласы Румкан «туу» гана эмес.

Дениз эле кулунум,
Ылайландың башынан.

Терек элен кулунум,
Омкорулдун жашынан.
Ылайланган деңизди,
Тундурган заман бар бекен?
Омкорулган теректи,
Тургузган заман бар бекен?

Акын бул ыр саптарын 1936-жылы жазып жатат. Эгерде ошол мезгилге кайрадан кайрылып карап көрсөк, Белек Солтоноевдин даанышмандыгына таң калбай коюуга болбойт. Ал өзү 1937-жылдын алдында, тагыраак айтканда массалык репрессиянын алдында турган. Ошого карабастан ал «өлүм» жөнүндө эмес, «заман» жөнүндө айтып жатат. Болгондо да «ылайланган деңизди» кайрадан тундурган, тазарткан, «омкорулган теректи» кайрадан тургузган адилет заман барбы деп, өзү жашаган заманга тикеден-тике шек келтирип жатат.

Белек Солтоноев кыргыз маданиятынын тагдырында кыргыз элинин тарыхын биринчилерден болуп кыргыз тилинде жазган, кыргыз элинин үрп-адатын, салт-санаасын, оозеки чыгармачылыгын изилдеген окумуштуу катарында, ошондой эле өтө баалуу жана маанилүү адабий көркөм чыгармаларды жараткан акын катары түбөлүк калаары шексиз.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Белек Солтоноевдин жашоо-турмушу, эмгек жолу революциядан мурда жана кийин кандай болгон?
2. «Кызыл кыргыз тарыхында» эмнелер чагылдырылган жана бул эмгектин мааниси эмнеде?
3. Б. Солтоноев эмне үчүн куугунтукка алынган жана жазган эмгектери эмне үчүн өз убагында жарык көргөн эмес?
4. «Румкан» поэмасын жеке кишинин күйүтүн чагылдырган чыгарма деп айтууга болобу?
5. Б. Солтоноевдин кыргызга сиңирген эмгеги эмнеде деп ойлойсуңар?
6. «Румкан» поэмасындагы өзүнөргө жаккан саптарды чөнтөк дептеринерге жазып алгыла.
7. «Кызыл кыргыз тарыхынан» кыргыз элинин адат-салттарын окуп, өз ара ой бөлүшүп, аңгемелешкиле.

КАЗЫБЕК МАМБЕТЕМИН

(1901—1936)

Совет бийлиги тушунда катуу куугунтукка алынган акындардын бири — Казыбек. Анын ысмы өз учурунда ошончолук саясий коркунучтуу атка айланган экен, акындын өз кол жазмалары гана түгүл, жөн эле өмүр баяны да жетишээрлик түрдө сакталбай калыптыр. Айрым бир маалыматтарда Казыбек 1901-жылы Ат-Башы өрөөнүндө диний сабаттуу манаптын үй-бүлөсүндө туулган деп айтылат. Атасынын таалими менен жаш Казыбек эрте кат таанып, жазууга үйрөнөт. 1929-жылы Совет өкмөтүнүн буйругу менен мурдагы бай-манаптар тап катарында жоюла баштаганда, ата-энеси менен алыскы Россиядагы Оренбург шаарына айдалат. 1931-жылы кандайдыр бир себептер менен камактан бошонуп, Ат-Башыга кайтат. Келсе Ат-Башылыктардын бир тобу Кытайга качып кетүүгө даярданып жатышкан экен. Совет бийлигине көңүлү түз эмес Казыбек качкан элге кошулуп, Кытайга өтүп кетет. Ал жерде үч жылча жүрүп, 1934-жылы кайрадан тууган жерине кайтып келмекчи болгондо, чек арачылардын колуна түшүп калат. Ушундан кийин Казыбектин өмүрү так эмес, белгисиз. Бир кабарга караганда 1943-жылы түрмөдөн бошонуп келатып, Өзгөндүн Мырзаке деген жеринде каза болот, экинчи бир кабарга караганда ооруга чалдыгып, ошондон улам дүйнөдөн кайтат. Эгер бул айтылгандардын биринчиси туура болсо, Казыбек жарык дүйнөдө 42 жыл, экинчиси туура болсо — 35 жыл жашаган болот. Ал эми 1929-жылдан баштап, б. а. 28 жашынан Совет өкмөтү тарабынан куугунтукка алынганын эске алсак, анда Казыбек өз чыгармачылыгын атайы өнүктүрүүгө тиешелүү мүмкүнчүлүгү болбогону өзүнөн-өзү көрүнүп турат. Ал албетте, ырын кагазга түшүргөн жазгыч акын болгон. Ошондой эле комузду колго алып төгүп ырдаган акын экени да белгилүү. Бирок кантсе да бизге анын өз кол жазмалары келип жеткен жок.

Казыбектин адабий мурасын жазып топтоп, азыркы күнгө жеткиргендердин бири — Исабеков Болотбек деген адам. Бул киши өзүнүн айтуусу боюнча 1950-жылдын декабрь айынын аяк ченинде Тогуз-Торолук Маметов Тиленбай дегенден Казыбектин айдалып, Ат-Башыдан Оренбургга барганы жөнүндөгү казалын көчүрүп алат. Ушундан баштап, ал Казыбектин поэзиясына өтө

берилип, ышкыбоздук менен чогултуп, бир ыраатка келтире баштайт. Айрыкча 1952-жылы Тянь-Шань обкомунда лектор болуп кызмат аткарган учурунда, айыл аралап, Казыбектин казалдарын жыйып-терип топтоого кеңири мүмкүнчүлүк алат. Арийне, Казыбектин поэзиясын жыйнап, жазып калтырууда Б. Исабековдун синирген эмгеги бир кыйла маанилүү экендигинде талаш жок. Анын үстүнө Казыбектин ырын жыйнап чогултуу эмес, жөн эле анын ысмын атоо өтө капсалаңдуу мезгилде өз алдынча демилге көтөрүп, ушундай ишке батынуунун өзү эле эрдик. Бирок ошондой болсо да атайы фольклордук адистештирилген билимдин жоктугунан Б. Исабеков калтырган кол жазманын бир чоң кемчилиги бар: Казыбектин кайсы ыры качан, кайсы жерден жана кимден жазылып алынганы кагазга түшүрүлгөн эмес. Ошондуктан Б. Исабеков жазып чогулткан 5 томдогу ырлардын канчасы Казыбекке тиешелүү экени, канчасы «жолдон» кошулганын, б. а. «өздүк-көркөм чыгармачылык» экенин аныктоо кыйын. Бирок кандай болсо да Казыбектин нукура акындыгы эч кандай күнөм туудурбайт.

Эгерде жалпы-жонунан мүнөздөп айтсак, Казыбектин поэзиясы өзүнүн жеке өмүрүнө, жеке тагдырына байланыштуу баштан-аяк арман мотивине негизделген десек болот. Бирок бул курулай эле арман эмес, мында туулуп өскөн жердин кайталангыс көркүн даңазалаган, Ата Мекендин кадыр-баркын баалап билген адамдын терең сүйүүсү жатат. Эл-жер, Ата Мекен жөнүндө ойлонуу адегенде акындын жекече сезиминен туткундагы турмуштук жекече абалынан келип чыгат.

Келберсиген кең Ак-Сай,
Өзүңдү кыйын сагындым.
Ар жылгада бөлүнгөн,
Төрүңдү кыйын сагындым.
Ар чункурда кайнаган,
Көлүңдү кыйын сагындым.
Ар түрдүү чыгып гүл ачкан,
Чөбүңдү кыйын сагындым.

Бул эл-жеринен айдалып, туткунда жаткан адамдын муңзары, кайгысы, ой-санаасы. Акын дүйнөгө, турмушка туткунда жаткан адамдын жекече тагдыры, аң-сезими аркылуу карап баалайт. Ушул көз караштан анын туулуп-өскөн жери, жаштык мезгили, өскөн айылы ааламда теңдеши жок, өзүнчө бир укмуш ажайып дүйнөдөй сезилет. Мына ошондуктан ал жерде

өткөн өмүрү, жашаган турмушу, өзүнчө эле бир бейиштей, адам тагдырында бир кездешкен эркиндик замандай данкталып, даназаланып ырдалат.

Катарында курбунун,
Ойноп жүрдүк бир кезде.
Атып мылтык, куш салып,
Дуулап жүрдүк бир кезде.
Кымыз ичип, куйрук, боор,
Чайнап жүрдүк бир кезде.
Аргымак минип дуулдап,
Ойноп жүрдүк бир кезде.
Агыны катуу дайраны
Бойлоп жүрдүк бир кезде.

Өз жеринде, өз элинде өткөн ар бир күн ушинтип куунап, ушинтип жыргап жашаган өмүрдүн асыл учуру катары чагылдырылат.

Акындын арман казалдарында аз-аздан болсо да коомдук социалдык турмуш мотивдери көрүнө баштайт. Алсак, мындай ыр саптарында:

Бузулду биздин кайран эл,
Буркурап акты көздөн сел.
Каптап кетти толкутуп,
Карангы шамал, катуу жел.
Көрсөң түрдүү жабырды,
Көңүлдү басты кайгы-чер.
Ашуусу бийик, жолу тар,
Алдыбызда турат бел.
Басууга кубат, дарман жок,
Баш айланып, болдум дел.

Бул эми жөн эле жеке адамдын кайгысы эмес. Мында элдин тагдырына карата айтылган терең ой жатат. Кайран эл эмне үчүн бузулду, анын алдында дагы кандай ашуусу бийик, жолу тар, дагы кандай бел турат деген суроолор өзүнөн өзү ыр саптарынан келип чыгат. Акын бул суроого түз жооп бере албайт. Арийне коркот, өзү камакта. Бирок ошондой болсо да, дагы бир арман казалында төмөнкүдөй айтылат:

Падыша түшүп тагынан,
Большевик журтка ээ болгон.
Ырысы күйүп, чок болгон,
Ырайым шапат жок болгон.

Жаман жолго киришип,
Жаш балдары шок болгон.
Ар жеринен канча адам
Айдалып кетти соттолуп,
Турмуш кыстап, кайран эл,
Туралбады токтолуп.
Кар болду биздин мусулман,
Колдой көр кудай ушундан.

Көрүнүп тургандай, бул ыр саптарында акын эл бузулуп, «жаш балдардын жаман жолго» кирген себебин социалдык-коомдук турмуштан, тагыраак айтканда большевиктердин бийликке келишинен көрөт.

Ал турмак, бүтүндөй мусулман элинин «кар» болушун большевиктердин саясатынын натыйжасы деп эсептейт. Ошондуктан мындай алааматтан сактап калуу бир кудайдын колунан гана келет деп түшүнөт.

Мына ушул негизде Казыбектин казалынан «бир кездеги» жана «бул кездеги» турмуш мотиви орун ала баштайт. Акындын арман казалында «бир кез» менен «бул кез» тикеден-тике карама-каршы коюлат.

Азаттык башта, мал колдо,
Толкундап толдук бир кезде.
Адырдан аркар кубалап,
Куунап жүрдүк бир кезде.
Айрылып ага-туугандан,
Мундуу болдук бул кезде.
Байтал бээнин бал кымыз,
Байлатып ичтик бир кезде.
Картошканын көк шорпо,
Кайнатып ичтик бул кезде.

Албетте, «бир кез» бул өткөн заман, ал эми «бул кези» – большевиктердин заманы, совет бийлиги учуру. Көрүнүп тургандай, Казыбек акын катары өзүнүн жеке турмуштук трагедиясынан жалпы коомдук, жалпы элдик жыйынтык чыгарышка чейин үлгүрөт, жетишет. Бирок акын бир жагынан совет өкмөтүнө, большевиктердин саясатына ачыктан-ачык каршы чыкса, экинчи жагынан ага ишенет, анын калыстыгына, адилеттик кыларына кадимкидей эле көзү жеткендей ачык айтат, үмүтүн үзбөйт.

Таанылат союз өлкөсү,
Тарыхый кымбат нарк менен.
Кылымды салды бир жолго,
Кыраакылык шарт менен,
Күлүн көккө сапырып,
Күрөшүп эски салт менен.
Большевиктин чын жолу,
Пайдаланбайт калп менен.

Казыбектин бул ишеничи, «большевиктин чын жолуна» болгон ишеничи акындын чын жүрөгүнөн, ички сезиминен чыгып жатабы, же татаал жана каардуу мезгилдин кырдаалдарына байланыштуу келип чыгып жатабы, азыр айтуу кыйын. Бирок, акын кантсе да өзүнүн бүткүл ички дүйнөсүн сыртка чыгара албай, ага мүмкүнчүлүгү да болбой, айласыз эң бир кыйын, татаал абалда жашаганы талашсыз.

Мына ушинтип азаттыктан ажырап, эл-жеринен сүрүлгөн адам эң акыркы ишенич, эң акыркы таяныч катарында эмнеге, кандай күчкө кайрылат эле? Албетте, кандай болсо да динге, «бир жараткан кудайга». Мына ошондуктан Казыбектин поэзиясында диндик мотивдердин чагылышы табийгы иш, мыйзам ченемдүү боло турган көрүнүш. Анын үстүнө Казыбектин кат-сабаты, билими да диндик китептердин негизинде ачылганын унутпоо керек. Мына ушундан улам акын «бул дүйнөнүн» жалган экенин, кудурет башка салгандан эч ким кутулуп аман калбаганын, ал турмак куран окуп, маш кылган молдолор да, комузга колун ойноккон жорголор да өткөнүн ырга кошот. Мунун баары айтыла жүргөн сөз, тагыраак айтканда, диндик-мистикалык поэзияда бекем салтка айланган мотив. Бирок мына ушул жерде Казыбек акын катары кадимки карапайым турмушка өтөт.

Тагдырдан алыс кете албай
Максатына жете албай,
Башына түшкөн турмуштун,
Түйүнүн эч бир чече албай,
Армандуу болуп өмүрү,
Аманат жандан кече албай,
Умтулган менен илгери,
Кадамдап басып өтө албай,
Камчы тартып биз өндүү,
Нечендер өткөн дүйнөдөн.

Акын бул жерде турмушта көпкө умтулуп, бирок азга да жетпей, пешенесине алдын-ала жазып койгондой татаал тагдырга туш келген өзүнө окшош адамдардын өмүрүнө кайрылып жатат, ошолор да жандан кече албай, же адамдык бийик мартаба менен жашай албаганына кайгырып капаланат, алардын жашоо машакаты текке кетерине өкүнөт.

Баш-аягы тополоң,
Боло калган дүнүйө.
Бирден өтүп бирөөгө,
Кала берген дүнүйө,
Оомал-төкмөл дүнүйө.

Казыбек бул дүйнөнү баш-аягы жок «тополоң» (хаос) катары кабыл алат, түшүнөт, кала берсе анын биринен-бирине өткөн «оомал-төкмөл» экенин жакшы билет. Ошондуктан өзүнүн эрки жок туткун абалында бир гана «жаратканга» кайрылып, ошондон жардам күтөт.

Жараткандын эрки бар,
Жалында жокту бар кылып,
Ажап эмес, кудайым,
Азаттык жолду шар кылып,
Эл ичине барабыз,
Эсен болсок кайрылып.

Бирок Казыбектин бул тилеги ишке ашкан эмес. Анын өмүрү кыска, сталиндик каардуу заманга туш келген. Биринен кутулса баары бир экинчисине тутулмак. Бул жолу – акыркы жолу. Ушул социалдык коомдук шарттарды эске алганда Казыбектин казалдары өзүнүн поэтикалык күчтүүлүгү, таасирдүүлүгү менен гана эмес, ошону менен бирге советтик турмуштун тарыхый чындыктарын таанып-билүүдө өз учурунун айныгыс документи катары мааниси зор.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Казыбек менен совет бийлигинин ортосундагы мамиле кандай болгон?
2. Эмне үчүн Казыбектин өмүрү куугунтукта өттү?
3. Казыбектин ырларын биринчи болуп эл арасынан ким жыйнаган?
4. Казыбектин ырларынын негизги мазмуну эмне жөнүндө?
5. Б. Максүтовдун «Казыбектин арманы» аттуу китебин окуп чыккыла.

КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНЫН ЖАРАЛЫШЫ (1919 – 1924)

ПОЭЗИЯ

1. Жакынкы жылдарга чейин кыргыз-жазма адабиятынын, асыресе поэзиясынын башталышын А. Токомбаевдин «Өктөбүрдүн келген кези» («Эркин-Тоо» гезитинин биринчи саны: 7-ноябрь, 1924-ж.) деген ыры менен байланыштырып келген. Бирок улуттук басма сөзүбүз пайда боло элек чакта кыргыз элинин өкүлдөрү тарабынан ыр түрүндөгү чыгармалардын бир кыйла санда жазылганын билдирген фактылар бар. Ал чыгармалардын көпчүлүгү өз убагында жарык көрбөй, кол жазмалар бойдон калган, ал эми кээ бирлери ошол учурларда эле кыргызча тектеш тилдерде чыгып турган гезит-журналдарда жана кыргызча тунгуч китептерде басылган.

Ошол жарык көргөн поэзиялык тектердин ичинде мурдатан ыр жазып жүргөн сабаттуу эл ырчыларынын (акын молдолордун) ырлары да болгон. Маселен, 1924-жылы В. И. Лениндин өмүрү жана иши тууралуу кыргызчага которулуп чыккан китепте Абылкасым Жутакеевдин «Ленин кошогу», «Жас кайрат» журналында Ысак Шайбековдун «Кайран эл» поэмасы басылган. Ошол эле жылы Тоголок Молдонун «Насыят» аттуу 1922-жылы кагазга түшүрүлгөн узун санат ыры басмага тапшырылып, кийинки жылы өзүнчө китепче сыягында басылып чыккан. Бул үч поэма тең элдик оозеки поэзиянын үлгүлөрүнө салынып жазылган. Ошондуктан алар мазмун-формасы жагынан чыныгы жазма адабиятка караганда фольклорго, асыресе төкмө ырчылардын ырларына жакыныраак.

Ал эми жаңыча билим ала баштаган жаштарыбыз тектеш түрк тилдериндеги китептик поэзиядан таалим-таасир, демшык алуу менен ыр жазууга киришкен. Алардын айрым ырлары ошо кездеги казакча прессага (гезит-журналдарга) анда-санда чыгып турган. Маселен, ошо кезде Ташкенде окуган Касым Тыныстанов (1901–1937) алгачкы ырларын казак тилинде жаратып, аталган шаарда чыгуучу «Өрис» («Жаны өрис») гезитине 1919–21-жылдары бастырган.

К. Тыныстановдун казакча ырлары көбүнчө Октябрь революциясына алкыш айтуу, казак-кыргыз элдерин жаны турмушка чакыруу, жаштарга илим-билим туурасында үгүт берүү, табият көрүнүштөрүн сулуулап ырдоо мүнөзүндө жа-

зылган. Бул ырлар гезитте алгач жарыяланган түрүнөн өзгөртүлбөгөн бойдон саал кийинчерээк (1925) жарык көргөн «Касым ырларынын жыйнагы» аттуу китепке кирген.

Совет доорунда биринчи накта кыргызча жарык көргөн ыр *Сыдык Карачевдин* (1899–1937) калемине таандык. «Шандан, жүрөк!» аттуу ыр Алматы калаасында чыгып турган «Көмөк» гезитинин 1919-жыл 12-ноябрындагы санында басылган. Анын толук тексти мындай:

Адашкан эл-журтунан мен бир безген,
Илим деп эл-жеринен эчак кеткен.
Мойнуна эл милдетин артып алып,
Түйшүктө нур жылдарым – жаштык өткөн.
Турмуштун толкундары курчап алып,
Далалат кып¹ элим алга бут шилтеген.
Бирок да көңүл жоошуп, өмүр күнү,
Алыстап карлыгачтай артка чеккен.
Кайгырып карангы түн жылдызындай,
Бир жанып, бирде бүлбүл жаштык кезен,
Сагынып, бойго тартып, жүрөк эзген.

Сулуу ай көк асманда нурун чачты.
Асманда таңкы чолпон, ана жанды.
Жаны доор, жаны турмуш кызыгына
Жүрөгүм толкунданды, оттой жанды.
Кайгылуу өткөндөгү мундуу күнүм,
Кан качып, эриксизден мен күлгөмүн,
Кетти изсиз элим менен сан күрөштө,
Ат салыш, (толку) шандан, эт жүрөгүм!

Бул ырда анын автору жеке керт башынын гана мун-зарын эмес, ошол маалда эл-жеринен узакта окуп жүргөн кыргыз уулдарынын маанайын, тилегин, дем-дымагын «ыр тилинде» шандуу, сулуу, сонун кылып айткысы келген. Тилекке каршы, айтайын дегенин каалагандай айтууга жаш акындын тажрыйбасынын аздыгы мүмкүнчүлүк берген эмес.

Бирок сөзгө алынып жаткан ыр кыргыздын улуттук поэзиясынын жаныча өнүгүш багытын көрсөткөн бир саамалык да эле. Себеби ал ыр тектеш түрк тилдеринде дурус эле, өнүп-өрчүп калган жаныча китептик поэзиянын үлгүсү, түрткүсү менен жазылган болучу. Ошон үчүн анын ичиндеги автордук ой (идея) оозеки эл ырларындагыдай санат, насыят, чакырык түрүндө эмес, пейзаждык символика аралаш татаал ойлонуу, конкреттүү пикир өрчүтүү иретинде айтылган.

¹ Кып – «кылып» сөзүнүн казакчаланып кыскарганы.

Сыдык Карачев – биздин элдин ичинен көркөм адабият жаратууга биринчи киришкендердин бири. Ал 1899-жылы Ысык-Көл аймагынын Түп багытындагы Арал айылында туулган. Кенедейинде томолой жетим калып, Каракол шаарына тентип келген, шаардык бир татар мугалимдин үйүндө малай жүргөн, кожоюнунун жардамы менен татарча жадид (жаныча окуткан) мектептен таалим алган. 1918–1919-жылдары Кызыл Армиянын сабында болуп, Казакстанда ак аскерлерге каршы, Өзбекстанда басмачыларга каршы согуштарга катышкан. 1919-жылы эки-үч ай чамалуу Алматыда казакча, татарча, кыргызча аралаш чыгып турган «Көмөк» гезитинин редакциясында иштеген. 1920–22-жылдары Ташкенде командирлер мектебинде окуган. 1923–24-жылдары Каракол уезддик кедейлер уюмуна («Кошчу» союзу) кызмат кылган. 1924-жылдын күзүндө Ташкенге атайын чакырылып, кыргызча биринчи чыга турган саясий гезит «Эркин-Тоонун» жооптуу катчылыгына дайындалган. Ошол кызматында 1931-жылдын аягына чейин иштеген. Андан кийин Ошто чыга баштаган «Кызыл пахта» гезитинин, Кыргыз мамлекеттик басмасынын редакцияларында жооптуу кызматтарды аткарган. 1937-жылы сталиндик зомбулуктун айыпсыз курманы болуп, атылып кеткен.

С. Карачев чыгармачылык жолун татарча пьесалар, аңгемелер, ырлар жазуудан баштаган. Пьесалары менен ырлары өз убагында жарык көрбөй, кол жазма түрүндө сакталып калбай, биздин күнгө жеткен жок. Айрым аңгемелери 1919-жылы «Көмөк» гезитинде басылган.

1919–1924-жылдары Түркстан АССРинде чыккан казак гезит-журналдарында С. Карачевдин жогор жакта сөз болгон ырынан башка кыргызча жазылган «Аялдар салтанаты», «Айылдагы курбума», «Досума», «Эл сагынуу», «Күзгү түндө» аттуу ырлары жарык көргөн. Буларда да ошол кезде курч саясий мааниге ээ болуп турган темалар (аялдар тенсиздиги, жаңы заманды куттуктоо, эски доорду ашкерелөө ж. б.) козгогон. Мисал катары «Күзгү түндө» деген ырга токтолсок болот. Ал ыр Ташкенде казакча чыгып турган «Ак жол» гезитинин 1924-жыл, 10-мартындагы нускасында басылган.

«Күзгү түндө» – ыр түрүндөгү кыска бир аңгеме. Ал момундай саптардан башталат:

Күзгү түн, ачык аяз ызгаар жүргөн,
Көктө ай, жерде тынчтык өкүм сүргөн.
Жымындап сан жылдыздар көз ирмешип,
Тоо калкып жыпарлуу (бир) түшкө кирген.

Көл көйкөлөт күмүштөй жаркылдаган,
Сай бойлоп кечки суук аркыраган.
Узун түн ич күйдүрөт жанды кыйнап,
Мун басат жаш жүрөктү зыркыраган.

Тиккен үй, жыйылган эл кыз оюнда,
Кыз турат токмок алып оң колуна.
Бой эритип, кан кайнатып жигит ырдайт,
Жар көрүшүп, колун арткан кыз мойнуна.

Бул күзгү түндөгү кыз оюн – күйөөгө кыз узатуу жөрөлгөсү. Жаштардын баары көңүлдүү: обон салып, ойноп-күлүп, таңтамашанын кумарында. Алардын арасында жалгыз гана тою түшүп жаткан селки капалуу, себеби ал кыз өз ыктыярына каршы көөнү сүйбөгөн бирөөгө мал катары сатылып баратат. Бир чети ал антташкан, жакшы көргөн өз теңине кошула албай калып жатат. Башкалар оюндун кызыгына батканда кыз үйдөн жылып чыгып, көл жээгине келет да, жарык дүйнөгө, арзып сүйгөн жигитине «кош бол!» деп айтып, кашаттан боюн таштап, «барса келбес кетет сулуу сапарга».

Байкалып калгандыр, ырдын темасы революциядан кийин Советтер өлкөсүндө өзгөчө актуалдуу саясий маани алган аялдар маселеси менен тыгыз байланыштуу. Автор бойго жеткен кыздын ырайымсыз патриархалдык үрп-адаттын, ач көз ата-эненин наадандыгынын бөөдө курманы болгонун баяндап, ошону менен өз кезиндеги саясий кыймылдын позициясын жактайт, кыз-келиндер теңсиздигин айыптайт, эски салттарга каршы чыгат.

1919–24-жылдарда К. Тыныстановдон жана С. Карачевден башка окумал кыргыздар да адабий чыгармачылык жагынан калем сынап көргөн. Алардын айрым ырлары ошол кездеги казакча мезгилдүү басма сөздө жарыяланган. Маселен, Алматыда чыкчу «Көмөк» гезитине 1919-жылы Жумадыл Түлөгабыловдун «Бул заман», «Таң атты», «Жаштык», «Өкүнүч»; Орозакун Лепесовдун «Кыргыз, казакка», «Көзүңдү ач», «Ортокчулдук ханында», «Билим»; Иманалы Максүтовдун «Балдар, окууга бар», «Кеңеш өкмөт»; К. Маликовдун «Ойлон, эмгекчи», «Эмгекчилдик»; К. Баязыковдун «Бирлешүү»; Б. Калпаковдун «Биздин журтта» деген ырлары басылган. 1920–24-жылдары казакча «Ушкын» («Тилши»), «Ак жол» гезиттеринин беттеринде И. Максүтовдун «Ойдогу тилек», М. Байчериковдун «Казак-кыргыз кедейлерине»,

И. Кудайбергеновдун «Жер сагынуу», З. Лепесованын «Кыздарга», К. Баялиновдун «Биз ким элек, ким болдук?» деген ырлары орун алган. 1924-жылдын ноябрь айынын аягына чейин араң үч саны чыккан тунгуч улуттук гезитибиз «Эркин-Тоонун» биринчи санында Аалы Токомбаевдин «Өктөбүрдүн келген кези» деген ыры жарык көргөн.

Бул ырларды жазгандардын басымдуу көпчүлүгү айылдык мугалимдер, партиялык-советтик кызматкерлер, улуттук кадрлар окуган кыска мөөнөттүү курстардын угуучулары эле. Алардын арасында атайын орто окуу жайларынын биринки студенти (мисалы, болочоктун белгилүү жазуучулары К. Баялинов, А. Токомбаев) да бар болучу.

Аттары айтылган калемгерлердин баары тең Совет бийлигинин жалындуу тарапкерлери эле. Ошон үчүн алар өз ырларындагы замандын келгенин жан-дили менен куттуктап, Совет өкмөтүнүн саясатын жана большевиктер партиясынын идеяларын жар салышкан; казак, кыргыз калктарын карангылык уйкусунан ойгонууга, эски салт-санаалар туткунунан кутулууга, илим-билим алууга, жаңыча жашоого чакырган. Албетте, бул ырлардын көпчүлүгү үгүт-насыят, ураан, үндөөлөр сыягында болгон.

Аталып өткөн ырлардын арасында саясий үгүттөргө чарпылбаган үч-төрт гана ыр бар. Тактап айтсак, Жумадыл Түлөгабыловдун «Жаштык» деген ырында өмүр жазынын түбөлүк колдон качканына арман айтылат, Исамүдүн Кудайбергеновдун «Жер сагынуусунда» автордун ата-журту Кемин өрөөнүнүн көркү менен байлыгы макталат, Байсерке Калпаковдун «Биздин журтта» аттуу ырында укмуш революциялык өзгөрүштөрдөн кийин деле кыргыз калкы эски салттарынан айрылбайт, эски түшүнүктөрүнөн кутулбайт, жаңы турмушка баш бурбайт, илим-билимдин кереметтүү касиетин билбейт дегендей сынчыл пикирлер жар салынат.

Экинчиден, сөз болуп жаткан ырларды жараткандардын ичинен К. Баялинов менен А. Токомбаевден башкалары андан кийин адабий чыгармачылыктан оолактап, бөлөк ишаракеттерге баш-оту менен кирип кеткен. Ошон үчүн алар улуттук басма сөзүбүз жаралган соң анын беттерине жаңы ырлары же кара сөз туундулары менен чыккан эмес. Сыягы, алар адабият ишин, асыресе ыр жазуу өнөрүн өмүрлүк кесип кылуу максатын көздөбөй, жөн гана ышкыбоз акындар катары ырлар жазып, кээ бир жазгандарын казакча гезиттерге

жарыялап койсо керек. Алардын акындык шык-деми деле өздөрү Алматы, Ташкен шаарларында кыска мөөнөттүү курстарда окуп жүргөндө гана убактылуу козголуп барып токтолуп калган сыяктуу.

Ырас, өйдө жакта аттары саналган авторлор өз убагында жарык көргөн ырларынан бөлөктөрүн да жазгандыр деп болжолдоого негиз бар. Маселен, Орозакун Лепесов совет доорунун эң алгачкы жылдарында өз алдынча ырлар жаза берген экен. Өз маалында алардын беш-алтоо гана казак газеталарына чыгып, калгандары кол жазма түрүндө сакталып калган. О. Лепесовдун 36 ырын кыргыз фольклорун жыйноочу Каюм Мифтаков көчүрүп алып, «Өзгөрүш ырлары» деген кол жазма жыйнакка кийирген. Бул ырлар азыр Кыргыз илимдер улуттук академиясынын кол жазмалар фондунда турат.

Орозакун Лепесов (1891–1937) Ысык-Көлдүн Тон чөлкөмүндөгү кедей үй-бүлөдөн чыгып, бала чагынан байлардын эшигинде жүргөн. Ал 1914–1916-жылдары айылдык дин мектебинде, 1918–1919-жылдары Караколдогу үч айлык жана Алматыдагы алты айлык мугалимдер жетиштирүү курстарын бүтүргөн, 1921-жылы ВКП(б)нын катарына кабыл алынып, Алматыдагы кыска мөөнөттүү партиялык үгүт-насыят мектебинде окуган. Ошол эле жылдары ал Каракол уездинин (областынын) айылдык мектептеринде мугалимчилик кылган. 1923-жылдан жергиликтүү эл башкаруу кызматтарында иштеп жүрүп, 1937-жылкы партиялык-өкмөттүк зулумчулук убагында түрмөгө түшкөн, «тап душманы» деген жалган жалаа менен атылып кеткен.

О. Лепесов айылдарда бала окутуп жүргөн жылдары (1918–22) ыр жазууга айрыкча кунт коюп, көп күч жумшаган. Арийне, ал убакта кыргыз тилинде гезит, журнал, китептер чыгаруу али баштала элек эле. Демек, О. Лепесов ырларын басма сөзгө жарыялоо мүдөөсү менен жазган эмес. Акынчылык ышкысына берилгенде ал өзү мүчөлүгүнө өткөн партиянын идеяларын, ураандарын, программалык көрсөтмөлөрүн караңгы эмгекчилерге түшүндүрүү максатын көбүрөөк көздөгөн.

Орозакун Лепесовдун кол жазма түрүндө көчүрмөлөнүп сакталган ырлары беш топко бөлүнүп, ар бир топтун баш жагына момундай жалпылама наамдар берилген. «Жаңы доор», «Мээнеткорлор», «Душман тап», «Өзгөрүш», «Ар кыл ырлар». Булардын ар биринде бештен онго чейинки ыр бар. Бардык ырлар үгүт, чакырык, насаат айтуу мүнөзүндө жазылган.

Бул ырлардын бир даарында (маселен, «Жаңы заман», «Биздин заман», «Мээнеткорлордун заманы», «Мурунку жана азыркы заман» ж. б.) Октябрь революциясынан кийин тарых агымынын кескин бурулуш жасаганы, коомдук мамилелер жагынан өтө маанилүү өзгөрүштөр болгону, эзилеп келген эмгекчи калктын бийлик ээсине айланганы тууралуу жар салынган. Мисалга «Мээнеткорлордун заманы» ырынан үзүндү келтирели:

Заман өзгөрдү,
Майрамды көз көрдү.
Ар кимдин өз эрки –
Боштондук кез келди.
Бакырлар катарга кирди,
Тийиштүү өз акын билди.
Кем-кетик ажыздын¹
Укугу колуна тийди.

Бир катар ырларда («Ишчи», «Кембагал», «Кызыл жаш» ж. б.) кедей-кембагалдарга, айрыкча жаштарга карата «заманыңар келгенин туюнгула, таптык аң-сезиминерди ойготкула, илим-билимге талпынгыла, саясий жактан активдүү болгула» деген маанидеги чакырыктар айтылат. Дагы бир канча ырларда эски заман, эзүүчү тап өкүлдөрү жамандалып, жаңы заман, революциялык күчтөр (партия, комсомол, жумушчулар, пионерлер) макталат.

О. Лепесовдун өз убагында жарыяланбаган ырлары баштан-аяк саясий үгүт-насаат мүнөзүндө. Алардын темалары, идеялары, дагы башка мазмундук белгилери социалисттик идеологиядан, асыресе ошол кезде большевиктер басма сөз аркылуу жана оозеки түрдө элге таратып турган саясий дидактикадан (үгүт-насааттардан) алынган. Маселен, Октябрь революциясынан кийинки өкмөттүк-партиялык пропаганда мурдагы бийлик-байлык ээлерин эл башкаруу майданынан четтетүү, экономикалык ал-күчүнөн ажыратуу максатын гана эмес, аларды эл ичиндеги эски кадыр-баркынан тайдыруу, эмгекчи калкка жек көрдүрүү мүдөөсүн да көздөгөн. «Тап күрөшү» түшүнүгүнө кирген ушундай идеялар О. Лепесовдун «Бай-манаптан өч алалы», «Душманым», «Бай», «Уюш», «Камынгын» дегендей ырларында айкын чагылган.

Айтор, О. Лепесовдун ырларында бир жагынан Октябрь революциясы, Совет өкмөтү, революциячыл күчтөр, жаңы

¹ Ажыз (арабча «ажыз» сөзүнөн) – алсыз-күчсүз, байкуш.

коомдук идеялар жана иш-аракеттер макталып жар салынса, бир жагынан эски доор, эски бийлөөчүлөр, эски салт-санаа жамандалган.

Жалпылап айтканда, Орозакун Лепесовдун ырлары кедей-кембагалдарга Совет бийлигинин түпкү максаттарын, карманган идеяларын, учурдагы саясий багыттарын, күндөлүк ураандарын жана үгүттөрүн туюндуруу ниети менен поэзия түрүндө жазылган жөнөкөй окуу курал (алипбээ) сыяктуу адабий да документ эле. Тилекке каршы, алар өз убагында жарык көрмөк эмес, атүгүл эмдигиче да адабий мурас катары да басыла элек.

Кыргызча басма сөз жарала электе эле студент **К. Тыныстанов** да казакча ыр жазганын таштап, эне тилинде жаза баштаган. Ал 1922–24-жылдары 31 ыр, бир поэма жараткан. Булардын айрымдарын өз убагында эле казакча гезит-журналдарга бастыруу мүмкүнчүлүгү болсо да, эмнегедир бастырган эмес. Болжолу, жаш акын ал ырларынын көбүн мезгилдүү басма сөздө чыгаруу ниетинде жазбастан, көңүл буктарын, өзүнчө кыялданууларын, толкуткан ой-сезимдерин жарыя айтып калуу максатында жазып жүрсө керек.

Эгер **О. Лепесов** өз поэзиясында керт башынын кайгы-кубанычын, менчик ой-сезимдерин такыр эле ырга кошпосо, **К. Тыныстанов** өз ырларында күндөлүк саясий маселелерден сөз козгобой, көбүнчө жеке өзүнүн жандуу турмуштан, табияттан, китептик поэзиядан алган таасирлерин, жеке өмүрлүк тажрыйбасынын элестерин айтууга далалат кылган. Ошон үчүн ал ырларда табият, дүйнө, тирүүлүк, сүйүү темалары көбүрөөк иштелген.

Касым Тыныстановдун ушул ырлары 1926-жылы «Касым ырларынын жыйнагы» деген китепке кирген. Алар тууралуу жазуучунун чыгармачылыгына арналган атайын бөлүмдө кенен сөз болот.

Сөз жүрүп жаткан мезгилдеги кыргыз жазма поэзиясынын катарына **А. Токомбаевдин** **В. И. Ленин** туурасындагы кошокторун да кошууга негиз бар. Бул ырлар 1924-жылдын январь айында жазылып, ошол адеп жазылган түрүндө эле 1927-жылы өзүнчө китепче болуп чыккан.

Бул китепчинин жаралыш тарыхын анын автору «Автобиографиялык фрагменттер» деген макаласында кенен баяндап берген.

В. И. Ленин жөнүндөгү ырларын жазган убакта **А. Токомбаев** Ташкенде советтик-партиялык мектептин (САКУ) даярдоо

курсунда окуп жүргөн. Ошондо анын кат-сабатын ачканына бир жарым жылдай эле болгон. Ага чейин болочок жазуучу элдик 68 табышмактардын, сүйүү ырларынын үлгүлөрүнө салып, анча-мынча ыр чыгарууга үлгүргөн. Анан Совет мамлекетинин башчысы В. И. Лениндин дүйнөдөн кайтканынын кабары келгенде, социалисттик идеология духунда тарбиялана баштаган Аалы Токомбаев күчтүү күйүткө малынып, улуу жол башчынын өмүрүнө жана өлүмүнө тиешелүү ырлар жазып кирген. Ошондо жазылган ырлардын аттары төмөндөгүдөй: «Ленин элен», «Жумушчу дыйкандар», «Ленин жок дейт», «Бүгүн Ленин жок», «Ленинди жоктоо», «Эл жаштары эрди жоктойт», «Ильичтин жолундагыларга», «Ленинге тарыхта биринчи орун», «Өкмөт ээлерине».

Аталган ырларды жаңы үйрөнчүк акын ошол кезге чейин В. И. Ленин, анын өмүрү, кылган иштери, айткан сөздөрү, Совет бийлиги жана анын идеялары, жол башчынын өлүмүнө карата дүйнө мамлекеттеринин мамилеси тууралуу эмнелер билсе, ошолордун баарын элдик оозеки ырлардын, өзгөчө кошоктордун жана жамактардын формалык калыптары, ыкмалары менен ырга айландырган. Албетте, жаңы үйрөнчүк калемден чыккан себептүү ал ырлар идеялык-көркөмдүк жактан абдан эле жармач жаралган.

Ошентип, 1919–1924-жылдары, улуттук басма сөзүбүз али жок чакта, кыргыз тилинде адабий багыттагы поэзиялык чыгармалар жазылып да, анча-мынча жарыяланып да келген. Алардын дээрлик баары өз демилгелүү жазуучулук аракеттердин жемиштери катары пайда болгон. Ошондуктан ал ырлардын жогорку идеялык-көркөмдүк сапатта жаралышы мүмкүн эмес эле. Мазмун, форма жагынан дурусураак ырлар К. Тыныстанов жана С. Карачев тарабынан жазылган. Мунун себеби аталган эки автор башка калемдештерине салыштырганда көркөм сөзгө жөндөмдүү, билимдүү, ыр жазууга тажрыйбалуу болгон.

Тилекке каршы, Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эне тилинде өз алдынча ырлар жазып, айрым ырларын жарыялап жүргөн жоон топ жаштардын төрт-бешөөнөн башкасы улуттук басма сөзүбүз жаралган соң жазуучулук иш-аракетин улаган жок. Ошентсе да алардын өз убагында жарык көргөн ырлары, жалпы жонунан чийки чыкканына карабастан, кыргыз ыр өнөрүнүн өнүгүшүнө жаңыча багыт берип, ошо кезде мектептерде окуп жаткан болочок жазуучулардын көркөм адабиятка кызыгуусун ойготууда азыр-көптүр роль ойногон.

ПРОЗА ЖАНА ДРАМАТУРГИЯ

Улуттук прозабыз да кыргызча басма сөз чыкканча эле жарала баштаган. Кыргыз жаштарынан биринчи жолу аңгемелер жараткан Сыдык Карачев болгон. Ырас, ал алгачкы аңгемелерин татар тилинде жазып, 1919–20-жылдары казакча «Көмөк» («Ушкын») гезитине жарыялаган. Аңгемелердин аттары төмөнкүдөй: «Сүйгөнүнө кошула албады», «Армандуу эки жаш», «Үйлөнүүдөн качты», «Алданган үр кызы», «Күкүк менен Зейнеп», «Ысык-Көл кылаасында».

Бул аңгемелердин көпчүлүгү өткөн замандагы аялдар тенсиздиги темаларына арналган. Маселен, «Сүйгөнүнө кошула албады» аңгемесинде бирин бири сүйүп калышкан эки жаштын кошулушуна кыздын атасынын жолтоо кылганы, натыйжада кыздын үйүнөн качып, жигити менен болжолжон жерге жете албай, ач карышкырларга жем болгону тууралуу айтылат. Ал эми «Үйлөнүүдөн качты» аңгемесинде революцияга чейинки татарча жана орусча гимназияларда окуган жаштардын каникул убагында жайлоочулап келишип, бир чокуга чыгышып, өз ара айтышканы тууралуу сөз болот.

Жаштардын айтышы Ысмайыл байдын татарча гимназияда окуган уулу Султандын жакында үйлөнгөнү жатканы жайындагы кабардан улам тутанат. Султан өзү үйлөнөйүн деген ниети жогун, бирөө менен эскиче баш кошууга каршы экени, азырынча илим-билим алып, карангы элине кызмат кылсам деп самап жүргөнүн туюндурат. Алсак, Султан ата-энеси ал деп жаткан кызга эмне үчүн үйлөнбөй турганын мындайча түшүндүрөт: «Ал мен кайгырган убакта кайгымды ортоктошууга, өзүм жана да милдетим туурасындагы менин пикириме кошула албайт. Менин ошондой кайгылуу, шаттыктуу убактарымда ишке жарабаган сенек бир куурчакты алуудан мен кандай кызык тапмакчымын?..»

Султанды куду өзү сыяктуу татарча окуган жолдоштору жактайт. Ал эми орус гимназиясында тарбияланган Касымбек аттуу жигит Султандын качканын, татар интеллигенттерин сокур туурап «миллетим» («улутум») деп ооз көптүргөнүн шылдыңдап сүйлөйт. Султан өз кезегинде орусча окуган кыргыз жаштарына: «Тилмеч же писарь болгондон башканы ойлонбойсунар, чындап келгенде, силерге мансап болсо болду, улуттун кереги жок», – деп айып коёт.

С. Карачевдин татарча жазылган аңгемелеринде кыргыз турмушунун көрүнүштөрү революцияга чейинки татар көркөм

адабиятында иштелип чыккан баяндоо жана сүрөттөө ыкмаларында чагылган. Башкача айтканда, автор өз элинин жашоо өзгөчөлүгү менен байланышкан окуялардын өтүш издерин татар тилинин гана эмес, татар көркөм прозасынын да туюндуруу, баяндоо, сүрөттөө каражаттары менен айтып берген.

С. Карачевдин аңгемелеринин жалпы көркөм денгээли анча бийик эмес. Бирок алар башка тилде жазылса да, эски кыргыз тиричилигинин көрүнүштөрүн чагылдырганы, кыргыз калемгери тарабынан жазылганы менен баалуу.

Кыргыз тилинде жарыяланган тунгуч аңгеме – Касым Тыныстановдун «Мариям менен Көл боюнда» дегени. Ал 1924-жылы Ташкенде чыгып турган «Жас кайрат» журналынын эки санында жарык көргөн.

Бул аңгемедө эски замандагы кыз-келиндердин теңсиздиги, кордук ичинде азап чеккени тууралуу сөз болот. Лирикалык каарман, тактап айтканда, окуялар тизимин өз атынан баяндаган жигит каалашып жүргөн Мариям аттуу селки менен кантип баш кошо албай калганын, сүйгөн кызынын кантип карыган, түрү суук чалга сатылганын баяндап берет.

«Мариям менен Көл оюнда» кыргыз тилиндеги биринчи прозалык чыгарма, жаш калемгерлердин көркөм кара сөз жаратуу жагынан алгачкы тажрыйбасы эле. Ошон үчүн аңгемедө окуялар тутуму таасирдүү баяндалбай, турмуш көрүнүштөрү элестүү сүрөттөлбөй кебетелери, кыймылдары, психологиялык абалдары ишенимдүү берилбей калган.

1919–24-жылдары кыргыз тилинде драмалык адабияттын саамалыктары да жарала баштаган. Ташкен менен Алматыда окуган, Кызыл Армиянын сабында кызмат кылган, айылдык мектептерде таалим алып жаткан кыргыз жаштары өз демилгелүү театр ийримдерин уюштуруп, казакча, татарча пьесалардын котормолору менен катар, өздөрү да чакан драмалык тексттер жазышып, сахнада ойношкон. Айрым тарыхый-мемуардык (эскерүү) китептеринде Каракол шаарына жакын Чолпон мектебинде «Букулбай», Тондогу Кара-Суу коммуна-мектебинде «Сүткор» жана «Ачарчылык», Алматы казак-кыргыз агартуу институтунда «Куйручук», Ташкендеги студенттер ийриминде «Чабан-койчу», дагы башка мектептик жана аскердик ийримдерде «Алымкул», «Садыр», «Чык татырбас Чынарбай», «Кытайлык туткун келин», «Эл соту» деген бир көшөгөлүү пьесалар коюлгандыгы жөнүндө маалыматтар бар. Бул пьесалардын ичинен «Куйручукту» студент К. Баялинов, «Сүткор» менен «Ачарчылыкты» мугалим О. Лепесов, «Садырды»

Ысык-Көл айыл чарба мектебинин окуучусу К. Шаршеналиев жазган, калган пьесалардын авторлору белгисиз. Аталган пьесалардын тексттери сакталбай калган. Андыктан аларды адабиятыбыздын тарыхына тиешелүү реалдуу фактылар катары кароого, алардын темалары жана көркөм сапаттары жөнүндө бир жаңсыл пикир айтууга мүмкүнчүлүк жок. Тек кээ бир маалыматтарга караганда «Куйручук» жана «Чык татырбас Чынарбай» пьесалары фольклордук сюжеттеринин негизинде жазылыптыр. «Садыр» деген пьесада чоң байдын кедей кызын зордук менен үчүнчү аялы (токолу) кылып алганы, «Сүткордо» соодагердин алдамчылыгы, «Ачарчылыкта» Кытайга үрккөн элдин эл-жерге кайтып келгенден кийинки тарткан азабы көрсөтүлүптүр, сыягы, бул пьесалардын көбүндө турмуш көрүнүштөрү эл арасына жаңыдан жайылып келе жаткан социалисттик идеологиянын онутунан (позициясынан) сүрөттөлгөн өңдөнөт.

* * *

Демек, 1919–24-жылдары, Кыргызстан Түркстан АССРинин составында турган чакта, улуттук жазуубуз жана басма сөзүбүз али жок болсо да, жалпы маданий өнүгүш, айрыкча жазма көркөм сөз жаратуу жагынан кыргыз элинде бир топ аракеттер жасалган. Асыресе улуттук интеллигенциянын уюткусу курала баштаган, болочок калемгерлер жаңыча таалим-тарбия алып жаткан. Көркөм сөзгө шыктуу жаштар жаңы адабий формалар менен чыгармалар жазып, жазгандарынын айрымдарын башка түрк тилдеринде, айрымдарын кыргыз эле тилинде жарыялашкан. Ошол эле мезгилде аз сандагы билимдүүлөрүбүз эне тилибизде жазуу системасын жөнгө салуу, мезгилдүү басма сөз чыгаруу, китептер бастыруу жагынан да камылгалар көргөн. Айтор, ошол мезгилде рухий маданият жаатында чыгармачылык иштер менен алектенген улутташтарыбыздан басма сөз беттеринде, архивдерде, жеке кишилердин менчигинде бир катар адабий мурастар калган. Алар – биздин тарыхый байлыгыбыз.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Октябрь революциясы жаңыдан жеңген учурда Кыргызстанда маданий-агартуу ишинин абалы кандай эле?
2. Түркстан басма сөзүндө жарыяланган алгачкы, ыр саамалыктары кайсылар жана алардын авторлору кимдер болгон?
3. Алгачкы ырлардын тематикасын, мазмунун айтып бергиле.
4. Алгачкы аңгемелердин мазмуну жана көркөмдүк денгээли тууралуу өз ара ой бөлүшүп, аңгемелешкиле.
5. Драма өнөрүнүн тунгуч саамалыктары кайсылар?

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТЕЛЧИГИШИ

(1925–1929)

1924-жылдын аягында Түркстан АССРи жоюлуп, анын ордуна улуттук-мамлекеттик бирикмелер келип чыкты. Ошондо Кыргызстан Россия Федерациясынын курамындагы автономиялуу область деп жарыяланып, 1927-жылдан автономиялуу республикага айландырылды. Бул тарыхый окуядан улам чачыранды кыргыз уруулары саясий, экономикалык, маданий жактан баш кошууга, өзүнчө улут катары калыптанууга мүмкүнчүлүк алды.

Ошол эле учурда Кыргызстанда адабий чөйрө курала баштады. Тунгуч адабий ийрим Түптөгү Айыл-чарба техникумунда, көп өтпөй Бишкектеги Кыргыз педагогикалык техникумунда уюшулду. Эки техникумда тең улуттук болочок жазуучулар окуп жатышкан. Алар драмалык ийримдери үчүн пьесалар жазышып, «Жаш тилек» (Түптө) жана «Балапан» (Бишкекте) аттуу кол жазма журналдар чыгарышкан, ошондой эле республикалык гезит-журналдарга макала, ыр, аңгемелерин жарыялап турушкан. Адабиятка талапкер борбордук жаштар көбүнчө басма сөз органдарынын тегерегине баш кошкон. Ошон үчүн басма сөз редакцияларында жана башка кызматтарда иштеген, орто окуу жайларында окуган жаш калемгерлер 1927-жылы кошмо адабий уюмга негиз кошуп, ага «Кызыл учкун» деген ат беришкен. Муну менен жаңыдан калем сынап жүргөндөр кесиптик жактан уюмдашуу, өзүнчө адабий чөйрө жаратуу багытында алгачкы кадам жасаган.

1925–1929-жылдары кыргыз адабияты ушундай тарыхый коомдук, маданий шарттарда өнүгүп отурган.

ПОЭЗИЯ

Эне тилибизде массалык каражаттарынын (көбүнчө гезит-журналдардын), туруктуу иштеген китеп басмасынын, дагы башка саясий, маданий, таалим-тарбия очокторунун ачылышы кыргыз поэзиясынын кадыресе адабий формада үзгүлтүксүз өөрчүй башташын шарттады.

Улуттук басма сөзүбүздүн тунгучтары «Эркин-Тоо» («Кызыл Кыргызстан»), «Ленинчил жаш» гезиттери; «Коммунист», «Дыйкан», «Жаңы маданият жолунда» журналдары биринчи сандарынан баштап ыр түрүндөгү материалдарды көп жарыялаган, алардын дээрлик баары, айрыкча гезиттер анда-

санда гана бир ыры жок чыкпаса, калган учурларда ырдан өксүгөн эмес. 1925–29-жылдар аралыгында биздин прессада жарыяланган ар кыл ырлардын жалпы көлөмү чоң эки томго барабар. Ал эми «Жаңы маданият жолунда» журналынын 1928–29-жылдары чыккан 9 санында 43 ыр, 4 поэма, 4 ырлар цикли жарыяланган.

«Эркин-Тоонун» чыгышы менен гана акындык өнөргө умтулгандардын, асыресе ал гезиттин алгачкы сандарына ырлары жарыяланган жаштардын арасынан көп өтпөй А. Токомбаев (1904–1988), М. Токобаев (1905–1971), М. Элебаев (1905–1944), Ж. Жамгырчиев (1906–1944), Б. Кененсариев (1896–1964) алдыга суурулуп чыккан. Булардан бир аз кийинчерээк мезгилдүү басма сөз беттеринде жаңы калемгерлердин дагы бир тобу көрүнө баштаган. Алардын чыгаандары Жоомарт Бөкөнбаев (1910–1944), Жусуп Турусбеков (1910–1943), Кубанычбек Маликов (1911–1978) болгон.

1925–29-жылдары жаңыдан өнүгө баштаган басма поэзиябыздын чыгармаларынан төрт гана жыйнак жарык көргөн: «Касым ырларынын жыйнагы» (1925), «Кызыл гүл» (1927), «Ленин тууралуу» (1927), «Аял айнеги» (1929).

К. Тыныстановдун «Касым ырларынын жыйнагына», ошондой эле А. Токомбаевдин «Ленин тууралуу» китепчесине кирген ырлар 1925-жылдан мурдараак жазылган. Ошон үчүн ал ырлар жөнүндө улуттук жазма ыр өнөрүбүздүн революциядан соңку өнүгүшүнүн алгачкы мезгилине тиешелүү фактылар катары каралды.

«Кызыл гүл» – коллективдүү ырлар жыйнагы. Ага 14 автордун 52 ыры кирген. Алардын үчөө («Интернационал», «Үч курма», «Эр жүрөк жолдоштор») котормо, калгандары оригиналдуу. Жыйнактан адабиятыбыздын тарыхында изи калбаган жети автордун бирден, А. Токомбаев менен М. Токобаевдин эки-үчтөн, К. Баялинов менен Б. Калпаковдун үч-төрттөн ыры орун алган. «Кызыл гүлдүн» көлөмүнүн тең жарымындайын үч акындын ырлары ээлеген: С. Карачевдин – 5, М. Элебаевдики – 10, Б. Кененсариевдики – 16 ыр. Бул китептеги ырлардын басымдуу көпчүлүгү өз убагында «Эркин-Тоо» гезитинин беттеринде жарыяланган.

«Аял айнеги» жыйнагын дагы белгилүү даражада коллективдүү деп айтсак болот. Ага «Качкын кыз», «Ак Бермет» деген эки элдик поэма, Б. Кененсариевдин «Калбүбү» деген поэмасы жана «Эски убактагы аял турмушунан бир көрүнүш»

деген ангемеси кирген. Ал эми «Аял айнегинин» калган басымдуу бөлүгү А. Токомбаевдин поэтикалык чыгармаларына (14 ыр, 1 поэма) ыйгарылган. Ал ырлар баштан-аяк аялдар азаттыгы темасына арналган. Алардын арасында «Качан?», «Күн эмеспиз, гүлдөйбүз», «Карындашым Жамалга» сыяктуу ырлар, «Асылбай менен Калыйпа» поэмасы бар.

Бул мезгилде жаралган поэзиялык чыгармалар бүт бойдон ошо кездеги мезгилдүү басма сөздө жарыяланган. Демек, алар гезит-журналдардын күндөлүк мүдөөлөрүнө, муктаждыктарына, талаптарына ылайыкталып жазылган. Ошон үчүн алардын басымдуу көпчүлүгү Совет бийлиги жыл сайын белгилей баштаган майрамдарга жана башка атактуу даталарга, Советтер Союзундагы жана чет өлкөлөрдөгү маанилүү саясий окуяларга, республиканын коомдук турмушунда оркоюп көрүнгөн фактыларга жана көрүнүштөргө арналган. Натыйжада ал ырлар гезит-журналдык башка материалдардан мазмундук элементтери жагынан анча айырмаланган эмес, тактап айтканда, поэзия формасындагы публицистикалык чакан макалалар же кабарлар, учурдагы саясаттын тикелей жаңырыктары, актуалдуу өкмөттүк ураандардын ырга салынып айтылган түрлөрү сыяктуу эле болгон.

Албетте, республикабыздын жалпы коомдук турмушунда, асыресе социалдык-экономикалык, саясий жана маданий тармактарында болгон жаңылыктар, өзгөрүштөр, урунттуу окуялар жаш акындардын чыгармачыл демилгесин баарынан көп козгогон. Ошол жылдар кыргыз коому миң жылдык карангылык доорунан суурулуп, социалдык өнүгүү, чарбалык турмуш, агартуу жана маданият жагынан тез өзгөрүп жаткан. Бул өзгөрүштөр кыргыз акындарын жаңы ырлар жазууга шыктандырган. Республикабызда болуп өткөн маанилүү коомдук жыйындар (сөздөр, конференциялар), жазгы-күзгү чарбалык кампаниялар, саясий мааниси бар иш-чаралар, маданий жаңылыктар ырга кошулбай калган эмес. Маселен, Кыргызстандын түштүк райондорунда жер-суу реформасынын жүргүзүлүшүнө карата Ж. Бөкөнбаевдин «Жер алган кедейлерге», А. Токомбаевдин «Жеринди ал», Б. Кененсариевдин «Кабар укканда» деген ырлары, С. Нааматовдун «Түштүктө жер төнкөрүшү» деген поэмасы арналган. Ар кайсы шаарлардагы, айрыкча Фрунзедеги ар кыл окуу жайларын кыргыз жаштарынын бүтүрүп чыгышы, атүгүл «Кошчу» союзунун «Жалчы» союзу деген атка көчүшү да көп сандаган ырлардын

жазылышын шарттаган. Айрыкча басма сөзүбүздүн төлү «Эркин-Тоо» акындарыбыздын мээримине бөлөгөн. Гезиттин адеп чыгышына карата С. Карачев «Эркин-Тоого», бир жылдыгына байланыштуу М. Элебаев «Куттуу болсун, «Эркин-Тоо», бир жашын», үч жылдыгына байланыштуу Ж. Жамгырчиев «Эркин-Тоонун үч жашына» деген ырларын жарыялаган. Гезиттин «Кызыл Кыргызстан» атка конушун К. Маликов жана Б. Кененсариев атайын ыр менен куттуктап чыккан.

Алгачкы кыргыз поэзиясы көбүнчө маркстик-лениндик идеологиядан, асыресе актуалдуу партиялык ураандардан жана чакырыктардан азыктанып, социалисттик революциянын эзилген эмгекчи элге, артта калган калктарга азаттык, теңчилик алып келгенин, кыргыз турмушунун ар тараптан жаңыра баштаганын, эмгектин жана эмгек адамдарынын жаратмандык кудуретин даңазалаган, карапайым мээнеткечтерди таш уйкудан ойгонууга, социалдык жактан активдүү болууга, революциячыл өзгөртүү процессине жан-дили менен катышууга, жаныча илим-билим алууга чакырган, маанилүү саясий идеялардын, айрыкча тап күрөшүнүн маани-маңызын түшүндүрүүгө көп аракет жасаган.

Алгачкы кыргыз поэзиясында эскичиликтин өкүлдөрүн жана саркындыларын жек көрүү сезимдерине ширелген ырлар бир кыйла бар. Алардын айрымдарында маселен, М. Токобаевдин «Күнүң жок», М. Элебаевдин «Бай балдары», Б. Кененсариевдин «Элирбе!» сыяктуу ырларында бай-манаптарга түздөн-түз кайрылып, аларды сөз менен жокко чыгаруу мотивдери айкын көрүнгөн. Кээ бир ырларда бай-манаптардын жана аларга мүдөөлөштөрдүн ыраны суук элестери тартылган, жаңы коомго каршылыктары айыпталган, заманасы куурулуп баратканы сүрөттөлгөн. Мурдагы эзүүлөрдүн кендирин кескен ар кандай саясий чаралар кыргыз акындарынын табасын кандырып, кубанычын арттырып, акындык шыгын кыймылга келтирген. Маселен, бай-манаптардын республика аймагынан адеп айдалышы М. Токобаевдин «Бай-манап», Ж. Жамгырчиевдин «Жөнөттү Ала-Тоодон терип алып», Б. Кененсариевдин «Кош айтышты», М. Кырбашевдин «Кетти бизден» сыяктуу ырларынын жаралышына себеп болгон. Өз улутташтарынын ырайымсыз жазаланып, алыс жактарга айдалып жатканы адилетсиз экени жаш акындардын капарына илинген эмес.

Эскинин саркындыларына каршы ийгиликтүү күрөш жүргүзүү үчүн, социалисттик курулушка залакасы тийип жат-

кандардын баарын аёсуз сынга алуу үчүн кыргыз поэзиясы сатиралык жанрга муктаж болгон. Ушул муктаждыктан улам «Кызыл Кыргызстан» гезитинде «Чалкан» деген, «Ленинчил жаш» гезитинде «Шибеге» деген сатиралык бурчтар ачылган. Ал гезиттик «аянттарда» эскичил күчтөргө жана көрүнүштөргө каршы ыр менен жазылган фельетондор, каттар, какшыктар, суроо-жооптор жарыяланып турган. Асыресе А. Токомбаевдин «Он чындык», Б. Кененсариевдин «Ким байчыл» дегендей сатиралык саптары «Чалкан» бурчунда жарык көргөн.

Айтор, сөз болуп жаткан мезгилдеги кыргыз поэзиясында, негизинен, эки чоң стилистикалык агым өкүм сүргөн. Алардын бири жаңы коомду куруу үчүн жалындуу агитация менен, экинчиси эски коомдун бардык саркындыларына каршы элдешпес «күрөш» менен байланышкан. Мунун өзү жаңы ыр өнөрүбүздө эки стилдик багыттын мактоо жана ашкерелөө мотивдеринин басымдуулук кылышын шарттаган.

Абалкы кыргыз совет поэзиясында ашыктык, табият, өмүр жана өлүм, дүйнө жана заман темаларын козгогон ырлар да жаралбай койгон эмес. Ырас, алардын жалпы саны өтө аз, айрым гана акындардын ырларынан биң ден-экиден араң жолугат. Мунун себеби ошол мезгилде поэзиянын башка агитациялык материалдардан кескин ажырап чыкпаганында, жекече ой-сезимдерди ыр менен туюндуруу салты али иштелип калыптана элегине байланыштуу болчу.

Табият көрүнүштөрүн сүрөттөгөн ырлардын ичинен мазмундук-формалык касиеттери жагынан Ж. Бөкөнбаевдин «Кышкы тоо», М. Элебаевдин «Жайкы кеч» деген ырлары алда-канча дурус. Ал эми өмүр жөнүндө ойлор, жекече арман, эскерүүлөрдү камтыган А. Токомбаевдин «Өмүргө», М. Элебаевдин «Зарыгам», Б. Калпаковдун «Балалык» деген ырларын белгилөөгө болот. Бул ырларда ар бир автор өз керт башына тиешелүү ой-сезимдерди «ыр тилинде» кыйла эле таасирдүү туюндурушкан.

20-жылдардын экинчи жарымында поэзиябызда айрым лиро-эпикалык жана эпикалык жанрлардагы чыгармалар да жаралган. Бул багыттагы биринчи саамалыктар Ж. Бөкөнбаевдин «Кекеш көзүн ачты», А. Токомбаевдин «Бермет», Ж. Жамгырчиевдин «Бердик бай» деген сюжеттүү ырлары болгон. Поэманын айрым элементтери С. Нааматовдун «Аял», К. Маликовдун «Ким эмне дейт», Ж. Жамгырчиевдин «Эмгек айлы» сыяктуу ыр түрмөктөрүндө да жолуккан. Ал эми

ошол жылдары кадыресе поэма формасында жазылгандар төмөнкүлөр: «Ачарчылык басканда», «Өмүркул менен Гүлнар» (М. Токобаев); «Жетим менен сыйкырчы», «Эшим жетим», «Асылбай менен Калыйпа», «Туткун Марат» (А. Токомбаев); «Түштүктө жер төнкөрүш» (С. Нааматов); «Жума жетим», «Мен малай», «Ким элем, ким болдум» (Ж. Сатиев); «Калбүбү» (Б. Кененсариев).

Бул поэмалардын бир даары («Эшим жетим», «Жума жетим») жетим жүрүп жетилгендердин темасына, бир даары («Асылбай менен Калыйпа», «Өмүркул менен Гүлнар», «Калбүбү») аялдардын азаттыкка чыгыш маселесине арналган. «Жетим менен сыйкырчы» элдик жомоктун сюжети боюнча, «Туткун Марат» немец жумушчу кыймылы тууралуу гезиттик кабарлардын негизинде, «Ачарчылык басканда» турмуштук окуянын нугунда жазылган. Бардык поэмалардын сюжеттик курулушу өтө эле жөнөкөй, сюжеттин баяндалышы таасирсиз, ырдын түзүлүшү жармач. Мунун башкы себеби ал чыгармаларды жазгандардын чыгармачылык тажрыйбасынын аздыгында жаткан эле.

ПРОЗА

1925–29-жылдары адабий прозанын көпчүлүк жанрлары (түрлөрү) жарала баштады. Алар эң оболу эле билим берүү зарылчылыгынан, саясий үгүт-насыят жүргүзүү муктаждыгынан улам пайда болду.

Ошол жылдары мектеп балдары көмөкчү окуулуктар иретинде пайдалансын деген максатта чакан прозалык чыгармалар өзүнчө жука китепчелер түрүндө чыгып турган. Алардын басымдуу көпчүлүгү башка тилдерден которулган чыгармалар болгон. Бирок ошол серияда бир катар оригиналдуу кара сөз туундулары да жарык көргөн. Алардын арасында К. Баялиновдун, «Түлкү менен суур», «Чабалекей менен жылан» (1927–1928, 1929) жана «Мурат» (1929), С. Нааматовдун «Жөжөлөр», «Моудод Сасык» (1929), М. Танинанын «Жетилген жетимдер» (1928), А. Чынгышевдин «Менин балдарым аянтчада» (1928) сыяктуу китепчелери бар.

Бул китепчелердин бир даары («Түлкү менен суур», «Жөжөлөр») жомок же тамсил мүнөзүндө, кээ бирлери («Менин балдарым аянтчада») жөнөкөй очерк түрүндө, айрымдары («Мурат») кадыресе ангеме формасында жазылган эле. Булардын адабий чыгарма катары кадыр-баркы анча жогору

турган эмес. Баары тең жаны үйрөнчүк калемден чыккан тексттер болучу.

«Ангеме» деген жанрдык атама менен «Кызыл Кыргызстан», «Ленинчил жаш» гезиттеринде Сатыбалды Нааматовдун «Шексиз тилек», Мамасалы Абдукаримовдун «Кулбайдын өлүмү» жана «Курумшунун турмушу», Саткын Сасыкбаевдин «Мин сулуу» деген чыгармалары жарыяланган.

Өзүнчө китептер түрүндө 1928-жылы Касымалы Баялиновдун «Ажар» жана Сыдык Карачевдин «Эрксиз күндөрүндө» аттуу повесттери, 1929-жылы Сыдык Карачевдин «Эрик танында» ангемеси жарык көргөн.

Кыргызстан өз алдынча мамлекет деп жарыялангандан кийинки беш жылда кыргыз тилинде жазылган жана жарыяланган прозалык чыгармалардын жалпы мүнөздөмөсү мына ушундай.

Ал эми тематика жагынан талдай келгенде, прозалык чыгармалардын бир даарында Октябрь революциясына чейинки кыргыз турмушунан кең-кесири орун алган социалдык адилетсиздик, таптык эзүү, салт-санаа тескеричилиги темалары козголгонун байкайбыз.

ДРАМАТУРГИЯ

Арийне, драмалык чыгармалар көбүнчө жазма-чийме урунган элдерде улуттук театр өнөрүнүн репертуардык (драмалык тексттерге) муктаждыгынан улам пайда болот. Демек, кыргыз театр өнөрүнүн өнүп-өөрчүй башташы биздин тилде драмалык адабияттын келип чыгышын шарттады.

1920-жылдардын экинчи жарымында Фрунзеде (Бишкекте) жаңы ачылган борбордук Педагогика техникумунун студенттери драма жана ыр-хор ийримин (кружогун) уюштуруп, сахнада ойноого арналган адабий тексттердин эки тилибизде жогунан улам ийримге катышуучулар андай тексттерди өздөрү жаза баштаган. Чакан пьесалардын авторлору ал кездеги студенттер Т. Байжиев, Ж. Бөкөнбаев, К. Жантөшев, К. Маликов, С. Сасыкбаев, М. Элебаев болгон. Ал пьесалардын тексттери, ал түгүл аттары сакталып калган эмес. Тек гана К. Жантөшевдин педтехникум ийрими үчүн «Койчулар», «Айылда», «Лениндин уулу», «Түштө», «Биз комсомол», «Жоголсун байлар» деген бир жана көп көшөгөлүү пьесаларынын аттары мемуардык материалдарда (эскерүүлөрдө) эскерилет.

1926-жылы ачылган улуттук музыкалык-драма студиясынын (мектебинин) коллективи ойной турган драмалык чыгармалардын кыргыз тилинде жаралбай жатканынан аябай кыйноо тарткан.

Драматургия – адабияттын өзгөчө бир түрү. Анын жалпы адабий чыгармачылыкка ортоктош машакаттарынан тышкары өз алдынча кыйынчылыктары да бар. Драмада турмуштук окуялар менен адам тагдырлары шарттуу бир туюк чөйрөгө камалып, бир маанилүү конфликтке (чыр-чатак) байланып, мерчемине жеткирилип, чокмороктоштурулуп, чектелген убакыт жана мейкин аралыгында көбүнчө каармандардын өз ара сүйлөшүүлөрү (монологдору) аркылуу гана сүрөттөлүп берилиши керек. Ал эми мындай кылып сүрөттөп берүү атайын билимди, бир кыйла тажрыйбаны, өтө көп мээнетти талап кылат.

Тилекке каршы, кыргыз адабияты жаңыдан түптөлө баштаган кезде, жаш жазуучулардын арасында кадыресе драмалык чыгармалар жазып бере тургандары аз, атүгүл жокко эсе эле. Ошон үчүн Улуттук драма музыкалык мектептин көркөм жетекчиси И. Н. Еленин «Молдо Насреддин», музыкалык жетекчиси Д. Д. Мацуцин «Жаңы турмушка», сүрөт мугалими Г. П. Петров «Москва коногу» деген пьесаларды жазып беришкен. Ал пьесалар кыргызчаланып, студиянын окуучулары тарабынан ойнолгон. Ошондой эле ушул окуу жайдын студенттери С. Сабаев жана башкалар өз-өзүнчө же биргелешип «Волисполкомдогу жумуш күнү», «Эски турмуш» деген бир көшөгөлүү пьесалар жараткан. Булардан тышкары Улуттук драма-музыкалык студиянын тарбиялануучулары М. Токобаевдин «Кайгылуу Какей», В. Калпаковдун «Эскиден калган энчилер», М. Дөгдүровдун «Чалкан чаккандар» деген пьесаларын коюшкан.

Аталган пьесалардын тексттери да өз убагында жарык көргөн эмес, кол жазмалар түрүндө деле биздин күндөргө жетип келген эмес. Алардын ичинен тек М. Токобаевдин «Кайгылуу Какей», К. Жантөшевдин «Карачач» драмалары кийинчерээк (биринчиси 30-жылдары, экинчиси 50-жылдары) кайра иштелип, басылып чыккан.

20-жылдардын экинчи жарымында өз мезгилинде театр сахнасында коюлганга арзыбаса да, өзүнчө китеп түрүндө басылып чыккан пьесалар бар. Алар – С. Карачевдин «Тендик жолунда» (1928), «Төрага Зейнеп» деген пьесалары.

«Тендик жолунда» эки көшөгөлүү чакан драмалык чыгарма. Анда революциядан кийинки кыргыз турмушундагы эски менен жаңынын таймашына, асыресе аялдар тендигин ишке ашыруу кыйынчылыктары тууралуу тема козголот.

«Төрага Зейнеп» – С. Карачевдин көлөмдүү пьесасы. Анын үч көшөгөсү, 17 көрүнүшү, 20 чамалуу каарманы бар. Пьесада 20-жылдардын орто ченинде айыл-кыштактагы таптык жиктелүү тередеп келген учурдун көрүнүштөрү сүрөттөлөт.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. 1925–29-жылдар аралыгында Кыргызстандын социалдык-саясий, маданий, билим берүү турмушунда кандай өзгөрүүлөр болуп өткөн? Ошо кездеги жаңыча шарттардын адабий чыгармачылыкка тийгизген шарттары жөнүндө эмнелерди айта аласыз?
2. Аталган мезгил тилкесиндеги ыр, поэмалардын тематикасы жана мазмуну көбүнчө эмне жөнүндө болгон?
3. Алгачкы ыр жыйнактарынын аталыштары кандай?
4. Ошо кездеги ангеме, повесттер кандай кемчиликтер менен аксаган?
5. Драмалык чыгарманын негизги жанрдык өзгөчөлүгү эмнеде?
6. 1925–1929-жылдардагы пьесалардын артыкчылыктары жөнүндө реферат, рецензия жазгыла.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ

(1901–1937)

Совет доорунда өсүп-өрчүгөн кыргыз маданиятынын тарыхында Касым Тыныстановдун өзгөчө орду бар. Ал улуттук тил илиминде, көркөм адабиятта, эл агартууда, саясатта өчпөс из калтырган инсан.

К. Тыныстанов кыска өмүр сүргөн, бирок анын өмүрү бир жагынан тынымсыз окуп-үйрөнүү, чыгармачылык түйшүк, илим-изилдөө менен өтсө, бир жагынан мамлекеттик-партиялык куугунтук, басымы, кысым ичинде өткөн. Ошон үчүн анын адамдык тагдырына да, чыгармачылык жолуна да зор трагедиянын тамгасы басылган. Касым Тыныстанов 1901-жылы Ысык-Көлдүн күнгөй тарабындагы (азыркы Ысык-Көл районуна караштуу) Чырпыкты айылында туулган. Анын атасы Маркатай уулу Тыныстан орточо тиричилик өткөргөн, мусулманча катсабат билген киши болгон. Ал тун уулу Касымдын өзгөчө зээндүү экенин көрүп, аны адегенде өзү окуткан, анан өз айлында ачылган башталгыч диний мектепке берген. Касым ал мектепке 1909–1912-жылдары барып жүрүп билим алууга ашкере шыктуулугун көрсөткөн. Ошон үчүн анын атасы Ысык-Көлдүн күнгөй жагындагы Сазановка кыштагындагы жаңы усул менен окуткан мусулманча мектепке жиберген. Касым анда 1913–1914-жылдары окуган. Ал 1914–1916-жылдары Пржевальск (Каракол) шаарындагы орус-тузем (орустан башка элдердин балдарын окуткан) мектептен таалим алган.

1916-жылы айрым кыргыз уруулары (сарбагыш, саяк ж. б.) орус падышачылыгына каршы куралдуу көтөрүлүш чыгарып, женилип калган соң Кытай мамлекетине карай үркүп жөнөгөн. Ошондо К. Тыныстанов уруулаштары менен кошо чет элге качып барып, падыша бийлигинин кулаганы тууралуу кабардан улам 1918-жылы туулган жерине кайтып келген.

К. Тыныстанов 1919–24-жылдары ошол кездеги Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын (АССРинин) баш калаасы Ташкендеги Казак-кыргыз агартуу институтунда (техникумунда) окуган. 1927-жылы окуусун бүтүп жатып, ВКП(б)нын катарына өткөн.

К. Тыныстанов эмгек жолун 1925-жылы Кыргыз Автономиялуу областынын тунгуч илимий-педагогикалык мекемесинин («Академиялык борбордун») жооптуу секретарлыгы кызматынан баштаган. 1926-жылы ошол мекеменин төрагасына дайындалган. 1927–30-жылдары Кыргыз АССРинин эл агартуу комиссары (министри), 1931–37-жылдары Кыргыз АССРинин эл агартуу курулушу илим-изилдөө институтунун илимий кызматкери, сектор башчысы, директору (аз убакытка) болгон.

Мындай негизги жумуштарынан тышкары К. Тыныстанов 1925-жылы эки ай чамалуу «Эркин-Тоо» гезитинин жана 1928–30-жылдары «Жаңы маданият жолунда» журналынын жооптуу редактору, 1931-жылы Кыргыз улуттук театрынын директору милдеттерин аткарган. 1931–1937-жылдары Кыргыз педагогикалык институтунда кыргыз тили боюнча лекциялар (дарстар) окуган. Жемиштүү илимий-окутуучулук эмгеги үчүн К. Тыныстановго 1932-жылы доценттик, 1936-жылы профессордук наамдар берилген.

Дегинкиси К. Тыныстанов өз учурунда жазуучу, илимпоз, коомдук ишмер катары жигердүү аракеттенип, андан акыбети кайтып, ошонун аркасы менен билимдүү улутташтарынын арасында зор кадыр-барк тапкан. Бирок мындай беделге жеткени анын айрым кызматташтарынын, калемдештеринин көрө албастык сезимдерин ойготкон. Натыйжада ага саясий айыптар көп тагылган. Экинчиден, ошол кездеги большевиктер бийлиги өз идеологиясын калайыкка таңуулап кабыл алдыруу, бүтүндөй совет коомун бир адамдай ойлотуу, көпчүлүк ичиндеги өзгөчө ой-пикирлердин тукумун курутуу максаттарында интеллигенттер арасында атайын тап күрөшүн жайылдырып, чыр-чатак отун жагып, алардын бири-бирине касташуусуна, өз ара өчүгүшүп кармашуусуна жем таштап турган. Партиялык-өкмөттүк органдар интеллигенттердин айрымдарын өгөйсүнтүп кубалоо, айрымдарын бооруна тартып алпештөө саясатын да жүргүзгөн. Касымга ич күйдүлүктөн асылгандар ушундай татаал саясий шарт-жагдайдан пайдаланып, анын жазгандарынын баарынан идеялык каталар таба беришкен.

Деги, К. Тыныстанов 1928–1936-жылдары гезит-журналдык макалаларда, партиялык токтомдордо, республикалык даражадагы ар кыл чогулуштарда «улутчул», «байчыл», «контрреволюциячыл» дегендей жаманатты менен кайра-кайра караланып, ал эми 1937-жылы «эл душманы» деген

жалган жалаа менен камакка алынган. Ошол эле жылы ак жеринен атылып кеткен. Ошондон баштап анын аты-жөнүн, иш-аракетин, чыгармачылыгын ачык сөз кылууга өкмөттүк тыюу салынган.

Сталиндик катаал заманда күнөөсүз курман болгондор 1950-жылдардын орто ченинен актала баштайт. К. Тыныстанов да акталган. Бирок анын улуттук маданиятыбыздын тарыхындагы өз ордун алышына 1985-жылга чейин мурдагы партиялык бийлик, ошондой эле Касымдын эски кастары жолтоо кылып келди. Совет коомун демократташтыруу процессинде гана К. Тыныстанов ар кыл идеялык жаманаттылардан кутулду. Демек, анын өмүрү кандай кыйын өтсө, чыгармачылык мурасынын эл-журтуна кайрылып берилиши да ошондой эле азаптуу болду.

Касым Тыныстанов ата-энесинен көркөм сөзгө жөндөмдүү жаралган. Ошон үчүн ал бала чагынан элдик оозеки чыгармаларга айрыкча ышкы койгон; тестиер кезинде элдик ырлардын үлгүсүндө жамактатып ыр чыгара баштаган, балакаттан өткөндө жамакчылык жөндөмүн үйрөнчүк төкмө ырчыныкындай даражага жеткирген.

Бирок К. Тыныстанов бала чагынан жаныча мектеп таалимине тартылды, кийин атайын орто билим алды. Окуучу кезинде татарча, өзбекче, казакча, орусча адабий чыгармалар менен таанышты. Студент убагында дүйнөлүк көркөм сөздүн, орус классикасынын, кыргызча тектеш тилдерде жаралган адабияттардын тажрыйбасын аздыр-көптүр өздөштүрдү. Жаңыча илим-билимден азыктанышы анын жазуучу, тактап айтканда, жаны түрдөгү акын болушун шарттады.

К. Тыныстанов алгачкы ырларын Ташкенде окуп жүргөндө жаза баштаган. Ал ошо кезде, сыягы, өзүнүн жазгандарын басма сөз бетинен көргөнгө аябай өрөпкүп ынтызарланган шекилдүү. Тилекке каршы, ал убакта кыргыз тилинде али кандайдыр бир басма сөз органы жок эле. Мындай абал жаны үйрөнчүк кыргыз акынын (ошондо эле гезиттер, журналдар, китептер чыгып жаткан) казак тилинде жазууга мажбурлаган. Анын ырлары 1919–1921-жылдары Ташкенде казакча чыгып турган.

1922-жылда кыргыздын улуттук жазмасы менен басма сөзү жарала турганы көрүнүп калган эле. Ошондон тартып Касым артыкча ынтызарлык менен эне тилинде ырлар жаза баштады.

К. Тыныстановдун 1919–1924-жылдары жазгандары бүт бойдон «Касым ырларынын жыйнагы» (1925, Москва) аттуу

китепке кирген. Анын ичинде казакча 12 ыр, кыргызча 21 ыр жана бир поэма бар.

Жыйнак казакча «Таң» деген өлөң менен ачылат. Мында Октябрь революциясынын (өзгөрүшүнүн) турмушка ашканы, жаңы замандын жарк этип келгени сутканын эң орошон учуру (жарык күндүн туулуш маалы) элесинде каймана берилет. Албетте, бул ыр аллегориялык сүрөттөмө, көркөмдүк жактан жеткилең, идея жагынан татаал деле эмес. Ырдагы бир жаңылык ушул жаш акын жаңы коомдук түзүлүштүн жаралышын, эзилген эмгекчи калктын азаттык алышын баштап аяк чакырык-ураан шекилинде айткандан гана качкан.

«Бугинги күн» деген ырда да кара түн кетип, жарык күндүн жаркырап чыкканы ар адам өз энчисин алып, тилеген максатына жеткени, кас душмандын туусу жыгылып, жалпы кол кармашып, ураан салып, кызыл туунун түбүнө чыкканы айтылып келет да аягында мындай делет:

Оянса, ар бир адам айран бугин
«Тусту, – деп, – бизге савле кайдан бугин».
Кызыл ту салем берип жаркырайды:
«Бейнеткор, майрам бугин, майрам бугин».
Жолдастар, ту кетерип тур, алга бас!
Тек жатпай бекер үйдө, журт пен жанас.
Макал бар карыялар айтып кеткен:
«Шет болгон көпшиликтен өлсө оңбас.

Бул ырда, ошондой эле «Таң», «Булбылга» деген ырларда да айтылчу ой баяндап айтуу түрүндө берилет, акыркы саптары гана чакырык ураандары менен бүтөт. Ал эми «Жастарга», «Кыз карындасыма» дегендер баштап-аяк насаат айтуу, сүрөмөлөө, чакыруу түрүндө жазылган.

Аталып өткөн ырлардын баарында Октябрь революциясынын женишин даңазалоо, жаңы замандын келишин куттуктап тосуу. Совет бийлигинин идеяларын ырга кошуу, ошол кездеги большевиктер ураандарын жар салуу демилгелери бар. Ал тургай баш жагында казак, кыргыз элдеринин Россия империясынын карамагына киргенге чейинки мезгил өзүнчө бир жыргал замандай макталган «Алашка» деген ырдын аяккы он эки сабында деле теңчилик доору келгени куттукталат, караңгы казак-кыргыздын өкүлдөрү илим-билимге чакырылат.

Бирок К. Тыныстановдун казакча жазылган ырлары өз ичинде ошол кезде большевиктер партиясы жар салган

идеяларды, ой-пикирлерди, ураандарды камтып турса да, өз убагында айрым сынчылар тарабынан идеялык жактан жаңылыш чыгармалар деп айыптала берген. Буга көбүнчө ал ырлардын арасында «алач» деген сөздүн жүрүшү себеп болгон. Аталган ырларда «алаш» деген сөз чындыгында «казак-кыргыз» деген мааниде алынган. Арийне, эски тарыхый уламыштарда (казакчасы – шежире, кыргызчасы – санжыра) казак жана кыргыз элдеринин түпкү атасы Алач (Алаш) болгон, ошондуктан эки жаш жалпы жонунан «алач» же «алаш тукумдары» деп аталган дегендей маалыматтар бар. Октябрь революциясынан кийин казак билимдүүлөрү (жазуучулар, журналисттер, саясатчылар) «казак» сөзүнүн, кээде «казак-кыргыз» сөз айкалышынын ордуна «алач» сөзүн көбүрөөк колдоно баштаган. Жаңыдан чыгып келаткан кыргыз интеллигенттери, асыресе К. Тыныстанов да казак билимдүүлөрүн ээрчип, «казак-кыргыз» дегендин ордуна «алач» деп арбын жазган.

Бирок совет бийлиги тушунда мурда «казак» же «казак-кыргыз» дегенден башка эчтеме туюндурбаган «алаш» сөзү тескери саясий маани ала баштады. Буга, эн оболу, 1917–1918-жылдары бир канча билимдүү казак азаматынын өз калкын өзүн өзү билүү мүмкүнчүлүгүнө жеткирүү ниети менен курган партияга «Алаш» деген, убактылуу өкмөткө «Алаш орда» деген аттарды бергени себеп болду. Бул партия да, өкмөт да Совет бийлигине каршы күрөшүп, натыйжада ошол бийлик тарабынан 1920-жылы жоюлду. Ошондон улам «алаш» сөзү улуттук партия «Алаш» менен анын өкмөтү, идеологиясы, ураандары менен байланышкан термин катары терс маани алып калды. Өз учурундагы мамлекеттик пропаганда органдары «алашчылык» идеологиясына тике же кыйыр тиешеси бар тарыхый, саясий, адабий тексттердин баарын улутчул мазмундуу деп жектеп, куугунтукка ала берди.

«Касым ырлар жыйнагындагы» казакча ырларда «алач» сөзүнүн көп кайталанганы ал ырлардын саясий жактан айыпталып, кайра-кайра сындалышы үчүн шылтоо болгон. Сындагандар ырлардын ичинде «алач» сөзүнүн жөн гана казак, кыргыз элдеринин жалпылама аты түрүндө колдонулганын эсепке алган эмес.

Бирок К. Тыныстановдун казакча ырларында «алашчылык» идеологиясына тиешелүү эчтеме жок деп айтууга да болбойт. Биринчиден, ал ырларда «Алаш» партиясынын ой-

пикирлери, принциптери, ураандары ачык жар салынып, казак, кыргыз билимдүүлөрүнө таасир этип турган мезгилде (1919–1921-жж.) жазылган. Экинчиден, К. Тыныстанов студент убагында «алашчыл» казак акындарынын чыгармаларынан таалим алып, алардын үлгүсү менен жазганга аракеттенген. Ошон үчүн анын казакча ырларынын айрымдарында «алашчылар» идеяларынын кээ бир жаңырыктары орун алган.

Маселен, «Алашка» деген ырда алач эли (б. а. кыргыз менен казак) Россия империясынын букаралыгына өткөнчө адилет бийлеринин, берешен байларынын, камкор баатырларынын канаттарына калкаланып, баары тең мамыр-жумур, жыргап-куунап келген дегендей ой баса айтылган. Албетте, казак менен кыргыздын илгерки жашоо мүнөзүн көтөрө чалып мактоо, идеал катары аздектөө, кусаланып көксөө демилгелери Совет бийлигинин алгачкы жылдарында өкүм сүргөн социалисттик идеологиянын эски коомду эмгекчилерге жексур көрсөтүү, кадыр-барктан тайдыруу, жамандоо багытына бүтүндөй кайчы келген.

К. Тыныстановдун казакча ырларынын арасында «Айга», «Бейшекке», «Ысык-Көлгө», «... га» деген акындын кайрылуу түрүндө жазылган ырлары да бар. Ал эми «Шакирт», «Ардак» деген ырлар кыска окуялуу (сюжеттүү), бирок бүдөмүк мазмундуу.

«Касым ырларынын жыйнагына» кирген кыргызча ырларда ошо кездеги күндөлүк саясат, ошондой эле «алашчылык» идеологиясына тикелей байланыштуу идеялык кайрыктар жок. Ал ырлар, эгер тематика жагынан талдап же ылгап көргөндө бир нече топко бөлүнөт.

Маселен, «Жаз», «Кыш», «Жайлоо», «Тоодо түн» деген ырлар китептик поэзиядагы пейзаж лирикасына кадыресе жакын. Булардын алдыңкы экөө өзгөчөлүгү, ритмдик сүрөтү, уйкаштык формасы, композициялык уюштурулушу боюнча өз ара өтө окшош. Тактап айтканда, «Жаз» жана «Кыш» өтмө маанилүү (метафоралуу) сөз айкалыштары анча-мынча гана аралашкан карапайым тилдик каражаттар менен, жөпжөнөкөй поэзиялык ыкмада акыл-эске шыдыр жете турган баяндоо жолу менен жазылган. Эки ырда тең жаз менен кыштын мүнөздүү тышкы белгилери сүрөттөлгөн.

Мына «Жаз» ырынын баш жагынан мисал:

Ак кепинден кутулуп,
Жер гүлдөдү, жайнады.

Оргуп, мөнкүп кутуруп,
Суу каптады сай-сайды.
Келгин куштар күү менен
Жаз саламын сайрашты.
Түркүн сонун үн менен
Сызгырылтып айдашты.
Чымын-чиркей чээндеги
Учуп чыкты ызылдап,
Баарында жаз эмгеги,
Ишке кирди быжылдап.

Билинер-билинбес окуялуу өзөгү бар «Айрылуу», бүдөмүк психологиялык сүрөтү бар «Кышкы түндө» деген ырларда пейзаждык элементтер (табият элестери) чагылган.

Философиялык ой-толгоо (медитация) мүнөзүндөгү ырлар да жыйнактан орун алган. Алардын баамга толумдуураагы – «Курбума» деген ыр. Анда илгертен бери келаткан кайталанма мыйзамдар, адам коомунда дайыма боло берчү жашоо үчүн жан талашмалар, адам өмүрүн ар качан коштоп жүрчү оош-кыйыштар жөнүндө жалпылама сөз болот. Акындын айтуусунча, «замана – жел куруткан жаны толкун арасындагы калаксыз кайык, адамдар ошо кайыктын жүргүнчүлөрү». Сүзүү сапарында «бирөөлөр кол куушурмак көзү алактап», «бирөөлөр дуба кылмак, ичтен жаттап, дагы бирөөнү курман кылмак толкун каптап».

Ырдын мазмунунда карангы калктын карапайым аң-сезиминде узак тарыхый тажрыйбадан жаралган заман агымы, коом кыймылы, өмүр өтмөгү тууралуу баёо түшүнүктөр жатат. Тек биздин акын ошол акыйкаттарды китеп, поэзиянын тили, ыкмалары, образдары менен айтууга аракет жасаган.

«Касым ырларынын жыйнагында» махабат темасына арналган төрт ыр бар. Алардын «Суйкайганга», «Алданган сулуу» дегендери мазмуну жагынан көбүнчө дидактикалык (насаатчылык) мүнөзгө эгедер. Ал эми «Ырдаба, сулуу кыйнаба» деген ырда лирикалык каарман өзүн азгырууга далбас урган сулууга кайрылып, өзүнүн мурда ашыглык отуна жанып жүргөн, сүйгөн, сүйгөн жарынын бейопалыгынан бейпайга түшкөн.

Касымдын сүйүү лирикасынын ичинде эң мыктысы, албетте, «Эрксизден ажырашканга» деген ыр. Анын мазмунунда китептик ассоциациялар, түрдүүчө белгилер жок. Анын өзөгүндө жаткан ой-сезимдин, текст арасын ширеген элестердин

реалдуу турмуштан сузулуп алынганы күмөнсүз. Мына анын башталыш саптары:

Кырк атанга шай жүктөп,
Баарына бирдей шай жүктөп,
Сөөлөттүү элим көчкөндө,
Суусар бөрк башта сенселип.
Алдымда жорго теңселип,
Ээликме көңүл өскөндө,
Үзөнгү тээп керилип,
Түшүүгө аттан эринип,
Үйүндөн кымыз ичкенде,
Сунганда чыгып кымызды,
Үнүң кошо сыбызгы,
Кылыгың эске түшкөндө,
Сагынамын, жазам кат,
Аларсың болсон саламат!

Андан ары ыр агымы ушундай эле жеңил таскак уруп, саптар бир-бирине куюлуша чырмалышып, алган темпинен жазбай жүрүп отурат. Тактап айтканда, тууган жеринен алыста жүргөн лирикалык каарман тоо арасында калган арзып сүйгөн жары менен селкинчек тебишкенин, ошондо айлана ай нуруна балкып, туш тараптан кайберен менен куштар дабыш салып турганын элжирей эсине салат, маашырканып кыялына келтирет; азыр ошонун баарынан ажырап, алыста сарсанаа тартып, бушайман болуп кусага батып жүргөнүн, айрыкча асылкечин самап зарлаганын, бирок жолунан канча азгырык, канча каргаша чыкса да, дилбарына бапалуу бойдон, берген антына бек бойдон каларын, акыры самаган оюна жетпей тынбасын ыр тилинде туюндурат.

«Касым ырларынын жыйнагындагы» дагы бир орошон ыр – «Ала-Тоо». Мында акын зангыраган тоолордон бүткөн Ата журттун булуттан жоолук салынган, алыста жүргөн уулун сагынып, күн сайын мойнун созуп жол караган, бейпайга түшүп кабатыр тарткан, көз жаштарын сай-сайга дайра кылып агызган ак чач эне элесинде ырга кошот. Арийне, бул образ түпкүлүгүндө оригиналдуу деле эмес. Тууган жерди эне деп ырдоо жөрөлгөсү дүйнөлүк адабиятта илгертен эле бар. Бирок ошол эски поэзиялык туюнтма бу сапар капилес ийкемдүүлүк касиетин алып, жасалмасыз эркин созулуп, улам жаңы кырларын чыгарып, улам жаңы мааниге өтүп кубулуп отуруп,

акырында ашмалтай мүнөзүнөн арылган жаркын символдун даражасына көтөрүлүп барат.

«Эрксизден ажырашканга» менен «Ала-Тоо» экөө Касым Тыныстановдун күчтүү акындык таланты, ыр токуу жагынан дурус тажрыйбасы, өткүр тилдик туюму, жандуу көркөм табити баарын айкын күбөлөйт.

Тилекке каршы, «Касым ырларынын жыйнагында» аталган «Эрксизден ажырашканга», «Ала-Тоо» аттуу ырларга теңдеш турган башка лирикалык чыгармалар жок. Китептеги ырлардын бир далайы мазмун жагынан өрнөктүү эмес, форма тарабынан да аксайт. Айрым бир ырларда («Ойнобо», «Арбак», «Сурачы, досум сурачы») камтып турган ой-пикирлердин, элестердин маани-маңызын аңдап билиш кыйын. Арийне, тунгуч китебине кирген ырларын жазып жүргөндө Касым жаңы үйрөнчүк акын эле. Демек, айтайын дегендерин поэзия «тилинде» түшүнүктүү, таасирдүү айтып бериш үчүн анын чыгармачылык тажрыйбасы аздык кылган.

Экинчиден, Касым Тыныстановдун көпчүлүк ырларында китептик таасирлер, адабий элестер, жазма поэзияда көп колдонулган штамптар арбын. Буларды, сыягы, жаш кыргыз акыны татарча, казакча, орусча поэзиялык чыгармалардан кабыл алган. Ырас, К. Тыныстанов өзү кызыгып окуган поэзиялык тексттерди сокур туурап, казакча, татарча, орусча конкреттүү ырлардын кыргызча варианттарын жарата берген эмес. Ал эң оболу башка тилдердеги китептик поэзиянын идеялык жактарын, жанрдык эрежелерин, образдык өзгөчөлүктөрүн, көркөм ыкмаларын өздөштүрүүгө жан үрөгөн. Бирок тыштан кабылдаган адабий таасирлерин ал өз чыгармачылык кудуретине сиңирип, өз рухий тажрыйбасынан оригиналдуу поэзия чыгармаларын чыгаруу үчүн пайдалана алган эмес.

«Касым ырларынын жыйнагындагы» эң көлөмдүү туунду 600 саптан турган «Жаңыл Мырза» поэмасы. Анын окуялык негизи, кыскартып баяндаганда төмөнкүдөй:

Какшаал тоолорун мекендеген нойгут уруусунун башчысы Жаңыл деген бир кыз болот. Ал кичинесинен эркек бала сынары тарбияланат, эрезеге жеткенде да эркекче кийингенин таштабайт, жаа тартып, аң уулайт, өз уруусун тышкы душмандардын куралдуу катылуусунан коргойт. Эр жигиттердин жасаганын жасап, эрмектегенин эрмектеп жүрө берип, ал күйөөгө чыгуу, үй-тиричилик кылуу, бала-

чакалуу болуу жайын ойлобойт, өзүнө кадыр салып, сөз айтып келгендердин баарын эмнегедир ырайымсыз өлтүрө берет.

Кыз башы менен эр адамдарга берилчү «мырза» наамын алган Жаңылдын атагы сарбагыш уруусунун манабы Түлкү дегенге жетет. Түлкү энеси буйрук кылгандан аялы менен ажырашып, көп жылдан бери бойдок бойдон жүргөн болот. Жаңыл мырзаны эски салт боюнча алуу ниети менен ал үч жолдошун ээрчитип Какшаалга барат да, нойгут элинин жылкысын барымтага айдап жөнөйт.

Ошол чакта Жаңыл аң уулап жүргөн экен, барымтачылар элдин жылкысын айдап кеткенин уккан соң ал каарданып, Кертайганын ээрчиткен бойдон алардын артынан кууп жөнөйт. Барымтачылар өрүүгө токтоп, түн карангысында от жагып, эт кайнатып жатканда Жаңыл аларга жетип келет да, от жарыгында отурган төрт баатырдын жүзүн көрөт, көрөр замат Түлкү баатырды купуя сүйүп калат. Ал ангыча Кертайган барымтачылардын жанына барат, итти байкаган Түлкү: «Канчыктын канчыгы го», – деп занк этет. Бул сөзгө ардана түшкөн Жаңыл ачуусуна чыдабай, баатырлардын төртөөнү тең жаа менен өлө турган жерине атат. Анан ал кансырап жаткандарга бастырып келип, жан далбастаган Түлкүгө аны сүйө турганын айтып, өлгүчө ага бапалуу каларын убада кылат.

Бир кыйла убакыт өткөндөн кийин казак-кыргыз уруу башчыларынын жыйыны чынжырлуу манап Түлкү менен кошо үч баатырды ырайымсыз өлтүргөн Жаңылдан көптөп өч алуу бүтүмүн чыгарат. Казак-кыргыз кошмо кенешинде тажрыйбалуу сынчынын кеңеши боюнча Жаңылды айлакерлик менен колго түшүрүп, карыган бир чалга аял кылып берет. Күн абалына түшкөн Жаңыл тагдырына баш ийип, үй кызматы менен ыбырсып калат, баатырлык өнөрлөрүн бүт бойдон эсинен чыгарат. Ошентип дагы далай жыл өтөт. Бир күнү Жаңылдын чалынын туугандары, айылдаштары Жаңылдан баатырдык өнөрүн көрсөтүшүн суранышат. Жаңыл көңүлсүнбөй жатып макул болот. Жоокер киймин кийип, саадак-жаасын алып, күлүк атка минет да, жаа тартыш чеберчилигин көрсөтө баштайт. Карап тургандарды мергендик таамайлыгы менен маашырканып бүтүп, алар менен кош айтышат да, ат таскактатып жолго түшөт. Артынан кууганга эч ким даабайт.

Тууган жерине жетип барып, теребел ангырап бош калганын көрөт, нойгуттар кытайлар тарабынан багындырылып, өлкө

тереине көчүрүлгөнүн билет. Дароо жетимсирей түшүп, мындан ары кандай максат менен жашай турганын билбей энгиреп, баягы өзү өлтүргөн төрт баатыр жаткан жерге барат. Төрт-беш сөөктүн ичинен Түлкүнүн башын тааныйт да, катуу күйүткө түшүп, өзүн өзү тындым кылат.

К. Тыныстанов элдик сюжетти нукура акындык эргүү менен поэмага айландырган. Поэма бир кыйла кызыгуу менен окулат, айрым күчтүү чыккан үзүндүлөрү, строфалары, саптары менен таасир калтырат. Бирок жаш акындын поэзиялык форманы өздөштүрүү жолундагы алгачкы тажрыйба болгон себептүү поэманын төрт тарабы тең чыккан эмес. Асыресе анын текстинде мазмундун өнүгүшүнө тиешесиз саптар, элдирселдир уйкаштар, ритмикалык мүдүрүлүштөр, логикалык жана стилдик мүчүлүштөр бир кыйла бар.

Жалпылап айтканда, «Касым ырларынын жыйнагындагы» поэтикалык чыгармалар жаңыча билимге коошкон, көркөм сөзгө ашкере жөндөмдүү, бирок али жакшылап төшөлө элек калемден чыккан. Албетте, ал жаза-жаза дасыгып, баралына жеткенде телегейи текши бүткөн керемет ыр, поэмалар жаратууга жөндөмдүү акын эле. Тилекке каршы, коомдук, мамлекеттик, илимий, педагогикалык кысталган жумуштар К. Тыныстановдун жаратмандык күч-кубатын, убактысын көбүрөөк алды да, акындык өнөрүн өргө чаптырууга мүмкүнчүлүк бербеди. 1925–1934-жылдары ал учурдагы саясий үгүт-насаатка тиешелүү үч-төрт ыр жарыялады, андан башкага буямасы келген жок.

Кыргыз адабий прозасынын тунгуч туундусу да К. Тыныстановдун калемине тиешелүү. Анын «Мариям менен Көл боюнда» деген аңгемеси Ташкенде казакча чыкчу «Жас кайрат» журналынын 1924-жылдагы №1–2 жана 3–4-сандарына кыргыз тилинде жарыяланган. Аңгеменин сюжеттик өзөгү өтө эле жөнөкөй. Окуя биринчи жактан (лирикалык каармандын атынан) баяндалат.

Лирикалык каарман Көл боюнда айлуу түндө каалашып жүргөн кызы Мариям менен коштошууга барат. Мариямдын ата-энеси ошол айылдык эмес, башка жактан ооп келишкен кишилер. Эми алар өз элине кайтыштын камында. Мариям менен анын жигити бири-биринен айрыла турганына капа. Жигит Мариямга качып баш кошуу сунушун айтат, бирок кыз ага ынабайт. Ал эски ата-баба салтынан аттап өткөнгө даабайт, кудалаган жерге кыңк дебей барып берүүгө күн мурунтан

макул. Ошону менен кыз-жигит ажырашат, эртеси Мариям ата-энесине кошулуп элине көчүп кетет.

Көп өтпөй көчүп кеткен жеринен Мариямдын тою түшөрү тууралуу кабар келет. Лирикалык каармандын ата-энеси Мариямдын тоюна чакырылат, бирок алар тойго барууга чамалары жетпей, үйдүн эр жеткен уулун (лирикалык каарманды) жибермек болушат. Жигит Курман деген жолдошу менен Мариямдын тоюна аттанат. Курман да азыр бара жаткан айылдан Айша аттуу кызды алам деп ала албай, арманда калган неме. Эки күйүттүү жаш Мариямдын үйүнө келишет, кыздын ата-энесинин кайгы-капа тартканын, той жөрөлгөлөрү илен-салаң өткөнүн, көңүлсүз жар көрүшүү оюнун, кошок айтып кыз узатуу салтын, аттантар мезгил жеткенде Мариямдын керегеге жармашып ыйлаганын, шаптай жигиттер өксөгөн кызды кантип атка көтөрүп салышканын көрүшөт. Аңгеме өз тилегине жетпеген кыздын кейиштүү тагдырына кайгыруу менен бүтөт.

Эне тилибиз али жазма-басма тилине айлана элек чакта биринчи жаңыча ык менен жазылган прозалык бул чыгарманы кадыресе өнүп-өрчүгөн реалисттик кара сөздүн денгээлинде талдасак, толгон мүчүлүштөр бар. Бирок «Мариям менен Көл боюнда» кыргыз тилинде жазылган биринчи прозалык чыгарма катары баалуу.

К. Тыныстанов улуттук драматургиянын өнүгүшүнө да азыр-көптүр үлүш кошкон. Ал 1931-жылы айрым бир калемдештери менен бирге «Академиялык кечелер» деген жалпы ат астында чакан-чакан пьесалар жараткан. Пьесалардын жазылыш максаты искусствонун, асыресе көркөм сөздүн тапчыл коомдордо (көчмөн феодализм жана колониялык капитализм доорунда), ошондой эле социализм тушунда кайсыл социалдык катмарларга же таптарга кызмат кылганын көрсөтүү болгон «Академиялык кечелер», 1932-жылдын январынан 1933-жылдын мартына чейин Кыргыз улуттук театрынын сахнасында катары менен үч күндөп коюлуп, ошо кездеги ар кыл көрүүчүлөр тарабынан жакшы кабыл алынган. Бирок спектакль партиялык катуу сынга алынып, сахнадан алынган, ал эми анын негизги автору К. Тыныстанов басма сөздө, партиялык бийик жыйындарда «улутчул», «бай-манапчыл», «контрреволюционер» деген такма аттар менен каралана берген.

«Академиялык кечелер» спектаклинин негизине жаткан драмалык чыгармалардын тексттери сакталбай калган. Бир

гана спектаклдин экинчи кечесине тиешелүү «Көз көргөндөр» деген жалпы аты бар, бири бирине идеялык өзөктөш пьесалар тобунун орусча сөзмө-сөз котормосу гана биздин күндөргө келип жеткен. Андагы окуялар кыргыз турмушунун капиталисттик доорго таандык мезгилинен алынган. Алардын баарында тап күрөшү идеялары илгери сүрүлгөн, сталинизм идеологиясынын ыры ырдалган. «Көз көргөндөр» аттуу пьесалар тобу негизинен тарыхый гана мааниге эгедер.

К. Тыныстановдун рухий жаратмандык жөндөмү улуттук тил илим жаатында орошон ачылган. Эң оболу белгилечү нерсе ал араб жана латын алфавиттерине таянган кыргыз жазуу системаларын иштеп чыгууга тикелей катышкан. Экинчиден, ал эне тилибиздеги тунгуч мектеп окуулуктарын («Окуу китеби», 1924; «Чоңдор үчүн алипбээ», 1926; «Биздин тил», 1927), ошондой эле кыргыз тилинин нормага салынган грамматикасын («Кыргыз тилинин морфологиясы», 1934; «Кыргыз тилинин синтаксиси», 1936) жараткан. Кыргыз тил илиминин терминдерин жана башка түшүнүктөрүн, кыргызча тексттерди уюштуруунун орфографиялык жана пунктуациялык эрежелерин (тыныш белгилерин) ойлоп тапкан. Албетте, мунун баарын ал европалык тил илиминин, түрк тилдериндеги тил илимине тиешелүү эмгектердин жардамы менен жасаган.

Биздин улуттук тилдин өнүгүшүндө, көркөм сөз маданиятыбыздын тарыхында Касым Тыныстанов бардык жагынан төл башы катары ардактуу орун ээлеген бойдон калат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Касым Тыныстанов алгачкы учурларда кандай мектептерден билим алган? Жаш Касымдын рухий-маданий өнүгүүсүнө ал мектептер кандай таасир кылган?
2. Акындын алгачкы ырлар жыйнагынын мазмундук жана поэтикалык-көркөмдүк өзгөчөлүгү эмнеден көрүнөт?
3. К. Тыныстановду коомдук ишмер, котормочу, журналист-редактор жана тилчи-окумуштуу катары мүнөздөп бергиле.
4. Касым Тыныстанов алгачкы ырларынын бир тобун эмне үчүн казак тилинде жазган?
5. Тыныстанов казармалык түзүлүштүн тушунда эмне үчүн куугунтукка алынган?
6. К. Тыныстановдун кыргыз адабиятынын тил илиминин өнүгүшүндө ойногон ролун аныктагыла.
7. С. Станалиевдин «Касым Тыныстанов» деген романын окуп, өз ара ой бөлүшкүлө.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ СОГУШКА ЧЕЙИНКИ МЕЗГИЛДЕ (1930–1940)

ПОЭЗИЯ

1930-жылдары улуттук адабиятыбызда, тагыраагы, поэзияда 1920-жылдардагыга караганда алдыга карай чоң-чоң кадамдар жасалды. Эң оболу баса белгилөөчү факт: бул мезгил аралыгында жаш акындар сан жагынан көбөйдү. Адабият майданына бул он жылдыктын биринчи жарымында А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков, С. Сасыкбаев, А. Токтомушев, Т. Үмөталиев, Т. Шамшиев, экинчи жарымында К. Акаев, М. Алыбаев, Ж. Ашубаев, Н. Байтемиров, М. Кырбашев, С. Шимеев, К. Эсенкожоев жана башкалар келди.

Ошол эле мезгилде поэзияда сапаттык өзгөрүүлөр да аздыр-көптүр болбой койгон жок. Айтсак, улуттук поэзиянын тематикасы кенейди, формалык жактары бир кыйла жакшырды, акындарыбыз чыгармачылык изденүүгө, ырдык техникага, чеберчиликке маани бере баштады. 1920-жылдары акындык ышкыга берилгендерден А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев чыгармачыл аракеттерин күчтөтүп, кесиптик тажрыйбасын арттырды, ыр жазуу жөндөмүн өрчүттү. Аларга удаалаш адабият жолуна түшкөндөрдөн Т. Сыдыкбеков, А. Токтомушев, Т. Үмөталиев, М. Алыбаев тезирээк калем төшөлтүп, чыгармачылык жактан бир кыйла өстү.

Сөзгө алынып жаткан тарых тилкесинде ыр китептери, айрыкча жеке авторлордун жыйнактары баштагыдан алда канча көп жарык көрдү. Айтсак, 1931-жылы 3 эле ыр китеп жарык көрсө, 1935-жылы 8, 1938-жылы 15 ыр жыйнак басылып чыкты. 1931–1940-жылдары Ж. Бөкөнбаев 10, Т. Үмөталиев 9, А. Токомбаев 9, Т. Шамшиев 7, Т. Сыдыкбеков 5, А. Осмонов, С. Сасыкбаев, М. Токобаев, А. Токтомушев, Ж. Турусбековдор 3–4төн ыр китеп чыгарууга үлгүрүштү. Арийне, биздин поэзияда адабиятыбыздын башка түрлөрү сыяктуу социалисттик идеологиянын составдык бөлүгү катары жаралып, большевиктер бийлигине гана кызмат өтөө жолунда өнүп-өрчүп отурган, күндөлүк партиялык саясат белгилеген, тараткан, алдыга сүрөгөн идеялардын, ураандардын, чакырыктардын баарын ырга кошо берген.

Акындарыбыз өздөрүн большевиктердин жарчылары туюнуп, партия эмне десе, ошону ыр түрүндө кайталаган. Экинчиден, алар партиялык органдардын амирин аткарган,

большевиктердин ишенчиликтүү трибунасы болгон, гезит-журналдардын күндөлүк талаптарына, стандарттарына, муктаждыктарына ылайыктап гана ырлар жараткан. Демек, ал учурдун поэзиясы күндөлүк саясаттын жаңырыгы сыяктуу гана көрүнүш болгон. Ошон үчүн ал кездерде жарык көргөн ырлардын басымдуу көпчүлүгү сөзсүз мезгилдүү басма сөздө жарыялоо максатын көздөө менен жазылган, гезиттерге сөзсүз чагыла турган саясий-чарбалык темаларга, белгилүү даталарга, дагы башка күндөлүк окуяларга арналган. Маселен, 1933-жылы «Кызыл Кыргызстан (*кыскарганы* – «КК»)гезитине А. Токомбаевдин 10 ыры чыккан. Алардын экөө «Чалкар менмин», «Таң» 1924–1925-жылдары жазылып, бирок убагында басылбай калган деп, беркилери жаңы ырлар катары берилген. Ошол жылы анын жазуучулук ишмердигине 10 жыл толугу республикалык масштабда официалдуу белгиленип, кыргызча басма сөздө юбилярды мактоого тундурган макалалар жана ырлар жамырап кеткен. Юбиляр да өзүнүн адабият тоюна байланыштуу «Замандашыма», «Доорубуздун талаптуу замандаш каламдаштарыма» деген ыр арнаган. («КК», 16-апрель). Эмгекчилердин эл аралык тилектештик майрамын акын эки ыр менен утурлап алган. Алардын «Байлар өлкөсүндө 1-Май (1-Май күнүнө)» дегени 30-апрелде, «Биз менен (1-Май күнүнө)» дегенди дал майрам күнүндө басылган. Андан соң эпкиндүү колхозчулардын республикалык 1-съездинен улам А. Токомбаев 2-июлда «Биз жолдоштор (колхоз эпкиндүүлөрүнүн сыйазынан)», 5-июлда «Эки эпизод колхоз эпкиндүүлөрүнүн сыйазынан элес» деген ырларын жарыкка чыгарган. Ирандан СССРге эмиграциялап келген революционер акын Абулькасым Лахутинин адабий иш-аракетке аралаша баштаганынын 30 жылдык юбилейине карата А. Токомбаев «Биздин Касим (Касим Лахутинин 30 жылдык тоюна)» деген узун ырын жазган («КК», 4-август). Ал эл аралык жаштар (өспүрүмдөр) күнүнө «МУМД¹ атынан» деген, Ленин комсомолунун туулган күнүнө «Бүгүн менде» деген ырларын арнаган («КК», 1-сентябрь жана 29-октябрь).

1934-жылы «КК» гезитине А. Токомбаевдин 7 ыры: 23-февралда «Биздин салам (Кызыл Аскердин 16га толгонуна)» жана «Биздин аскер (Анда силер. Эми силер)», 8-мартта «Бүбүя кыз (Эски замандан бир тамчы)», 11-мартта Фрунзе-

¹ МУМД – МЮД (Международный юношеский день) дегендин жаңылыш жазылышы.

де заём тиражынын ойнолгонуна байланыштуу жазылган «Миллиандар», 1-июнда «Салам айтам (I чакырылып отурган маданий турмуш кенперенсыясы менен алимпиада өкүлдөрүнө)», 1-июлда Кыргызстандын Борбордук Аткаруу Комитетинин (БАКтын) IV сессиясына атайын арналган «Ала-Тоодон эки элес» («Жаңы элес. Эски элес»). 17-июлда ВКП (б) Кыргыз обкомунун республикадагы мал чарбасын өстүрүү жана жакшыртуу маселелерин талкуулаган II пленумунан улам жаралган «Тулпарым (Кыргызстан большевиктеринин алдынкы армиялары болгон 2-пленум мүчөлөрүнө)» дегендери жарык көргөн.

Же болбосо «Ленинчил жаш» гезитинин 1933-жылдагы чыккан сандарын барактап көрсөк, анын беттеринде жыл бою 53 ыр жарыяланганы айкын болот. Алардын «Комсомол кызга» (Ж. Турусбеков), «Болоттор» (А. Осмонов), «Комсомол» (Т. Шамшиев) дегендери Орто Азия комсомолунун 13 жылдык юбилейине, «Жаңы полк» (А. Осмонов) жана «Биз өлкөнүн сакчысы» (автору белгисиз), Кызыл Армиянын күнүнө, «Эмгек кызы» (А. Осмонов) аялдардын эл аралык майрамына, «Биринчи май» (Т. Үмөталиев), «Майга тарых айтат» (А. Токомбаев), «Бизден шарт» (Т. Шамшиев) дегендери эмгекчилердин эл аралык тилектештигинин күнүнө, «Правда» (Т. Шамшиев) деген советтик басма сөз күнүнө, «Марксиске эскерме» (А. Токомбаев) дегени Карл Маркстын дүйнөдөн кайткандыгынын 30 жылдыгына, «Тельман» (Т. Үмөталиев) жана «Улуу толкун» (А. Осмонов) дегендери эл аралык өспүрүмдөр (жаштар) күнүнө, «Биз он беште» (Т. Үмөталиев) дегени ВЛКСМдин түзүлгөн күнүнө карата жазылган, ал эми «Жазышам» (Т. Үмөталиев) жана «Биздин калем» (Ж. Камчыбеков) деген ырлар А. Токомбаевдин «адабият тоюна» (жаза баштаганына 10 жыл толушуна), «Биздин жеңиш» (Т. Шамшиев), «Ардактуу чабандар» (М. Токобаев), «Колхозчу жаш» (С. Сасыкбаев) дегендер эпкин дүү колхозчулардын республикалык съездине, «Арабчага тазалоо» (К. Маликов) деген араб алфавитине каршы саясий кампанияга, «Жалгыз дан жерде калбасын» (С. Сасыкбаев) жана «Эгин көркү» (А. Осмонов) дегендер аштык оруу өнөктүгүнүн башталышына, «Көк ала» (Т. Үмөталиев) деген Кыргызстан комсомолунун жылкыны шефке алганына бир жыл болушуна арналган.

Албетте, булардын баары шашылыш жазылгандыктан, демейде поэзияга тема боло албай турган окуяларга арналгандыктан чыныгы көркөм сөзгө анча тиешеси болгон эмес.

Биздин акындар 30-жылдары партиялык пропаганда үстөмдүк кылган эмгек, эл-жерди коргоо, жаңы заманды жактоо, большевиктер партиясын, саясатын, ошондой эле совет өкмөтүнүн кылган-эткенин, эл башчыларынын акылмандыгын мактоо маселелерине көп кайрылган. Алар эски заманды ашкерелөө, жаңы доордун артыкчылыгын көрсөтүү, өлкөнү индустриялаштырып жатканын сүрөттөө жагынан да көп көңүл бурган.

Жалпысынан мүнөздөй келгенде, 30-жылдардагы поэзия партиялык пропаганданын кызматында тик туруп, официалдуу саясаттын шаңдуулукка, мактанууга, турмуш кыйынчылыктарын жымсалдоого, элдин аң-сезимин жалган идеялар менен тумандатууга багытталган аракеттерине көмөкчү болгон. Ошол кезде реалдуу турмушта көп кыйынчылыктардын өкүм сүргөнүн, өкмөт тарабынан карапайым калкка карата адилетсиздиктер жасалып жатканын, эркин ойлоо саясаттарынын тепселгенин биздин акындар көргүсү да, ырга кошкусу да келген эмес.

Бирок жаш кыргыз акындары социалисттик идеологиянын айткан-дегендерин эч күмөн санабай кабыл алат, эмнелер жөнүндө ырлар жазса, дайыма жан-дили менен берилип, ынанып эргип жазган. Совет бийлигине, Коммунисттик партияга, Маркс-Ленин окуусуна, И. В. Сталиндин акылмандыгына жана адилеттигине шектенип сынчылдык менен кароо деген алардын капарына эч кирген эмес.

30-жылдарда жарыяланган ашкере саясатташкан, көбүнчө күндөлүк өтмө темаларга арналган лирикалык ырлардын 90 процент чамалуусун нукура поэзиялык чыгармалар деп саноого болбойт. Бирок алардын арасында кадыресе акындык толкундоо менен жазылып, чеберчилик менен иштелгендери, натыйжада мезгил сыноосунан өткөндөрү да бар. Аларга мисал катары А. Токомбаевдин «Кыргызстан», Ж. Бөкөнбаевдин «Кимдин күүсүн ким чертет?», Ж. Турусбековдун «Ук, жер жүзү!», К. Маликовдун «Ильич шамы», Т. Үмөталиевдин «Кыздын ыры», Т. Сыдыкбековдун «Ленинди чалдар айтышат» деген ырларын келтирүүгө болот. Мазмун-форма жагынан чыйрак ырлар Ж. Турусбековдун жыйнактарында баарынан көбүрөөк.

Арийне, өнүгүп-өрчүгөн элдердин поэзиясында акындар негизинен өздөрүнүн жекече түшүнүктөрүн, ой-пикирлерин, сезимдерин, ар кыл фактыларга же окуяларга карата жеке мамилелерин ырга кошот. Ал эми советтик поэзияда, асыресе социалисттик доордогу кыргыз ыр өнөрүндө көбүнчө коомдук

мааниси бар, саясатка тиешелүү темалар гана ырдалган. Биздин акындар да негизинен өз башынын кайгы-кубанычын, күйүтүн, ой-толгоолорун ырга салбоого аракет кылган. Бирок 30-жылдардын экинчи жарымынан улуттук поэзиябызда бул тема аздыр-көптүр өрчүй баштаган. Маселен, сүйүү темасында бир катар ырлар жарыяланган. Алардын бир даары, атап айтсак, К. Маликовдун «Ак кептер» жана «Сизге», Ж. Турусбековдун «Эсимде» жана «Кара көз», Ж. Бөкөнбаевдин «Сен узатып чыкканда», «Кезигишүү», «Өкүнбө» деген ырларында авторлордун өздөрүнө гана таандык ой-сезимдер эмес, жалпы эле сүйүү курагындагы жаштарга орток пикирлер, туюмдар, түшүнүктөр айтылган. 30-жылдардын экинчи жарымында Аалы Токомбаевдин калеминен 1934–39-жылдары чыккан айрым бир лирикалык ырларда («Жооп кат», «Унут дедин», «Эскерме», «Түбөлүк деп түшүнбө») автордун жекече махабат туйгулары, ички адептик жана сезимдик байлыгы, ой-сезимдердин чынчылдыгы чагылган. Башкача айтканда, акын бул ырларында жалпылашкан бир «лирикалык каарман» дегендин ашыгылык күйүттөрүн эмес, жеке өзүнүн сүйүү мүшкүлүнө түшкөн жан-дилинин жаркын азап чегүүлөрүн айтып берген. Ал эми поэзия «тилинде» акындык жекече ой-сезимдерди туюндуруштун өзү улуттук ыр өнөрүбүздөгү алдыга шилтенген кадам болгон.

А. Токомбаев күндөлүк саясатка байланышпаган «түбөлүк» темаларга да кайрылды. Тактап айтканда, анын «Өмүргө» (1930), «Ким билет» (1936), «Үч суроо» (1939) сыяктуу ырларында конкреттүү философиялык ойлор айтылды. Өмүр, тагдыр, дүйнө тууралуу ой жүгүртүүлөр М. Элебаевдин лирикасында да бар болду.

Ошол жылдары биздин акындар табият сүрөттөрүн ырдык алкактарга чегерүү, б. а., пейзаждык ырлар жазуу жагынан да айрым бир аракеттер жасады. Бу жаатта эмгиче көркөмдүк кудуретин сактап калган лирикалык саптар Ж. Бөкөнбаевдин калеминен жаралды. Буга анын «Жайдын бир күнү», «Жайкы кеч», «Көк менен» деген ырлары айкын мисал.

Биздин чыгаан акындар поэзия «тилинде» айтылуучу ойлорду нары таамай, нары таасирдүү айтуу, сөз айкалыштарын уккулуктуу чебер кынап коюу, ритмдердин жана уйкаштардын жаңыларын табуу, айтор, улуттук поэзиябыздын мазмундук сапаттарын өйдөлөтүп туюнтуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү багытында да чымыркана изденип, айрым бир ийгиликтерге жетишти. Ырдык техника боюнча бир кыйла илгери-

леп баргандар Ж. Турусбеков, А. Токомбаев, Ж. Бөкөнбаев, М. Элебаев болду.

30-жылдары биздин акындар поэма жанрында да бир катар чыгармаларды жаратууга үлгүрдү. Ал чыгармалардын айрымдары гана (мисалы, Т. Үмөталиевдин «Алп кара куш», «Токумаш мерген») фольклордук сюжеттердин негизинде жазылса да, көпчүлүгү турмуштук окуялардан сузулуп алынды. Маселен, Ж. Бөкөнбаевдин сюжетсиз «Кызыл-Кыя», «Сүлүктү» поэмаларында өлкөнүн индустриялаштыруу темасы козголду. Ошол эле акындын «Жибек саамай», «Алтын кыз» деген, К. Маликовдун «Жапар менен Шарипа», Т. Үмөталиевдин «Айсулуу», М. Токобаевдин «Комсомолка» поэмаларында Октябрь революциясынан кийинки аялдардын тагдырында болгон өзгөрүштөр сүйүү темасы менен кошо сүрөттөлгөн. Өз убагындагы эски менен жаңынын күрөшү, комсомол жаштарынын маанайы Ж. Турусбековдун «Энем» поэмасында чагылган. Эл-жердин өзгөрүшү, колхоз турмушу, эркин эмгек темалары Т. Сыдыкбековдун «Баатырлар», Т. Шамшиевдин «Отуз-Адыр», А. Осмоновдун «Ок жаңылды», Т. Үмөталиевдин «Туратбай» поэмаларында иштелген.

Бир катар поэмалар өткөн замандын жаманчылыктарын, кайгылуу окуяларын, үркүн темаларын сүрөттөөгө арналган. Алар К. Маликовдун «Саясат курмандары», Ж. Турусбековдун «Өткөн күндөр» жана «Кыргыздар», А. Токомбаевдин «Кандуу жылдар», А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» дегендери.

Аталган поэмалардын көпчүлүгү убакыт сыноосунан өтө алган жок. Авторлор сюжет куруу, образ түзүү, устаттык менен сүрөт тартуу жагынан чабалдык кылган. Тек алардын арасынан азыр да кызыгуу менен окулуп, окуган адамды толкундата турганы Ж. Турусбековдун «Эне» дегени. Мында өз убагындагы коомдук өнүгүүнүн деми, жаштардын психологиялык белгилери, жандуу сезимдер, туюмдуу элестер бар. Поэма баштан-аяк чындап толкуган көңүл менен, дасыккан калем менен, сезим даарый турган чынчылдык менен жазылган. Ал эми А. Токомбаевдин «Кандуу жылдар» деген поэзиялык романы кыргыз элинин башынан өткөн эң трагедиялуу окуянын сүрөттөлүшүн, татаал адам тагдырларын камтыганы менен, ошондой эле кара сөз менен жазыла турган сюжетти ыр «тилинде» айтып берүү далалаты менен кымбат. Т. Үмөталиевдин «Айсулуу», А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» поэмаларында айрым мазмундук элементтер, стиль, ырдык курулуш жалпы фондон бир кыйла бөлүнүп турат.

Жалпылап айтканда, 30-жылдары кыргыз лирикасы көбүнчө саясат менен байланыштуу өнүп-өрчүп, нукура поэзиялык касиеттерден өксүгөн, өзүнүн түздөн-түз коомдук миссиясын аткарбай, журналистика орундай турган милдеттерди орундаган. Бирок саясатташкан, граждандык багытта жаралган ырлардын ичинде чыныгы акындык шык менен кадыресе таасирдүү жазылгандары бар. Ошондой эле сүйүү, пейзаж, философия лирикасында да жандуу ой-сезимдерди камтыган, төшөлгөн калемден чыккан, азыркыга дейре жакшы кабыл алынган айрым ырлар орун алган. Лирикалык, лиро-эпикалык, сюжеттүү поэмалардын ичинде да дурустары аз эмес. Экинчи жагынан, бу жылдары көпчүлүк акындарда эле тил байлыктарынан ийкемдүү пайдалануу, ыр формаларын жакшыртуу, сөз тандап, жаны уйкаштар издөө демилгелери күчөгөн.

ПРОЗА

Жыйырманчы жылдарда Сыдык Карачевдин, Касым Тыныстановдун, Касымалы Баялиновдун чыгармачыл демилгеси менен башталган кыргыз совет прозасы отузунчу жылдарда өзүнүн калыптануу кыймыл-аракетин андан ары уланта берди. Бул мезгилде совет бийлигинин, социалисттик идеологиянын улам күч алышы, бекемдеши натыйжасында кыргыз жеринде улуттук жаны маданияттын өсүп-өнүгүшүнө тиешелүү шарттар жана өбөлгөлөр түзүлдү. Баарынан мурда кыргыз эли өзүнүн кадыресе басма, жазма сөзүнө ээ болду. Улуттук тамгасына, улуттук жазмасына ээ болду деген сөз, бул улуттук жаны маданияттын жаралышы деген сөз эле. Совет бийлиги, коммунисттик партия мурда жазмасы жок улуттук маданияттын өнүгүшүнө ушундай ыңгайлуу шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзүп гана чектелген жок, ал ошону менен бирге маданияттын, адабияттын өнүгүш багытын туруктуу түрдө жетектөөнү жана көзөмөлдөөнү өз колуна алды. Мына ушул максат менен 1930-жылы жаш кыргыз жазуучуларынын «КырАПП» деп аталган кыргыз пролетарлар жазуучуларынын бирикмеси уюштурулат. Бул Москвадагы РАППтын (Российская Ассоциация пролетарских писателей) түздөн-түз көчүрмөсү, кайталамасы болчу. Москвадагы жазуучулардын бул уюму партиянын чечими менен таратылгандан кийин, ал Кыргызстанда да өзүнөн өзү жоюлуп калат. Анткени, жазуучуларды уюштуруп, башкарып турган башка бир күчтүү борбордошкон уюмдун зарылдыгы туулат. Ушул максатта

1934-жылы жалпы советтик жазуучулар союзунун тутумунда кыргыз жазуучулар союзу уюшулат. Ошентип, адабияттын калыптаныш, өнүгүш багытын белгилеп, жетектөө ишин мамлекет жана аны башкарган партия өз колуна алат. Мына ушундай ынгайлуу шарттар түзүлүп «жогортодон», бийлик тарабынан атайы камкордук көрүлүп жаткандыктан шыктуу кыргыз жаштары көркөм адабият ишине белсенип, мындан да тагыраак айтканда, баш-оту менен берилип киришкени талашсыз. Жаны адабиятты жаратуу ишине алардын чын жүрөктөн берилип киришкени ушунчалык күчтүү болду, «жогортодон», бийлик тарабынан түшүрүлгөн көрсөтмө, жол-жоболорду ылгабай-тергебей эле кандай болсо, дал ошондой түрүндө, таптаза чындык, даанышман нуска катарында кабыл алышты. Натыйжада алдын-ала регламентацияланган, б. а. эмне жөнүндө жазуу керек экендиги алдын-ала көрсөтүлгөн «Кыргыз совет адабияты» деп аталган жаш жазма адабият көп улуттуу совет адабиятынын катарында күч алып, өркүндөй баштады. Айрыкча бул кыймыл-аракет 1934-жылдан кийин, СССР жазуучулар союзунун I съездинде жалпы совет адабиятынын өнүгүү методу «социалисттик реализм» деп жарыялангандан кийин бөтөнчө күчүнө кирди.

Жыйырманчы жылдарда пайда болуп калган телчиге баштаган, кадыресе айрым өнүмдөргө ээ болуп калган кыргыз прозасы 30-жылдарда кадимкидей калыптануу баскычтарына көтөрүлүп жатты. Арийне, жаш кыргыз жазуучулары гезиттик кабарлар, фельетон-жанытма, аңгеме, автобиографиялык очерктерди жазууну улантышты. Көркөм адабиятта шарттуу түрдө «майда» деп аталган бул жанрларды өздөштүрүү бул өзүнчө бир турмуштук зарылдык эле. Анткени көркөм чыгармачылыкты гезиттик макалалардан, очерк, аңгемелерден баштоо, бул кыргыз жазуучулары үчүн реалисттик прозанын ар түрдүү формаларын жана жанрларын кабылдоодогу жана өздөштүрүүдөгү өзүнчө бир мектеп, үйрөнүп жетилүү мезгили болчу. Алсак, К. Маликовдун «Айлуу түндө», «Эстегилер», М. Абдыкеримовдун «Ал кезде», С. Сасыкбаевдин «Кызыл бүркүттөр», Т. Үмөталиевдин «Душмандар» сыяктуу аңгеме, очерктери мына ушундай чыгармалардын катарына жатат.

Отузунчу жылдарда кыргыз жериндеги болуп көрбөгөндөй социалдык кубулуштар, өзгөрүштөр, айталык, массалык түрдө отурукташуу, колхоздоштуруу, сабатсыздыкты жоюу социалисттик идеологиянын туташ бийлиги ж. б. жаңыдан башталган көркөм адабияттын кыймыл-аракетине жаны күч,

жаны демилге берди. Кыргыз авторлору реалисттик прозанын ири жанрларын, атап айтканда роман формасын өздөштүрө баштады. Жаңыдан тороло баштаган жаш адабият жана анын жаш өкүлдөрү көркөм адабияттын бул татаал түрүн дароо эле колго ала алышкан жок. Ал үчүн жазуучулук жагынан да, билим жагынан да көп даярдык керек эле. Ошондой болсо да кыргыз прозасында роман жанрынын башталышынын бир бөтөнчөлүгү бул адабий түрдү өздөштүрүүгө ошол мезгилдеги кыргыз прозаиктеринин дээрлик бир учурда текши, бир кылка жапырт киришкендиктери болду. Мукай Элебаевдин «Узак жол» романынын биринчи китеби 1936-жылы, Түгөлбай Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романынын биринчи китеби 1937-жылы, экинчи китеби 1938-жылы, Кубанычбек Маликовдун «Азаматтар» повести 1938-жылы, Касымалы Жантөшевдин «Каныбек» романынын биринчи китеби 1939-жылы жарык көрөт. Көрүнүп тургандай, бул чыгармалардын жарыкка келиш аралыгында бир жылдык гана айырмалык жатат. Ошондуктан аталган чыгармалардын ар биринин кыргыз прозасында эпикалык жанрдын калыптанышында жана андан аркы өркүндөшүндө өз алдынча орду, тарыхый адабияттык мааниси бар.

М. Элебаев «Узак жол» романына чейин акын катарында белгилүү болчу. Акындын тез эле проза жанрына өтүп кетиши анын бул жанрга карата болгон бөтөнчө шыктуулугунан жана жөндөмдүүлүгүнөн болду.

«Узак жол» романынын биринчи китебинде автор 1916-жылы болгон «Үркүн» деп аталган кыргыз элинин башынан өткөн кайгылуу бир окуяны сүрөттөөнү максат кылган. Жазуучу бул окуяны китептен окуп, же бирөөлөрдөн угуп, билбеди. Анын бүткүл алаамат тозоктуу кыйынчылыктарын өз башынан өткөрдү. Ошондуктан роман жазуу жөнүндө ойлоно баштаганда эле, анын жүрөгүн козгоп, сезимин титиреткен темалардын бири дал ушул өзү көргөн, өзү баштан кечирген көп кайгылуу, көп азаптуу окуя болду. «Узак жол» романында жазуучу аң-сезимдүү түрдө элдин башына түшкөн оор азаптозокту бир үй-бүлөнүн тагдыры менен көрсөтүүнү ылайык көргөн. Бул үй-бүлө 1916-жылдагы Үркүндүн натыйжасында кандай тагдырга туш келди?

Романдын баш каарманы (автордун өзү) кыргыз жерине кайра кайтып келатып, жакындаганда мындайча ойго түшөт: «Ийе ал күндөр алыс калды. Бир заманда алты канат үйдү каптаган 14 бүлө бар элек. Алар бу күндө кандай?.. Мына

ошончо каптаган бүлөдөн өлгөнү өлүп, тирүүсү тирүүлөй калып отуруп, бүгүн шодоюп, Беккул экөөбүз гана кайтып баратабыз. Бечара кыргыз не көрбөдү! Өлүгү көрүнгөн жерде көмүлбөй ит менен кушка жем болду. А шум дүйнө! Залим падыша болбосо биз ушуну көрөт белек...»

Көрүнүп тургандай, автор бир үй-бүлөнүн тагдырын бүтүндөй кыргыз элинин тагдыры менен барабар коёт. Мында белгилүү даражада кашкайган чындык бар. Анткени 1916-жылы Үркүндөгү кырылыш бул жалпы элдик, жалпы улуттук трагедия экени талашсыз.

Жазуучу өзүнүн романында кыргыз жеринен үркүп, качып чыккан бир үй-бүлөнүн Кытай жерине баргандагы ал-абалы, турмуш-тиричилигин баяндайт. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, романдын сюжетине киргизилген окуя, каармандын кыймыл-аракети бир гана максаттын айланасына топтолот. Ал максат эптеп күн көрүү, жан сактоо. Мындан ашкан бийик максат, бийик тилек дегеле жок сыяктуу. М. Элебаев мына ушул «күнүмдүк», утурумдук жан сактоо окуя көрүнүштөрдү төкпөй-чачпай, «ийне-жибине» чейин сүрөттөйт. А чынында мына ушул кадыресе, карапайым жашоо тиричиликти сүрөттөө аркылуу М. Элебаев кыргыз элинин тарыхый тагдырына байланыштуу өзүнчө бир доордун укмуштуу бир көркөм документин жарата алган. Бул көркөм документ – адамдын жашоого карата болгон түгөнбөс, түбөлүк умтулуусу жана майтарылбас күрөшү жөнүндө.

Мына ушул адам дегенибиз, бар болгону «балтыр эти ката элек» турмушка жаңыдан гана баш баккан жаш өспүрүм. Ушул жаш өспүрүм бала тарыхый окуялардын, ар түркүн үй-бүлөлүк, тиричилик шарттардын натыйжасында өлүм алдындагы жагдайга, биротоло жок болуп кетчү кырдаалга келип туш болду. Ушундай мүшкүл шарттарда ал эптеп күн көрүү үчүн колунан эмне келсе баарын иштейт, эч нерседен тартынбайт. Уй багат, музоо кайтарат, бүлдүркөн, ышкын терет, айласы түгөнсө кайырчылык кылат. Бирок уурулукка барбайт. Кантсе да адамдык касиет сапатын бийик кармайт. Каармандын баскан узак жолу трагедиялуу тарыхый окуялардын натыйжасында өз жеринен коркуп качып, Кытай жерине чейин, андан кайра өз жерине чейин баскан узак жолу – бир гана идеяга, бир гана максатка негизделген. Көрсө, адамдын накта эркиндиги өз жери, Ата Мекени менен гана байланыштуу экенин «Узак жол» романынын баш каарманы тагдырына туш келген ушул не бир окуяларды баштан өткөргөндөн кийин гана аң-сезимдүү таанып билди.

М. Элебаевдин «Узак жолу» менен катар эле К. Маликов өзүнүн «Азаматтар» аттуу повестин жазды. Бул чыгарма дагы ошол 1916-жылкы окуяга байланыштуу. Бир айырмасы автор бул чыгармасында окуяны Совет бийлиги мезгилине чейин улантып, кыргыз жериндеги таптык күрөштү сүрөттөөнү максат кылган. Ошондуктан автор каармандарды эки тарапка жиктеп, бөлүштүрүп, биринчи тараптан Алишер, Сулайман сыяктуу кедейлердин эркиндикке, адилеттүү турмушка умтулуусун, экинчи тараптан Койгелди, Жамалидин, Мусалылардын эки жүздүүлүгүн митайым иштерин ашкерелеп, сүрөттөйт. Кыргыз элинин аскерге чакырылышы, бай-манаптардын ар түркүн айлакер, көз боёмолоо иштери, элдин үркүшү, Кытай жериндеги тентүү бир кыйла эле ишенимдүү баяндалган. Бирок ушунун баары белгилүү бир идеологиянын негизинде, тактап айтканда социалисттик идеологиянын жол-жоболору негизинде ишке ашырылган.

Мына ошондуктан автордун каармандары же бир өңчөй ак, же бир өңчөй кара боёк менен сүрөттөлөт. Натыйжада оң каармандар акылдуу, шамдагай, бардык иш колунан келет, каалаган максатына оңой эле жетишет, терс каармандар болсо тигилердин карама-каршысында аңкоо-келесоо же митайым, баскынчы ж. б. бирок ошого карабастан булардын душмандык бети оңой эле ачылат, алар оңой эле жеңилет. Маселен, Сулайман Кытайдан кайтып келсе баягы Мусалы, Эсиркеп, Койгелдилер дагы эле бийлик башында экен, болгондо да жаны совет бийлигинин өкүлдөрү болуп жүрөт. Мына ушул өтө кызыктуу алынган турмуштук маселе ишенимдүү жагдайлар аркылуу чечилбестен, анчейин үстүртөн жеңил сүрөттөлөт. Айылга кандайдыр бир табышмактуу аскер башчысы келет, ал баягы Алишер болуп чыгат да жанагы совет бийлигинде жүргөн Койгелдилердин бети оңой эле ачылып калат. К. Маликовдун «Азаматтар» повестинен көрүнүп тургандай, каарманды сүрөттөөдө реалдуу турмушка эмес, баарынан мурда алдын-ала берилген жол-жобо, көрсөтмөгө таянуу жаныдан калыптана баштаган кыргыз совет адабиятынын бирден бир багыты жана түпкү максаты боло баштайт.

Кыргыз жазуучулары прозага ар түрдүү жолдор менен келди. Алардын көпчүлүгү өздөрүнүн чыгармачылыгын ыр жазуу менен баштап, андан кийин гана прозага өтпөсө, айрымдары адабияттын бул татаал түрүн түз эле өздөштүрүүгө киришти (С. Карачев, К. Баялинов). Ал эми К. Жантөшевдин көркөм адабияттагы жолун аныктоодо драматургия көрүнүктүү

мааниге ээ. Ошого карабастан К. Жантөшевдин көп түрдүү, көп тармактуу чыгармачылык изденүүсүн мүнөздөгөн жанр кантсе дагы проза жанры болуп эсептелет. Мына ошондой тарыхый адабияттык мааниси бар чыгарманын бири – «Каныбек» романы. Бул чыгармасында жазуучу XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз турмушун, кыргыз чындыгын, салт-санаа, үрп-адатын кеңири чөйрөдө сүрөттөөнү максат этет.

Мына ошондуктан романдагы окуя айылдан айылга, талаадан тоого, кандайдыр бир табышмактуу үнкүрдөн дарбазалуу шаарга чейин өнүгөт. Окуучунун көз алдынан жөнөкөй койчунун турмушунан баштап, бийик мансаптуу даткалардын жашоо турпатына чейин, анчейин көрүнгөндүн колунда иштеген күн менен кулдан баштап даназалуу соодагерлердин өмүрүнө чейин баяндалат. Мына ушундай кеңири, көп тармактуу алынган турмуштук окуялардын так борборунда, уюлунда «кичинекей кулдун» өмүр баяны, тагдыры турат. Ал – Каныбек. Мына ушул тузагына түшкөн кекилик-чилге кубанычы койнуна батпаган жаш баланын башынан кандай окуялар өтпөдү? Ооруп келип каза тапкан атасынын ордуна барымталанышы, түн ичинде энеси Ажар экөөнүн качышы, табышмактуу мергенчиге жолугуу, кайрадан колго түшүү, өмүрүндө түшүнө кирбеген Зуннахун дегендин колунда малай болуу, андан Айдарбек даткага өтүү, кайрадан качуу, кайрадан кармалуу айтор, бир окуянын артынан экинчи окуянын өзүнөн-өзү куюлушуп өнүгүп отурушу – бул романдын сюжеттик өзгөчөлүгү. Кантсе да кызыктуулукка негизделген бул сюжеттик өзгөчөлүк баш каарман Каныбектин образын ар тараптан кеңири сүрөттөөгө, б. а. анын акылдуулугун, эр жүрөк кайраттуулугун, өнөрпоздугун ачууга багытталган. Мындай максат айрыкча кыргыздын турмушун, салт-санаасын сүрөттөгөн эпизоддордо белгилүү даражада ишке ашырылган.

К. Жантөшев кыргыз элинин турмушун сүрөттөөгө өтө уста, чебер. Мисалы, «Айымбачанын тоюнда» деген бөлүмдө автор элдик салттарды, үрп-адаттарды жетишерлик даражада ишенимдүү көргөзөт. Мында автордун элдик турмушту, салт-санааны мыкты билгени ачык эле сезилет. Ал турмак аларды (үрп-адаттардын сүрөттөлүшүн) романдык сюжетке, окуяга да тыгыз байланыштырат. Демек, көркөмдүк жагынан да ишенимдүү даражада сүрөттөлөт. Бирок ушундай мазмундуу турмуштук байланыштар менен удаа эле автор карандай кызыктуу окуяларды баяндоого өтүп кетет. Алсак, Корчу уурунун шумдуктуу окуялары. Мына ушундан улам Каныбекти би-

ринчи тараптан шумдуктуу окуялардан түзүлгөн романдын каарманы катарында мүнөздөсөк, экинчи тараптан курч социалдык кагылыштардын негизинде курулган социалдык-турмуштук романдын персонажы катары сыпаттаса болот.

Каныбектин Акжалды минип качышы, кайрадан колго түшүшү, көп азаптардан кийин кайрадан качуусу, кокусунан табылган «чоң ата, чоң энесине» жолугуусу сыяктанган окуялар романдык сюжеттин кызыктуулугун бир кыйла чыйралтат. Романдын биринчи китеби (1939-ж.) Каныбектин кайрадан туткундалышы менен аяктайт. Окуучу романдын экинчи китеби Каныбектин түрмөдөгү турмушун сүрөттөөдөн башталат деп күтөт. Андай болуп чыкпайт. Экинчи китеп (1941-ж.) «Амалдуу малай» деген бөлүм менен башталат да жаңы каарман Каныбектин «эмчектеш» бир тууганы Алым деген болуп чыгат, ошондуктан ал өзүнүн бүткүл амалкөй иштерин Каныбекти түрмөдөн качырып чыгарууга багыттайт. Натыйжада, Каныбек жөнүндө сөз кыйыр түрүндө гана жүрүп, негизги окуянын өнүгүшү жаңы каармандын тегерегине топтолот. Бирок кантсе да Кашкар түрмөсүнүн тегерегиндеги окуялар, турмуштук жагдайлар автор тарабынан бир кыйла таасирлүү сүрөттөлөт. Эгерде биринчи китепте Каныбектин негизги душманы, карама-каршысындагы адам Айдарбек датка болсо, экинчи китепте – Сооронбай болуш. Экинчи китеп дагы Каныбектин кайрадан кармалышы менен аяктайт.

«Каныбек» романы кыргыз прозасында жомоктук стилдин реалисттик прозага өтүүдөгү өзүнчө бир көпүрө, өтмө этап сыяктуу көрүнүш болду. К. Жантөшевдин кийинки чыгармачылыгы да ушул кырдаалды бир кыйла бекемдеди.

Советтик адабияттын кыймыл-аракети негизинен социалдык турмуштагы тарыхый кубулуштарга ылайыкташып өнүктү. Ошондуктан 1930-жылдарда башталган бүткүл союздук коллективдештирүү, бай-манаптарды тап катарында жоюу сыяктуу окуялар көркөм адабияттан тиешелүү ордун албай коймок эмес.

Кыргыз совет адабиятында эң биринчилерден болуп бул темага киришкендердин бири Түгөлбай Сыдыкбеков болду. Ал өзү туулуп өскөн айлынын аты менен «Кең-Суу» деген роман жазды. Ал турмак романда сүрөттөлгөн каармандардын эң көрүнүктүүлөрү жаш жазуучу өз айлынан көргөн адамдар. Демек, кыргыз жериндеги коллективдештирүүнү көркөм сүрөттөөдө автор өзү көргөн турмуш, өзү көргөн адамдар шыктандырганы талашсыз чындык. Албетте жазуу делебеси,

өзү көргөн окуялардын маани-жайын, адамдардын кыял-жоругун, турмуш-тиричилигин жазып көрсөтүү делебеси – бул жазуучунун жекече талантына, шыгына байланыштуу. Ошондой болсо да татаал социалдык окуяларды, өзү көргөн, өзү билген реалдуу адамдардын тагдырын реалдуу ачып көрсөтүү учурунда жазуучунун көз алдында кандайдыр бир адабий үлгү турганы талашсыз маселе. Мындай үлгү дал ошол отузунчу жылдардын башында орус совет адабиятында жаралып, совет адабиятынын жениши катарында жарыялана баштаган. Бул М. Шолоховдун «Көтөрүлгөн дың» романы. Т. Сыдыкбеков кандай болсо да социалисттик реализм адабиятынын бул үлгү чыгармасынын сабактарынан кыя өтө алмак эмес. Кийинчерээк жазуучу өзү «Кең-Суу» романынын жазылуу тарыхына токтолуп келип, мындай деп жазды: «Мында автор оозеки жомокту ээрчиген жок. Колунан келишинче орустун жана дүйнөлүк адабиятты таанып, ошолордон үйрөнүшкө аракеттенди. Албетте, бул даяр жолго түшө калып жеңил-желпи кетиш эмес эле. Жаңы түзүлө баштаган биздин проза – мазмуну социалисттик болсо, анын формасы улуттук болушу тийиш болчу». Жазуучу бул сөздү 1954-жылы Кыргыз жазуучуларынын II съездинин алдында жазган. Көрүнүп тургандай жазуучу өзүнүн романын жазган учурда «жомокту ээрчибей» орус жана дүйнөлүк адабияттан үйрөнүүгө аракет жасаганын танбайт, ал турмак ошонун чындыгын бекемдейт, ырастайт. Ошондой эле жаңыдан түзүлө баштаган кыргыз прозасы мазмуну жагынан социалисттик, формасы жагынан улуттук болууга тийиш экенин ырастап жатат. Бул эмне деген сөз? Бул, демек, кыргыз айлында жашаган уруулук патриархалдык жашоодон отурукташууга, коллективдештирүүгө жаңыдан өтүп жаткан Соке менен Ыманбайды, Самтыр менен Сапарбайды социалисттик идеологиянын ыңгайынан туруп сүрөттөө дегендикке жатат. Бирок жазуучу орус адабиятына, дүйнөлүк адабиятка канчалык дилгирлик менен багыт алса да, өзү айткандай, «советтик жазуучунун бирден-бир айкын жолу – социалисттик реализмдин принциптеринде көркөм чеберчиликти тез өздөштүрүү оңойлук менен колго тийбей калды». «Мына ошондуктан, Т. Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романында кеңири кездешкен натуралисттик баяндоолор, агартуучулук дидактика, каармандарды бир беткей, бир ыңгайда сүрөттөө табийгы көрүнүш болчу. Эгерде К. Жантөшев өзүнүн романында сюжеттин, окуянын кызыктуулугуна басым койсо, Т. Сыдыкбеков кадыресе, карапайым тиричилик көрүнүштөрүн

сүрөттөөгө көңүл бөлөт. Самтырдын кыял-жоругу, Сокенин «чогуол» мүнөзү, Ыманбайдын күтүлбөгөн кылыктары көбүнчө дал ушундай тиричилик көрүнүштөрдө ачылат.

«Кеңсуу» романы Т. Сыдыкбековдун социалисттик реализм методун өздөштүрүүдөгү алгачкы кадамы болду. Жаңы турмушту, жаңы теманы сүрөттөөдө, он жана терс каармандарды шөкөттөөдө кыргыз жазуучусу кантсе да идеологиялык калыптарга үйрөнүп, социалисттик реализмдин негизги принциптерин түзгөн формасы улуттук, мазмуну социалисттик болгон жаңы адабият жолуна түшкөнү байкала баштады.

Отузунчу жылдарда кыргыз прозасынын өнүгүшүндө, андагы жаңы тематикалык жана стилдик жаңыланууга А. Токомбаев, Ж. Турусбеков жана кыргыз адабиятына жаңыдан келип кошулган Ж. Ашубаев, К. Эсенкожоев бир кыйла көрүнүктүү салымдарын киргизишти. Ушул жагдайдан караганда А. Токомбаевдин «Жараланган жүрөк» деген прозалык чыгармаларынын жыйнагы айрыкча мааниге ээ. Бул жыйнакка жазуучунун негизинен отузунчу жылдарда жазылган «Акай мерген», «Өлүм кимди коркутпайт» деген аңгемелери, «Күүнүн сыры» «Днестр терең деңизге куят», «Жараланган жүрөк» повесттери топтолгон.

«Днестр терең деңизге куят» повестинде автор Батыш Украинанын Советтер Союзуна кошулушун сүрөттөйт. Чыгарманын баш каарманы Данил Донский деген жазуучу. Ал Батыш Украинанын СССРге кошулушу үчүн күрөшкөн адам. Ошондуктан ал камакта. Кызыл Армиянын чабуулунан кийин ал эркиндикке чыгат. Повесть өз мезгилинин доошуна, саясий кырдаалына ылайыкталып жазылганы талашсыз. «Днестр терең деңизге куят» повести Аалы Токомбаевдин көлөмдүү прозалык чыгармасы. Ошондой эле бул чыгарманын 1939-жылы жазылып, ошол эле жылы жарыкка чыгышын эске алсак, автор кантсе да өз башынан өткөргөн окуялардын таасирин чагылдырган деп айтышка толук негиз бар.

А. Токомбаевдин «Жараланган жүрөк» аттуу китебиндеги эн күчтүү таасир берчү чыгарма – «Күүнүн сыры». Элдик байыркы уламанын негизинде жазылган бул чыгарма өзүнүн тилеген тилегине жетпей калгандардын, наадандыктын, зомбулуктун кысымына каршы күрөшкөндөрдүн сырын баяндайт.

Отузунчу жылдардагы кыргыз прозасындагы көрүнүктүү окуялардын катарына Кусейин Эсенкожоевдин фантастикалык аңгемелери кирет. Жаш жазуучунун «Саякатчы бала» (1937-ж.), «Үчүнчү шар» (1939-ж.), «Родинанын уулу» (1939-ж.)

деген ангемелери өзүнүн тематикалык жаңылыгы, сүрөттөлгөн турмуштук материалдардын күтүлбөгөндөй бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. К. Эсенкожоев бар болгону 21 жыл жашап (ал Улуу Ата Мекендик согушта курман болгон), анын 4–5 жылы гана чыгармачылык менен өткөргөн. Ошондой болсо да ал калтырып кеткен адабий мурас кыргыз прозасында фантастика жанрын өздөштүрүүдө эң биринчи ийгиликтүү кадамдардан болуп саналат. Бул аңгемелер негизинен жаш окурмандарга багытталып, аларды тапкычтыкка, эрдикке үйрөтөт.

Кыргыз жергесиндеги жаңы турмуштук кырдаалдарды көркөм өздөштүрүүдө Ж. Ашубаевдин жазуучулук ишмердиги бир кыйла көрүнүктүү. Анын «Терең кечүү» повести жаңы турмушту, жаңы кесиптин адамдарын сүрөттөөгө арналган. Маселен, Жунуш мугалим, Макеш инженер, Күлүкан жаш врач. Бирок жазуучунун алдындагы милдет өндүрүштү көрсөтүү эмес, адамдар арасындагы татаал байланыштарды ачып көрсөтүү. Жунуштун кытмыр иштери, Күлүкандын жалган жалаага калышы сюжеттин чиеленишин жаратат.

Ж. Ашубаев согушта курман болгон. Ал өзүнүн бүтүндөй чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн ачууга үлгүрбөй калган. Ошентсе да жаңы турмушту көркөм иликтөөдө ал кыргыз жазуучуларынын алдынкы катарында турат. Отузунчу жылдар кыргыз прозасынын калыптануу гана эмес, ошону менен катар күрдөөлдүү өнүгө баштаган этабы болду. Бул мезгилде кыргыз жазуучулары жаңы жанрдык формаларды өздөштүрүүдө ийгиликтүү кадамдарды жасай алды. Социалисттик идеологиянын күчөшүнөн улам көркөм адабият дагы бир багытта өнүгүү жолуна түшө баштады.

ДРАМАТУРГИЯ

30-жылдарда кыргыз драматургиясынын тематикалык жана жанрдык чектери бир кыйла кениди. Драма жанры турмушту көркөм өздөштүрүүдө жаңы жетишкендиктерге ээ болду. Бул мезгил республикада театр өнөрүн кенитүү жана чындоо, улуттук театр ишмерлерин калыптандыруу боюнча жүргүзүлгөн ыкчам аракеттер менен белгиленди. Бишкекте Кыргыз мамлекеттик театрынын (1930, ноябрь) ачылышы жаңыдан пайда болуп, телчигип жаткан драма өнөрүнүн мындан аркы өнүгүшү үчүн чоң өбөлгө болду.

20-жылдардагыдай эле 30-жылдарда да, айрыкча анын биринчи жарымында агитациялык багыттагы сахнанын

мааниси абдан күч алды. Бул жылдары искусствонун башка түрлөрүнө караганда театрга өзгөчө маани берилди. Мунун себеби бар эле. Кыргызстанда басма сөз өнүгүп, китеп басып чыгаруу иши кулач жайып, маданий революция алга карай кадамдарын жасаса да, калкыбыз сабатсыздыктын туткунунан али толук кутулуп чыга элек эле. 1928–29-жылы жүргүзүлгөн эл каттоо Кыргызстанда жарым миллионго жакын сабатсыздар бар экенин маалим кылды. Мына ушундай шартта агымдагы милдеттерди, саясаттын учурдагы ураандарын карапайым калктын калың катмарына жеткирүү зарылдыгы кычап турган шарттарда театр коомдун колундагы бирден бир көзгө басар зарыл куралдардын бири болду.

20–30-жылдарда Кыргыз Эл Комиссарлар Совети менен Кыргызстан жазуучулар союзунун сахна үчүн жазылган чыгармаларга атайын конкурстарды бат-бат уюштуруп турушу да мына ушундай бөтөнчөлүктү эске алуудан чыккан аракет эле. Кара таман калктын арасында оозеки үгүт-насаатты жайылтуунун өктөм муктаждыктары театр өнөрүнүн тез өнүгүшүн жана анын эл ичиндеги популярдуулугун шарттаган булактардан болгон. Кыргыз драма студиясы ачылгандан баштап (1926) биринчи беш жылдыктын аягына чейинки кыска мөөнөттө республикалык театрларда, котормо пьесаларды кошо эсептегенде 49 пьеса коюлган. (Кыргыз кенеш адабияты, 1935. № 1–4, 103-б.) 1931-жылкы сезондо Кыргыз мамлекеттик театры элге 182 жолу спектакль көрсөткөн. Анын 31 борбордо, калган 151 оюну колхоз, совхоздордо коюлган. (*Львов ш. Киргизский театр. М., 1953, 50-б.*)

Ар кандай жаңылыктарга, курч карама-каршылыктарга жана драмалык чыңалууга карк болгон жандуу турмуш 30-жылдардын биринчи жарымында сахнага чыккан пьесалардын авторлоруна ар түрдүү багыттагы темаларды жана сюжеттерди тартуулады. Мисалы, ал кезде жергебизде жаңыдан каймактап жаткан жумушчу турмушу жөнүндө жазуу актуалдуу эле. Бирок аталган мезгилдин ичинде жазылган бир көшөгөлүү жана көп көшөгөлүү агитпьесалардын дээрлик бардыгы колхоз душмандарына каршы күрөштүн темасына жана аялдар тендиги жөнүндөгү маселеге арналган К. Маликовдун «Тендик курманы», Ш. Көкөновдун «Жаңы турмушка», К. Жантөшевдин «Колхоздогу күрөш» (1932), «Социалчылдык курулушка» (1933), А. Куттубаевдин «Колхоз душмандары» (1934), Ж. Бөкөнбаевдин «Каргаша» (1934), Ж. Турусбековдун «Беш-Мойноктогу окуя» (1934), Р. Шүкүрбековдун «Бейит

арасында» (1934), Т. Шамшиевдин «Көз жаштары» (1935) өңдүү пьесаларынын сюжети мына ушул эки негизги теманын тегерегинде өнүгөт.

30-жылдардын биринчи жарымында айыл турмушуна байланыштуу жазылып, сахнага чыккан пьесалар өзүнүн көркөмдүк деңгээли жагынан 20-жылдардагы агитпьесалардын деңгээлинен өйдө өсүп кете алган эмес. Пьесалар диалог, монолог, ремарка, конфликт өңдүү өзгөчө белгилерге эгедер болуп, сыртынан караганда драмалык чыгарманын түспөлүн алып турганы менен, чын-чынына келгенде али кадыресе профессионалдык сапатка көтөрүлө алган эмес. Пьесаларда жеке мүнөздөрдүн иш-аракетине негизделген кадимки драмалык көрүнүш көрүнбөйт. Алар жеке мүнөзгө караганда автордун тигил же бул маселелерге карата көз караштарынын персонификациясы катары таасир калтырат. Драматургдар азырынча драмалык жанрдын закондору менен ойлоно элек. «Кооздуктун эрежеси» (К. Маркс) боюнча ой жүгүртүүдөн, турмуштук материалды эстетикалык ченемден өткөрүү чеберчилигинен али алыс. Пьесаларга плакаттуулук, публицистикалык-очерктик манера үстөмдүк кылат. Мындай мүчүлүштүктү ошол кезде эле режиссёр Аманкул Куттубаев туура байкаган. «Андагы жазгандар совет тууралуу жалпы үгүт, аял жөнүндө гана көп жазар эле. Алардын чыгармалары сулуулук жагынан өтө төмөн туруучу».

30-жылдардын биринчи жарымынын аягы Кыргызстандын турмушундагы зор социалдык-саясий экономикалык өзгөрүүлөр менен белгиленди. Биринчи беш жылдык аяктады. Республикада өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүү жагынан ири жетишкендиктер болду. Айыл чарбасын коллективдештирүү аяктады. Кыргызстандын социалдык-саясий турмушундагы, материалдык-экономикалык тармактагы ээ болгондору маданияттын өнүгүшүнө жаңы стимул берди, кыргыз калкынын башка улуттар менен болгон маданий карым-катышынын ыкчамдашына жана тереңдешине илим, билимди, искусствонун бийиктигин көздөй канат жайышына жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты, кыргыз театрынын сахнасында Мольердин «Жорж Данден», Лопе де Веганын «Фуэнте Онехуна», улуу орус классиктери Н. В. Гоголдун «Текшерүүчү», «Үйлөнүү», А. Н. Островскийдин «Күтүлбөгөн жерден табылган алтын», Д. Фурмановдун романы боюнча жазылган «Козголон» ж. б. пьесалар коюлат. Бишкекте ачылган орус драма театры (1935-ж.) республиканын жаш театралдык маданияты үчүн маанилүү

окуя болду. Орус драма театрынын сахнасынан кыргыздын акын-жазуучулары орус жана дүйнөлүк классиканын мыкты үлгүлөрү менен кездешти. Ал кезде эки театр тең бир имаратта иштеп, чыгармачылык тыкыс карым-катышта турушу кыргыз актёрлорунун чеберчилигинин өсүшүнө чоң түрткү болду. Улуттук театрдын репертуарындагы пьесалардын идеялык-көркөмдүк сапатына карата талап күчөдү. 30-жылдардын экинчи жарымынан баштап драматургия өнүгүүнүн жаны белесине көтөрүлүүгө карай бет алды. Мезгил кыргыз жазуучуларынын эстетикалык ан-сезимин активдештирди. Калемгерлер турмуштук материалга көркөм адабияттын өзүнүн образдык мыйзамдарынын, кооздуктун жол-жоболорунун ыңгайынан мамиле жасоонун зарылдыгына бөтөнчө кунт коюшту. Мына ушундай көркөмдүк образдык сапат жагынан, драмалык жанрдын «тилин», техникасын өздөштүрүү жагынан драматургиянын алга жыла баштагандыгын күбөлөгөн чыгармалар Ж. Турусбековдун «Ажал ордуна», Ж. Бөкөнбаевдин «Алтын кыз», М. Элебаевдин «Тартыш», К. Эшмамбетовдун «Саринжи-Бөкөй», Р. Шүкүрбековдун «Жапалак Жатпасов» пьесалары болду. Булар менен катар колхоз темасын козгогон К. Маликовдун «Күлүйпа», Т. Саманчиндин «Берметтин уландары» өндүү чыгармалары да жарык көргөн.

30-жылдары драматургияда элдин өткөн тарыхына да кызыгуу кыйла жанданды. Бул темадан өйдөкү «Ажал ордунадан» башка да Ж. Бөкөнбаевдин «Токтогул», К. Тыныстановдун «Академия кечелери», С. Нааматовдун «1916-жыл», К. Жантөшевдин «Алым менен Мария» сыяктуу драмалык чыгармалары жаралган. К. Тыныстановдун «Академия кечелери» театрга коюлуп, көрүүчүлөрдүн чоң кызыгуусун туудурса да, ага негизсиз саясий айып коюлуп, сахнадан алынып салынган.

30-жылдардын драматургиясында фольклордук сюжеттердин негизинде жазылган драмалык чыгармалар маанилүү орун ээлейт. «Адабияттын казынасынын бир бөлүгү фольклор – элдеги оозеки адабияты болот. Кыргыз эли бул казынага өтө бай. Мына ошондой алтындарды пайдаланбай олтурганыбыз чоң уят» – деп жазган А. Токомбаев. 1936–1940-жылдардын аралыгында драматургия айдынында, Ж. Бөкөнбаевдин «Семетей» (1937), Ж. Турусбеков, К. Маликов, Ж. Бөкөнбаев биргелешип жазган «Айчүрөк» (либретто, 1938–39), К. Эшмамбетовдун «Саринжи-Бөкөй» (1939), О. Сарбагышевдин «Көкүл» жана «Улуу мерген» (1940) деген пьесалары пайда болду.

«Айчүрөк» операсынын сахнага чыгышы республиканын коомдук-маданий турмушундагы маанилүү окуялардан. «Айчүрөктүн» көрүүчүлөрдүн арасында болуп көрбөгөндөй зор таасири анын улуттук сахнада биринчи жолу опера искусствосуна жол салгандыгында, же болбосо элдин сүйүктүү эпосу улуу «Манаска» кайрылгандыгында гана эмес, эң негизгиси, чыгарманын нукура мазмунуна, идеялык кулачынын кеңдигине образдардын терең маанилүүлүгүнө жана сүйкүмдүүлүгүнө байланышкан. Авторлор либреттонун негизине «Манас» трилогиясынын «Семетей» бөлүгүнүн кульминациялык түйүндөрүнүн бирин тандап алуу менен эпостун патриоттук тенденциясын күчөтүп, аны учурдун тарбиялык милдеттери менен үндөш чечмелешкен. Чыгармада Айчүрөктүн жана башка кейипкерлердин рухий күч-кубаттары түйүндүү кырдаалдарда жана урунттуу кагылыштарда сыналгандыктан, алардын образдарынын мүнөздөмөсү өзүнүн айкындыгы, ирилиги менен айырмаланат. Либреттодон биз өз атындай сулуу, акылдуу, ары кайраттуу, намыскөй Айчүрөктү, эл камын ойлогон баатыр Семетейди, кемеңгер Бакайды, баатырсынган Толтойду, ичи тар Чачыкейди кадимкидей көз алдыга элестете алабыз. «Айчүрөк» либреттосунун негизги жетишкендиги – авторлордун сүйүүгө туруктуу, өзүнүн керт башынын гана камын ойлобостон, жалпы элдин кызыкчылыгын көздөй билген, эл-жерди терең сүйгөн, өзүнүн акылдуулугу жана намыскөйлүгү менен өз ата журтун баскынчылардан сактап калган кыздын монументалдуу образынын жаралышында. Айчүрөктүн образы – илгерки жоокерчилик замандагы кыргыз аялдарынын мыкты белгилери жана рухий сапаттарын өзүнө синирген жаркын образ.

30-жылдарда драматургияда комедия жанрын түптөөгө алгачкы аракеттер жасалды. Сахнада К. Жантөшевдин «Дардаш» (1935), Р. Шүкүрбековдун «Жапалак Жатпасов» (1936) аттуу комедиялары пайда болду. Кыргыз драматургиясында комедиянын пайда болушун кээ бир изилдөөчүлөр орус драматургиясынын түздөн-түз таасиринин натыйжасы катары карайт. Албетте, тышкы факторду көңүлгө тутпай коюуга болбойт. Бирок комедиянын түпкү жаралышын улуттук негизден издөө ылайыктуу. Ар кандай калктын фольклору сыяктуу эле кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы да сатира жана юморго, шакабалар менен куйкум сөзгө абдан бай келген. «Жапалак Жатпасов» комедиясында окуп билим алганы менен ичинде түркөй бойдон калган, шаар маданиятын үстүртөн кабыл

алган жалган интеллигент, аракеч, моралдык жактан пас адам көрсөтүлгөн. Жапалак аттуу бул адам алыстагы элет айлына командировкага келип, Хлестаков сыяктуу ал жердегилерге өзүн чоң начальник сыяктуу көрсөтөт. Элеттиктерге мурдун чүйрүп, чычая карайт. Жазуучумун, эл сыйлаган адаммын деп мактанат. Айылдыктар муну чын көрүп, ага бөйпөндөп сый, урмат көрсөтүшөт. Ийгиликке коодөнү көбө түшкөн Жапалак шаарда калган үч аялын унутуп, колхоз активисткасы Айшаны өзүнө имерүүгө аракет кылат. Айша Жапалактын көндөйлүгүн туюп, ага какшык менен татыктуу жоопторду берет. Жапалакты сайран куруп жүргөн жеринен милиционер келип камакка алат, комедия ушуну менен аяктайт.

«Жапалак Жатпасовдун» маанисин А. Токомбаев өз учурунда көрөгөчтүк менен белгилеген: «Бул пьеса Кыргызстандагы комедия ишинин жаңы башталышы болот. Бул жаңы башталыш болсо да алымсынарлык, кубанычтуу башталыш экенин танууга жарабайт. Бул пьеса келечектеги комедиялар үчүн жакшы жөрөлгө».

Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз драматургиясы 30-жылдарда идеялык жана көркөмдүк жактан изденүүнүн татаал процессин башынан өткөрдү. Адабиятыбыздын ажырагыс бир бөлүгү катары, поэзия жана проза сыяктуу эле өнүгүүнүн жаңы тепкичине көтөрүлдү. Жанрдык жактан ар кыл түрлөндү. Драмалык түрдүн өзгөчөлүк касиетин, «тилин», жаңы проблематикаларды жана тематиканы өздөштүрүү багытында маанилүү кадамдарды жасады. Учурдагы чындыктын, фольклордук жана тарыхый материалдардын негизинде өз мезгили үчүн зарыл болгон маанилүү маселелерди койду. Театрлардын сахналарына элдин иши дегенде тикесинен тик турган, жаңы турмуш үчүн чечкиндүү күрөшкө көтөрүлгөн эрки бекем, духу күчтүү каармандарды алып чыкты.

Ушуну менен катар 30-жылдардын драматургиясынын негизги мүнөздүү көркөмдүк бөксөлүгү катары мына муну белгилөөгө туура келет: драматургияда каарман өзүнүн кайталангыс мүнөзү жана психологиясы бар индивидуалдуу инсан катары али көрүнбөйт.

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

(1906–1944)

«Мен 1906-жылы Ысык-Көл областындагы Түп районунун Чоң-Таш кыштагында туулдум.

Мен бала күндө жетимчиликти, жокчулукту көп кечирдим. Он бир жашымда ата-энемден жетим калдым. 1916-жылы Кыргыз козголоңунда Кытайга барып, Көк-Терек деген жерде бир кытайдын колунда жүрдүм. Жаз алды менен бул жерден кайра тартып Суу-Ашуу, Кулжа, Жалгыз-Сай,

Кетменти деген жерлерди басып отуруп, Жергент үй өзүнө караштуу Жонак-Суу деген жерге келип, бир уйгур дамбылдада жалданып туруп калдым. Мында эки жылга жакын турдум да, кожоюnum коё бербеген соң бир күнү түн катып качып чыктым. Бери келип Кыргыз-Сай деген казак-орус кыштагына келип, жайлай бир кыштактын музоосун багып турдум да, күзгө жуук болгондо, эми элге жетермин деген ой менен бу жерден бошоп алып, бир табак буудайды куурутуп, азык кылып алып жолго түштүм. Бу кезде жашым али он алтыга жете элек. Кыргыз-Сайдан жөө чыгып, 9 же 10 күн дегенде Ысык-Көл бетине келдим. Бул учурда 1916-жылкы кек менен качкан кыргыздардын жонунда падыша колонизаторлорунун камчысы ойноп турган кези экен. Ушундай кан күйүп турган кыйын заманда бирде күнгөйдө, бирде тескейде болуп жан багып жүрүп, акыр аягында Түпкө келип, бир кулакка малай туруп калдым. Мында малай деген аты болбосо, акы деген жок – жандын көбү бир тамагы үчүн малай жүрүп жаткан кез.

1921-жылы Караколдо ачылган интернатка барып кирдим. Жазга жуук мындан жашы өткөн балдарды чыгарып жиберди. Мен да ошолордун катары менен кеттим. Мага жалданып күн көрүүгө туура келди. Ошондон дагы көрүнгөн жерде бирде күндөлүк жумуш кылып, бирде бирөөнө биротоло малай туруп жүрдүм... Кыскасы он жылдай жалданып күн көрдүм».

1940-жылы 3-октябрда өз колу менен жазган өмүр баянында Мукай Элебаев өзүнүн бактысыз балалык жылдары, бир кезде баштан кечирген оор тагдыры жөнүндө ушинтип баяндаган. Өзүнүн мындай азаптуу турмушун жазуучу «Кыйын кезең»,

«Бороондуу күнү», «Узак жол» сыяктуу чыгармаларында чагылдырган. Бир чети ушундай татаал, мүшкүлдүү балалык тагдыр, турмуштун оор сыноолору аны кенедейинен чыйралткан, курчуткан, жашоо үчүн күрөшө билүүгө үйрөтүп, көп нерсеге эртерээк көзүн ачкан. Мына ушинтип Мукай Элебаев жаштайынан турмуштун катаал мектебинен өткөн, падышалык колониализмдин каардуу жүзүн көргөн, кандуу кагылыштардын капсалаңына кабылган, ар түрдүү денгээлдеги цивилизациялардын, түрдүү тарыхый тепкичтерде турган коомдордун инсандары менен; капиталисттик Россиянын ичинен чыгып келген орус адамдары; феодалдык кытайдын кишилери; патриархалдык кыргыз, казак жамааттарынын жарандары менен тыгыз чырмалышкан алака-мамиледе күн көрүп, ойлоонун жана жашоонун түрдүү ыктарына, образдарына күбө болуп, карама-каршылыктуу, драмалуу адамдык мамилелердин кыйын кезенинен такшалып чыккан инсан болгон. Жазуучунун балалык кездеги баштан өткөргөндөрү кийин Мукай Элебаевге адабий чыгармачылыгы үчүн бай материал болуп берген. Мукай Элебаев төрөлгөнүнөн, жаралганынан көркөм сөзгө шыктуу «чымыны» бар, талант даарыган, образдык ойлоого тубаса жөндөмдүү инсан болгон экен. Ал 1924-жылы «Эркин-Тоо» гезитине «Зарыгам» аттуу биринчи ыры басылып чыкканга чейин эле эл арасында жамактатып ырдап, «төкмөчүлүк» кылып жүргөн. Жазуучу өзүнүн жогорудагы өмүр баянында минтип жазат: «Мындан мурда, мен кат биле элек кезде, эл жыйналган жерлерде, эл арасында жамактатып оозеки ырдай турганмын. Ушундан ырларым бирден тарап, эл жаттап алып жүрүүчү». Мукай бала кезинде ыр кураштырганга гана эмес, кара сөз менен кызыл тилин сабап угумдуу, жугумдуу кылып оозеки аңгеме айтып бергенге да кыйла уста болгон экен. Муну «Узак жол» чыгармасынын өзү күбөлөйт.

Мукай Элебаев акын, жазуучу болуш үчүн илим-билимдин зарыл экендигин эртелеп эле туюнган сыяктуу. 1924–25-жылдары Түптөгү Монастырда ачылган айыл-чарба техникумунда окуган соң, 1926-жылы Бишкектеги педагогикалык техникумга келип киргенден кийин Мукай билим алууга аябагандай белсенип, катуу киришкен. Мукайдын илим-билимге умтулуудагы, жан үрөгөн активдүүлүгү, тырышчаактыгы жана адабий эрудициясы жөнүндө анын калемдеш курбулары төмөндөгүдөй деп эскеришет. Мукайдын

20-жылдары педтехникумда окуп жүргөн кезин эске түшүрүп Кубанычбек Маликов мындайча жазат: «Оңой менен ачылып сүйлөбөйт. Дайыма колтугунда китеп, китептин ичинде эски калың дептери, бир колунда томолоктой кармаган гезит. Көбүнчө жалгыздап жүрөт. Столовойго келсе да кунтун коюп, бир жагына кыйшайып бир нерсе окуп көзүн сүзүп отурат. Педтехникумда ар күнү кечинде келип бүткүл студенттер сабактарын бышыкташат. Мукайдын бир партага жалгыздап жаагын таянып алып, күбүрөп окуп олтурганы көбүнчө Пушкиндин, Лермонтовдун, Некрасовдун, Белинскийдин, Гоголдун жана башка классиктердин чоң-чоң томдору болор эле. Биз акындын жанынан ары-бери өтүмүш болуп, аны да байкап алчубуз. Мукай орус адабиятынын классиктери менен таанышуу ишин педтехникумунда баштады». (К. Маликов. «Замандаштарым жана каламдаштарым», 1964.)

«Мукай өз тушуна карай ойчул, изилдегич, өз чамасына жараша кылдат, сезгич акын болучу. Өз тушунда ал ага татырлык даярдыгы да бар: орустун классикалык адабияты менен да, учурдагы жазуучулардын чыгармалары менен да алынча тааныш, чамасы жетишинче аны талдап окучу. Жалпыга белгилүү Л. Толстой, А. Чехов, М. Горькийлерден тышкары Леонов, Катаевдердин повесть, романдарын окуп, алар жөнүндө пикирлер айтканын укчубуз. Артыкча «мастер» деп М. Катаевди мактаганы эсимде. Толстойдун «Хажу Муратын» көп кеп салып, көп мактачу. Алардан тышкары дүйнөлүк классиктер менен да тааныштыгы бар эле. Тили тектеш элдерден казак адабиятын кеңири билүүчү. Жеке эле көркөм чыгармаларды окубастан, чоң жазуучулардын кимиси кандай иштегенин, алардын өмүр баяндарын билүү жагына көп кызыкканы байкалчу. Мукай жазган учурда сөз тунугун ылгоо жагынан ал мага аздыр-көптүр таасирин тийгизди». (Т. Сыдыкбеков. *Мезгил сабактары*, 1982.) Аксакал калемгерлердин бул жазгандарынын ырастыгын Мукайдын өзүнүн күндөлүктөрү да күбөлөйт. Улуу Гётенин «Страдания молодого Вертера» деген чыгармасын конспектилеп окугандыгын, Стендаль, Флобер менен сырдашканын, Максим Горький түшүнө кирип чыккандыгын жазуучу толкундануу менен күндөлүгүнө түшүргөн. «Кечээтен бери бир нерсеге катуу капа болуп жүрүп, бүгүн Стендалдын «Наполеонун» окуп чыктым эле анын (кайгынын) кайда кеткенин билбей калдым. Каптаган кара туман бир заматта жок болуп, жаркырап күн

чыга калгандай ачыла түштүм» (жазуучунун күндөлүгүнөн). Ырас эле, Т. Сыдыкбеков айткандай, Мукай казак адабиятын мыкты билген экен. М. Элебаевдин 1939-жылы июнда Алмата казак жазуучуларынын II съездинде сүйлөгөн сөзүнө кулак төшөп көрөлү:

«Жалпы сөз менен бир айтканда, ушул съезд башталгандан бери докладдарда болсун, жеке сөздөрдө болсун казак адабияты тууралуу биз билип, көрүп жүргөн нерселерден өзгө жаңылык эшитпегениме мен өзүм тангалдым. Экинчи жагынан – алыста жатсак да, казак адабиятынын арасында жүргөн адамдардан кем билбегениме кубангандай болдум».

Мына ушинтип, кажыбас аракет, көшөргөн кара мээнет менен Мукай өзүнүн билимин өстүрүп, эстетикалык аң-сезимин жаңылоого жетишкен. Европалык элдерде «өзүн өзү жасап алган адам» деген кеп бар. Мукай жөнүндө да ушинтип айтсак, эч жаңылбасак керек. Бир кезде алыскы көл башында жүргөн жетим Мукай минтип арман кылбады беле:

Танды-кеч ойлоп тарыгам,
Талыкшып жаным талыгам.
Амалым жок кол кыска,
Ойлонуп жатып зарыгам...
Көңүлдү койдум абыдан,
Күзөткөн максат жагынан.
Ойлоп келсем окууну
Козголот жүрөк кабынан.

(«Зарыгам»)

Жаштайынан жетим калып, каардуу, дүрбөлөңдүү замандын не бир жан чыдагыс азаптарын баштан кечирип, турмуштун тепсендисинде калып, кор болуп «ай-сени!» деп кекенген Мукай совет бийлиги чыгып, ойдо жок жерден жакшылык келип, окуп-чокууга мүмкүнчүлүк ачылган кезде билим дүйнөсүнө дене-боюн таштап, баш-оту менен кирип кеткен.

Жанагыдай табигый таланты, тубаса акылгөй зиректиги, күн-түн тыным албаган кызылдай мээнети, окумалдыгы, адабий теориялык, эстетикалык билими айкалышкандыгынын натыйжасында Мукай Элебаев 30-жылдарда өз замандаш калемдештерине караганда кыйла эле алдыга озуп, капысынан бийикке көтөрүлүп, адабий майданда айырмаланып чыккан. 20–30-жылдарда жаш кыргыз адабиятынын өкүлдөрү үчүн образдык, эстетикалык категориялар менен ойлонууга караганда, социалдык саясий таптык категориялар менен ойлонуу көбүрөөк мүнөздүү болгон. Ошо кезде көптөгөн адабий чыгар-

малар нукура көркөм өнөргө караганда, публицистикага көбүрөөк окшошуп турган.

Жазуучунун күндөлүктөрүн, каттарын, сын макалаларын, чыгармаларын, ал жөнүндөгү тарыхый-документтик, мемуардык материалдарды үнүлүп үйрөнүү Мукайда идеолого караганда сүрөтчүлүк күчтүү болгондугун күбөлөйт. Ал идеялык-саясий жактан канчалык сабаттуу болсо да, баары бир жазуучуда учурунда идеологиялык аң-сезимге караганда эстетикалык аң-сезим арбын өнүккөн. Ал ошол 30-жылдарда эле көркөм чыгармачылыктын өзүнүн спецификалык проблемалары, искусствонун закондору, образ, форма, стиль, көркөм табит, поэтикалык кооздук тууралуу көбүрөөк ойлонуп, адабий чыгарманын эстетикалык денгээли жөнүндө ой жүгүрткөнгө адат алган. Саясат, идеология, ал канчалык актуалдуу болсо да, анын адабияттын өзүнүн эрежелери, жол-жоболору аркылуу ишке ашырылышын талап кылган. Мындай көркөм сөз өнөрүнүн өзүнүн категориялары менен ойлоно билүү жөндөмүнө, өз мезгили үчүн кыйла бийик маданий-эстетикалык даражага Мукай, дагы айталы, жанагындай өзүнүн адаттан тыш эмгекчилдиги, орус жана дүйнөлүк адабияттын, түрк тилиндеги сөз өнөрүнүн үлгүлөрүн өжөрлөнүп окуп-үйрөнүү аркылуу көтөрүлүп чыгууга үлгүргөн.

Мукай өз учурундагы адабиятка дал ушундай өзүнүн тырмышып чыгып алган бийиктигинен, катарындагылардан ат чабым алдыга кеткен аралыгынан караган. Өзүнүн жетишкен денгээли өзүнүн жеке чыгармачылык чоо-жайына да сын көз менен кароого мүмкүндүк берген. Өзүнүн кечээки адабий түшүнүк, көз караштарынын денгээлине үнүлө көз жиберип, ошол бир кездеги жармач денгээлинде калып калбаганына ичинен шүгүрчүлүк кылган. Ал өзүнүн жекече тажрыйбасынан чыгып келип, башкалардын да тажрыйбасын талдай отуруп төмөндөгүдөй деп жазган: «Эгер бир жазуучу 5-10 жыл мурун жаман жазылган чыгармасын күнү бүгүн да жактап, дагы эле ошонусун дурус көрөт экен, анда ал жазуучунун өспөгөндүгү. Ал, ошол мындан он жыл мурунку бойдон катып калгандыгы. Кыскасы, мындай жазуучунун шору кайнады дей бер». Билими жогорулап, көркөм ой жүгүртүүсү тереңдеп, чыгармачылык өз алдынчалыгы, индивидуалдуу дүйнө кабылдоосу өскөн сайын өз тушундагы адабияттагы жетишкендиктерин да, кемчиликтерди да көрүп жүрүп отурган. Кыргызстанда жаралып жаткан адабиятты,

дүйнөлүк казынадагы профессионал көркөм туундуларга салыштырып карап, улуттук көркөм сөздүн жаштыгына, али «чегиле элек жумуртка» экендигине, кээ бир кыргыз акын-жазуучуларынын аң-сезиминин провинциализмине кейиген. Айрым калемгерлердин түшүнбөй адабиятка жасаган жеңил-желпи мамилесине, ат үстүнөн шартылдатып ыр чыгара коюучулукка, кыйкырып айткан ураан, чакырыктарды бийик идея деп, уйкашкандын, тизмектелгендердин баарын поэзия, проза деп эсептемейге, өздөрүнүн кайсы тепкичте тургандыгын андабай, чоң акынмын, чоң жазуучумун деп компогондорго кайгырып, убайымга баткан. Мына ушундай жагдайдан улам ал макалаларында төмөнкүдөй деп эң туура жазса керек. «Адабиятты жете түшүнө элек, ички сырын, даамын биле элек кезде ар ким өз жазганын жакшы деп ойлой берет. Анткени, жазуучу канчалык наадан болсо, ал ошончолук эр көкүрөк болот». «Акын, жазуучулардын чыгармасын текшерип көрсөң көпчүлүгүнүкү бир эле мазмунда болуп чыга келет, «кедей жыргасын да, бай куурасын» дей берет. Бирөөлөр жүз ыр жазса, баарынын мазмуну бир эле нерсе болуп чыгат. Ыр жазса, төрт саптын аягы уйкашса болду, «жазып таштадым» деп көтөрүлүп калат». Башка бир сын-макалаларында өз калемдештеринин кемчиликтерин Мукай дагы минтип сынга алат: «Биздин адабият майданыбызда көп замандан бери «сапат эле сапат» деп канчалык жар салып кыйкырып келгенибиз менен, бул ураан сонку кездерге чейин көрүнөрлүк ишке ашпай келе жатканы байкалат. Муну бизге тарых кечпейт. Көп жазуучуларыбыз чыгармаларын ат үстү жаза салып, адабиятты жеңил-желпи көрүү, «жүрүп баратып ыр чыгаруу» нерсенин кайпып сыртын көрүү, өмүргө, турмушка жеңил кароо, «мен жазуучумун!» деп өзүнө-өзү төшүн кагуу, чыгармаларын журтка зордоп сунуш кылуу – койчу, айтор, санай берсек ушул өңдөнгөн сансыз кемчиликтер бу күндө барлык жазуучудан арыла калды деп ким айтат?»

Адабият дүйнөсүндөгү кемчиликтер, адабияттагы алгачкы кадамдарга байланышкан жетишпегендиктер, өз замандаштарынан озо чыккан Мукайды көп толгонтуп бейпайга салган. Ошентип отуруп М. Элебаев акырында адабий сынчы да болуп кеткен. 30-40-жылдары адабий сынды баарынан көп жазган ушул Мукай болгон. Учурдагы илгери-кийин жаралган чыгармаларга калемгерлердин жазуу, сүрөттөө ыкмаларына далилдүү талдоо берип, кемчиликтерди бетке айтып, көркөм-

сөз өнөрүнүн жол-жоболорун, жазуучулук кесиптин милдетин, сырларын чечмелеп түшүндүрүп, адабият деген нерсеге олуттуу мамиленин зарылдыгын абдан көп айткан. Мукай Элебаевди 30-жылдардагы кыргыз адабиятынын көч башында турган сынчы-агартуучу, жазуучулардын тарбиячысы десек эч жаңылышпайбыз. 30-жана 40-жылдардын башында «Кыргызстан жазуучулар союзунун биринчи съездинде сүйлөгөн сөз», «Жаш жазуучулар жөнүндө бир-эки сөз», «Адабияттагы буржуазиячыл улутчулдукту биротоло курутуу керек», «Дагы адабияттагы чириктер тууралуу», «Жаман сынчы, жалаа жабылган жазуучу», «Жаш жазуучулар тууралуу», «Адабият оюнчук эмес», «Кең-Суунун экинчи китеби тууралуу», «Алексей Максимович Горький», «Фольклор жөнүндө», «Чын сөз керек», «Адабияттын башкы тилеги – чындык», «Сында принцип, чыгармада искусство болсун», «Жолборс терисин жамынган баатыр», «Токтогул», «Жаштар жөнүндө бир аз кенеш», «Сына, бирок чын сүйлө» деген сыяктуу, бүгүнкү күндө да өзүнүн маанисин жоготпогон сын-макалаларды, рецензияларды, адабий жыйындарда сүйлөгөн сөздөрдү жазган.

Түшүнүктүү го, жаратпастан, түзбөстөн туруп сындоо бир кыйла оңой, ал эми сындап жатып жаратуу, түзүү алдаганча кыйын эмеспи. Мукай сындай да билген, ошол сындаганынчалык жаза да, жарата да алган чыгаандардын бири болгон. Мукайдын көркөм сөз өнөрүнө жасаган мамилеси ошо кездеги адабияттын жаш өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнүн чыгармачылыкка кылган мамилесине карата альтернатива сыяктуу. Эң негизги нерсе, Мукай адабиятты адабият катары түшүнгөн. Адабият жаратуу деген сөз – биринчи, образ жаратуу деп туюнган. Тарыхый-адабий практиканы талдай келип, өзүнүн жана башкалардын тажрыйбасынан чыгып Мукай «адабият деген арзан иш эмес экендигине, оңой менен колго түшпөй тургандыгына» ынанган. Нерсенин сыртын эмес, ичин көрүүнүн, турмуштук факты-материалдарды, темаларды «кооздуктун закону» боюнча кайрадан жууруп, көркөм сомдоонун тозоку жумуш экенин көрүп, жүрөгү үшүп калтаарыгандардын бири ушу Мукай болгон. Көркөм образды колго түшүрө албай убараланып, жазгандарын кайра-кайра сызып, биринчилерден болуп «чыгармачылык азап» деген нерсенин даамын таткан ушу Мукай болуптур. Мына ошол кезде Мукайдын ак кагаздын үстүндө алпурушуп, кызарып-татарып кыйналып иштеп отурганы адабиятка профессионалдык ма-

миле этүүгө анча көнүгө элек айрым жаш калемгерлерге өөн учураган. Түгөлбай Сыдыкбеков М. Элебаевди эскерип минтип жазат; «Чыгармачылыкка кызганчаактык-сарандыгы, кээде өтө эле узакка тирмийгендей болуп, «кысталып» иштегени мага анча көп жага берчү эмес. Кейпи мен ал кезде акындын «чыгармачылык азапка» батканын анча сезбедимби». Мына ушундай азап-тозокко батып кагаз бетин каралоодон, жазганын кайра тынымсыз сызгылоодон, чиймелегендерин өчүрүүдөн жадап, кыйноо чеккен жазуучу күндөлүгүнүн дагы бир жерине заарканып минтип жазган: «Ойчул кишиге рахат жок. Эгер жаратылышта ошондой мүмкүн болсо, өмүрүмдү дүнүйөндүн баары менен кошо белинен ылайга батып кирпич куйган кара жумушчунун өмүрүнө алмашаар элем. Бир кездерде мен өзүмдүн ошондой куур тондон бөлөк түгүм жок, карга шыйрак болуп тезек терип, кирпич куйганымды санасам – бүгүнкү «жетешкен» кезимден жүз эсе жыргал экен. Жаратылыш, ушул азаптуу кесипти мага кайдан бердиң экен!»

Адабиятта нагыз жазуучуда бир мыкты жөндөм болот деген кеп бар. Ал өзүнүн жазгандарын жаратпай сыза билүү жөндөмдүүлүгү. Кыскасын айтканда, Мукай Элебаев кыргыз адабиятында алгачкылардан болуп сыза билүү искусствосун өздөштүргөн сүрөтчү болгон. Буга анын кол жазмаларына үнүлүп, дагы да терең ынанууга болот. Кара сөз түрүндөгү чыгармаларынын үчтөн-төрттөн варианты болсо, кээ бир ырларынын варианттары беш-алтыга чейин жетет. Маселен, Мукай «От араба» аттуу 240 саптан турган көлөмдүү ырын «сүрүп-жонуп», «отоп-бутап» отуруп, 67 сапка түшүргөн. Ал эми адегенде «техникага жөнөдүк» деген ыры кийинки оңдоодо «Зор кадам» деп аталып, 131 саптан 33 сапка түшкөн. Мына ушулардан кийин М. Элебаевдин «Мен ушу жашка чейин канчалык ашыгыш болсо да, ат үстүнөн бирдеме жазган жан эмес элем» деген сөзүнө ого бетер бекем ынанамыз.

Мына ошентип, М. Элебаев 30-жылдарда өзү акын-жазуучулардан талап кылган алиги адабий бийиктикке чынында эле көтөрүлүп чыгууга үлгүргөн, өзгөлөргө койгон талабына татырлык чыгармаларды жаратып берген. Өзүнүн чыгармаларынын мисалында (албетте, мыкты үлгүлөрүндө), өзү айткандай адабиятта жазуучу, сүрөтчү деген, көркөм адабият деген кандай болорлугун эл-журтуна далилдей алган. Ошол Мукайдын анык сүрөткер экендигин ырастаган чыгармалар, баарынан мурда, кыргыздын биринчи профессионалдык көркөм

романы «Узак жол», кыргыздын сөздүн толук маанисиндеги биринчи профессионал көркөм аңгемеси – «Бороондуу күнү».

Мукай Элебаев адабиятта эки чоң тизгинди бирдей алып жүргөндүгү белгилүү. Бир тизгини – акындык өнөрү. Кезегинде М. Элебаев поэзия жаатында да көзгө көрүнөрлүк ийгиликтерге жетишкен. Ал учурунда «Ырлар жыйнагы» (1931), «Майдан», «Ырлардын толук жыйнагы» (1938), «Салам кат» (1941) аттуу поэтикалык жыйнактарын жарыкка чыгарган. Тоолук жаш адамдын илим, билим деп ак эткенден так эткен армандуу көксөөсүн чагылдырган алиги «Зарыгам» аттуу ыры ошо кезде окурмандарга тез эле жагып, калктын калың катмарына сиңип кеткен. Улуу муундагы акын-жазуучулар бул жөнүндө мындай дешет: «Окуу издеп тоо-тоолордон шаарды көздөй агылып түшүп жаткан батрак-кедейлердин балдары үчүн «Зарыгам» кыргыз жаштарынын жалпы ырына айланып кеткен» (К. Маликов). «Ошондой оюн-зоок кечесинде эң алды ушул «Зарыгам» деген ыр ырдалчу, аны укканда кишилер ырдаган баланы алкашчу: – О, үнүңдөн айланайын. Зарыккан тилегине жет, садага!» (Т. Сыдыкбеков). М. Элебаев совет бийлигинин тушунда кыргыз турмушунда кирип жаткан экономикалык-чарбалык, социалдык-саясий, маданий жаңылыктарды бийик добуш менен ырга салган. Калайык-калкка чакырык таштап, элди күрөшкө, жаны турмушка, прогресске үндөгөн. Акындын:

Жаштарыбыз жол тартышып алыска,
Эми чындап түштү белем жарышка.
Жатышпай тек,
Билим издеп,
Алып учуп,
Жүрөк дегдеп,
Бали, жаштар, шыбагаңдан калышпа!

Ушул («Биздин жаштар») сыяктуу толкунданган поэтикалык саптары учурунда тоолук жаштардын демине дем, шыгына шык кошуп, демилгелерине демөөр берген. Мукай Элебаевдин поэзиясы өз мезгилинде элдин саясий, маданий аң-сезимин көтөрүүдө, көркөм табитин тарбиялоодо белгилүү роль ойногон. Акындын айрым ырлары бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготкон жок. Бүгүнкү базар экономикасынын шартында, элибиз эгемендүүлүккө жетишип, кайрадан илим-билимдин жаңы бийиктигине, прогресске, цивилизацияга умтулуп жаткан кезде Мукайдын жогорудагы «Биздин жаштар!», «Техникага жөнөдүк», «Чамда», «Ким сулуу» деген өңдүү ырлары азыркы

учурдагы милдеттер, мүдөө-муктаждыктар менен үндөшүп, маани-мазмуну актуалдашып, кайра тирилип, жаңы өмүргө ээ болуп, мезгил менен үзөңгүлөш жашоодо.

30-жылдардын поэзиясынын фонунда М. Элебаевдин кыйла ырлары өзүнүн көркөмдүк деңгээли жана эстетикалык сапаты жагынан кадимкидей өзгөчөлөнүп турат. Мукай күнүмдүк саясатты, агымдын утурумдук актуалдуу маселелерин да көркөмдүктүн, кооздуктун жол-жоболоруна салып ырдоого такай аракет кылган. Кыргыз адабий илими Мукайдын кыргыз ырынын нормасын, анын ритмикалык-интонациялык курулушун, көркөмдүк каражаттарын жаңылоого кошкон новатордук салымын адилет белгилеген. Эмесе сынчы-адабиятчылардын сөз чеберлеринин М. Элебаевдин поэзиядагы жаңылыктарына кандайча баа беришкендигине көңүл буралы: «Айрым кыргыз акындары 20–30-жылдары фольклордук традициянын негизинде ыр жазып жаткан кезде, Мукай өзүнүн поэзиясында жаңыча бурулуш жасады. Анын аракеттери 30-жылдары кыргыз совет поэзиясында «эркин ыр» деп аталган жаңы ритмикалык түзүлүштүн калыптанышы үчүн чоң роль ойногон. Маяковскийдин таасирин Мукай кыргыз акындарынын ичинен биринчилерден болуп өздөштүрүүгө аракет кылган». (*К. Артыкбаев.*) «Мукай ыр түрүнө жаңылык киргизүүгө аракет кылган демилгечи акын болучу. Улуу Маяковскийдин формасына карай умтулган, ырды ораторлорчо түзүүгө киришкен арыштуу акын эле» (*А. Токомбаев.*)

Кезегинде М. Элебаевдин жараткан поэзиясынын өзгөчөлүгү ушундай болгон. Акындын мындай жаңыча жөрөлгөлөрүн белгилөө менен М. Элебаев кыргыз поэзиясында түбөлүктүү, өлбөс-өчпөс поэтикалык асыл нарктарды жаратып салган деген өңдүү көтөрүнкү бүтүм чыгаруу артыкбашыраак болуп калар эле. Акындын ырлары көбүнчө учурдагы саясат, партия, социализм, коммунизм, таптык күрөш, агымдагы жаңылыктар, күнүмдүк турмуштун өндүрүштүк-чарбалык жана маданий маселелери жөнүндө болуп, негизинен мезгилдин социалдык-практикалык муктаждыктарына кызмат кылган поэзия эле. Бүгүнкү күндө Мукайдын көп поэзиялык чыгармалары өзүнүн адабий-көркөмдүк жагын эскиртпесе да, идеялык тематикалык жагын эскиртип койду. Эмнеси болсо да Мукай өзүнүн поэзиясында жалпы алганда, заманындагы идеологиялык стандарттардын кучагынан чыга албагандыгы факт. Анан калса, кыйла ырларында эмоциялуулукка караганда рационалдуулук көбүрөөк

басымдуулук кылып тургансыйт. Мукай поэзиясында нукура акынга караганда агартуучуга, үгүтчүгө, моралистке көбүрөөк окшошуп турат. Анткен менен Мукайдын жараткан ырларынын басымдуу көпчүлүгү өз учурундагы поэзиянын алдынкы чеги катары, мезгилдин поэтикалык көркөм документи катары өзүнүн тарыхый-адабий маанисин жоготмок эмес. Жогоруда белгиленгендей, айрым ырлары азыркы учурдун муктаждыктары менен жаныча үн алышып, боёгун, маанисин оңдурбай, адабияттагы өмүр сапарын улап жатат.

Деген менен жашырбай ырасын айтканда, Мукай – акын, Мукай – прозаиктен кем калышкан эмес экен. Мукай баарыдан мурда прозаик-жазуучу. Анын табигый мекени, стихиясы – проза. Мукайдын бардык күчү ушул кара сөзгө чыккан. Көөнөрбөс, оной менен оңбой, эскирбес чыгармаларды ал кара сөздө жараткан. Мукай кара сөздүн акыны.

М. Элебаевдин калеминен «Узак жол», «Зарлык», «Төрт жолоочу», «Бороондуу күнү», «Алыскы тоодон», «Жолдо», «Сонку бир күн», «Малай артели» сыяктуу прозалык чыгармалар, «Тартыш» аттуу пьеса жаралган. Булардын ичинен өзүнүн көркөмдүк образдык сапат-касиети жагынан, жогоруда белгиленгендей, айрыкча «Бороондуу күнү» аңгемеси менен «Узак жол» романы аттын кашкасындай бөлүнүп турат. Бул эки чыгарма жөнүндө өзүнчө сөз кылуудан мурда Мукай Элебаевдин өмүрү жана чыгармачылыгынын дагы кеп боло элек жактарына токтолуп өтөлү.

30-жылдары Мукай көркөм котормо өнөрүнө да өзүнүн зор салымын кошкон. Жалпы окурмандар журту орус тилин өздөштүрө элек кезде ал А. С. Пушкиндин «Хандын өлгөн кызы менен жети баатыр жөнүндө», Лев Толстойдун «Ажымурат», Н. В. Гоголдун «Шинель» ж. б. у. с. бир катар атактуу чыгармаларды кыргыз тилине которуп, калайык калкка, адабий журтчулукка зор атуулдук кызмат өтөгөн. Мукай Элебаев кыргыздын көркөм котормо өнөрүнүн да башатында турат.

Мукай Элебаев кыргыздын «Саринжи-Бөкөй», «Кожожаш», «Эр Төштүк» сыяктуу эпосторун жаздыруу, жарыкка чыгаруу ишине да чоң салым кошкон.

Дегеле Мукай зилинде зирек жаралган, энеден тубаса туйгун туулган, ар кырлуу жөндөм-шыкка ээ, керек болсо универсал инсан болгон экен. Мукайда музыкалык жөндөм да болгон. Ал өзү созолонтуп, отургандарды тамшандырып мыкты ырдаган, обон чыгарган. Кыргыз жаштары, эл ырдаган

алгачкы хорлорду, революциялык обондорду ушу Мукай чыгарган экен. Мукайдын хорлору менен обондору учурунда бардык жерлерде ырдалган. Анда актёрдук талант да болгон. Кыргыздын биринчи пьесаларындагы бир катар ролдорду Мукай аткарган. «Куйручук» аттуу пьесада Айсулуу болуп, аялдын ролун ойногон ушул Мукай болгон. Түптөгү Монастырда окуп жүргөндө да кыздар жок болгондуктан бийкечтин ролун аткарып, драмалык ийримдин көркүн ачкан да Мукай болуптур. Комикалык, куудулдук шыкка да эгедер болгон. 20-жылдардын экинчи жарымында Бишкектин көчөлөрүндөгү театралдык кулактандырууларда «концертке жаш куудул Мукай Элебаев да катышат» деп бадырайта жазылып турчу эле деп замандаштары эскеришет. Ал чукугандай табылган сөздөрү, ойлоп чыгарган куудул аңгемелери менен олтургандардын боорун эзчү эле дешет. Бир үзүндү келтире кетели. Мисалы, Мукай элди минтип күлдүрчү экен: «Менин күчүмдү ушундан билгиле, кемпирдин чыйраткан шоонасын мамыга байлап, чирене тээп туруп тартканда тарс эле дей түшөт». «Жаныдан жайган жампаны тамдын үстүнөн күүлөнүп, секирип барып тепкенде былч этип тең бөлүнүп жатып калат». «Бир көмөч казан нанды бүт бойдон жеп, үстүнөн эки аяк жарманы ысык кезинде бастыра ичип алгандан кийин апам тамак бербей койсо деле ыйлап көргөн бала эмесмин» ж. б.

Мына ушундай көп кырдуу талантка эгедер кыргыз адабиятына бергенинен да, али берелеги көп, келечеги кең, чыгаан инсан бу дүйнөдө аз гана өмүр сүрүп, 1944-жылы Улуу Ата Мекендик согуштун майданында каза тапкан. Буга чейин ал 1930-жылы педтехникумду аяктаган соң «Кызыл Кыргызстан» гезитинин редакциясында, Кыргызмамбаста эмгектенип келген. Мына ушундай өмүрү кыска болгондугуна карабастан Мукай кыргыз профессионал адабиятынын жаралыш жана калыптаныш процессине зор эмгек синирип, анда реалисттик сөз өнөрүнүн жол-жоболорунун түптөлүшүнө бараандуу салым кошуп, көркөм дүйнөгө көрөсөндүү из калтырып кеткен. Анын мезгил сыноосунан өткөн чыгармалары, өрнөктүү өмүрү жаштарды адеп-ахлак жана көркөмдүк-эстетикалык жактан тарбиялоо ишине мындан ары да кызмат кыла берет.

Дагы бир белгилеп өтө турган нерсе, Мукай Элебаевдин өмүр тагдыры бала кездеги жетимчилик оор, кайгылуу турмуштан кутулгандан кийин деле татаал жана драмалуу болгон. Жазган мыкты чыгармалары үчүн учурунда макталган,

данкталган деле эмес. Тескерисинче, түз бетке айткан чынчыл сындары үчүн адабий чөйрөдө кодуланып, ар кандай көрүнөө жана көмүскө бут тосууларга дуушар болгондугун тарыхый-адабий документтер күбөлөйт. Мукайдын чыгармачылыгын изилдеген сынчы Салижан Жигитов мындай деп жазат: «Мукай көпчүлүк сын-макалаларында калемдештеринин чыгармаларындагы оркойгон кемчиликтерди тайманбай чукуп көрсөтө берген. Анын мындай бетке чабарлыгы сын жегендердин жаалын келтирип, жооп реакциясын туудурган. Ошон үчүн ал өзү да тунгуч китеби жарык көргөндөн катуу сындан өксү болгон эмес. Асыресе «Ыр жыйнагы» (1931), «Майданы» (1933), «Узак жолу» (1936) өз убагындагы рецензияларда жалпысынан тескери баа алган. Өз мезгили үчүн жакшы эле жазылган «Тартыш» пьесасы атайын талкууларда жараксыз деп табылган. «Бороондуу күнү» баштаган бир катар мыкты аңгемелери басма сөз бетинде дурус деп учкай белгилеп койгон жан заманында табылган эмес».

Бул аз келгенсип, материалдык кыйынчылыктар да Мукайдын белинен баскан. Жазуучу күндөлүктөрүндө, кээде тамеки түгүл гезит сатып алганга тыйын калбаганы, жумалап жалаң кара чай менен отуруп калганы, костюму менен аялынын жоолугун сатканы, квартиранын акысын, карыз алган акчаларын төлөй албай кыйналып жүргөнү сыяктуу кыйынчылыктар жөнүндө кайгырып, санааркап көп жазат. Жазуучунун дайыма тартыштыкта, муктаждыкта жашаганы жөн жерден эмес. Кичинесинен жетим болуп чонойгон Мукайдын башынан материалдык базасы болгон эмес. Экинчиден, ал өңгөлөрчө бапыратып көп жазып, пул таба албаган. Искусствонун парзын ыйык сактап, чыгармачылыкка өтө сараң карап, аз бирок саз жазган. Мына ошон үчүн калем акыны да аз тапкан. Биз Мукай социалисттик жыргал замандын бактылуу сүрөткери, мурдагы жетим, кийин таалайлуу жазуучу деген штамп сөздөргө ишенип көнүп калганбыз. Ошол «таалайлуу» жазуучу турмушта кантип жашаган, кантип жазган? Бул жагынан биздин калайык-журттун анча кабары жок. Мектеп окуучулары да ушу күнгө чейин өздөрүнүн сүйүктүү жазуучусунун жеке пенделик турмушу, инсандык тагдыры жөнүндө жарытып бирдеме билишпейт. Мукайдын учурда, жок дегенде бир кенен-кесир бут сунуп жата турган үйү болгон болсо кана! Жазуучунун өзүнүн сөзүнө кулак төшөп көрөлүчү: «Жети жылдан бери чүрүшкөн бир комнатта турам. Кабинетим

да, тамак ичер үйүм да, кухням да, жатар үйүм да – баары биригип келип жалгыз бир тар комната. Галошту да ушул үйгө чечебиз. Иштегенде көбүнчө үй-бүлөмдү: «Бир жакка барып убакыт өткөрүп келгиле» – деп айдап жиберем. Алар мен жазып болгон мезгилде гана келишет. Эгер кошунам тарабынан тынчтык болсо, ушул жалгыз комнатага да ыраазы болор элем. Жалпы ход бир. Кошунам менен эшигим маңдай-тескей. Мунун эшигинин ачылып-жабылышы ошончолук катуу – эшикти жапканда кулак тундуруп, биздин үйдүн ичи кошо солкулдап кетет. Же күндүз же түндө бир тынчтык бербейт. Жазуу, иш кылуу мындай турсун, кээде каным кайнап, ушул өзүм турган үйдөн безип, ар кайда басып жүрүп, күн өткөрүп келем. Ушул шартка капаланып, үй-ичим бир жагынан кулагымды жейт. Өтө зарыл болгон иштериме журттун баары жатканда гана бир мүмкүндүк бар. (Атактуу «Узак жол» ушул бөлмөдө жазылган. – Б. С.) Аттиң дүйнө, эки комната үйгө жетсем эмне кылбас элем! 8-ноябрь, 1937-жыл». (Жазуучунун күндөлүгүнөн.) Мына ушинтип, 31-жылдан 37-жылга чейин эч ким көңүл бурган да эмес экен, анын чыгармачылыгына шарт түзүүгө эч ким камкордук көрбөгөн. М. Элебаевдин кандай шартта жашап жазып жаткандыгы менен өкмөттүн да, жазуучулар союзунун да жумушу болбоптур. Күч-кайраты толуп, билек түрүп, күн-түн шымаланып жемиштүү иштей турган учурунда Мукай чыгармачыл адам үчүн өйдөкүдөй киши чыдагыс тозоку шартта жашаган. Анан ушундай кыйынчылыктарда өзүнөн өзү уйпаланып жок болуп кетпей, кайра кыска мөөнөттө өзүн жазуучу кылып жаратып, «Бороондуу күнү», «Узак жолдой» классиканы жаратып таштап кеткенин көр. Катаал сыноолорду пилче чыдап көтөрүп, оорчулукка кайышып туруштук берип, тагдыр туш кылган кыйынчылыктарда күрөшүп-тирешип отуруп жазган Мукайдын өжөрлүгүнө, көктүгүнө, рухунун күчүнө, жасаган чыгармачылык эрдигине таазим!

«УЗАК ЖОЛ» ЖАНА АНЫН КӨРКӨМ ДҮЙНӨСҮ

«Узак жолго» келгенде бул чыгарма кыргыз адабиятынын мактанычы, улуттук прозанын уюган алтыны деп тартынбай түз айтабыз. Көркөм келбети, эстетикалык жасалгасы, боёкторунун, образдык «оюу-чийүүлөрүнүн» кооздугу жагынан 30-жылдарды мындай кой, азыркы күндүн адабиятынан да «Узак жол» өңдүү чыгармалар сейрек кездешет. Мукай «Узак

жолунда» сөз менен келиштирип сүрөт тарта билген чебер сүрөтчү экенин айгинелей алган. Бу жарыкчылыкта кыргыз эли жашап турганда 1916-жылдагы кандуу трагедия эч качан унутулбайт. Ал эми улуттун башына түшкөн бул кандуу алаамат менен байланышкан «Узак жол» эч убакта маанисин жоготкон эмес. 1916-жыл менен байланыштуу болгону үчүн гана эмес, ошол тарыхка байланыштуу болгон каргашалуу күндөрдү көркөм өнөрдүн тили менен көркүнө чыгара сүйлөп тургандыгы үчүн.

«Узак жолдун» жазылышы менен 30-жылдарда кыргыз адабиятына олуттуу жаңылыктар кирген. Мукай бул алгачкы романы менен улуттук прозаны капыстан профессионалдык деңгээлге көтөрүп таштаган. «Узак жолу» кыргыз адабиятына баяндоонун реалисттик каадасын, кыскалыкты, лаконизмди, речтик мүнөздөмөнүн, социалдык портреттин өнөрүн, адабий мүнөздүн реалисттик чындыгын алып келген. «Узак жолдо» айрыкча, көркөм деталдын эстетикалык мүмкүнчүлүгү жакшы ачылган. Чынында эле, кара сөздө көркөм деталдын ролу абдан чоң. Бекеринен деталды искусствонун миниатюралык модели деп айтышпайт. «Узак жолдун» маани-мазмуну бир-бирине чиркелишкен көркөм деталдарга, эпизоддорго чөгөрүлгөн. Деталь романда сюжеттик структуранын чордонун ээлеп турат. Деталь бул жерде стихиялуу пайдаланылган майда-барат түрүндө эмес, образдык жалпылоо, кенири социалдык картинаны түзүү мүдөөсүн көздөгөн, аң-сезимдүү түрдө атайын колдонулган эстетикалык ыкма, сюжеттик композициялык принцип катары, көркөм система катары жашап турат. Ал эми романдагы баяндоонун чеберлиги, табигыйлыгы, каармандардын жүрүм-турумуна, сюжеттик окуялардын жүрүшүнө автордук копол кийлигишүүнүн, автордук эркти осол тануулоонун, куру акыл айтуунун көрүнбөгөндүгү – жазуучунун ийгилиги. «Узак жолдун» эстетикасынын өзгөчөлүктөрү ушундай. «Узак жол» чынында эле Мукайдын чыгармачылык эрдиги. Сөз өнөрүнүн балалык мезгилинде чоң адабияттын бийиктигин көздөй жасалган секирик. Калемгер адам кыргыз адабиятында «Узак жол» аркылуу алгач жолу идеолог, моралист, публицист катары эмес, эң биринчи иретте сүрөтчү катары көрүнгөн. Адабий тарыхтын тажрыйбасы айтып турат, көркөм чыгарманын окурмандар аудиториясы менен болгон алака-катышы кээде абдан татаал, оомалуу-төкмөлүү, драмалуу келет, жазуучу жаза койду,

окурман окуй койду дегендей эмес. Чыгарманын бактылуу же бактысыз тагдыры көп учурда коомдун тарыхый өнүгүү деңгээлине, мезгилдин эстетикалык керектөөсүнүн мүнөзүнө, окурмандар журтунун көркөм табитинин, аң-сезим, рухий жактан өнүгүшүнүн даражасына багынычтуу болот. Эгерим окурман журттун рухий ал-акыбалы жана адабий чыгарманы кабылдоо маданияты жетилбеген болсо, анда олуттуу жазылган терең көркөм дөөлөттүн ички адеп-ахлактык, эстетикалык казынасы ачылбастан, өздөштүрүлбөстөн кала берет. Мындай учурда чыгарма «ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар» болуп узак мезгилге чейин багы ачылбай жата бериши мүмкүн. «Узак жол» жазылып бүтүп басмадан чыгарууга даяр болгондо, анын мындай баа алгандыгына көңүл буралы. 1935-жылы кыргыз адабият басма ишинин башкы башкармасынын саясий редактору романдын даяр кол жазмасына төмөндөгүдөй корутунду жасайт:

«Бул романда башкы геройдун саясий стремлениясы, байларга аз да болсо саясы каяшасы болуу керек эле. Бул өтө жашык, окуган пролетариаттардын тап сезимин козгоо, окуган кишини кызыктыруу жок. Кооздугу жок. Кыргыздын тилин аз билет. Мына ушуларды белгилөө менен бирге бул романды Кыргызстандын жазуучулар союзуна дагы бир сындап чыгуунуздарды сурап сиздерге жибердим». Мына ушинтип, 30-жылдарда кучак жайып тосуп ала турган жанычыл чыгарма адегенде эле терс кабыл алынып, түшүнбөстүккө дуушар болгон. Ушундан улам К. Маркстын «Эгерде искусстводон рахат алгын келсе, анда өзүн да көркөмдүк жактан билимдүү адам болушун керек» деген сөзү эске түшөт. Тилекке каршы, 30-жылдарда кыргыз чөйрөсү андай көркөмдүк жактан билимдүү деңгээлге көтөрүлө элек эле. А «Узак жол» болсо, окурмандардан белгилүү бир маданий-эстетикалык даярдыкты, окурмандык маданиятты талап кылган чыгарма болгон. Жогоруда айтылгандай, «Узак жолдун» адабий техникасы бөлөк. Ал жөнөкөй көзгө көрүнбөйт. Чыгарманын эч кандай деле көмүскө сыры жок, барлыгына түшүнүктүү жөнөкөй эле баян сыяктанат. А түгүл кыйла жерлеринде майдаланып узарып кеткендей да көрүнүп кетет. Баарынан да романда баягы эпостогудай эр сайыштар, же ойкуп-кайкыган кызыктырмалуу сюжет, жомоктогудай күтүүсүз чукул бурулуштар, сыйкырдуу өзгөрүүлөр, куюлушкан макал-ылакаптар, чубурган фразеологизмдер, акылдуу корутундулар көрүнбөйт. Кызыл-тазыл декорация жок. «Узак

жол» – бир жаш өспүрүм баланын өз башынан өткөндөрүн терип-тепчий, майдалап айтып берген жупуну сыяктуу эле аңгеме дүкөнү. Бирок ошол аңгеме дүкөн, ошол тарых буга чейин көнүмүш болбогон башкача почерк, бөлөкчө образдык каражат-ыкмалар, европалык типтеги адабияттын жол-жоболорун карманып ишке ашырылган. Сюжеттин, композициясынын курулушу, көркөм мүнөздөрдүн сомдолушу да башка. «Узак жол» өзү, мындай алганда, улуттук тарыхтагы улуу трагедияга айланып турат. Бирок Мукай бул алааматтуу тарыхтын жүрөктү титиреткен драмасын масштабдуу кандуу кагылыш-кармаштар, чоң конфликттер, ири окуялар аркылуу эмес, майда-майда турмуштук кертимдер, кичинекей көркөм «микроэлементтер», жеке пенде тагдырлары аркылуу тартып таштаган. Бул чыгарма баягыдай окуя кубалап окушту көтөрбөйт. «Узак жол» өзүнө карата салмактуу, чыдамдуу мамилени, үнүлүп ойлонууну, окуунун жай темпин, керек болсо башынан түшүп кайра окууну талап кылат. «Узак жолдон» рахат алыш үчүн текстке «кооздуктун закондорунун» көзү менен карай билүү, чыгарманын эстетикалык сапатына, «техникасына» баа берип окуй билүү жөндөмдүүлүгү керек.

«Узак жолдун» көзгө дароо урунган артыкчылыктарынын бири – жогоруда айтылгандай автордун сөз менен кашкайта сүрөт тарта билгендиги. Көрүнүштү, кырдаалды же бир учурду сүрөттөйбү, же кишинин кебете-кешпирин, жорук-жосунун мүнөздөйбү, аба-ырайын, жаратылышты жазабы, Мукайдын баянын окуганда кадимки кыл калем ээси сүрөтчүнүн сүрөтүн же кино тасманы көрүп жаткандай болосун. Кадимкидей тирүү сүрөт көз алдына келе түшөт.

Далил үчүн үч-төрт мүнөздүү мисал келтирип көрөлү. Төмөнкү үзүндүлөргө көңүл буралы:

«Бир аздан кийин ай көтөрүлдү. Терезеден тийген айдын шооласы үйдүн ичин жаркыратып жиберди. Тыш тыптынч, үйдүн жанында, жайдак короодогу уйлар эбак жуушап калган; бери четте, арткы буттарын иретсиз керип жиберип, эринип, дардайган бир күрөң уй жатат. Ушул кезде дүйнөдө шырт эткен шыбыш өчүп, Василийдин деңиздеги аралдай жалгыз үйү, толкунсуз көлдө токтогон кемедей каалгып, мемиреп турду».

«Жаттык. Төрдө жаткан бирөө бат эле корулдап уйкуга кетти. Тышта кутурган бороон карды челип, ыргытып турат. Жел бардык күчүн жыйнап келип урганда, жаман үзүк делпилдеп, үйдүн жыгачтары кычырагандай болот, ирегеде

чийдин жыртыгынан эрегишкендей борошо кирип, айдап алган карды коломтого чейин буркуратып таштап турат».

«Мынабу топту аралап, эки ийиндеги пагондорун жаркылдатып, шапкасын чыккыта кийип, чочконун кылындай тикийген катуу, сүрдүү мурутун чыйратып, элди чүйлүсү менен карап, көк шиберди уйпалап, тынбай ары-бери басып турган ачуулуу, тыгырчык, семиз неме – пристав».

«Барсам Бейшемби төшөктө жаткан экен. Жанында көп какырып ботала болгон бир чылапчын жатат. Жамачылуу, кызыл чепкенин ай карасынан жаап салыптыр. Аттын чыласында жатып, сарала болгон бир тутам, ным шакелди түтөтүп коюп, күлгө бир быр эттире чимкирип, мурдун тартып, бышактап ыйлап очоктун жанында женем олтурат. Бирдемеге түшүнбөй жаткандай, карап коюп, мунайым тартып Жумабек отурат.

Отто баятан бери быкшып жаткан шакелдин бир убакта дүр этип жанып кеткен жарыгы менен тактанын алдынан таруудай көзүн жалдыратып, жөргөлөп бараткан бир чычкан көрүнө түштү!»

Бул сөздөн бүткөн сүрөттөөлөргө атайы түшүндүрмө, чечмелөө жазып отуруштун кажаты жоктур. Көз алдында жандуу сүрөт, тирүү элес, таамай тартылган кебете, «кармалап көрсө» боло тургандай образдар. Жазуучунун калеми кудум фотообъектив сыяктуу көрүнүштү өз калыбында чап кармаган. Бул сүрөттөрдүн мааниси, көрүнүш жагдайы элестүү, даана берип жаткандыгы менен эле чектелбейт. Алардын тулкусунда идеялык-образдык маани-маңыз чөгүп жатат. Василий байдын айлуу түндө толкусуз токтогон кемедей мемиреген үйүнүн ары ичинде, оозгу бөлмөдө мышык, тоок, казга аралашып, жалаң таардын үстүндө бүрүшүп жаткан жетим баланы биз окурмандар көрүп турабыз. Короодо буттарын иретсиз керип жиберип, эринип, дардайып жаткан күрөң уй, байманасы ташып, байлыкка ысуулаган Василий менен кандайдыр ассоциация түзүп турат. Тыштагы мемиреген идиллия жана иктеги киши ордуна саналбай айбанаттарга аралашып жаткан жетимдин абалы өз ара контраст түзүп, пейзаждын ары жагынан драматизмдин илеби уруп турат. Ал эми экинчи үзүндү-мисалдагы чийдин жыртыгынан кирип турган кар тозону ансыз да жаман алачыкта ач-жылаңач отурган бечара үй-бүлөнүн абалынын трагизмин ого бетер күчтүүрөөк сездирип, жүрөгүндү сыздатып жиберет.

А мынабу приставдын портретинин ары жагында өзүнчө чоң подтекст бугуп жатат. Ал подтекст жергиликтүү бийлик, мансап ээлеринин жүрүм-турумун көргөзгөн көркөм сүрөттөөнүн контекстинде өзгөчө ачык сезилип турат. Таянган тоосу бийик, бийликке чиренген, карапайым сабатсыз элди тенине албай караган, колдон келсе ушуларды кырып таштаса деп ичинен кыжынган, жергиликтүү букаранын төбөсүнө каалаганындай камчы ойноткон, оңой оокатка семирген орус колонизаторун даана көрүп турасын. Элди чүйлүсү менен караган кебетесинен анын ички рухий түркөйлүгү, тоолуктарга өйдөсүнө караган шовинисттик психологиясы да туюлуп турат. Анын чочконун кылындай тикийген муруту бизде жагымсыз сезимди пайда кылат. Кыскасы, приставдын сүрөтү жайынча гана тышкы кебете-кепширдин сүрөтү эмес, ал белгилүү даражада адамдын ички дүйнөсүн, мүнөзүн да элестетип берген рухий-психологиялык сүрөттүн денгээлине чейин көтөрүлгөн. Приставдын бул сүрөтү бизде, окурманда активдүү реакцияны, жандуу ой-толгоолорду жаратат.

Ал эми төртүнчү мисалда Мукай – сүрөтчү, көрүнүп тургандай, ичине укмуштуу сүрөттөрдү батырган сыйымдуу штрих-деталдар менен иштеп, кичинекей төрт-беш сүйлөмдүн алкагында гана Кытай жерине тентип барган кыргыз качкынынын үй-бүлөсүнүн трагедиялуу, айласыз абалын алаканга салгандай айкын элестетип койгон.

Мына ушундай ичине белгилүү бир маани-мазмунду камтыган образдуулукка, көркөм сүрөттөргө, көрөсөндүү боёкторго ширелген баяндоо «Узак жол» романынын көркөм тулкусуна негизинен мүнөздүү десек жаңылышпайбыз.

Чыгармада көпөс Василийге жазуучу атайылап кара боёкту сүртүп жамандабайт деле. Бирок кыйыр сүрөттөөлөр аркылуу же жетим баланын абалын акырын баяндап жатып эле Василийдин ким экендигин кыйытып билдирип коёт. Василийдин оокатын кылып, уюн кайтарып жүргөн жетим малайдын кейпи мына бул: «Эзелтен жуулуп көрбөгөн адыраган, тегирич шымым дал-дал бөлүнүп кири муздай колдоюп, такымымды кызартып өйкөп жүрөт. Боз көйнөгүмдүн этекжеңи бөлүнүп, туш-тушка самсаалап кеткенинен, кай бир мүмкүн болгон айрыктардын учун бир-бирине түйүштүрүп алгамын». Колунда баары бар туруп үйүндө жүргөн, ушундай жан ачырлык абалда кыйналып турган бечара жетимге Василий кийим-кече жагынан түк каралашып койбойт, боор

оорубайт, аябайт. Кайра балапанды жоруга алдырасың деп курган жетимди аялы кулактан толгоп уруп жатса унчукпай карап турат. Мына ушундан эле Василийдин таш боордугу, адамгерчилигинин, кишичилигинин жоктугу, катуулугу, көрүнүп турат.

20–30-жылдардагы чыгармалардын көпчүлүгүндө терс каармандар адат катары дароо эле тескери эпитеттер менен сүрөттөлүп, кара боёк менен шыбалып калчу эле. «Узак жолдо» жазуучунун сүрөттөө ыкмасы бөлөкчө. М. Элебаев каармандарга өз атынан түздөн-түз мүнөздөмө берүүдөн мүмкүн болушунча качат. Автор кейипкерлердин айлана-чөйрөгө, кишилерге болгон мамилесин, жорук-жосунун, адат-көнүмүштөрүн, жүрүм-турумун, сүйлөө манерасын объективдүү сүрөттөө аркылуу алардын мүнөзүн, рухий түрпөтүн ачууну артык көрөт. Мына ушундай ыкма менен жазуучу романда Чоңкол, Бала Курман, Мамирмазин, Ыбыке сыяктуу сол каармандардын образын элестүү ачууга жетишкен. Кейипкерлердин образын ачуу үчүн жазуучу алардын өздөрүнө таандык речтик өзгөчөлүгүн ыкчылдык менен пайдаланат. «Кенсалар жасоолу», Кызыл чок бала Курмандын речи өзүнүн социалдык статусуна жана мүнөзүнө жараша дайыма өкүм, чорт, кескин, буйрукчул, чукул: «– Анында биздин жумуш жок, жеткир деген сон жеткиресин», «– Бол тез!», «Ким бар үйдө?» «– Бүгүн үйүңдү Ийри-Сууга көчүрүп барып тик!» «Ат керекпи!?» – деп кекээр сөзү менен эки бөйрөгүн таянып кайкайып тура калды. «Сени кысталак шашпа!» ж. б. Бала Курман чыгарманын бир кичинекей бөлүгүнөн гана, эки-үч чакан эпизоддо эле көрүнөт. Киши менен түк эсептешпеген, ички дүйнөсү түркөй, ашкан наадан, колонизаторлук бийликке итче берилип кызмат кылып, өз элине каршы иштеп жатканын түшүнбөгөн наадан образын кашкайтып берет.

«Узак жолдо» речь ооздон чыккан кеп, көп учурда каарманды психологиялык жактан мүнөздөөнүн куралы, персонаждын ички ал-абалынын, санаркоолорунун көрсөткүчү катары кызмат аткарат.

Төмөнкү эпизодду окуп көрөлү:

Эне-атасынын эбак өлгөнү менен иши жок. Бекдайыр байкуш, берегинде көз жашын көлдөтүп, кардына бирдеме сурап олтурат. Эң кичүүбүз ушул. Мындан башкабыз аз да болсо, бирдемеге түшүнүп олтурган сыяктуубуз.

Жанымжан жеңебиздин (Бейшембинин зайыбы) кыялы башынан ошондой эле:

– Ыйлаба, көзүң аккыр! Утур эле сага берип отургандай мында толуп туруптурбу? – деп оттун табына кызып турган кычкач менен Бекдайырды шыйрактан ары салып калды. Ал чоочуган бойдон аткып, бутун тартып алып чаң этип, ачуу дабыш менен бакырып жиберди.

– Алда каран күн ай, Каныша (*жетимдин апасы – С. Б.*) өзү өлбөй эле, мени тирүүлөй бир бейпайга салып кеткен турбайбы кокуй! – деп кейип Жанымжанга карады Бурмаке.

– Ыгы жок киришпей отургулачы ары! Булардын ата-энесин мен карызыма бердим беле? – деп, Жанымжан суук жүзү менен кайра атырылды.

Ансыз ичи бышып, тура албаган, ушундай эле чыр-чатакты күтүп тургандай эзелтен кайгы менен үйүр Элебес бир жагынан илип алып:

– Каран күн ай, катыгүн ай... – деп ого бетер ырбатып жүрүп кетти».

Бир аз талдап көрөлү. Бул эпизоддогу сүйлөнгөн сөздөр абдан күчтүү, экспрессивдүү чыккан. Кыска жана сыйымдуу. Психологиялык чоң жүктү аркалап турат. Жанымжандын сөздөрүнүн алдын сызып, жакшылап карайлы. Жанымжан Мукайдын атасы Элебайдын агасы – Элебестин келини. Элебайдын Мукай баш болгон ач-жыланач алты жетими Элебестин үйүндө ушул Жанымжандын колун карап турушат. Жанымжандын да өзүнүн үч жаш баласы бар. Кендирди кескен жокчулукта «апалап» ыйлаган өз балдарынын жана жарданып тегеректеп турган кызыл чиедей жетимдердин ортосунда керээли кечке түйшүккө белчесинен батып жаны тынбаган Жанымжандын нерви чегине жете чыналган. Эмнеси болсо да ал жетимдер үчүн бөлөк киши, каны башка, чоочун бирөөнүн кулуну. Кайнатасынан, кайненесинен, күйөөсүнөн уялганынан гана Элебайдын ырысы жокторуна айла жок чыдап жүргөн жан. Алты жетимди чубуртуп үстүлөрүнө киргизип алгандары үчүн Элебес менен Бурмакени да ичинен жактыра бербейт. Ынгайы келгенде Жанымжан эмелекичилеп чарт жарылды.

«Ыйлаба, көзүң аккыр!» – деп ысык кычкачты ала койгону жана Бурмакеге берген жообу Жанымжандын ичине мелт-калт толуп тышка чыга албай турган ички бугун, чыналган нервин, туттуккан психологиялык ал-абалын, ары жактагы ниетин ташка тамга баскандай таамай жеткирип таштады. Жазуучунун дал бутанын өзүнө тие турган сөздөрдү тандап ишке чеккендигинин натыйжасында, Жанымжан үч жагынан

антарылып жатып калды. Ал эми Бурмаке менен Элебестин жогорку сөздөрү ансыз да итке минген жокчулук турмушка зээндери кейип турган, бир жагынан жетимди аяп, же ага ачык болушуп кете албай, бир жагынан оокат кылдырып аткан келинине бирдеме деп тике айта албай, эки ортодо кыйналган кайнене менен кайнатанын психологиялык бушайманын таасын көрсөтүп турбайбы.

Каармандардын речинин психологиялуулугу «Узак жолдун» көркөмдүк артыкчылыктарынын бири. Бул жагынан айрыкча Бурмаке байбиченин речи бөтөнчөлөнүп турат. Байбиченин речи анын ички рухий-психологиялык болмушунун күзгүсү өңдүү. Айласыздан жаш Мукайды оруска малайлыкка жөнөтүп жатышканда Бурмаке басып келип мындай дейт: «— Эми жакшы жүр, ушинтип оокат кылбасак анан өзүң үйдү көрүп турбайсыңбы». Бир боор атасынан жаны эле айрылганы аз келгенсип, эми чоочун оруска малайлыкка амалсыз жөнөп жаткан жаш баланын ички абалына түшүнүп, бул үчүн айыптуудай сезип, жетимге атайылап көңүл буруп, ага дем бере сүйлөгөнү Бурмаке кемпирдин психологиялык сергектигин айгинелейт. Бурмакенин речи дайыма табигый. Китептин бетинен адабий каарман эмес эле, кыргыздын турмуштагы кадимки тирүү кемпири сүйлөп жаткандай сезилет. Бурмаке катардагы жөнөкөй, карапайым кемпир. Бирок аябай кенен, адамгерчиликтүү, боорукер, ичинде кылдай арамзалыгы жок айкөл байбиче. Жашоонун ой-чуңкурун, азап-тозогун көрүп, турмушка түшүнүп, керек болсо ага баш ийип, адамдарга байкап, аярлап мамиле жасаган, алды-артын ойлоп акыл менен жүрүп турган, жан дүйнөсү сергек кемпир. Бир чети сентименталдуу, экинчи жагынан кайраттуу да. Учуроу келгенде ичинен таштай түйүлүп, кыйындыкка каргышып тикесинен тик тура калат. Капыстан көзгө басар жалгыз уюнан, атынан айрылып, мөгдөп турушкан күйөөсү менен уулуна: «Эми кайгырды не, кайгырбады не, карыптардын кайгысына карай турган заманбы, мөгдөбөй башыңарды көтөргүлө», — деп кайрат берет. Бурмаке кудум жөжөлөрүн канатынын алдына калкалаган тооктой топ жетимдин үстүнө үйрүлүп түшүп, колунан келгендин баарын иштейт, мээримин төгөт, акыркы күч-кубаты түгөнүп бүткөнчө үй-бүлөсүнө, Элебайдын чүрпөлөрүнө энелик ак кызматын кылат. Акыры байкуш кемпир жакшылык көрбөй, тууган жерден топурак буюрбай, кытайда каза таап, бөтөн жерде дөмпөйүп, мүрзөсү калат. Мына ушинтип, кыргыздын бир

элеттик күнөөсүз, айыпсыз кара кемпири аягында күтүүсүздөн чыккан 1916-жылкы өрттүү алааматтын бөөдө курманы болуп, тагдыры трагедиялуу аяктайт.

Бурмаке кемпирдин образы аянычтуу сезимди пайда кылса да, зилинде, өзүнүн өзөгүндө жасалмасы жок адамдык аруу сезимдерди, элдик таза адеп-ахлакты, кайрымдуулукту, боорукерликти, сергек жан дүйнөнү, гуманизмди алып жүргөн, чыгарманын ички масштабын кенитип, мазмундук байлыгын арттырып турган орошон образдардын бири. Бурмакенин образынын маани-маңызы ушунда.

«Узак жолдун» көркөмдүк-образдык сомдолушунун дагы бир орчундуу артыкчылыгына токтоло өтөлү. Сөз башында бул романында Мукай башка калемгерлерден айырмаланып көркөм деталь эпизод, миниатюралык көркөм сүрөттөр, баяндар менен иштөөнү туруктуу адабий ыкма, сүрөттөөнүн принциби катары тутунгандыгы айтылган эле. Мындай ыкма «Узак жолдо» иш жүзүндө жакшы натыйжаны берген. Бир мүнөздүү мисал келтирели:

«Замбирек күрсүлдөп жана бир-эки жолу атылды. Жаңкыдан жакын. Эл чуркурай түштү!..»

Эл кара талашып алактап кетип баратып, бир кезде Музарттын күркүрөгүнөн тайгак суусуна көч-мөчү менен, бешиктүү катын бешиги менен камалыша чуркурап барып, чогуу бойдон бир күрүлдөп кирди дейсиң — эми мындагы кыргынды сураба! Чуркураган сансыз үндөр адамдыкы экенин, айбандыкы экенин айрып болбойт. Бир жерде жүктүү мал агып бараткан, бир жерде элчеги чубалып, бешиктүү катын агып келе жаткан, бир жерде өлүп, суунун четине тырайып чыгып калган, бир жерде көмөлөнүп сууга кетип бараткан баласына чаркырап түшө калып жаткан, бир жерде селейген өлүгүнүн жанында боздоп турган... Эми кайсы бирин айталы!»

Айталы дегенибиз, 1916-жылдагы калктын башына түшкөн кандуу кыяматты жазуучу жоолашкан эки тараптын кырчылдашкан кагылыш-кармаштарын, ири масштабдагы сюжеттерди жана конфликттерди, чоң, чоң массалык окуялардын кенири панорамасын чагылдыруу аркылуу да көрсөтүшү мүмкүн эле (мисалы, «Ажал ордуна», «Кандуу жылдардын» мисалындагыдай). Бирок тамчыдан күн көрүнөт дегендей, Мукай «Узак жолунда» масштабдуу тарыхый ири окуянын кебетесин кичинекей микрокартина аркылуу да тасырайта көрсөтүп коюуга болорлугун эң жакшы далилдеген.

М. Элебаев 1916-жылдагы Үркүндүн үрөйдү учурган трагедиялуу жүзүн, падышалык колонизаторлордун кыйынчылыгынын натыйжасын Кытайга качкан элдин Музарттын дайрасын кечкендеги кыямат-кайымын элестеткен беш-алты кичине штрих, деталдар менен гана көз алдыга алып келип койду. Ичине жүрөк түшүргөн чоң алааматты батырган бул беш-алты сүйлөмдү окугандан кийин окурман үчүн 1916-жыл жөнүндө мындан ары сөздү узартып, дагы жобурап отуруштун кажети жоктой. Бир үзүм сүрөт бардыгын түшүнүктүү кылгансыйт.

Кыскасын айтканда, «Узак жолдо» Мукай Элебаев чыгарманын башынан аягына чейин биздин көз алдыбызга жогорудагыдай ичине «кунду» батырган көркөм «тамчылардын» тизмегин тартат. Ошол көркөм микродүйнөлөрдүн жыш катарынан акыры бүтүндөй элдин тагдыры көрүнөт. Кичине нерсе аркылуу чоң дүйнөнү көрсөтө билүү өнөрү, муну көркөм чагылтуунун принциби катары чыгармачылык практикада жүзөгө ашыруу ошо 30-жылдардагы кыргыз адабиятында өзүнчө зор эстетикалык жаңылык, Мукайдын сүрөтчүлүк ачылышы болгон.

Андай тилим-тилим аңгемелердин тулкусунан «кунду» көрсөткөн тизилген көркөм «тамчы-мончоктордун», «шуру-деталдардын» «көзөнөгүн» чыгарманын башкы каарманы – жетим Мукайдын «тагдыр жиби» көзөп өтөт. Сюжет башынан аягына чейин Мукайдын өмүр жолуна тепчилип, бир өзөккө байланып, бир бүтүндүктү түзүп турат. Ошол тиешелүү деталь эпизоддордун, кертим-кертим баяндардын чиркелишкен тизмегинен биз Бурмаке сыяктуу жан дүйнөсү сергек, акылы тетик, ой жүгүртө билген, кенедейинен кендирди кескен жокчулукка кирептер болуп, не бир жан чыдагыс азап-тозокторду башынан өткөрүп, турмуштун аяздуу бороонунда телчиккен, кыйынчылыкта уйпаланып жок болуп кетпей, жаш болсо да тагдырдын соккуларына, адилетсиздикке, ажалга, өлүмгө өжөрлөнө каршы туруп, алыста калган Ата журтун медресе тутуп, жакшылыктан үмүт үзбөй өмүр үчүн, өз келечеги үчүн, азаттык, бакыт үчүн күрөшүп, акыры жеңүүчү болуп чыккан руху күчтүү кыргыз өспүрүмдөрүнүн образын көрөбүз.

«Узак жол» – күчтүү, багынбас рухтун, өчпөгөн үмүттүн, жашоо үчүн, эркиндик үчүн өжөр күрөштүн чыгармасы. «Узак жол» өз ара мамилелерде адамгерчиликтүү, гумандуу болуунун зарылдыгынын, жокчулуктун, уруштун, адамдын коомдун табиятына каршы каргаша экендигин чырылдап айтып

турган чыгарма. Мукайдын «Узак жолу» – адилетсиздикке, тенсиздикке, зордукка, адамды кор кылган жакырчылыкка каршы бунт. «Узак жол» – ылайым баланы ата-энеден айырбасын, бала менен ата-эне дайыма бир болсун, Ата журтта тынчтык болсун, кудай тууган жерден ажыратпасын, ар дайым Ала-Тоо болсун, ар дайым Ала-Тоодо токчулук болсун деп үн салып турган чыгарма.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Бала Мукайды кандай турмуштук жагдайлар курчуткан?
2. М. Элебаевдин инсан жана талант катары көп кырдуулугу эмнеден көрүнөт?
3. Мукай кандай окуган жана эмгектенген?
4. Жазуучунун чыгармачылыкка жасаган принциптүү мамилесин эмнелер далилдейт?
5. «Узак жол» романынын кыргыз адабиятына алып келген жанылыгы эмнеде?
6. «Узак жолдогу» Мукайдын жазуучулук чеберчилигин мисалдар аркылуу ыраста.
7. «Узак жол» романы окурмандарга кандай идеялык, руханий дөөлөттөрдү таалимдеп турат?

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ (Балка)

(1904–1988)

Кыргыз эл акыны, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, кыргыз жазма профессионал адабиятынын негиз салуучуларынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Аалы Токомбаев 1904-жылы азыркы Чүй областынын Кемин районуна караштуу Чоң-Кемин айлында кедей адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Аалынын энеси Уулбала кыргыздын элдик оозеки чыгармаларын, айрыкча жомокту, кошок армандарды өтө жакшы билген жана айта билген, сөзмөр адам болгон. Аалынын алгачкы адабий шыгынын ойгонушуна энесинин айтып берген нечен түркүн сюжеттеги жомоктору таасирин тийгизбей койгон эмес. Бул туурасында акын өзү дагы «Автобиографиялык фрагментинде» (*Аалы Токомбаев. Чыгармалар, 1-том, Фрунзе, 1958-жыл. Мындан кийинки шилтемелер да ушул томдон алынат*) төмөндөгүдөй деп эскерген: «Кычыраган кыштын узун, суук түндөрүндө балдардын ортосуна отуруп алып, жайбаракат гана ушул сыяктуу эчен түркүн кошок, эчен түркүн укмуш жомокторду айтуучу. Табышмак, жаңылмачтарды, кыз оюндарда ырдала турган элдик ырларды атайын жаттаар эле». Ал эми атасы жөнүндө ушул эле фрагментте: «Тескерисинче, атамдын оозунан эч кандай жомок, ыр уккан эмесмин», – деп эскерген акын. Токомбай кайраттуу, өзүнүн айткан сөзүнөн кайра тартпаган, убадага бекем, көк адам болгон. Ал колунда жок кедей болсо да, тирүү кезинде балдарын окутуп, кат таанытууга көп аракеттер жасаган. Бирок анын аракети күткөн үмүтүн актаган эмес. Колунда болгонун берип, эки кыш чала сабат молдодон окутканы менен баары бир Аалы кат тааныбаган бойдон кала берген.

1916-жылдагы элдик боштондук кыймылында Аалы да үй-бүлөсү менен Кытай жерине качып барган. Ал жердеги ачарчылык, качкындардын арасындагы жайылган келте оорусу качкындардын көбүн кыргынга учураткан. Мына ошол кыргында Аалынын беш бир тууганы каза тапкан. Эл менен кошо Аалы ата-энеси менен кыргыз жерине кайра кайтышат.

Жолдо келе жатканда 1917-жылы (Орто-Токойдо) Токомбай каза болуп, андан көп узабай эле энеси Уулбала да дүйнөдөн кайтат. Болочок акын эми томолой жетим калып, ар кимдердин эшигине барып, кайыр сурап күн өткөрөт. Эсинен кеткис бул оор күндөрү жөнүндө акын «Совет бийлиги дүйнөгө келген кезде мен тоголок жетим элем. Ачарчылык менен келте Жети-Суунун бардык чаркын кууруп турган учур эле. Азыркы Ысык-Көл, Тянь-Шань, Фрунзе областтарынын бирөөнө байыр алып, тамакка тоюу мүмкүн эмес болчу. Ошондуктан, 1917-жылдан 1919-жылдын орто ченине чейин Түндүк Кыргызстандын бардык жерлерин кыдырып, кайыр сурап жан сактоого туура келди... Менин ошол тентиген турмушумдун кай бир сызыктары кийин «Жараланган жүрөк» аттуу повесттен орун алды... 1919-жылы күндөрдүн биринде аталаш туугандарымды Ысык-Көлдөн таптым, ачарчылык менен күрөшкөн эсепсиз машакаттар артта калды».

Ошентип аталаш тууганын, андан кийин эжесин тапкандан кийин 1922-жылга чейин алар менен бирге жан сактайт. «Күндөр өтө берди, Ташкенден окуп келген менин тентуштарым «Сага окшогон жетимдерди кийиндирип, ичиндирип өкмөт өзү окутат», – деп сүйлөштү. Ташкенге баруу үчүн каражат жок. Ыйлай берем. Менин атамдын иниси Курманалынын малы жок болучу. Сырдыбай дегендин арык, жоор, ала аяк атын карыз алып: – «Эптеп ушуну азык кылып кет, калганын бактындан көр», – деди. Ала аяк Бишкекке араң жетти. Мен казналык мал айдагандарга кошулуп алып Ташкенге карай жөнөдүм. Бишкектен Ташкенге чейин кыбыратып кой жайып барыш кандай узак! 1922–23-окуу-жылы эбак башталып калыптыр. Мурда окуп калган балдар мени кайда гана алып барбады! Акыры Турбактын (*Түркстан Борбордук Аткаруу Комитети – И. К.*) жардамы менен адегенде интернатка алышты.

Окуусун бүтүрүп келери менен Чүй кантондук эл агартуу бөлүмүнүн башчысы, андан кийин 1929-жылга чейин «Кызыл Кыргызстан» (азыркы «Кыргыз Туусу») гезитинин редактору, 1930–31-жылдары Кыргызстан мамлекеттик басмасында башкы редактор болуп иштейт. 1931-жылы республикадагы биринчи көркөм адабий журнал «Чабуулду» (азыркы «Ала-Тоо») уюштурууга активдүү катышып, анын биринчи редактору болгон.

«Фрагментинде» акын: «Менин чыгармачылык стажым

басмага биринчи жарыяланган ырымдан – 1924-жылдан башталат. 1958-жылга чейин кырктан ашуун китептин автору болуп, анын экөө проза, үчөө пьеса, калганы поэзия» – деп көрсөткөн. 1927-жылы жарыкка чыккан «Ленин тууралуу» деген биринчи ырлар жыйнагынан кийин аялдардын азаттыгы темасына арналган «Аялдар айнеги» деген экинчи ырлар жыйнагы 1929-жылы басылып чыгат. Акын өзүнүн данктуу жана машакаттуу өмүр жолунда элүүдөн ашык ырлар жыйнагын, поэмаларын, «Кандуу жылдар» романын, бир нече прозалык, драмалык чыгармаларын, публицистикалык жана сын-макалаларын калтырган. Акын дүйнөдөн кайткандан кийин ошол романдын 1935-жылы жарыяланган 1-китеби өзүнүн «Кандуу жылдар» деген аты менен 1991-жылы орус алфавитинде басылып чыкты.

А. Токомбаевдин чыгармаларынын биринчи орус тилиндеги котормосу 1933-жылы «Сборник стихов» деген ат менен жарык көргөн. Ошондон тартып 1987-жылга чейин 28 наамдагы китеби орус тилинде жарыяланган. Акындын чыгармалары казак, өзбек, тажик, украин тилдеринде да басылып чыккан.

А. Токомбаев өзүнүн өрнөктүү өмүр жолунда котормочулук жумушта да жемиштүү эмгектенген. Ал С. Маршактын «Жомоктор жана ырлар» жыйнагын (1952), Абайдын «Абайдын ырлары» (1954), «Менин элим» (1970), Жамбулдуң «Тандалган ырларын» (1955) кыргыз тилине которгон.

Акын 84 жаш курагында 1988-жылы дүйнөдөн кайткан. Токомбаев кыргыз жазма адабиятынын тарыхында акын гана эмес, көрүнүктүү прозаик жана драматург катарында да өзүнө тиешелүү орунга ээ.

Аалы Токомбаевдин эң тунгуч прозалык чыгармасы 1923-жылы «Шолпан» аттуу казакча журналга чыккан ыр аралаш кара сөз түрүндө эпостун сюжетинин негизинде жазылган «Курманбек баатыр» аттуу чыгармасы болуп саналат. Мына ушундан тартып анын өмүрүнүн сонку мезгилдерине чейин проза жанрынын үстүндө да иштеп, бир нече аңгеме, повесттерин калтырды. А. Токомбаевдин каламынан кыргыз прозасына олуттуу салымын кошкон «Жараланган жүрөк» аттуу дагы бир повести, «Күүнүн сыры», «Акай мерген», «Акылмандын жообу», «Даат», «Жол жомогу» аңгемелери, «Өлүм кимди коркутпайт» новелласы жаралды. Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде «Ашырбай» очеркин, «Бир чымчым топурак» аңгемеси жана бир катар публицистика, адабият таануу жана сын мүнөзүндөгү макалалары жарык көрдү.

Согуштан кийин «Мезгил учат», «Солдат элек» повесттерин, «Токтогул» романынын биринчи бөлүгүн жана «Өмүр баяным» аттуу чыгармаларын жазды. «Жараланган жүрөк» повести Токомбаевдин чыгармачылыгында, кыргыз прозасынын өсүш тарыхында да этаптуу чыгарма катарында өзүнө тиешелүү орунду ээлеп турат.

Аалы Токомбаевдин «Жараланган жүрөк» повести кыргыз интеллигенттеринин алгачкы муундары, алардын калыптануу жана өсүү процесстерин сүрөттөөгө арналган көлөмдүү прозалык чыгармаларынын алгачкыларынын бири. «Түпкүрдөгү жыланаяк, томаяктардын» революциянын женишинен кийинки коомдук зор күчкө айлангандыктарын сүрөттөө «Жараланган жүрөк» повестинин идеялык тематикалык негизин түзөт. «Жараланган жүрөк» повести автобиографиялык мүнөзгө ээ.

А. Токомбаев айрыкча кийинки кездерде жазган «Өлбөстүн үрөнү», «Күндүн чыгышы» драмалары менен жеке гана поэзия, проза жанрларында эмес, драматургияда жемиштүү эмгектенген. Драмалык чыгармаларды жазуу ишине А. Токомбаев Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде киришти. Алгач бир актылуу «Токойдун кожоюндары» деген пьесасын, андан кийин «Ант» аттуу көп актылуу драмасын жазды. Пьеса согуш жылдарында кыргыз театрларынын сахналарында коюлуп, убагында кыйла ийгиликтерге ээ болгон. Чыгарма согуш мезгилинде кыргыздын улан-кыздарынын Мекен алдындагы ыйык милдетин абийирдүүлүк менен аткарып, чыныгы патриоттук сезимин көрсөтүүгө арналган.

Аалы Токомбаевдин адабиятка шилтеген биринчи кадамдары ушул сыяктуу болсо да, анын чыгармачылык өмүрү кыргыз элинин өзүнүн эне тилиндеги эң биринчи гезити «Эркин-Тоонун» 1924-жылы 7-ноябрда жарык көргөн биринчи санына басылып чыккан «Октябрдын келген кези» деген ыры менен башталат.

Революциянын женишинин алгачкы жылдарында бүткүл Советтер Союзунда, асыресе Орто Азия республикаларында аялдарга тең укуктуулук берүү жөнүндө кыйла чаралар көрүлүп, Түркстан Борбордук Аткаруу Комитети 1920-жылдын 17-апрелинде жаш кыздарды сатууга, көп аял алууга тыюу салуу жөнүндө атайын декрет кабыл алган. Эл бул мыйзамды кубаттаган. Мына ошол мезгилде турмуштун чындык картиналарын түрдүү түстүү боёкто тарткан адабий чыгармалар керек эле. Мындай актуалдуу темага Аалы Токомбаев кыргыз

жазуучуларынын ичинен биринчилерден болуп үн кошкон. Акындын атайын ушул темада 1929-жылы «Аялдар айнеги» аттуу ырлар жыйнагы жарыкка чыккан. Кыргыз айылында аялдарга карата эски салт дээрлик толук сакталып турган мезгилде «Аялдар айнеги» жыйнагынын жарыкка чыгышы абдан чоң мааниге ээ болгон. Жыйнакка кирген поэмалары менен ырларында акын баарыдан мурун кыргыз аялдарынын өткөндөгү муңдуу абалын сүрөттөп, алардын эч нерсеге тен болбогон оор жана кайгылуу турмушун көрсөткөн.

Акын өзүнүн «Мекеним», «Кыргыздар», «Кыргызстан» сыяктуу ырларында ошол жылдардагы кыргыздардын турмушуна оптимисттик менен карап:

Кыргызстан –
Келечеги кен стан,
Үнөм, чарба,
Телегейи тең стан,
Түштүгүндө:
Пахта, жибек, кени бар,
Чыгыш жагы –
Кендүү, малдуу Тянь Шань –

деп, анын байлыгына сыймыктанып, ийгилигин, келечегин поэзиянын шандуу обонуна салууга ашыгат.

Токомбаевдин чыгармаларында өмүр, турмуш, сүйүү сыяктуу поэзиянын тарыхында бир дагы акын кайрылбай койбогон түбөлүктүү тема басымдуу. Бул темага акын кийин деле өмүрүнүн акыркы мезгилине чейин кайрылган жана жемиштүү иштеген. Акындын терең ойлуу ырлары жалпысынан түбөлүктүү темага арналган лирикалары, философиялык элегиялары жана сүйүү ырлары болуп тармакталып, эл ичине тарай берген. Токомбаевдин философиялык элегияларына оптимисттик ой, умтулуу, келечекке ишенгендик мүнөздүү, мындай ырларына акындын «Өмүргө», «Кыялды талдаганда», «Акын кыялы», «Тил алса», «Макул эмесмин», «Арча көрсөң», «Күмүш зымдар», «Бир шилтемдер», «Накыл» өңдүү ырларын көрсөтүүгө болот. Бул элегияларынын башкы максаты адамдарды өмүрүн текке кетирбей эл үчүн пайда келтирүүгө жумшоого тарбиялоо. Ошондуктан акын, коомдун, табигаттын бардык кубулуш, көрүнүштөрүнө аралаша киришип, аны менен бир жашайт. Аларга карата терең ой жүргүзөт. Кээде ал кубулуштар менен бирге толкуйт, кармашат, кээде кайраттанат да, кээде кайгырат.

Акын «Тил алса» деген ырында табият мага тил алса «ак чабак болуп жаралсам» же болбосо «кызыл гүл болуп жайнасам», болбогондо «гүлдүн ашыгы жаш булбул болуп сайрасам», же болбосо «мөмө болуп тизилип, адамдын колун сундурбай үзүлсөм», же «мөл булак болуп оргуп, адамдын кирип койбой тазартсам», болбогондо «жайкы таң болуп сөгүлүп, көктөгү күн болуп ааламга нурумду төгүлтсөм» – дейт. Эмне үчүн акын мынчалык эле табигаттын кандайдыр бир кубулушу же жандыктарынын бири болгусу келет? Акын мына ушулардын бардыгына ой жүгүртө келип, өзүнүн эли үчүн ааламда, жаратылышта эмнелер пайда келтирсе, мен дагы элиме ошондой пайда келтирип, ошолордой сүйкүмдүү болсом деген асыл максатты берет. Акын өзүнүн мындай терең оюн ырдын эң аяккы строфасында патриоттук сезимге жык толгон пикир менен:

Эрибес, сынбас, ок өтпөс,
Сонун алп болуп жаралсам,
Өлкөмө душман өткөрбөс,
Стена болуп калансам, –

деп корутундулайт.

Ал эми сүйүү темасына арналган ырларында акын өмүрүнүн сонку минутасына чейин «махабатым гигант бойдон калса экен» деп, сүйгөнүн дайым баалай билген терең сезимди урматтайт.

Токомбаевдин сүйүү, өмүр темасындагы ырларынын көпчүлүгү эл арасына кенири таралып, эл ырларына айланган, анткени алар окуучулардын ички сезимин козгоп, өз өмүрүндөгү башынан өткөн аруу кыял, ой чабыттарын көз алдыларына элестетет. Токомбаевдин бул темадагы ырлары бир топ эле арбын. «Жооп кат», «Махабат», «Сизге», «Унут дедин», «Эгер болсом», «Түбөлүк деп түшүнбө», «Кечирип кой», «Мунарым», «Эскерем», «Элестетем» ж. б. Токомбаевдин сүйүү лирикаларында адам баласындагы назик, асыл сүйүүнүн салтанаты, түбөлүктүүлүгү, анын ар убак ажарды ачып, дух көтөрүп, сезим рахатына бөлөшү, ошол таза сүйүү үчүн каармандын жүргүзгөн күрөштөрү, сүйүүдөн баар тапкандардын жекече турмушунда таалайлуу болушу күчтүү сезим, элестүү ой, эргиген эмоция менен берилип, акын жеңилбес күчү даназаланат. Акындын сүйүүгө, таза махабатка болгон көз карашы, мамилеси төмөнкү саптарга топтолгондой көрүнөт:

Сен күндүн сыныгынан жаралгансың –
Жалынын түбөлүккө кала берет.

Тирүү жолборс сыяктуу жүрөктөрдү,
Багынтып кучагына ала берет.
Кумдан көп ай-жылдарды тепсеп өтүп,
Адамзат «махабат» деп бара берет,
Азыркы адамзатта көрө албастык –
Күн санап эс-акылдан тана берет.
Бирөөгө үмүт берип, бирөөгө шат,
Махабат дайым жарык жана берет.

Акын отузунчу-кыркынчы жылдары көбүрөөк көңүл оодарган бул сүйүктүү лирикасын өмүрүнүн акырына чейин жетилте берген. Ага анын эң кийин жарык көргөн «Мунарым» аттуу лирикасынын элдин кенчине айланып, обонго салынып, ооздон-оозго көчүп ырдалып жүрүшү, акындын картайып калганына карабай ошол таза сүйүүсүн эскиртпей эстеп, сагынып отурушу өзүнчө бир далил сыяктанып турат. Акындын эл оозунда ырдалып, фольклорго айланып кеткен ырлары аз эмес. Мисалга анын «Эгер болсом» деген ырындагы бул саптар сүйүүнү таза сактоого үндөйт:

Жан жеткис тилимдеги жүрөк болсом,
Эсепсиз узун өмүр боёр элем.
Гүлдөгү сайрап турган булбул болсом,
Талпынып так жанына келер элем.
Ойлонуп уктай албай жатканында,
Оюнду сайроо менен жеңер элем.
Алдастуу акын болбой, тамчы болсом
Аскага сүрөтүңдү чегер элем.

Ал эми «Сизге» деген ырында жумшак лиризм өкүм сүрүп, ар бир сап мукам обонго шайкеш келип турат.

Көзүңдү карагаттай тиктегенде,
Өзүңдү карегинден көрөр элем.
Жалындуу илебине чыдай албай,
Жалбарып мандайыңдан өбөр элем.
Адашып азыр эле табышкандай,
Чекемди жүрөгүңө жөлөр элем.

Сүйгөнүңө чексиз берилип, ага сыймыктанып, ал күндөрдү:

Бассам да, турсам дагы элестетем,
Көрбөсөм күйгөн отко түшүп кетем.
Мүнөзүң жаш баладай жылаажын үн,
Ар качан көз алдыма элестетем –

деп, таза сүйүүнүн түбөлүктүүлүгүн даназалайт. Акындын

каармандары тек сүйүүнүн күчүнө багынган, гумандуу таза сүйүүнү жогору баалаган, шертке бекем адамдар гана эмес,

Унут дедин билгенимди,
Унутпаймын ар качан.
Унутпа деп айткызармын,
Чым жамынып калбасам –

деген, өзүнүн махабаты үчүн күрөшө билген, ал үчүн болбогонду болтурууга кудурети жетерине ишенген, беттегининен кайра тартпаган сүйүүнүн чыныгы «жоокерлери». Токомбаевдин сүйүү темасына арналган лирикалары илимий аныктамалар, сүйлөй турган философиялык же саясий трактаттар эмес, алар философиялык ой-жүгүртүүлөргө, гумандуу жана таза нравага негизделген предметтүү көркөм чыгармалар. Ошондуктан ал лирикалар окуучусун романтикалуу элестетүүлөргө, эстетикалык ой жүгүртүүлөргө тарбиялабай койбойт. Акындын сүйүү лирикаларынын негизги лейтмотивдеринин дагы бири – сүйүүнүн түбөлүктүүлүгүн жогору баалаган терең сезимди даназалоо, ал үчүн ар кандай тоскоолдуктарга туруштук берип, аны жене билүүгө чакыруу. Мындай лирикаларынын ичинен эң мүнөздүүлөрү катарында «Түбөлүк деп түшүнбө», «Кечирип кой» деген ырларын мисалга келтирүүгө болот. Анын «Түбөлүк деп түшүнбө» деген ырында убактылуу бөлүнүшүү турмуштун шартына жараша боло бере турган иш. Бирок муну түбөлүк деп түшүнүүгө жарабайт. Эгерде адам өзүнүн эң сыймыктуу угулган «адам» деген атын жогору баалап, сактай алса, убактылуу бөлүнүүнү, кыйынчылыкты жеңип чыгат. Муну жиреп чыгууга тирек боло турган нерсе таза, түбөлүктүү сүйүү гана.

Тируүлүктө аз жолукпайт өкүнүч,
О, замандаш, эскере жүр ар качан.
Жаным, сенден сурай турган өтүнүч,
Айрылууну түбөлүк деп албасан –

деп, сүйгөнүн турмуштун ар кыл шарттарын терең талдай билүүгө, тунук киргилденбей турган сүйүүгө чакырат. Ал эми акындын «Кечирип кой» деген ыры азыр фольклорго айланып кеткен ырлардын бири болуп саналат. Ырдын мындай даражага жетишинин өзү эле анын элге жетимдүүлүгүн, идеялык жактан тазалыгын, элпек жана жүрөккө жагымдуулугун далилдеп турат.

Алда качан айткан сөзгө ынабай,
Арман ойго салдың мени, ынак ай.

Эзгим келет кара ташты жаш менен,
Сен кыйнаган жүрөгүмө чыдабай, – дейт.

Бул строфадан сүйүүнү эң жогору баалаган, сүйүүнү женил баалоодон алыс турган асыл сезимдүү адамды көрөбүз. Мындай адамдар дайыма турмушка терең карашат. Айрым олдоксон иштерден алыс болушат.

Ошентип, Токомбаевдин сүйүү темасындагы ырлары бийик махабатты, адамдын терең, асыл сүйүүсүн даназалайт. Акындын сүйүү лирикалары адамгерчилик сезимди жогорку гуманизм позициясынан бере алган түбөлүктүү темадагы чыгармаларынан болуп кала берет.

Улуу Ата Мекендик согуш тынчтык күндөгү чыгармачылык эмгекти согуш таламдарына бургандай эле Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгын да согуш темасына бурду. Акын коомдук иш менен да, чыгармачылыгы менен да оор күндөрдүн салмагын эл менен бирге аркалап, анын кайратман жоокерлеринен болду: республиканын жазуучулар уюмун башкарып, көркөм сөз өкүлдөрүнүн бүткүл чыгармачылык күчүн согуштун таламына ылайык келтирүүнү уюштуруу жумушун жетектеди. Адабий жанрыбыздын бардык түрүндө өз күчүн сынап, бүткүл чыгармачылык духун душманды талкалоо, жеңиш күнүн тездетүү идеясына багындырды. Акындын бул мезгилдеги позициясында жоо беттеп жүргөн кыргыз уулдарын баатырлыкка, тайманбастыкка үндөгөн, тылдагы келин-кыздарды, ата-энелерди каарман эмгекке чакырган алардын элесин түзгөн патриоттук идеядагы граждандык, саясий лирика биринчи орунга чыкты. Алар кийин акындын «Алга», «Алкоо» аттуу жыйнактарынын негизин түздү.

«Чагылгандай тез согуш» деген ураан астында аракеттенген гитлердик фашисттер согуштун алгачкы күндөрүндө нечен сонун шаарларыбызды кыйратып, жазыксыз ата-энелерди, кыз-келин, өспүрүмдөрдү асып, атып киришти. Бул биздин аларга болгон боордоштук сезимибизге чок салып, душманга болгон кегибизди арбытты. Согуштун башталышындагы бул оор трагедиянын сүрөтүн акын көз алдыбызга төмөнкүдөй элестетти:

Турмуш көркү эчен сонун курулуш,
Түпсүз болду, жат колунан кулады.
Кемпир, чалдар, жапжаш балдар жазыксыз,
Каргыш айтып каршы-терши сулады.

Күнөөсүз эл мындай кордукка эч чыдабай турганын билдирип:

Бул душмандын төккөн канын кечпейбиз,
Бүтүн фашист бүтмөйүнчө кектейбиз, —

деп душманды акыр аягына чейин жок кылууга элдин атынан кайрылды да, анан:

Өлкөбүзгө өлүм алып жоо келди,
Каармандар жарак менен катарга!
Жердин бетин каргыш менен кан басты —
Аттаналык кандуу кыйын сапарга, —

деп, бүткүл калайман калкты «бардыгын фронт үчүн, бардыгын жениш үчүн» иштөөгө чакырды.

Акындын «Кектейбиз» деген жогорку ыры анын согуш мезгилиндеги поэзиясынын негизги лейтмотивин түздү десек жаңылбайбыз. Акындын мындай каармандары «Угасынбы», «Алкоо», «Бозойдон селкиге», «Бактылуу кел, бөбөгүм», «Темир күйөт», «Нурланга» дагы башка ырларында жашап, аракеттеништи.

Мен агаңмын, даяр турган,
Мен да эртең барамын.
Азыр бомбум болот калам,
Ыр жазылган барагым.
Элиң сенден жениш күтөт,
Жениш болсун урааның, —

(«Бактылуу кел, бөбөгүм») деп, инисин кан майданга узатып жаткан акынды сүрөттөйт.

«Көздүн нуру, жүрөгүмдүн кубаты,
Бар, кулунум, аттандырдым аскерге!
Адам чиркин качан болсо бир өлөт,
Өлсөң дагы кул болбогун жат элге», —

деп («Алкоо») уулун улуу майданга атказып жаткан атанын насааты чагылат.

Угасынбы менин каргыл үнүмдү,
Эстейсинби кагаздай ак чачымды?
Сагындыңбы тууган жерди, үйүңдү,
Мен түшүмдө сылап, сүйдүм башыңды.

Сен тыңшасаң менин картаң үнүмдү,
Эрдик менен бактылуу кыл журтуңду.
Сен сагыңсаң туулган жерди, үйүңдү
Жоону кыйрат, жоого көрсөт курчунду, —

деп («Угасынбы?») майданда жүргөн уулуна кабыргасы кайышып, анын өмүрүнөн кооптонсо да, эл-жер үчүн «эрдик менен бактылуу кыл журтунду» деп наказ берди. Кансыз согуш болбостугу небактан берки чындык. Гитлердик фашизмдин баскынчылык согушу, алардын территориябызга тереңдеп кирип келиши, жоокерлерибизден тайманбаган баатырлыкты, душмандын мизин кайтарып кайрадан сүрүп чыгарууну талап кылды. Ал онойго турган жок. Орду толбос жоготууларды алып келди. Уландарыбыздын ичинен жоо бетинде Мекени үчүн жан кыйып курман болгондору да аз болгон жок. Эл кайгырды, ошол эле мезгилде алардын эрдиги жүрөгүбүздө түбөлүккө сакталарына ишенишип, эми ошолордун каны үчүн да кектүү экендиктерин айтышып, каармандыктын болуп көрбөгөндөй үлгүлөрүн көрсөтүштү. Акындарыбыз андай баатырларыбызды да ырга кошпой коюшкан жок. Токомбаев дал ушул эрдикке, орду толбос жоготууга арнап «Нурланга» деген ырын, «Манастын» мотивинде «28 баатыр» аттуу поэмасын жазды. «Нурланга» деген ырында:

Бир боорум, канатташым, баатыр Нурлан,
Эл үчүн эрдик менен болдуң курман, —

деп кан майданда баатырдык көрсөтүп каза тапкан инисине канырыгы түтөп, бирок «тажаалдар өз колундан талкан болду, элине мекенине колун сунган», — деп анын эрдигине сыймыктанып, элдик баатырдын элесин тартып, эми аны эли эч убакта унутпастыгын төмөнкүчө баяндады:

Ажалды алкымынан кыса кармап,
Кармашкан, кан агызган жер унутпайт.
Кылымдап эскермеңе кулдук кылып,
Биз түгүл бизден соңку эл унутпайт,
Койнуна эр жүрөгүн сактап жаткан,
Айбаттуу өзүн жаткан көр унутпайт.
Сен сүйгөн, сен жаралган, сен ойногон
Ак чоку, аскар белес, төр унутпайт.
Жан кыйып душмандардан коргоп калган,
Мекенин, аккан дайра, көл унутпайт.

Чындыгында эле акын айткандай эл Нурлан өндүү уулдарын эч качан унутпайт. Токомбаев кыргыз профессионал жазма адабиятында сатира жанрын баштоочулардын бири. Жыйырманчы жылдардын экинчи жарымында акындын поэзиясында бул жанрда бир катар чыгармалар жарык көрдү.

Булардын ичинен 1929-жылы жазылган «Ончылык» аттуу сатирасын бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок десек аша чапкандык болбойт. Акын бул ырында ошол кезде өз максаттарын ишке ашырыш үчүн ар кандай «чылыктарды» пайдаланууга аракет жасап жаткандарды сынга алып мыскылдаган. Ошол учурда күнүгө турмушта кезигип жаткан «тууганчылык», «досчулук», «журткерчилик», «уруучулук», «төрөчүлүк» өңдүү көрүнүштөрдүн ар биринин зыяндуу бетин ачып, эмгекчи массаны мындай «чылыктардын» таасиринен алыс болууга чакырган.

Бул өңдүү «чылыктардын» мурунку шаан-шөкөттөрүнүн талкаланып жаткандыгын шылдындап, эми аларды биздин арабызда болтурбоону эскертет:

Биринчи – «ысык» кандуу «тууганчылык»,
Бар эле бир башында түркүн кылык.
«Жакын» деп далай көздү кысчу элең го –
Бөтөнчө бүгүн сенин шагың сынык.

Туугандарына жакынчылык жасап, далай ирет караны ак, акты кара деп танчу элең, эми сенин андай кылык-жоруктарыңдын бетин ачып сокку ургандан кийин «шагың сынык» маанайың пас болуп калыптыр го деп шылдыңга алып, аларды биздин арабыздан сүрүп чыгаруунун зарылдыгын көрсөтөт.

Ушундай бир «улутка» миңдей чылык
«Күрөшкө күрөш ачкан каршы чыгып» –

деп, эски «чылыктардын» коомубуздун алга өнүгүшүнө тоскоолдук кылып жаткандыктарын ашкерелеп, алардан алыс болууга үндөйт. Жыйырманчы жылдардагы кыргыз коомчулугундагы мындай терс көрүнүштөр учурубунда да курч мүнөзгө өтүп жаткандыгын эске алсак, анда бул сатиралык ырдын актуалдуулугу өзүнөн өзү түшүнүктүү болот. Токомбаев сатирага өмүрүнүн сонку мезгилдеринде да кайрылып, ушуга маанилеш «Конойдун коногу», «Арам тамак», «Көлөкө», «Белимчи чечен», «Шыкакчыга», «Сага айтам» деген сатираларын жараткан. Мындай сатиралык саптар «Накыл», «Бир шилтемдеринде» да бар. Акын аларда «чылыктардын» жаңыдан пайда болгон (учурда да жашап жаткан) түрлөрүнө сокку урган.

Мисал келтирели:

Ак калпактуу кыргызды,
Алты бөлүп сүйлөйсүң.

Көө толтуруп оозуна,
Көрүнгөнгө үйлөйсүн.
– Антпесең тилин ооруйбу?
– Антпесең ажал тооруйбу?

Элден чыккан ишмерди,
Ээлеп коё саласын.
«Жек-жаатыбыз» болчу деп,
Кыр көрсөтүп каласын.

– Антпесең ишин аксайбы?
– Антпесең тамак жакпайбы?

«Бирок «чылыктардын» бардыгын эле зыяндуу, бардыгы эле алгылыксыз... дей бериши да бир жактуу. «Чылыктын» да элдин мурастан-мураска келе жаткан расмий ыйык салттарын даназалаган, муундан-муунга өткөрө турган жакшы, таалим-тарбиялык зор маанилүү жактары да көп. Бул Аалы Токомбаевдин кийинки мезгилде жарык көргөн «Кыргызчылык» аттуу ырынан ачык көрүнөт.

Кыргыздын салтындабы, тегиндеби?..
Байыртан элинде жок кытмыр кылык,
Тааныйбы, тааныбайбы, картандарды
Уулдары урматташат, кыздар сылык.
Ким билет, кимге жагат, кимге жакпайт?
Ушундай сыйкор келген «кыргызчылык»,
Келсе да алда кайдан чоочун конок,
Сурашпайт, «Сен кимсиң?» – деп бирөө чыгып.
Жарык жүз, дасторкондо чүйгүн тамак,
Меймандын черин жазат, бугун сыгып.
Ким билет, кимге салкын, кимге жылуу?..
Ушул салт, биздин тилде «кыргызчылык».

Көрсө, «чылыктын» баары эле ыргытып жиберүүгө ылайыксыз экен. Баамчыл акын аны бөлөктөрдөн башкачараак көрдү. Ата-бабалардын бизге калтырып кеткен ыйык салтын эскиртпей, эртеңки муундарга берүүгө чакырды. Албетте, бул ырда мурдагыдай жаңылыкка бөгөт болгондорго каршы күрөшкүлө дегендей ураан да, чакырык да жок. Мында ата-бабалардын эзелтен бизге калтырган расмисин тек жайынча баяндоо гана бар. Бирок «Кыргызчылыкты» окуган адам ойлонууга аргасыз болот да, улуу муундардын бизге калтырып кеткен ушул укмуштуу мурасын кийинки урпактар колдоно жүрүшү үчүн колдон келген аракетин аябайт». (*«Кыргыз*

совет адабиятынын тарыхы», 2-том, Фрунзе, «Илим», 1990, 13-бет.) Ырдын таалим-тарбиялык мааниси да, эстетикалык баалуулугу да ушунда.

Токомбаев өзүнүн адабият майданындагы узак өмүрүндө поэзиянын эпикалык түрүндө да жемиштүү эмгектенген. Жогоруда белгилегендей акын поэма жазуу ишине жыйырманчы жылдарда эле киришкен. Жыйырманчы жылдардын аягы, отузунчу жылдарда «Эшим жетим», «Жетим менен сыйкырчы», «Туткун Мурат» аттуу поэмаларын, согуш жана согуштан кийин «28 баатыр», «Кытайдагы жолугушуу», «Өз көзүм менен», «Комуз күүсү», «Кызыл мүштөк», «Таалай издеген индус», «Адашкан адам», «Арууке», «Менин метрикам», «Майлыбай» поэмаларын жазган.

«Окуяны, көрүнүштү сүрөттөө, образ түзүү өзгөчөлүктөрүнө жараша, А. Токомбаевдин поэмаларын лирикалык («Майлыбай», «Кытайдагы жолугушуу», «Менин метрикам») жана эпикалык («Өз көзүм менен», «Комуз күүсү») деп шарттуу түрдө экиге бөлүүгө болот. Бирок ал поэмалардын ар биринде лириканын да, эпиканын да элементтери орун алган. Акындын поэмаларындагы чеберчилик жалаң гана тип, образ, мүнөз түзүү менен чектелбейт. Социалдык чоң жалпылоолорду ыктуу берүү, эл турмушунун эң чоң тарыхый этаптарын, мезгилдин кичинекей, бирок өтө таамай тандалып алынган реалдуу эпизоддор, турмуштун түйүндүү деталдары аркылуу көзгө элестете алуу – бул ар бир эле акындын эпикалык чыгармаларында кездеше берүүчү көрүнүш эмес. Ушул жагынан алганда А. Токомбаев чебер, масштабдуу эпик акын экендигин көрсөтө алган». (*К. Артыкбаев. «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы», Фрунзе, «Мектеп», 1982, 267-б.*)

Отузунчу жылдарда проза жана драматургиядагыдай эле поэзияда да тарыхый тема – 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук көтөрүлүшү башкы темалардын бири болгон. А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат», Ж. Турусбековдун «Кыргыздар» поэмалары, А. Токомбаевдин «Кандуу жылдар» деген ат менен жарык көргөн ыр менен жазылган романынын биринчи варианты мына ушул тарыхый окуяга арналган. Токомбаевдин ошол учурда чыккан «Кандуу жылдар» романы айрым кемчиликтерине карабастан, кыргыз адабиятында, ал гана эмес, Орто Азияда жана Казакстан адабиятында ыр менен жазылган биринчи роман болгондуктан тарыхта өзүнүн ордун ээлеп калды.

«Кандуу жылдар» романы. А. Токомбаевдин «Кандуу жылдары» кыргыз элинин 1916-жылдагы падышалык Россиянын жана жергиликтүү бийлөөчү таптын эзүүсүнө каршы улуттук-боштондук көтөрүлүшүн, анын жүрүшүн, чыгыш себебин, кыймылдатуучу күчүн, женилишин, элдин Кытайга качышын, Кыргызстанда Совет бийлигинин орношун көрсөтүүгө арналган кыргыз жазма адабиятындагы ыр менен жазылган биринчи роман. Ыр менен роман жазуу дүйнөлүк адабияттын тарыхындагы сейрек көрүнүштөрдүн бири.

Чыгарманын жанрдык бөтөнчөлүгү жөнүндө сөз кылган учурда «Кандуу жылдар» романынын биринчи варианты пайда болгон отузунчу жылдардагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын өсүш денгээлин элестетсек, анда Токомбаевди кыргыз поэзиясынын новатору деп атоого толук негиз бар. Аалы Токомбаев «Кандуу жылдар» романы менен кыргыз поэзиясына эки зор жаңылык: биринчиден, романдын ыр менен жазылган формасын, экинчиден, ошол роман жанрынын ичиндеги тарыхый романдын түрүн алып келди. Булар акындын кыргыз поэзиясына түр жагынан кошкон салымы болсо, кыргыз эли башынан өткөргөн тарыхый окуялардын ичинен эң эстен кеткис трагедиялуу учурлардын бири болгон, 1916-жылдагы боштондук үчүн болгон күрөшүн биринчилерден болуп жазма адабияттын эпикалык салтында реалисттик позициядан туруп типтүү окуяларды типтүү кырдаалдарда чагылдыруу аркылуу аны мазмун жагынан байытты. Бул жагынан «Кандуу жылдар», «Таң алдында» романы Токомбаевдин чыгармачылыгын гана эмес, бүткүл кыргыз профессионал жазма адабиятын мүнөздөй турган этаптуу чыгарма болуп саналат. Токомбаев бул романды отуз жылга жакын (1933–1961) жазган. Анын алгачкы бөлүгү 1935-жылы, андан кийин 1940-жылы, экинчи бөлүгү 1947-жылы басылып чыккан.

Романдын 1947-жылга чейинки «Кандуу жылдар» деген ат менен чыккан 1-китеби (бөлүктөрү) ошол кездеги тарыхка туура эмес мамиленин кесепетинен сатуудан толук бойдон алынып ташталган. Өз мезгилинин гражданини болгон А. Токомбаев тоталитардык режимдин тосмосунан аттап кете албайт болучу. Ошондуктан акын романдын айрым бөлүмдөрүнө тактоолор, толуктоолор киргизбей коё алган эмес. Бирок муну бүтүндөй сюжетти өзгөрткөн деп кароого болбойт. Чыгармачылык дараметине толук ишенген акын отуз жылга созулган убакыт бою романын кайрадан өз лабораториясынан

өткөрүп, сюжетти толук сактоо менен экинчи бөлүгүн кошуп, 1962-жылы жаңы вариантын бастырып чыгарган. 1967-жылы Аалы Токомбаевге бул романы үчүн Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты деген ардак наам берилген. Романдын 1935-жылы латын алфавитинде «Кандуу жылдар» деген ат менен жарык көргөн 1-бөлүгү акындын көзү өткөндөн кийин А. Стамовдун «Улуу трагедия – улуу чындык» деген баш сөзү менен ошол эле «Кандуу жылдар» деген ат менен орус алфавитинде басылып чыкты. Ошондуктан «Кандуу жылдар» – «Таң алдында» романынын композиция – сюжеттик, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн талдоого алуудан мурун 1991-жылы (1935) жарык көргөн биринчи китебине экскурс жасай кетүү максатка ылайык болмокчу.

Татаал сюжеттүү, көп кырдуу окуяларды ичине алган ыр менен жазылган бул роман биринчи жолу 1935-жылы жарыкка чыгып, чыгары менен элдин колдон-колго өткөн сүйүктүү чыгармасына айланган. Бул чыгарма Аалыкенин адабият майданындагы данкын таш жардырып, атагын чыгарса да, анын турмуш жолуна оң да, терс да таасирин тийгизгендигин белгилебей коюуга болбойт. Аалыке бул романы жарыкка чыккандан кийин кыргыздын классик акыны деп аталып, республикада ага эң биринчи жолу «Кыргыз эл акыны» деген ардак наам ыйгарылат. Экинчи жагынан, көп узабай ошол эле чыгармасы үчүн «улутчул» деп аталып, камакка да отуруп чыгат. Роман төрт жолу басылып, төрт жолу сатыктан алынып ташталат. Акыры акын акталып, роман кайрадан өз элинин колуна тиет. Республикабыз өз алдынча эгемен мамлекет болуп, тоталитардык режимдин мезгилинде «күнөөсүз күнөөлөнгөндөргө» демократиянын принциптеринин негизинде мамиле жасала баштаганда, коомчулуктун талап-суроолоруна ылайык романдын 1935-жылдагы варианты массалык нускада кайрадан 1991-жылы көпчүлүктүн колуна тийди.

Өз мезгилинде романга коюлган күнөөлөрдүн эң башкысы: кыргыз элинин кийинки жүз жылдар ичиндеги башынан кечирген окуяларынын эң бир трагедиялуу учуру болгон 1916-жылдагы улуттук-боштондук үчүн болгон күрөшүндөгү массалык кыргында көркөм сөздүн күчү менен ташка тамга баскандай мундуу да, элестүү да сүрөттөп, өзү айткандай урпактардын жүрөгүнө «бепбекем сүртүп» кеткендиги болгон. Романда сүрөттөлгөн бул кыргынды жүрөк титиретип, көзгө жаш албай окууга мүмкүн эмес. Өз учурунда компартияга,

анын тоталитардык режимине мындай тарых, бурмаланбаган кашкайган чындык жаккан эмес. Роман бул тулкусунда «орус эли менен кыргыз элинин улуу достугуна шек келтирет, романда кан суудай аккан кыргын өтө эле таамай конкреттештирилип сүрөттөлгөн, оптимизмден пессимизм күчтүү, бул социалисттик реализм адабиятынын табиятына туура келбейт» деген жыйынтыкка келишип, Аалыкени натуралист жазуучу деп күнөөлөшкөн, романды натуралисттик, пессимисттик чыгарма, совет элинин оптимисттик духуна туура келбейт деп пайдалануудан алып салышкан. Көз жашы, көңүл эргүүсү менен жаралган, ошол кездеги түрк тилдүү элдердин адабиятындагы ыр менен жазылган биринчи роман болгон бул чыгармасынын жана өз тагдырынын трагедиялык абалы акынга канчалык кыйынчылык алып келгендиги турмушка сергек караган ар бир окуучуга өзүнөн-өзү түшүнүктүү болгон. Бирок мезгилинде режим деген режим, компартия деген компартия болчу да... Акыры «ак ийилип сынбады». Аалы бул тунгуч роман «перзентинен» ажырагысы келген жок. Отуз жыл бою анын үстүндө иштеди. «Кандуу жылдар» романынын ар бир главасынын башталышында даректүү документтерден келтирген үзүндүлөрдү, дагы башка архив материалдарын кайра карап чыкты. Натыйжада 1962-жылы «Кандуу жылдар» эмес, «Таң алдында» деген ат менен романдын толук жаны вариантын бастырып чыгарды. «Таң алдында», албетте, «Кандуу жылдардын» толук көчүрмөсү эмес, анын үстүнө ал биринчи гана китеби болучу. Бирок айрымдар айта коюшуп жүргөндөй, «Таң алдында» «Кандуу жылдардын» «көлөкөсү гана», же тузсуз «аштай» супсак чыгарма эмес. «Кандуу жылдардагы» айрым главаларды алып салганы, же андагы айрым главаларды «Таң алдындагыда» майда глава, темаларга бөлүп, жаңыча атаганы, романдын экинчи бөлүгүн кошкону менен, биринчи китептеги сюжеттик өзөк толугу менен сакталып, ал финалга жеткирилген. Албетте, «Таң алдында» романына тоталитардык режимдин чек коюучулук рамкасы өзүнүн изин калтырбай койгон эмес. Биринчи китептеги трагедиялуу сценалар айрым учурларда кыйла эле жумшартылган. Бирок булар жогоркудай «Таң алдынданы» сызып салууга чейин барууга негиз бербейт. Бул роман Токомбаевдин чыгармачылыгында гана эмес, кыргыз профессионал адабиятынын тарыхында анын казынасын байыткан этаптуу, эң биринчи ыр менен жазылган роман катарында өзүнүн бийик ордунда турат.

«Кандуу жылдар» романында кыргыз элинин 1916-жылдагы боштондук үчүн күрөштө орус-казак жазалоочуларынан кыргын табышын, андагы зор трагедиялык көрүнүштөрдү акындын көз жашы аккандай айдан-ачык сүрөттөөсүнө: күч-кубаттан ажырап алсыраган, ач-жылаңач качкындарды, алардын ак кар көк музда тонуп, айрымы мөңгүнүн жаракасына кулап түшүп, өлүп жатканын, наристенин энесинин эмчегин тиштеген бойдон көз жумганын, бешиги менен сууга аккан бөбөктөрдү, жакындарынан ажырап, боздоп-ыйлагандарды өз көзү менен көрүп, кулагы менен угуп, башынан өткөргөнү жүрөгүнүн теренинде калып, тынчтык бербегени болсо, экинчиден даректүү документтерди үйрөнүп, аларга таянып, алардан туура жыйынтык чыгарганы, акырында автордун акындык касирет-кудурети фундамент болгон. «Кандуу жылдар» романынын биринчи китебиндеги өтө эсте каларлык, таасын жазылган главалар да мына ушул көтөрүлүштүн жүрүшүн жана женилишин чагылдырган. «Мында акын өз көзү менен көргөн улуу трагедияны калемдин күчү, көркөм сөздүн сыйкыры менен жеткире, адамды ынандыра жазган «Ак-Суу» деген главасында (*сөз «Туткундар» деген IX глава жөнүндө бара жатат. – И. К.*) желдеттер, миндеген күнөөсүз, куралсыз кыргыздарды балта менен бырчалап, айры менен бышып, мыкаачылык кылган жерин окуш кыйын. Ак-Суунун Кош-Дөбө деген жеринин жогорку жагында чоң аң бар экен. Азыр анын үстүндө пиво завод турат. Ошол аңга ташталган миндеген өлүктөрдөн он жылга чейин сасык жыт чыгып, кара суудай май агып турганын илгери аксакалдар аңыз кылып айта берчү. Аалыке «Кандуу жылдардын» алгачкы бөлүмүндө ошол трагедияны, геноцидди так, укмуштуудай таланттуулук менен сүрөттөйт. Ал тургай: «Эски айрыны эле алсам болмок экен, кечээ кыргыздарды сайып өлтүрүп жатканда жаны айрым майышып калыптыр», – деп Полтавский деген мещандын сөзүн да романда сөзмө-сөз берет. Романдын дагы бир жеринде Покровка кыштагында «келгиндер» 800 боз үйдү үй-бүлөсү менен өрттөгөнүн жазса, Кочкор – Нарында жазалоочу казак отряды кичинекей балдарды момпосуй көрсөтүп, алдап чакырып алышып, мылтыктын шишине сайып алышып, көккө көтөрүп, тамаша кылышканын сүрөттөйт. Аккан кан, ыйлаган үн романды окуган адамдын түшүнө кирип, кулагынан кетпөөчүдөй. Деги эле роман ошол азаптуу доордогу кыргыз турмушунун, трагедиясынын энциклопедиясына окшойт.

Мында автор бир туруп геноциддин ачуу, уулуу жүзүн жүрөк титирете сүрөттөсө, кайрадан кыргыздын баатырдык тарыхына, үрп-адатына кайрылат да, «достук, сүйүү, махабат» сыяктуу романтикалуу поэманы романдын өзөгүнө сиңирет. Бул дарамети зор чыгармада баштан аяк ачуу чындык – реализм менен сыйкырдуу романтика айкалышып, тирелишип жүрүп отурат да, окуучуну тажатпайт» (А. Стамов «Улуу трагедиялуу чындык». «Кандуу жылдар», Бишкек, 1991-жыл, 7–8-беттер). «Кандуу жылдар» романынын биринчи китебинде жогоруда белгиленген укмуштуу трагедия жана эркиндик үчүн күрөш «Кемедеги кейиштер», «Тар заман», «Туткундар», «Кол салуу», «Бетме бет», «Канат хан», «Өрт ичинде» деген главаларда акындын бүткүл чыгармачылыгына мүнөздүү болгон жогорку көркөм чеберчилик, эң жогорку эмоционалдык эргүү менен реалдуу сүрөттөлгөн.

Орустун жазалоочу отряды кыргыздарды кырган төмөнкү массалык сценаны канырык түтөбөй окуй албайсың:

Бир кезде, жаркылдаган кылыч жайнап,
Көп элди кырып кирди малдай айдап.
Куралсыз көч үстүндө толгон карып,
Канткенде, чын ажалга кылсын кайрат?..

Кылычтар эсеби жок канга батты,
Дарбыздай эчен баштар кулап жатты.
Чынырып, тигил жакка качкан менен,
Кандардан майда-майда булак акты.

Көк талаа, жан талашкан чууга толуп,
Ийменбей, адам канын шимип соруп.
Топурак, кызыл камыр түрүн алды,
Жуурулуп, тепсеңдиде ботколонуп.

Солдаттар карышкырдай кыргын салып,
Эрдемсип аккан канга мооку канып.
Ойношот тилгилешип, аял ичин,
Боорунан жаш балдарын илип алып.

Ушундай ачуу чындык сүрөттөлгөнү үчүн романдын бул биринчи китеби 1991-жылга чейин жалпы окурмандарга жеткен эмес.

«Кандуу жылдардын» тарыхый роман деп аталышынын себеби кыргыз элинин башынан өткөргөн окуяларынын ичинде көрүнүктүү орунду ээлеген 1916-жылдагы боштондук үчүн

болгон көтөрүлүшү, анын жеңилиши жана себептери, Кытай жерине түп көтөрө качышы, андагы көргөн, баштан кечирген оор турмушу, Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу, аны уккан качкын кыргыздар өз жерине кайтып келиши анын мазмунун түзгөндүгүндө. Тарыхый роман болушун мына ушул белгилер эле мүнөздөбөйт. Романды тарыхый роман даражасына көтөрүп турган жалпы эл башынан өткөргөн ошол апаат жана кубаныч күндөрдү автор конкреттүү окуялардын жана конкреттүү адамдардын аракеттери менен типтүү кырдаалдагы типтүү мүнөздөр аркылуу көркөм жалпылап, реалдуу чындыкты жогорку идеялык-көркөмдүктө бере алгандыгы да болуп эсептелет. Романдын башталышында 1916-жылдын алдында кош бийликтин натыйжасында кыргыз коомчулугунда ачык-айрым мүнөзгө өткөн таптык жиктелүүлөр, алардын бара-бара элдешпес күрөшкө өтүшүн, анын себептерин жана аны алып жүрүүчү, кыймылдатуучу күчтөрүн сүрөттөөгө айрыкча көңүл бурулат. Мына ушул идея романдын башталышында гана эмес, анын калган бөлүктөрүндө да улантылып, ар тараптан толукталып отуруп чыгарманын башынан аягына чейинки негизги идеялык өзөктү түзөт. Эгерде биз мына ушул идеяны чыгарманын борбордук окуясы деп карасак, анда аны ишке ашыруунун каражаттары төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат: көтөрүлүштүн алдында кыргыз эмгекчилеринин бир жагынан падышалык колонизаторлор, экинчи жагынан жергиликтүү бийлөөчүлөр тарабынан аёосуз эзүүгө дуушарланып турушу, бул абал стихиялуу түрдө элди бийлөөчүлүккө каршы күрөшкө даярдап, таптык жиктелүүлөрдөн ачык жана курч мүнөзгө өтүшү, көтөрүлүшкө жергиликтүү бай-манаптар менен орус кулактарынын элге каршы багытталган бузуку саясатынын орчундуу учурлары, көтөрүлүштүн чыгуу себептери, стихиялуу мүнөзү жана анын натыйжасында кыргыз, орус эмгекчилеринин тарткан оор азаптары, падышанын жазалоочу аскерлеринин элди массалык кыргынга учуратышы, ага чыдабаган калктын көтөрүлүшкө катышкан бөлүгүнүн жанталашып Кытай жерине оошу, ал жерден тарткан оор азап-тозоктору, кыргыз жергесинде Октябрь революциясынын орношу, аны уккан качкындардын туулган жерге кайтышы, аларга жасалган өкмөттүк камкордуктар. Романдагы мына ушул бөлүктөр биригип бир бүтүндүктү түзүп, жогоруда белгиленген негизги идеяны ишке ашырып турат. Окуянын жүрүшүнө жана өнүгүшүнө жараша автор романга ар кандай мүнөздөгү, көз

караштагы каармандарды киргизген. Башкы каармандар Алымкул, Жунуш, Антон, Железнов, Мария, Нуржан жана Мурат карынын образдары аркылуу кыргыз элинин эркиндик үчүн болгон боштондук көтөрүлүшүн жогорку акындык чеберчилик менен көркөм жалпылаштырууга жетишкен. «Романдын каармандарынын бир тобу тарыхый инсандар экендигин белгилей кетишибиз керек. Алсак, баш каарман Алымкул көтөрүлүштүн уюштуруучуларынын бири болгон. Ал Кеминдик Табылды деген дыйкандын уулу болучу. Алымкул Түндүк Кыргызстанда, атап айтканда Кеминде 7-августта көтөрүлүшкө биринчилерден болуп чыккан, жигиттердин башын кошуп, аларды уюштуруп чыккан. Алымкул Табылды уулу жердештерин падышанын указын орундатпагыла деп үндөгөн. Аны Атаке болушундагы аскер жашындагы жигиттер, алардын ата-энеси, ага-туугандары колдогон. Бул жөнүндө Пишпек уездинин начальнигинин 28-ноябрда 1916-жылы жазылган рапортунда мындай дейт: «Кыргыздарды аракеттенүүчү армиянын тылында кызмат өтөөгө чакыруу буйругун атайкешиктерди аткарбоого Алымкул Табалдин биринчилерден болуп үндөдү». (Орто Азия жана Казакстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүш. Документтер жыйнагы, № 261-документ, 387-бет). Ошол эле документте Алымкул чакырылуучулардын арасында аларды тылдагы жумушка эмес, түз эле согушка алып барганы жатат деген күчтүү агитация жүргүздү деп жазылганы да бар. Демек, Аалыке «Кандуу жылдарын» жазганда архивдик документтерди жана башка тарыхый булактарды пайдаланган. Бул жөнүндө аты аталган дастандын ар бир главасынын башталышында келтирилген түрдүү тарыхый акт булардын үзүндүлөрү күбө боло алат. Бирок поэма-романдын негизин автордун өз көзү менен көргөн жана элден уккан жандуу, ынанымдуу окуялар түзөт. (К. Үсөнбаев, «Кандуу жылдар», «Кыргызстан маданияты», № 17 (1916), ноябрь, 1994-жыл.)

Мен көрдүм көп үстүнөн болгон бүтүм,
Бул бүтүм – тумчуктурар улуу түтүн.
Улуктар баарыбызды тизмелешти,
Көпчүлүк капылданбай алдан күтүн!
Паашага ат да бердик, тон да бердик,
Аргамжы, байпак, мээлей, чом да бердик,
Көпчүлүк көйнөгү жок калса дагы,
Чыдадык, баарын сатып сом да бердик.

Жер кетти колубуздан «тазаланып»,
Жашайбы дүнүйөдө суусуз балык?
Эл, жерсиз Ала-Тоого тырмалышты
Чыркырап жер-суусу жок кайран калык.
Акыры асылдарды алмак болуп,
Кайгыны кабат-кабат салмак болуп,
Боздотуп окко түртүп жибермекчи,
Буга ким чыдай койсун макул болуп!

Автор тарыхый чындыкты натуралисттерче эмес, көркөм жалпылоонун негизинде себеп жана натыйжаларын ачык-айрым сүрөттөп берди. Романда көтөрүлүш алдындагы стихиялык көрүнүш «Тартыш» деген бөлүмдө:

Эки анжы элдин ичи боло калды,
Канчасы Төлөк тарткан жолго салды.
Канчасы Алымкулду тегеректеп,
Башы маң, түш көргөндөй айран калды, —

деп ачык сүрөттөлөт. Ал гана эмес түшүнө албай «башы маң» болгон эл өзүлөрү үчүн кам көрүп, өлүмгө башын байлап койгон Антонго кол салуудан да кайра тарткан жок. Ошентип, романда көтөрүлүштүн башында болгон Алымкул, Жунуш, Антон, Мурат кары сыяктуу алдыңкы адамдарды эл дароо эле колдоп, ээрчий коюшпайт. Элдин мындай эки анжы болуп, көтөрүлүшкө баш аламан катышышы романдын «Тартыш», «Беттешүү», «Айкаш алдында», «Ырайымсыз кармаш» деген бөлүмдөрдө таасын баяндалган.

— Акыры көтөрүлүш башталып, элдин кыргыны менен аяктап, тирүүлөр Кытай чегине өтүүгө аргасыз болот. Падышанын жазалоочу аскерлеринин ырайымсыз кыргынынан тирүү калгандардын Кытай жерин беттегендеги көргөн кыйынчылыктары романдын «Ак өгүздүн ашуусу», «Туу белде» деген бөлүмдөрдө жүрөк титиреткен саптар менен төмөнкүчө берилген:

Жол бүттү, эл тырмышты, бирок борой,
Учурду чабалдарды булкуп орой.
Кармалап койдун жүнүн, уйдун мүйүзүн,
Өтүштү Ак өгүздү чалып торой...
Төрт түлүк кала берди белден ашпай,
Иттер да уншуп калды үнүн баспай.
Эсепсиз тонгон малдар каршы-терши,
Солдоёт адамдар да кучакташкан.

«Биз үчүн адам дайым жем болот» – деп,
Жырткычтар бакка малтып ушакташкан.

Түн катып ууру кылган карышкырлар,
Адамды эрмек кылат тиштеп тартып,
Комдонуп, жалтак көзүн араң ачат,
Олжого менсинет ко, бакка чалкып.

Сюжеттин өнүгүшүндө бул окуялар романдын биринчи бөлүгүн түзөт. Кытай жериндеги эмгекчи калктын оор трагедиясы, элдин кайтышы жана Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу чыгарманын сюжетинин экинчи бөлүгү болуп саналат. Мына ушул сюжеттик өзөктү алып жүрүүчү каармандардын бири – Алымкул. Алымкул эл арасынан чыккан кедей жигит. Ал кедей үй-бүлөдө туулуп, жаш күнүнөн турмуштун оор кыйынчылыктарын башынан кечирип, анын ысык-суугуна башынан бышыккан, чыдап келген. Анын атасы да өмүр бою колунда бар адамдардын кол алдында жалчы болуп жүрүп турмуш өткөргөн. Ал заманда мындай зээн кейиткен жокчулук, жарыбаган жалчылык менен ачарчылык мурас катары атадан балага өтүүчү. Атасы өлгөндөн кийин ага мурас болуп өткөн мындай жарыбаган турмуш Алымкулду да жашоо үчүн ар кимдин ирегесинде оту менен кирип, күлү менен чыгып, жан сактоого аргасыз кылат. Нечен кыйынчылыктарды башынан өткөрүп, эрте чыйралып, турмуштун көзүн таанып, эр жетет. Бийлөөчү таптын негизги максатын, саясатын орус жолдоштору менен тактай тилип жүргөндө эрте түшүнүп, таптык сезими ойгоно баштайт. Алымкулдун образына революцияга чейин турмуш мектебинин оор сыноолорунан өтүп, эзүүчүлөргө карата болгон жек көрүү сезими ойгонуп, күрөшкө чыккан жалпы карапайым калктын алдынкы өкүлдөрүнө таандык болгон сапаттар топтоштурулуп, автор анын образын типтүү образдын денгээлине чейин көтөргөн. Ошол эле мезгилде автор Алымкулдун өзүнө гана тиешелүү болгон жекече мүнөз берүүгө да жетишкен. Алымкул адамды баалай билген боорукер, эч кимден жакшылыгын аябаган, жалчылардын таламын талашкан ар-намыстуу жана акылдуу жигит. Алымкул романда жеке адам катары чындык үчүн эч нерседен жалтанбай күрөшкө чыккан. Ал турмуштук далай сыноолордон кийин эзүүчүлөр менен элдешүүгө болбостугуна, алардан кутулуунун бирден-бир жолу – ачык күрөшкө чыгуу экенин түшүнөт, турмуштун өзүнөн сабак алат жана ал күрөштөн өмүрүнүн

акырына чейин кайра тартпайт. Ошондуктан ал эркиндик үчүн болгон күрөштө анын алдынкы сабында болот. Алымкул таза сүйүүнү жогору баалаган адам. Ал Жамал аттуу өзү сыяктуу кедейдин кызын жактырып, чын дилден сүйүп калган эле. Жамал да аны жактыруучу. Бирок орто жолдо каргаша болуп, Жамалдын атасынын алысыраак туугандарынын бири Төлөк бий «тууганчылыгына», бийлигине салып, кыздын атасына макулдашпай эле сырттан бүтүм чыгарып, Жамалды картаң, бай адамга сатмак болот. Убада бүтүп, Жамалды байга узата турган күн да келет. Мына ошондо зордукка чыдабаган Алымкул Абыл деген жолдошу баш болгон жигиттер менен Жамалды барган жеринен ала качат. Куугун түшүп, сабаш болуп, акыры Алымкулдар колго түшүп, бийлердин өкүмүнө берилет. Учурдан пайдаланып, «бирөөнүн никелүү аялын бузуп алды» деп приставга арызданышып, приставды аттап-тондоп жатышып Төлөк бий Алымкул менен Абыл экөөнү алты жылга кестирет. Ошентип Алымкул жалаа менен Сибирь каторгасына айдалат. Железновдун жардамы менен үч жылдан кийин Сибирден качып чыгып, көтөрүлүштүн алдында айылына келет. Сибирдеги үч жылдык өмүр анын дүйнөгө жана коомго болгон көз карашын тереңдетип, таптык сезимин курчутат. Көтөрүлүштүн жетекчисинин деңгээлине көтөрүлөт. Алымкулдун мындай абалга жетишинде биринчи кеңешчиси турмуштун өзү болсо, экинчи кеңешчиси түрмөгө кеткенге чейинки достору – Андрей, Иван, Антон, кийинки досу Железнов болгон.

Бул эки кеңешчи Алымкулдун жеке керт башындагы чыныгы патриоттук, адамгерчилик, боорукерлик мүнөздү тарбиялайт. Мына ушул жогорку сапаттарга ээ болгон, эл мүдөөсүн аркалаган, эркиндик үчүн өмүрүнүн акырына чейин күрөшкөн Алымкулдун образы окурмандардын оюнда уюп калып, сезимде дайыма сакталат.

Эркиндик үчүн күрөштүн оор жүгүн көтөргөндөрдүн бири орус элинин өкүлү – Антон. 1905-жылдагы биринчи орус революциясынын сабактары падышачылык Россиянын чет жакаларындагы эмгекчи элдин тап сезиминин ойгонушуна жардам берүүчү, тап күрөшүнүн тайманбас уулдарын тарбиялоочу мектеби болуп, жумушчу табынын алдынкы өкүлдөрүн даярдады. Антон революциядан мурун эле кыргыздар арасына келген, жумушчу табынын кызыкчылыгын көздөгөн орус элинин алдынкы ой-пикирдеги уулдарынын бири болучу.

Ошондуктан ал көтөрүлүштүн алдында Сибирден качып келген Алымкулга:

Айтып бергин, билгенинди, көргөндү,
Элиң уксун, жаттап алсын Жунушун!
Азаттыкты алга койду калайык,
Сүрөөн болгун, ошол ыйык жумушун, —

деп, эл мүдөөсүн көздөөгө, ага жетекчилик кылууга үгүттөйт.

Ырларынан мунду билдим,
Эпосунан эрдикти.
Санатынан акыл көрдүм,
Санаасынан элдикти.
Ушундай эл кантип таппайт,
Бакты менен теңдикти.

Кыргыз элинин рухий байлыгын, салт-санаасын, келечегин Антон ушундай баалайт. Ошол бакыт издеген эл менен бирге болуп, күрөшкө бирге аттанат. Романдагы Антондун образы ошол 1916-жылдагы көтөрүлүштөгү бирге болгон гана бир адамдын элеси эмес, орус эли менен кыргыз элинин достугунун тамыры тереңде экендигин, ал достук апаат күндөрдөн мурун эле башталгандыгын күбөлөп турган улуу достуктун символикалык көрүнүшү. Романдын таанытуучулук, тарбиялык жүгүн аркалаган да, акындын идеялык позициясын, чыгармасын эстетикалык концепциясын белгилеп турган да мына Антондун образы болуп эсептелет.

«Эгерде А. Токомбаев романдын биринчи бөлүгүндө биз жогоруда эскерткендей Алымкул менен Антондун кыйышпас достугунун тек-жайын ачып, ал достуктун эң кыйын сыноолордон тайгылбай өтүп чыналгандыгын сүрөттөсө, романдын экинчи бөлүгүндө ал достуктун жаны башталган традициясын Антондун кызы Мария менен Алымкулдун шакирти Жунуш эң сонун улантканын ишенимдүү түрдө көрсөтө алган. Жылдызы жарык, алдуу-күчтүү Жунуштун баатырдыгы өзүнө тиешелүү мүнөз өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Эгерде Алымкулга ойчулдук, уюштуруучулук, ак көңүлдүк көбүрөөк мүнөздүү болсо, Жунушка чапчандык, шар жүрүү, жоомарттык көбүрөөк мүнөздүү экендиги сезилет». (К. Артыкбаев. *Чыгармалар жана ойлор*, «Кыргызстан», Фрунзе, 1974. 32-бет.)

Романдын биринчи бөлүмүндө Алымкул эркиндик үчүн козголгон элди жетектеп, аларды катуу майдан, кандуу кагылышта аркаласа, Жунуш Кытай жериндеги элди оор абалдан

куткарууда кажыбас кайрат көрсөтөт. Элдин тагдырын өз тагдыры деп санап, алардын камын ойлойт. Жунуштун мындай идеалы Марияны элге жөнөтөр алдындагы кенешинде өзүнүн сөзү менен төмөнкүчө берилет:

Кошулдук кыйын күндө Марияжан,
Өмүрлөш өтөбүзбү, ким билет, таң?
Жан сактап бир өзүбүз кетер элек,
Айласы көпчүлүктүн кылды го маң.
Көп менен бардык иште көргөн артык
Өзүбүз далбасалап жол таппасак,
Кандай күч тозоктон калат артып.

Көрүнүп тургандай, Жунуштун образы романда жеткилен иштелген образдардан болуп эсептелет. Жунуш Алымкулдун шакирти катары дайыма аны менен бирге, күрөштүн алдынкы сабында. Айрыкча Алымкул өлгөндөн кийин Жунуш анын ишин улантуучу катары, ары эр жүрөк, ары ишкер адам катары окуучулардын эсинде калат.

Автордун сүймөнчүлүгүнө ээ болгон образдардын бири – Мурат кары. Романдагы Мурат карыга кыргыздын салабаттуу, көптү көргөн акылман карыларынын оң сапаттарынын дээрлик бардыгы топтоштурулган. Ал комузчу, акын, ошол эле мезгилде эл камын ойлогон акылман, кара кылды как жарган калыс, кыйынчылыктан жол тапкан көсөм, туура сөздү бетке айткан чечен, өлүмдөн кайра тартпаган баатыр, куулук-шумдугу жок момун.

Көп таткан өмүрүндө ачуу-таттуу,
Ар элдин адамы бар ибараттуу.
Маселен, караңгы элден өзүм көргөм,
Айгактай адам эле Мурат аттуу.

Кеменгер ой-сезимге барбы ченем?
Шартынан алыс ыргып кетпес кенем!
Кыргыздын кереметин, кемтиктерин,
Өлчөсөк ката болбос Мурат менен.

Автордун сүрөттөөсүндө, биздин элестөөбүздө «кыргыздын кереметин да, кемтигин да» өз боюна сиңирген Мурат карынын образы ушундай. Адамгерчилик, меймандостук, эркиндикти эңсеп, аны жакшы жашоонун туткасы катары туюнуп, ал үчүн күрөштүн алдынкы сабында болуп, өзүнүн табигат берген таланты – ыры аркылуу туюкка калып тунжураган элдин оюн ташкындатып демөөр берген мына ушул Мурат карыя. Албет-

те, Мурат карынын образына топтоштурулган бул асыл санаттар биздин көз алдыбыздан автордун зордоосу менен жасалма түрдө өтпөстөн, окуянын жүрүшү, өнүгүшү, кырдаалдардын кагылышууларында, каармандардын карым-катнаштарында табигый түрдө өтөт. Ошондуктан Мурат карыны урматтайсын жана кыргыздын мындай карылары менен сыймыктанасын.

Романда мына ушул Мурат, Алымкул, Антон, Жунуш, Мария, Железнов сыяктуу көтөрүлүштүн алып жүрүүчүлөрү менен эле бирге булардын карама-каршысында турган Чолпонбай, Жанай, айрыкча Төлөк бий сыяктуу терс каармандар да бар. Бул каармандар эл мүдөөсүн көздөгөн адамдарга каршы туруп, падышачылык колонизаторлордун, асыресе, өзүлөрүнүн мансапкорлук, эзүүчүлүк кызыкчылыктары үчүн элдин канын төгүүдөн кайра тартпаган жана анын шыкакчылары болушкандыктары менен өзгөчөлөнүп турушат. Чолпонбай – жергиликтүү элдеги падышачылыктын оң колу катары кызмат кылган адам. Ал ошондуктан жүздөгөн адамдарды көтөрүлүш чыгардынар деп түрмөгө айдайт, эч жазыксыз келинди ак жеринен күнөөлөп сабап, мазактайт. Пишпектин приставынын буйругун эки дебей, жазалоочу отрядга кошулуп, элдин канын төгүүгө катышат, Чолпонбайдын ким экендиги романдын «Беттешүү» деген бөлүмүндөгү төмөнкү саптардан ачык көрүнөт:

Көзүнө Чолпонбайдын олжо, сыйлык,
Көрүндү, элди жүрөт жалгыз кыйрып,
«О, тагдыр, керек болсо өз теримди
Беремин силер үчүн азыр сыйрып,
Бий, болуш кантип бактан моюн бурсун,
Сиздерсиз жырлаган күн, тоюм курсун.
Буйругун Фальбаумдун аткарбасак,
Кудай, куран, паашанын союлу урсун!»

Ушинтип айтып берип, сылап бетти,
Өбөктөп приставга кулдук этти.
Тилмечти, жоо-жарагын тандап алып,
Артынан отряддын жүрүп кетти.

Жанай – Чолпонбайдан кем калышпаган, элди күргүштөп айдап өлүмгө дуушар кылгандардын бири. Романдын терс каармандарынын ичинен өзгөчө бөлүнүп турганы – Төлөк бий. Ак жерден Алымкулду Сибирь каторгасына айдаткан ушул Төлөк бий болучу. Ал анысы менен эле чектелип калбай анын туугандарына да, башка көтөрүлүшчүлөргө да өзүнүн кара өзгөй

бийлигин, өкүмүн жүргүзөт. Падышалык колонизаторлордун өз кишиси болгусу келген Төлөк бий көтөрүлүштү өзүнүн кызыкчылыгына бурууга аракеттенет. Иши онунан чыкпаган Төлөк эл менен Кытай жерине барганда ал жакта да өзүнүн арам оюн ишке ашырып Жунушту зынданга салдырат. Мына ошонун алдындагы кырдаалдын романда сүрөттөлүшү:

Аңгыча эки черүү: дорго Төлөк
Айбаттуу акырындап келди жетип:
– Эстедир көтөргөнүн бизге камчы,
– Камчыны чаба билбейт, сендей жалчы.
Ха-ха-ха, кеч болсо да үйрөнүп ал,
Камчыдан кара кочкул аксын тамчы,
– Акыры колго түштүн жапан бүркүт,
Колбоорду жарып көрчү, канат силкип!

Бир бетин камчы менен тиле чапты,
– Жонундан кайыш алам, мына минтип!
Колдорун байлай койду эки черүү,
– Ушундай – деди Төлөк, бийди жерүү!
– Мен тамчы – деди Жунуш – эл дарыя,
Эл көчпөйт, мүмкүн эмес элди жеңүү!

Төлөктүн кыргыз жериндеги гана эмес, кытай жериндеги жүзү да ушундай. «Кандуу жылдар» – «Таң алдында» романынын акыркы «Унутулгус учур», «Эртең менен» деген главаларында Антон менен Мариялар, Жунуш, Мураттар бири-бири менен жолугушуп терең кубанычка бөлөнүшөт.

Романдын акырындагы «Акыркы сөз» деген главасын:

Тенинен көбүн өмүрдүн,
Багыштап ишке кириштим,
Ырлардын куюп кирпичин,
Эстелик жасап ириштим,
Ийгиби, эмгек, саябы?
Сынакы калкым билишсин, –

элим өзү баасын берсин деген саптар менен бүтүрөт. Кыргыз элинин кийинки жүз жылдар арасында башынан кечирген 1916-жылдагы орду толгус трагедияны, эркиндик үчүн болгон күрөштү көркөм сөздүн кудурети менен объективдүү сүрөттөп бергендиги менен роман баалуу. «Кандуу жылдар» романы автор өзү суранган сынак элинин сынынан өткөн, кыргыз улут адабиятынын төрүнөн орун алган, кыргыз тарыхынын монументалдуу көркөм эстелиги.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Аалы Токомбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө айтып бергиле. Анын кыргыз профессионал адабиятында алган орду.
2. А. Токомбаевдин адабият майданына келгендеги эң биринчи ыры кайсы жана акындын чыгармачылыгындагы мааниси эмнеде?
3. Аалынын алгачкы учурдагы поэзиясынын негизги тематикалары жана алардын өз мезгилиндеги мааниси кандай эле? Акындын түбөлүктүү темага арналган: а) философиялык элегиялары; б) сүйүү темасындагы лирикалары; в) сатиралары жөнүндө айтып бергиле. Айрым өзүнөргө жаккан ырларын жаттап алгыла.
4. Акындын «Ончылык» жана «Кыргызчылык» ырлары жана алардагы өзгөчөлүктөр.
5. «Кандуу жылдар» ыр менен жазылган биринчи роман жана анын өмүр сүрүүсүндөгү тагдыры. «Кандуу жылдардын» 1935-жылы жарык көргөн биринчи китеби жөнүндө эмнелерди билесинер?
6. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгыш себеби жана башталышы кайсы главаларда жана алар кандай берилген?
7. Көтөрүлүштүн жүрүшү жана анын женилишинин «Кандуу жылдардын» биринчи китебинде берилиши.
8. Романдагы образдар системасы. Каармандын мүнөзүндөгү жекелик жана жалпылыкка кандайча түшүнөсүңөр?
9. Алымкулдун жана Төлөктүн образдарын жекелеп жана жалпылап мүнөздөгүлө.
10. А. Токомбаевдин элдик ырга айланып кеткен ырларынан жатка айтып бергиле.

ЖУСУП ТУРУСБЕКОВ

(1910–1943)

Орошон талант, озгун акын Жусуп Турусбековдун өмүрү да, адабияттагы чыгармачылык сапары да кыска болду. Ал бу жарык дүйнөдө 33 жыл гана жашады. 1910-жылы Тон районунда Көк-Сай деген жерде туулуп, жерден боорун көтөрүп, билим алып, кара мурут болгон кезинде «Кызыл Кыргызстан», «Ленинчил жаң» гезиттеринин Кыргызмамбастын редакцияларында, жазуучулар союзунда, Кыргыз драма театрында бир аз жылдар эмгектенди да, Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде майданга аттанып, ошо кандуу урушта 1943-жылы каза тапты. Жазган чыгармалары да анча көп эмес. «Жусуптун ырлары» (1932), «Шайыр жаштар» (1933), «Тандалган ырлар» (1935), «Мекен» (1938) аттуу төрт чакан ырлар жыйнактары, эки-үч пьесасы, эки-үч кичине аңгемелери, бирин-экин котормолору (мисалы, А. С. Пушкиндин «Таш коногу») жарык көргөн. Ушунун баары жанр чакан том гана болот. Бирок Жусуп Турусбеков аз жашаса да, мазмундуу жашады, аз жазса да саз жазып, улуттук адабияттын тарыхына унутулгус из калтырып кетти.

Жусуп Турусбековдун адабиятка келиши менен кечээки көчмөн коомдогу ырчы-жомокчудан, төкмө акындан кескин айырмаланган жаңы багыттагы профессионал адабиятчынын пайда болушу, калыптанышы тыгыз байланыштуу.

Жусуп Турусбековдун чыгармачылыгы өзүнүн турушу менен новатордук мүнөзгө ээ. Акын кечээки кылымдап уланып келаткан оозеки поэтикалык салт үчүн көнүмүш болбогон, андан айырмаланган жаңы көркөм формалардын алкагында, дүйнө кабылдоонун, поэтикалык көрүүнүн жаңыча сересинде туруп ырдады жана жаратты. Акын-жазуучулардын алгачкы муундары менен бир катарда туруп, ал өзүнүн граждандык бийик пафоско ширелген чыгармачылыгы аркылуу кыргыз адабиятында жаңы принциптерди түптөдү. Кыргыз поэзиясын жаңы мазмун, образдар, каражаттар, жаңы ритмика жана интонациялар менен байытты. Жусуп Турусбековдун адабий тушоосун кескен алгачкы саамалык ыры «Ленин жолу» болгон.

Биринчи саамалык ыр экенине карабастан бул ыр учурунда өзүнчө окуя, поэтикалык ачылыш катары кабыл алынып, адабий чөйрөдө уу-дууну пайда кылып, эл арасына бат эле тарап кеткен. Жаралган күнүнөн тартып СССР кулаганга чейин бул ыр акындын «Ук, жер жүзү» аттуу ыры менен бирге калк ичинде, айрыкча мектептерде, студенттик аудиторияларда декламация түрүндө жатка айтылып келген.

Ыр улуттук кыртыштагы поэтикалык салт үчүн мүнөздүү болбогон жаңыча ритмикалык-интонациялык курулушу, башкача поэтикалык синтаксиси, шаңдуу жана ишенимдүү чыккан оратордук-публицистикалык пафосу, элестүү образдары, эмоциялуулугу, лирикалык каармандын мурда болуп көрбөгөндөй жаңыча дүйнө туюусу, көз карашы, ишеними менен көңүлдү бурат. Ыр атактуу новатор акын В. Маяковскийдин стилин элестетет. Мындай жаңыча түрдө, формада Жусуп ырды арбын жазган. Ошон үчүн Жусуп кыргыз поэзиясында жаңычыл акын катары мүнөздөлүп келатат.

«Ленин жолу» ыры адабий-көркөмдүк мааниси жагынан тарыхый-адабий процесстеги өзүнүн ордун жоготмок эмес. Биз Ж. Турусбековдун чыгармачылыгын анын бүгүнкү күндүн муктаждыктарына канчалык денгээлде кызмат кылып жаткандыгы жагынан эмес, өз мезгилинин шартында ойногон объективдүү ролу жагынан карап баалашыбыз керек. Жусуп Турусбеков кыргыздын профессионалдык көркөм маданиятын түптөгө катышкан алгачкы адабий карлыгачтарыбыздын бири. Ал эми ошол алгачкы карлыгачыбыз кандай тарыхый шартта, кандай коомдук-саясий атмосферада жашап эмгектенди эле? Ушуга көңүл буруу зарыл.

Өткөн Октябрь революциясынын оң жактары да, сол жактары да болгон. Жаңылыштыктары да, жакшылыктары да аралаш болду. Бирок кандай болгондо да, кыргыз элинин тагдырында Октябрь төңкөрүшү негизинен оң роль ойногон. Ырас, революция кыргыз журтуна зордук-зомбулугун да көрсөттү. Бирок анын зордугунан да, дүйнөлүк прогресстен артта калган сабатсыз көчмөндөр үчүн сонундары көбүрөөк болду деп айтсак жаңылышпайбыз. Кыргыздын карапайым калың букарасы үчүн революция капыстан жарк этип чыккан күндөй эле болгон. Большевиктердин жүргүзгөн саясатын, жарыя кылган ураан, чакырыктарын букара журт өзгөчө кубаныч, күндүдөгөн сүйүнүч менен тосуп алган. Мындай болбой коюшу да мүмкүн эмес эле. Кыргыз эли

революциянын алдында кандай абалда турду эле? 1916-жылы, ага байланыштуу Ысак Шайбековдун «Кайран элин» эле эстейличи. Падышалык колониализмдин геноцидинен жана 1917-18-жылдардагы ачарчылыктан кырылып-жоюлуп жок болуп кетүү коркунучунун алдында турган. Ушундай тагдыр кылдын кырында кылтылдап турган шартта революциянын эркиндик, теңдик, азаттык, тынчтык, кедейлерге нан, жер деген ураан-чакырыгын укканда амалсыз мүнкүрөп турган кыргыздардын абалын көз алдыга элестетсек жетиштүү.

Уруяттын элдин эзелтен энсеген тилектерин кадимки чындыкка айландырып жатышы, улам биринин артынан бирин тартуулап жаткан жакшылыктары кыргыздын кем-багал адамында мурда болуп көрбөгөндөй өзгөчө көңүл маанайын жаратып, духун көкөлөткөн. Кыргыздын букара адамы революциянын мындай күтүүсүз жакшылыктарына, адамгерчилигине эмне деп жооп берерин билбей, кубанычка чакан, көзүнөн чолок жаш чыгып, урмат, алкыштын ишараты катары «Ленин», «Октябрь» деген сөздөрдү кайра-кайра кайталап жатты. Кыргыз акындарынын алгач жарыяланган ырларынын «Ленин», «Октябрь» деп аталышынын бөтөнчө себеби бар жана алар ошол кездеги кыргыз инсанынын өзгөчө эмоционалдык-психологиялык абалынан мөлт этип түшкөн тамчылар сыяктуу.

«Октябрдын келген кези» деген ырым так ушул учурдун духунда жазылган, ал кезде мен сүйлөсөм да ошону сүйлөмөкмүн. Жазсам да ошону жазмакмын, ал менин ыйык арымым болчу. Андан башка айта алмак эмесмин», — деп жазган А. Токомбаев.

Жусуп Турусбековдун өзүнүн индивидуалдуу пенделик тагдырынын шарттарынан алып караганда да, акындын жаны түзүлүшкө өзгөчө мамиледе боло турган жүйөсү бар. Жусуп кенедей бала чагында 1916-жылдагы кандуу көтөрүлүшкө күбө болуп, Кытайга качкан эл тарткан азапты кошо тарткан. Бөтөн жерге тентип барган ата-энеси өлбөй тирүү калыш үчүн тилемчилик кылууга чейин аргасыз болгон. Көп өтпөй эле катуу ачарчылыкта, Жусуп ата-энесинен ажырайт. Бирөөнүн ирегесинде кыйналып кордук тартып жүргөн жетимчилик күндөрүнүн бир учурун акын минтип эскерет: «Тандан кечке көргөн күнүм: чий ором, куурай алам, тезек терем, музоо кайтарам. Кокус музоо ээмп кетсе менин шорум. Ал күнү Болгон мени кызылдай союп урат... Куурай отунду жагып

отуруп, кокус өчүрүп койсом, кычкач же кепич менен бир коёт. Бир кыш этиме жалаң тон кийип, жыланааяк суу ташып жүрдүм».

Мына ушинтип ач-жылаңач ит көрбөгөн күндү көрүп, ичтен кан өтүп, кандай айла кылышты билбей жалдырап турган жетим балага капыстан Совет бийлиги кол созуп, койнуна катып колу-бутун жылытты. Патриархалдык-көчмөндүк коомдо ата-энеден ажырап жетим калган балага өз кандаштары жардамга келиши мүмкүн. Болбосо, жетимдин үлүшү – адат катары күн-кулдун, малайдын тагдыры. Ал эми жогорку коомдук бийлик багар-көрөрү жок байкушка атайлап үй тигип, бөпөлөп кучагына алат, окутат дегенди кыргыз жергесинде кулак угуп, көз көргөн эмес. Чынында Жусуп Турусбеков Совет бийлигин бекеринен Эне деген эмес. Эне деген сөз ал үчүн бара-бара жеке маанинин чегинен чыгып, кеңири символдук мазмунга өсүп чыккан. Акырындап акын өзүнүн өткөндөгү аянычтуу тагдырынан бүтүндөй элдин тагдырын көргөн. Өзү корголоп келип кирген Караколдогу балдар үйүнөн бүтүндөй элге, калкка болгон Совет коомунун символун көргөн. Ушундан улам акын өзүн Кеңеш түзүлүшүнө ичинде бир карасы жок баладай жайнай карап, анын кызматы үчүн чечекейи чеч болуп, дилдиректей учуп турган.

Жусуп Совет бийлигинин, социализмдин Ала-Тоо аймагында түзүп, жаратып жаткан жанылыктарынын, баштап жаткан саамалыктарынын ар бирине мандайы жарыла сүйүнүп, алардын аз элинин тагдыры, келечеги үчүн маанисин терең туюнуп, барбалаңдап алакан чаап, тебетейин көккө ыргытып турган. Ал жүрөгүн элеп-желеп кылган, көкүрөгүнө мелт-калт толгон сүйүнүчкө чыдай албай, айтпай коё албагандыгынан, жазбай коё албагандыгынан колуна калем алган. Акындын жазган ырлары жайынча гана адабий чыгарма катарында эмес, тескерисинче, ал ырлар, Жусуптун кан-тамырынын удургуган ташкыны, чолок жаш аралашкан кубанычы, чырылдап айтып турган чындыгы, кыйкырып айткан жардыгы, чакырыгы. Мына ошон үчүн акындын лирикалары өзүнүн эмоционалдык өткүрдүгү, чынчылдыгы, сырчылдыгы, тикелиги менен окуучуларды дароо арбап алат.

Ж. Турусбеков жөнүндө сөз болгондо аны менен өз учурунда кыргыз көркөм адабиятын түптөөнүн татаал түйшүгүн бирге тартышкан замандаш калемдештери акындын кезегинде художник катары абдан чыйрак, чыгаан, атүгүл алдыга ат

чабымдай озо чыккандыгын бир ооздон белгилешет. Маселен, Кубанычбек Маликов мындай деп жазган: «Акын-драматург, Жусуп көркөм элестин (мейли ырда, мейли драматургияда) эмне экендигин бир тобубузга караганда алда канча мурдараак түшүнгөн. Ал кайсы бирөөлөрүбүздөй ач кыйкырык, алабарман жел сөзгө корстон болбой, күлүк оюн, дүйнөгө терең көз карашын, өз заманына сүйүүсүн адамды кубантарлык терең адабий элес аркылуу берген». Мунун чындык экенин 20–30-жылдардын адабиятына салыштырмалуу караганда акындын чыгармаларынын өзү далилдеп турат. Бул өзгөчө жагдайды адабият таануу илими да ырастайт.

Ж. Турусбековдун адабий-көркөм жетишкендигин белгилеп коюуну эмес, анын өзүн кандай турмуштук-тарыхый, биографиялык, маданий-эстетикалык факторлор шарттаганын түшүндүрүүнү талап кылат. Чынында эле кезегинде анын поэзиясынын «айкын новатордук белгилери менен кашкайып кескин бөлүнүп тургандыгы» (С. Жигитов) кокустук эмес чыгар.

Ж. Турусбеков адабиятта «акыл азуусунун» эртелеп чыгышына көп жагынан өзүнүн адамдык тагдырына, пенделик үлүшүнө туш келген турмуштук-тарыхый өзгөчө жагдайларга милдеткер десек жаңылышпайбыз. Акындын балалык чагы Көл өрөөнүндөгү ири маданий борбор – Каракол шаары менен тыгыз байланышкан. Жусуп биринчи жолу Караколго 1918-жылы 8 жашында ачарчылыктын айынан ата-энеси менен келип туруп калат. Жыл айланбай атасы менен апасы ушул жерде каза болот. Калаада тентип калган баланы жек-жааттары келип алып кетет. 1921-жылы Жусуп кайрадан ушул шаарда ачылган жетим балдар үйүнө келип кирет. Ушундан баштап 1928-жылы Бишкекке келгенге чейин Жусуптун өмүрү ушул шаарда жана анын жака-белинде өтөт. Адамдын рухий жактан калыптанышында, өсүп-өнүгүшүндө тикеден-тике курчап турган чөйрөнүн ойной турган ролу зор экендигин социологдор баса белгилешет.

Жерден кичине боорун көтөргөндөн тартып, кадимкидей жигит болгонго чейин Ысык-Көлдөгү мына ушул чоң маданий борбордо же анын оро-парасында жашап, окуп калышы, Каракол шаарынын башка элет чөлкөмдөрүнө караганда кыйла бийик чыңалган рухий-маданий атмосферасы Жусуптун жалпы рухий дүйнөсүнүн, анын көмүскөдө бугуп жаткан интеллектисинин акырындап чукуранып ойгонушуна, ан-

сезиминин эртелеп активдеше башташына өзүнүн жагымдуу таасирин тийгизбей койгон эмес.

Жетим балдар үйүндө окуп жүргөндө жаш Жусуп татар, казак тилиндеги адабияттар менен тааныша баштаган. Акындын эң алгачкы ыры «Ленин жолунун» казак акыны Сакен Сейфулиндин «Советстан» поэмасынын ыр түзүлүш формасы менен жазылышы бекеринен эмес.

Жусуптун рухий-көркөм жетилишин ыкчамдата турган, көркөм кабылдоосун курчутууга, чукулунан өзгөртүүгө жөндөмдүү дагы бир чечүүчү булак бар эле. Жусуптун чынында эле көркөм өнөрдүн кыйын-кезең жолунда эртелеп жолу болушу анын ошол булактан кечикпей суу ичишине терең байланышат болчу. Бул булак албетте, орустун өсүп-өнүккөн адабияты эле.

Бешиктен бели чыкпай жатып, 1916-жылдагы алаамат Үркүндү башынан өткөрүп, Кытайга чейин жетип, жетим калып, турмуштун өйдө-төмөнүндө, булуң-буйткасында буюгуп, күйдүм-быштым болуп, жашоого эртелеп көзү ачылып, зирек тартып калган жаш Жусуп балким орус тилин билүү турмуш үчүн, тагдыры үчүн зарылдыгын өткүрлүк менен баамдагандыр. Каракол калаасында орус калкынын өкүлдөрүнүн арбындыгы, реалдуу тилдик чөйрөнүн болушу мындай мүдөөнүн ыкчам ишке ашышына ургаалдуу ыңгай түзгөн. Табиятынан сергек Жусуп шаарда өткөн үч жылдын (1921–24) ичинде орус тилин бир топ эле дурус өздөштүрүп алууга жетишкен өңдөнөт. 1924-жылы биринчи жолу Жусуп менен Түптөгү Монастырдан таанышып, бирге окуп калган Мукамбет Дөгдүровдун күбөлөгөнүнө караганда, ошондо эле Жусуп орусча китептерди көп окууга аракеттенип, орус тилин ага караганда жакшы түшүнчү экен.

Түптөгү Айыл-чарба техникумунда Жусуптун адабиятка болгон кызыгуусу чындап ойгонот. Жусуп бул жерде өзүнчө эле бир адабий чөйрөгө туш болгондой болот. Техникумда кийин кыргыз маданиятынын таанымал ишмерлеринен болуп калган, ошо кездеги жаш акын Мукай Элебаев, Молдогазы Токобаев, Мукамбет Дөгдүров, Шейше Орозов сыяктуу искусствого талпынган жаш таланттар менен бирге жашап, окушу ансыз да көркөм сөзгө шыктуу Жусупту адабиятка күчтүүрөөк талаптантат. Алгачкы ырлары техникумдун кереге гезитине жарыяланат. Жусуптун адабиятка болгон шыгынын тутанышына техникумда болгон драмалык ийрим өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ийримдин катышуучулары өздөрү даярдаган спектаклдерин кээде Караколго чейин келип

көрсөтүп турушкан. Драмалык ийримге Казандан ыр китептери чыккан Фарид Ибрагимов аттуу татар акыны жетекчилик кылган. Адабиятка көзү ачылып калган мындай тажрыйбалуу, билими бар адам менен тикеден-тике ымалада болуу Жусуптун адабий көз караштарынын түптөлүшүндө чоң роль ойногон болуу керек. Кыскасы, техникумдун окуучулары активдүү рухий турмуш менен жашашкан. Буга мурдагы монастырдан калган орусча китептерге бай китепкананын болушу да бир чети түрткү болгон. Эңсеген билимге тезирээк жетиш үчүн техникумдун кыргыз балдары бири-бири менен жалаң орус тилинде сүйлөшүүнү адатка айландырган. Мукамбет Дөгдүров жанылып, кыргызча сүйлөп алган балага жолдоштору чара колдончу деп эскерет. Мына ошентип, келечекке талпынган жаштардын арасында өздөрүнчө чымырканып изденүү, турмуш, адабият жөнүндө кызуу пикир алмашуулар, талаш-тартыштар бири-бирине атаандашып чыгарма окуу күч алат.

Ошол жылы туулган айылына бир жолу келип кеткен Жусуп жөнүндө жердештери Шата карыя менен Зейне байбиче минтип эскеришет: «Жусуп күнүгө бир маал айылдын жанындагы дөңгө чыгып, китеп окуп, анан боортоктоп жаткан бойдон, көпкө чейин кагаз чие турган. Ал кээде бирдемелерди ичинен күбүрөп айтып узакка олтурчу эле». Жусуптун бассатурса колунан китеп, калем түшпөй, өзүнчө азаптангандыгын көрүп Саякбай деген адам минтип суроого аргасыз болуптур:

«— Бу Тукемдин уулу, сен аябаган чоң окууга киргенсин го, бул жерге келип деле окуп, жазып жатасың, деги качан бүтөсүң?»

Акындын өмүрүнүн бир үзүмүн чагылгандын отундай жарк эткизип жарык кылган бул фрагмент эмнеси болсо да бизге чоң максат кууган жолдо Жусуптун канчалык даражада активдүү, мээнеткеч боло алгандыгынан, канчалык денгээлде «саргара жортуп», машакат чеккендигинен кабар берет.

Мына ошентип, Жусуп 1928-жылы Бишкекке келгенге чейин эле кыйла даражада рухий, адабий-көркөмдүк даярдыктан өтүүгө үлгүргөн. Алыскы Көл ерөөнүндө жүрүп, өз киндигин өзү кесип, өзүн өзү бүлөп, көмүскөдө жетиле берген. Казак, татар, орус адабиятынын үлгүлөрү менен эртелеп таанышуунун натыйжасында профессионал жазма адабият жөнүндө алгачкы түшүнүктөргө ээ болуп калган. Өйдөкү фактынын өзү Жусуп ыр жазуу машакатын да кыйла тартып, чыгармачылыктын азабынын даамын таткандыгын

ачыкка чыгарып олтурат. Кыскасы, Жусуптун көп куракташ калемдештери 20-жылдардын аягында Бишкекке келип, профессионал сөз өнөрүнүн алиппесин ушул жерден тааный баштаса, Жусуп буга чейин эле адабияттын арифметикасынан кабардар болуп, борборго кадимкидей адабий «текөөрү» чыгып, турмуштук жактан да, адабий жактан да тотугуп келген. Бекеринен акындын 1929-жылдын январь айында «Жаңы маданият жолунда» журналына жарыяланган «Ленин жолу» аттуу биринчи ыры өзүнүн «идеялык тактыгы, чулулугу, ыр техникасынын, адабий маданиятынын жогорулугу» (*Аалы Токомбаев*) менен адабий чөйрөдө уу-дууну пайда кылган эмес.

Жаш акындын Бишкекке келип адабий-маданий чөйрөгө аралашышы менен анын көркөмдүк аң-сезими ого бетер активдешет. Өзгөчө, Жусуптун 1929–30-жылдары Россиядагы Тверь шаарына барып окуп калышы акындын адабий тагдырында чоң роль ойногон. Орус чөйрөсү Жусуптун рухий-интеллектуалдык, маданий-эстетикалык, тилдик өнүгүшүн тездетүү жагынан өзүнчө эле бир катализатордун кызматын аткарган. Ушул жерден ал орустун классикалык адабияты жана советтик акын-жазуучулардын чыгармалары менен тереңдеп таанышат. «Жаш жигиттин алдында жаңы горизонттор ачылды, – деп жазат Өмүркул Жакишев, – Тверде ал Пушкинди, Лермонтовду, Некрасовду кызыгып окуйт. Бирок аны А. Жаров, И. Уткин, Д. Алтаузен, А. Безыменский сыяктуу ошол кездеги комсомол акындардын чыгармачылыгы андан бетер кызыктырат».

Гениалдуу орус акыны А. С. Пушкиндин «Таш конок» деген чыгармасындагы поэтикалык учкул ойлорду, трагикалык маани-маңызды, күчтүү адамдык кумарлардын, тагдырлардын драмасын, көмүскөдөгү подтекстти жаза чаппай, жеткире баамдап, түп нусканын идеялык-көркөмдүк байлыгын коротпой, поэтикалык ажарын бузбай, жогорку чеберчиликте которо алышы акындын кезегинде көркөм чыгармалардын эстетикалык сырларынын түпкүрлөрүнө чөгө билгендигин, классикалык көркөм мүлктөрдү терең түшүнүп кабыл ала билгендигин тастыктайт.

Кыскасын айтканда, орустун алдыңкы көркөм маданияты менен болгон мамиленин активдүүлүгү Ж. Турусбековду өсүүнүн жаңы баскычына тезирээк, эртерээк алып чыккан. Көркөм ойлоо маданиятынын өйдөлөшүнө, поэтикалык туюнтуу принциптеринин жаңыланышына, художниктик аң-се-

зимдин индивидуалданышына, чыгармачылык ишмердикке болгон мамиленин чукулуна өзгөрүшүнө, олуттанышына алып келген.

Эмгек темасы, айыл-кыштактардагы зор социалдык кайра куруулардын, эл турмушуна тынымсыз чубап кирип жаткан жаңылыктардын темасы 30-жылдарда жалпы эле советтик поэзиянын борбордук темаларынын бири болгон. Азыр жайынча «өндүрүштүк тема» деп аталган нерсе, ал кезде калемди эң бир аяр кармап, этият тие турган аруу тема болуптур. Бул тема Турусбеков үчүн нака учкул калемдин күчү сынала турган, данктап жар салууга татыктуу, аёолуу темалардан болгон. Жусуп мурдагы «мундуулардын энеси» Ала-Тоонун арасына орноп жаткан жаңы көрүнүштөргө жүрөгү туйлап, бөтөнчө ышкы менен караган. Мисалы, башка жакта, кээ бир жерлерде, кээ бир сүрөткерлер тарабынан шектенүү, кооптонуу менен кабыл алынган техниканын күркүрөп кирип келаткан арымын Жусуп оюна эч бир жаман нерсе албай баладай кубанып, таныркап, моокуму канбай, кумары тарабай тамшанып кабыл алган. Ал катуу сүйүнүп туруп, өз жерине салынып жаткан темир жолдорду, курулган завод, фабрикаларды Ала-Тоонун бооруна түшкөн «жаңы сайма» деп эң бир бөпөлөө менен салыштырып атаган.

Паровоз өтүп жатат убап-чубап,
Тиктесен чаман келбей көзүң тунат.
Башкабы, айтчы курбум, айтчы деги,
Темир жол сайма эмей эмне турат.
Бул гудок Ала-Тоонун жаңы үнү,
Жаңы үнү, жаңы туулган айы, күнү!

Жусуптун ушинтип ырдабай, минтип айтпай, атабай коюшка чамасы да келбейт эле. Анан калса ойлоп көрөлүчү, кечээки патриархалдык көчмөнгө дегеле кулак угуп, көз көрбөгөн, түшкө да кирбеген илим-билим кереметтерине капыстан туш келүү, атүгүл, жомокто гана жашаган (мисалы, «учуучу килем») нерсенин көз көрүнө чынга айланып (мисалы, аэроплан) отурушуна, кара чечекейин жайнатып күбө болуп олтуруунун өзү жөнөкөй нерсеби? Ал эми ушундай пенде акылынан жаралган, укмуштардын Ала-Тоо журтунун энчисине өтүп, карапайым адамдар үчүн кызмат кылып жаткандыгын көрүү деги эмне деген кеп? Жазуучу Саткын Сасыкбаевдин төмөнкү эскерүүсүн Жусуптун илим-техниканын күчүнөн бүткөн жаңылыктар менен кездешкендеги эмоционалдык-психологиялык абалынан

ачык кабар берген жандуу тарыхый документ катары карасак болот. 30-жылдардын башында Кара-Балтада биринчи Кант заводунун ачылышына барган Жусупту жазуучу мындайча сүрөттөйт: «Завод аймагына темир жол линиясы аркылуу бет алдык. Бийик жалга көтөрүлгөнүбүздө Жусуп кубангандай кыйкырып жиберди:

– Э-эй! Мына сонун көрүнүш, сонун көрк! Ала-Тоого жакын бийик морлуу көкөлөгөн чоң завод! Көк түтүн күпүлдөп иштей баштаган заводдун тышынан да ичин, машиналарын, иштеп жаткан жумушчуларды, кайнап чыккан кантты көрөлүк! Мына эмесе, Кыргызстан кант өнөр жайына да ээ болду, – деп Жусуп толкунданды. Ушунча болуп Жусуп менен завод цехтерин аралаганым ошол. Тигини-муну карагысы, көргүсү келет. Баарына кызыгат, баарына таң калат. Суроонун үстүнө суроо берет. Жапжаны, көзгө илешпей айланып иштеп жаткан кызыл, көк, сары, жашыл сырлары жалтылдаган станокторду көргөндө Жусуп алда кандай болуп эргиген:

– Ушул машиналар да кишинин акылы менен жасалды да! Ай киши, киши!»

Акын окуучуга кайрылганда дайыма ушинтип сүйүнүч-кубанычын жашыра албай өнтөлөп келет да, жеңден тартып бери буруп, ак дилинен ачылып сырын айтып, бат эле ичи-коюнга кирип кетет. Акын кандайдыр обочодон туруп салкын кеп салбастан, жакын келип, окуучунун мойнуна колун артып алып, сырдашып, сүйлөшүп жаткандай сезилет. Кээде токтоно албай көргөн нерсесин дал өзүндөй кылып туурап да жиберет:

Така-така-така-так,
Шака-шака-шака-шак.
Качкын жолдон дегендей,
Түтүн бур-бур, пипа-пап,
Желди жиреп паровоз,
Учкаа куштай баратат.

Бирок акын ырларында көргөн жаңылыктарын көргөндөй гана көгөндөп тизип, окуучуга сулп баяндап айтып берүү менен чектелбейт. Акындын ырлары эч убакта көргөн нерсеге түздөн-түз эмоционалдык откликтин деңгээлинде калбайт. Акындын дүрбөгөн, толкунданган сезимдеринин ары теренинде бардыгын ичтен таразалап, териштирип-тескеп, бүтүм жасап турган акыл-эс турат. Акын ырында сүрөттөп жаткан предметке карай дүргүгөн кубанычтын ысык толкуну менен кошо ар дайым өзүнүн жекече мамилесин билгизип,

автордук чечимин, өкүмүн чыгара жүрөт. Акындын ырларында техниканын тоо койнуна кириши бул жалгыз гана чечекейди чеч кылган кубаныч менен коштолгон жаңылык эмес, бул баарынан мурда эски менен жаңынын кагылышы, эскинин долуланган өжөрдүгү, жаңынын октос берген өкүмдүгү, түркөй түшүнүк, көз караштардын уюган дыңынын бузулуш процесси, гиганттык бурулуштун башталышы.

Бизге бир, «трактор» дейт, чоюн келди,

Талаа эмес, санаага да көрк берди.

Бир күндө нечен такта жерди айдап,

Көк өгүз, тору аттарды ушу жеңди.

Жусуп үчүн техника Ала-Тоого келген кудуреттүү материалдык күч гана эмес, турмуштун жаңырышынын, кайра туулуп өнүп-өсүп жатышынын символу.

Жусуптун Кыргызстандын кыштактарында кайнаган күрдөөлдүү эмгек жөнүндөгү ырлары 30-жылдардагы кыргыз поэзиясынын кайталангыс барактарынан десек жаңылышпайбыз. Бул темада акын элдин эсинен чыккыс болуп калган көркөм мүлктөрдү жаратууга үлгүргөн. Ар бир мезгилдин, ар бир муундун өзүнүн алдейлеген обону, кастарлаган ыры болот. Эгерде Улуу Ата Мекендик согуш учурунда жалпы эле совет эли үчүн мындай ыр атактуу «Катюша» болсо, 30-жылдарда бүтүндөй кыргыз журтунун алдейлеп созгон ыры Ж. Турусбековдун «Кызыл жоолукчаны» болгон. Ушул атактуу ырга катарлаш турган акындын «Быйылкы жаз», «Биздин кыздар», «Ак алтын өлкөсү», «Пахта сыры», «Иниме кат», «Комсомолка», «Жаштар», «Терим күүсү», «Тракторчунун ыры» аттуу ырлары азыр да өзүнүн көркөмдүк сынын, сырын кетирбей, жылдызы жанып турат. Бул поэтикалык чыгармалардан башы азат болуп, социалдык адилеттүүлүккө жетине албай, алды жагына эргий караган кыргыз адамынын жарык маанай, шанкылдаган күлкүсү, жаны турмушту курууга шымалана киришкен чечкиндүү кебетеси, күжүлдөгөн демилгеси, талаалардагы кызуу бака-шака кудум сүрөткө тарткандай ачык көрүнөт. Жусуптун техника, эмгек темасындагы ырлары 30-жылдардагы тоолук кишинин жаңы социалдык шарттардагы сезүү-туюусунан, дүйнө кабылдоо өзгөчөлүгүнөн, техникалык цивилизация менен беттешкендеги психологиялык абалынан кабар берген жандуу, көркөм документ катары маанисин жоготмок эмес.

Жусуп Турусбековдун учкул калеминен 30–40-жылдарда ар түрдүү темага арналган «Өткөн күндө», «Кыргыздар» (бүт-

пөй калган), «Энеме», «Каракчынын трагедиясы» аттуу поэмалар да жаралган. Аталган поэмаларга Жусуптун лирикасындагыдай эле чын ыкластуу интонация, образдуулук, предметтүүлүк, поэтикалык каражаттардын сыйымдуулугу, кыскалык мүнөздүү.

Ж. Турусбековдун «Энеме» поэмасынын башкы каармандарынын – улгайган эне менен билимдүү уулдун ортосундагы психологиялык конфликттин негизинде да кыргыз турмушунун карама-каршылыктуу жандуу материалы жатат.

Чыгармада чагылтылган, мындайча айтканда, «эне-бала» ситуациясы, лирикалык каармандын баскан жолу 20–30-жылдардагы кыргыз турмушу, жалпы эле кыргыз жаштарынын өмүр жолу үчүн типтүү көрүнүш. Поэманын башкы образдары жеке мүнөздөр аркылуу мына ошондой жалпы маанини синире алгандыгы үчүн учурунда окуучулар, айрыкча жаштар тарабынан зор кызыгуу менен кабыл алынган. Жазуучу С. Бөлөкбаев 1933–34-жылдары Фрунзедеги техникумда окуп жүргөндө «Энеме» поэмасынын кандай таасир эткенин мындайча эскерет: «Улам окуйм, сезимиме нокто катып, жетелеп алды. Жаттай бердим, ал түнү уктабай калдым, бир аз чырма этсем, түшүмдө да айтып жатыптырмын. Таң атты, «Кызыл Кыргызстан» колумда, «Энеменин» улам жаны куплеттери... Жогору жакта айткандай, көп жеринде мен жөнүндө жазгандай. Дал менин мүнөздөрүм, кызыгам, жаттайм».

Поэма жалпынын тагдырына ортоктош, ар кимдин көөнүндө турган тааныш теманы козгоп чыккандыгы үчүн гана эмес, эң негизгиси, ошол теманы чыныгы акындык эргүү менен, күчтүү эмоциялык чыңалуу менен жогорку көркөмдүк денгээлде ырдалгандыгынан улам окуучуларды сыйкырлап алса керек.

Ай ушу сен,
Кейий берген энемсин,
Бекер ойлоп,
Бекер кайгы жегенсин.
Мен кетерде,
Беттен өөп, кучактап:
«Кагылайын,
Кайраттуу жүр», дегенсин.
Энекебай,
Кайратымдан жазбадым,
Мен мурунку,
Мен эмесмин башкамын.

Тентек жана
Таарынчактык мүнөздөр.
Жаман экен,
Ишен, эне, таштадым.
Бирөө да жок
Өзүң билген чагымдын,
Баягы мен,
Бүгүн бөлөк, жанырдым.
Берчи энеке,
Мурункудай эмейин,
Берчи энеке,
Эмчегинди сагындым!
Ха!.., Ха!.., Ха!..,
Чүкө салган тулубум,
Ташта энеке, кереги жок мунундун,
Шайыр жаштар арасында
чоңоюп,
Чүкө ойнобойт,
Жигит болгон кулунун.

«Энеме» поэмасы баштан аяк ички күчтүү сезимдин ысык илебине жалатылган мына ушундай чын пейилдүү саптарга, көмөкөйдөн табигый агып чыккан сөздөргө каныккан. Башталышында эле ички эргиген сезимден «дүрт» этип тутанган саптар, андан ары ошол алгачкы чыйратылышынан жанбай, бир дем менен окулуп жүрүп олтурат. Жусуп Турусбековдун ырларына ансыз да мүнөздүү чын ыкластуулук, сырчылдык (искренность), окуучунун алдында агынан жарылып ачыла билүү жөндөмү «Энеме» поэмасында өзүнүн бийик нокотуна жеткен.

Жусуп Турусбековдун аталган чыгармасы кыргыз поэзиясындагы профессионалдык поэма. «Энеме» ошол кезде жаныдан төрөлүп жаткан адабият үчүн мүнөздүү болбогон күтүлбөгөндөй көркөм табылгаларды алып келди. Анын башка поэмалардан аттын кашкасындай айырмаланып турган жаңычыл артыкчылыктарынын бири – автордук субъективдүүлүктүн, художниктик жекече башталманын күчтүү сезилип тургандыгы. Поэмада сүрөттөөнүн объектиси – автордун, башкача айтканда, лирикалык каармандын өзүнүн жекече толгонуулары, ички бушаймандары, ой-сезими, кыял-санаалары. Автордук калемдин мындан мурда өздөштүрүлө элек сферага – адамдын ички көңүл бушаймандары тарапка багытталышы чыгарманын композициялык-сюжеттик жактан жаңыча уюштурулушуна алып келген. Бул жерде кыргыз поэмаларындагы демейдеги сюжеттик схема бузулган. Баштагыдай ырааты менен

кеткен баяндагыч сюжет, өйүз-бүйүз тирешкен карама-каршы полюстар, фабулалык конфликт, эпикалык сүрөттөөлөр жок. «Энеме» поэмасында кейипкерлердин образдары, алардын өз ара мамилелери, эски менен жаңынын ортосундагы конфликт фабулалык окуяларда эмес, буга чейин көнүмүш болбогон нукта – лирикалык каармандын жекече субъективдүү ой-толгоолорунун, ой жүгүртүүлөрүнүн жана эске түшүрүүлөрүнүн агымында ачылып берилет.

Поэманын эң башкы принципалдуу жаңылыгы – Ж. Турусбековдун кыргыз адабиятында, анын ичинде поэма жанрында биринчилерден болуп индивидуалдуу көркөм мүнөздүү, жекече адам тагдырын көздөй, инсандын психологиясына карай жол салгандыгында. Буга чейинки кыргыз поэмаларында каарман тышкы окуя жана автордук түшүндүрмөлөр аркылуу сыпатталчу да, ал жандуу личность, жеке индивидуалдуулук катары көрүнө алган эмес. Каарман тигил же бул социалдык-группалык жалпылыктын, коомдук топтун, тигил же бул саясий, этикалык принциптин персонификациясы катары чыгар эле да, жеке адамдык белгилери көрүнбөй, жалпылыкка көмүлүп кала турган. Ал эми «Энеме» поэмасында болсо, биринчи планда окуя эмес, жалпыланган социалдык фигура эмес, тескерисинче, адамдын, жеке личносттун мүнөзүн ачуу, кишинин ички дүйнөсүн, анын өзүнө таандык касиетин көрсөтүүгө басым коюлган. Чыгармада эне менен уул аттары аталбаса да өздөрүнүн жекече түшүнүктөрүн, кыял-жоругун реалдуу пенделик белгилерин ачык туйдуруп, белгилүү бир конкреттүү личность, адамдык мүнөз катары көрүнө алган. Мунун өзү албетте, 30-жылдардын башындагы жаш адабият үчүн өзүнчө бир көркөм ачылышка барабар эле. «Энеме» поэмасы өз мезгилинде кандай кызыгуу, толкундануу менен кабыл алынса, бүгүнкү күндө да өзүнүн жандуу көркөмдүк таасирин, таанытып-билдиргич күчүн жоготпой, активдүү идеялык-эстетикалык турмуш менен жашап жатат.

Ж. Турусбеков сөзү менен иши, ишеними менен жүрүм-туруму гармониялык бирдикте турган инсан болгон. Анын элге, мекенге берилгендиги жөнүндө жарыя кылган бийик поэтикалык ойлору, идеялары көркөмдүк эффект үчүн айтылган адабият сөзү, кургак, декларация болгон эмес. Бул акындын ички ишениминин, уят-абийиринин үнү, каны-жанынан сызылып чыккан убада анты болгон. Мунун кадиксиз чындыгы Улуу Ата Мекендик согуш учурунда айкындалды. Акын

фашисттик каракчыларды беттеп, кандуу майданга кирди. Өзү өмүр бою үнү кардыкканча данктап, алкап ырдап, жүрөгүнө бөпөлөп келген пролетарлар коомун, Ленин мамлекетин жок кылууга аттанган фашисттерди көргөндө кандайча жаалданып колуна мылтык алгандыгын акын өзү да сезбей калса керек. Ж. Турусбеков бир кезде «Чакырылуучунун ыры» аттуу ырында Ала-Тоого орногон Кенеш түзүлүшүн эне деп атап, революциянын, лениндик бийликтин өзүнө, кыргыз журтуна алып келген жакшылыктарын эненин ак сүтүнө тенеп, «эне сүтүн актаймын» деп шерт берген эле. Ошол антын акыры акын каны менен актады. Ж. Турусбеков 1943-жылы Мекендин боштондугу үчүн улуу казатта баатырларча курман болду. Акындын өмүрү Ата журтка сөзү менен да, иши менен да кызмат кылуунун жогорку үлгүсү.

Ж. Турусбеков кыргыз адабиятына согуш темасында «Жок болор кези», «Кайда качат!», «Каракчынын трагедиясы» деген сыяктуу улуттук поэзиянын мерчемдүү чыгармаларынан болуп калган поэтикалык туундуларды калтырып кетти. Мунун ичинен айрыкча «Каракчынын трагедиясы» поэмасын бөлүп көрсөтүүгө болот. «Каракчынын трагедиясы» – фашисттик түзүлүштүн антигуманисттик маңызын, моралдык-саясий жүзүн конкреттүү адамдык тагдырлар аркылуу, поэтикалык деталдардын, образдардын тили менен ачып берген поэма.

«АЖАЛ ОРДУНА» ДРАМАСЫ

Жусуп Турусбеков кыргыз адабиятында таланттуу драматург катары да таанылган акын. Ал «Беш-Мойноктогу окуя», «Ажал ордуна» пьесаларынын, К. Маликов, Ж. Бөкөнбаев менен биргелешип жазган «Айчүрөк» аттуу операнын либреттосунун автору.

«Ажал ордуна» ошол кездеги өзүнө мезгилдеш пьесаларга салыштырмалуу караганда көркөмдүгү жагынан кыйла жогору профессионалдык денгээли менен айырмаланат. Драма чагылткан объект 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук боштондук көтөрүлүшү. Чыгарма бекемдеген ой Улуу Октябрь социалисттик революциясы кыргыз калкын кыйрап жок болуу коркунучунан сактап калды, ажалдын ордуна өмүр берди деген идея.

Пьесанын өзүнө тийиштүү чыгармачылык тарыхы бар. «Ажал ордуна» 1934–35-жылдары жаралып, андан кийин

1939-жылга чейин автор тарабынан бир нече жолу редакцияланган. Ж. Турусбеков драманын идеялык мазмунун, көркөм структурасын жакшыртуунун жана өркүндөтүүнүн үстүндө тынымсыз иштеген. Пьесанын акыркы варианты 1939-жылы Москвада өткөн Кыргыз искусствосунун биринчи декадасы убагында көрсөтүлгөн.

Жусуп Турусбековдун биринчи пьесасынын ийгиликтүү чыгышы бекеринен эмес. Буга акындын бала кезинен тартып эле театр эмне экендигин баамдап, билип жүргөндүгү бир жагынан себепчи десек болот. Караколдогу жетим балдар үйүндө окуп жүргөндө ал жердин тарбиялануучулары шаардын актёрдук группасынын койгон оюндарын кез-кези менен барып көрүп турушкан. Ал эми Түптөгү Айыл-чарба техникумунда драма кружогу уюштурулуп, студенттер даярдаган спектаклдердин (кыздын ролун көбүнчө Мукай Элебаев аткарган) кээде Караколго чейин жетип көрсөтүп турушкан. Адабиятка шыгы бар Ж. Турусбеков бул оюндарда роль аткарып, кружоктун ишине такай катышкан. Кийин Тверь шаарында окуп жүргөн мезгилде да партиялык мектепте түзүлгөн интернационалдык клубда өздүк көркөм чыгармачылык кружогу, анын ичинде драмалык ийрим да иштеген. Мына ошентип, Ж. Турусбеков ар кайсы шаарда окуп жүргөн мезгилдерден тартып дайыма драма кружогуна активдүү тартылып жүрүшү акындын драматургиялык көркөм ойлоосунун эртерээк телчигишине, сахнанын спецификасын туюнушуна өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес.

Акын-драматург, маркум Райкан Шүкүрбеков минтип эскерет: «Ажал ордуна» театрды көтөрүп кетти. Театр эл оозуна кирип, мурда анча билине элек артисттердин бир катары жарк этип эл алдына чыкты. Кыргыз ССРинин азыркы эл артисттери Анвар, Ашыралы өңдүүлөр «Ажал ордунанын» коюлушу менен зор таланттар экенин көрсөтө алышты». «Зулайканын ролу чынын айтканда менин эң биринчи жүрөгүмө жеткен жана берилип аткарган ролдорумдун бири эле. Ошондо кадимкидей ыйлап жибергеним бар» (*Анвар Куттубаева*).

Драматург пьесанын башкы проблемасын бир тарапта падышалык бийлик, жергиликтүү бай-манаптар, экинчи тарапта кыргыздын калың букарасы турган карама-каршылыктын негизинде курат. Элдик көтөрүлүштүн планын талкуулоо, падышачылыктын жазалоочу отряддары менен болгон кармаш, Ысык-Көл менен коштошуу, элдин Кытай жеринде

жергиликтүү сүткорлор менен күрөшү, тууган жерге кайтып келүү – драманын сюжетинин башкы түйүндөрү ушулар. Пружинадай толгонгон башкы чыңалууга жеткен бул урунттуу драмалык окуялар бири-бири менен терең байланышта өнүгүп, борбордук конфликттин маңызынын ачылышына активдүү кызмат өтөйт. Сюжеттик окуялардын чордонунда Искендер, Бектур, Зулайка сыяктуу эл өкүлдөрүнүн типтүү образдары турат.

Искендердин образын оң каарман проблемасын чечүү жолундагы кыргыз драматургиясынын алгачкы ийгиликтеринин бири деп эсептөөгө болот. Искендер элдик мыкты сапаттарга эгедер, өз калкын, Мекенин терең сүйгөн, бир боор Ата журттун эркиндиги менен көз каранды эместиги үчүн чечкиндүү күрөшкө аттанган каарман. Драматург бул образ аркылуу патриоттук күчтүү деми менен жалпыга үлгү боло турган он идеалды көрсөтөт.

Искендердин образы курч драмалык ситуацияларда, катаал сюжеттик кагылыштарда ачылып олтурат. Өмүр менен тагдырды таразага койгон татаал турмуштук жагдайлар Искендердин нравалык күч-кубатын, көз караштарын сынап, анын образын сюжеттик агымда улам дааналанта берет.

«Адам драманын каарманы болуп саналат, – деп жазган улуу Белинский, өз мезгилиндеги драмалык чыгармаларды талдай олтуруп, – драмада адамга окуялар кожоюндук кылбайт, тескерисинче, адам окуяга кожоюн болуп, өз эрки менен анын тигил же бул жол менен чечилишине же аякташына таасир этет». Искендердин букара элдин жалпы кызыкчылыгынан улам келип чыккан өз позициясы бар. Ал ушунусунда бекем турат. Драманын терс каармандарынын бири Максүт синьзяндык сүткор Учей-Фуга мындай дейт: «Жок, кокуй, Искендер ыкка көнөт деп ойлобонуз». Искендердин ыкка көнбөгөн мүнөзү анын эл мүдөөсүн көздөгөн түпкү максаты менен терең байланышкан. Ал өзүнүн туткан позициясына каршы көрүнүштөргө кез болгондо, кара таман калктын кызыкчылыгы бузулганда, чындыкка, акыйкатка шек кеткен жерде бардыгын жыйыштырып таштап, тайманбай кармашка чыгат. Анын «ыкка көнбөгөн» мүнөзү пьесада дайыма конфликттин, «чыр-чатактын» күнөкөрү, себепкери болуп чыгат. Жусуп Турусбековдун «Ажал ордуна» драмасында бири-биринен ачык айырмаланган, бири-бирине карама-каршы багытты алып жүргөн жандуу кейипкерлерди түзө алышы,

конфликтти каармандардын кагылышы катары өнүктүрө билиши драматургиядагы жагымдуу саамалык болду – жана бул жалпы эле кыргыз драматургдары искусствонун бул түрүнөн спецификасын, драмалык конструкциянын өзгөчөлүктөрүн өздөштүрө баштагандыгын айгинелеген факт эле.

Пьесанын сюжеттик структурасында Бектурдун образы маанилүү ролду ойнойт. Драматург Бектур аркылуу карапайым калктын өкүлүнүн, элдик аксакалдын жалпыланган монументалдуу элесин жаратууга жетишкен. Бул образ өзүнчө элдик даанышмандыкты алып жүргөндүгү жана күчтүү патриоттук духу менен көңүлдү бурат. Бектур көрөгөчтүгү менен кырдаалдын милдетин туура туюнуп, көтөрүлүшчүлөрдүн катарына келип турган адам. Ал дайыма терең ой жүгүртүп, элдин эмне үчүн көтөрүлүп жаткандыгынын себебин билүүгө аракет кылат. Каршы чыкпайлы, падышага берчү солдаттын берип тыналы дешкен Максүт менен Алымбай өндүү жергиликтүү бийлөөчүлөргө мындайча жооп берет: «...Ак падыша, ак падыша, эмне ак падыша! Падышанын бергени: жер-сууну алганын мындай эле коё туралы, күнүгө ырамаат, күнүгө салык салганыбы? Жадаганда кийиз, тон, байпак, жип-шуубуздан өйдө жыйнап алды. Чын айтып жатам. Бизди өз жолубузга тынч койсоңчу, Максүт».

Бектур карапайым калктын ой-сезимин алып жүргөн, сюжеттик структурада аткарган активдүү ролу бар, өзүнүн ачык социалдык мүнөздөмөсү менен айырмаланган, пьесанын жалпы идеялык мазмунунун ачылышында жандуу кызмат аткарган жандуу образдардан.

Драмалык окуяга катышуучу бардык персонаждардын негизги проблемага түздөн-түз багындырылгандыгы чыгармага өзүнчө бир көркөмдүк бүтүндүк берип турат. Мындай сапат пьесадагы бардык кейипкерлерин сюжеттик-фабулалык өз ара тыгыз байланышы менен чыңдалат жана бекемделет. Драмадагы Зулайканын образы чыгарманын борбордук коллизиясы менен бекем жуурулушкан. Пьесанын идеялык-көркөмдүк дүйнөсүнө Зулайка трагедиялык мотивди – ырайымсыз эксплуатациянын тушундагы кыргыз кызынын тагдыры жөнүндөгү мотивди алып кирет. Көтөрүлүш мезгилиндеги Зулайканын трагедиясы автор тарабынан кеңири планда, жалпы эле падышалык самодержавиенин колониялык саясатынын натыйжасы катары чечмеленет. Кытай жеринде азаптуу турмуштун айынан

Зулайканын бир чейрек унга күн катары сатылышын сүрөт-төгөн сцена жалаң жеке бир кыздын эмес, бүткүл элдин тарткан кайгылуу мүшкүлүн символдоштурган кайгылуу окуя катары кабыл алынат. Аталган сцена өзүнүн эмоционалдык күчү жагынан драманын жеткен жогорку чеги.

Бирок драмада Зулайка башынан аягына чейин кайгыга чөмүлгөн, тагдырдын салганына моюн сунуп, турмуштун зомбулугуна жалдырап баш ийген образ катары таасир калтырбайт. Айрым изилдөөлөрдө Зулайканын образы дал ушундай планда чечмеленгендиги байкалат. Тескерисинче, Зулайка кыйынчылыкка майышпаган, турмуштун кыйын-кыстоолоруна оңой менен алдырбаган активдүү каармандардын бири. Ал драмадагы окуяларга башынан аягына чейин жандуу аралашат. Ак падышанын буйругун угуп, эл катуу толгонуп турганда «зордукка жигит чыдабайт бекен» деп, эр-азаматтардын намысын бүлөйт. Кытай жеринде Учей-Фу, Максүт сыяктуу эл душмандарынын Искендерди өлтүрүү жөнүндөгү жашыруун келишимин көтөрүлүшчүлөргө жеткизип, сүйгөнүн өлүмдөн коргойт. Зулайка адам чыдагыс абалда жүрсө да, мун-зарга бастырып отуруп калбайт. Ал өз алдынча акыл жүгүртүп: «айтчы Искендер, себебин, кайгыда дайым келемин?» деп өзүнүн оор абалынын себебин билүүгө аракет кылат. Турмуш запкысына көшөрүп каршы турат. Тагдыр сыналып жаткан кыйын мүнөттөрдө Искендердин ага кайрат берип айткан сөздөрүнө Зулайка: «Жаныңда бирге боломун, өлүмгө башты тосомун» – деп, чечкиндүү жооп берет.

Кыскасы, Ж. Турусбеков Зулайка аркылуу революциядан мурунку кыргыз кыздарынын кулк-мүнөзүн, көз карашын, иш-аракетин жалпылаштырып көрсөткөн.

Ж. Турусбеков «Ажал ордуна» драмасында терс сапаттарды алып жүргөн Максүт, Учей-Фу, Алымбай сыяктуу кейипкерлер оң каармандардын карама-каршысында активдүү аракетте турушат жана негизги конфликттин өнүгүшүндө иштиктүү роль ойношот. Алардын ар бирине автор тарабынан так мүнөздөмө берилет. Биз түлкүдөй амалдуу, кыйды Максүттү, көкүрөгүн көтөргөн мактанчаак канкор офицерди, адамдык абийирден кеткен ач көз соодагер Учей-Фуну бири-бири менен чаташтырбайбыз.

«Ажал ордуна» тууралуу сөз кылып жатып, анын тил чеберчилигин белгилебей кетүүгө мүмкүн эмес. Драмалык речь аталган пьесада өзүнүн көркөм мүмкүнчүлүгүн жакшы

ачып, драмалык жанрда аткарчу өзүнүн спецификалык функциясын ийкемге келтире алган десек болот. Пьесанын кайсы сценасын албайлы андагы каармандын оозунан чыккан сөз, реплика өзүнүн көп маанини камтыган лаконизми, образдык экспрессиясы, драмалык кыймыл-аракеттүүлүгү менен бөтөнчөлөнөт. Диалогго катышып жаткан адамдардын айткан сөзүнүн мааниси – ал жек көрүп жатабы же сүйүп айтып жатабы, эмне максатты көздөп отурат – ачык көрүнүп турат. Бул бөтөнчөлүктү изилдөөчү М. Борбугулов адилет белгилейт, «Драмалык диалог куруу кыргыз жазуучуларынын алгачкы пьесаларынан тартып иштеле баштаса да, бул маселе толук бойдон «Ажал ордуна» драмасында чечилди».

Бул чыгарма мына ушундай көркөмдүк-идеялык терең мазмунга ээ экендигинен улам 1939-жылы кыргыз искусствосунун Москвада өткөн биринчи декадасы убагында улуттук жаш маданияттын көрүнүктүү чыгармасы катары борбордук көрүүчүлөргө тартууланган. Драма орустун белгилүү маданий ишмерлери, жалпы эле көрүүчүлөр тарабынан жогорку баага татыктуу болгон.

Жыйынтыктап айтканда, «Ажал ордуна» пьесасы Ж. Турусбековдун драмалык түрдүн спецификасын кадимкидей өздөштүрүүгө жетишкендигин айгинелеген, автордук идеяны, көркөм мазмунду, драманын образдык-поэтикалык системасында, катышуучу каармандардын жүрүм-турумунда бере алган, кыргыз драматургиясында өзүнчө көркөм ачылыш жасаган жаңычыл чыгарма болду.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Жусуп Турусбековдун чыгармачылык жактан эрте жетилишине кандай факторлор таасир кылган?
2. Жусуптун 20–30-жылдарда романтикалуу поэтикалык эргүүсүнүн себептерин эмнелерден көрөсүңөр?
3. «Энеме» поэмасы аркылуу акын кыргыз поэзиясына кандай жаңылыктарды алып келген?
4. «Энеме» поэмасынан өзүңөргө жаккан жерлерин жаттап алып, айта жүргүлө.
5. «Ажал ордуна» драмасынын көркөмдүк артыкчылыктары кайсылар жана чыгарманын ийгиликтүү чыгышынын себеби эмнеде?
6. Драмадагы кыргыздар Ысык-Көл менен коштошкон жерин жатка айтып бергиле.

Кыргыз Республикасынын эл акыны, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын ээси Кубанычбек Маликөв 1911-жылы азыркы Кант районуна караштуу «Чоң-Далы» деген кара тоонун аркы бетинде Үч-Эмчек айлында туулган. Атасы да, анын жакын ага-туугандары да эптеп-септеп оокат өткөргөн адамдар эле. 1916-жылдагы Үркүндүн кесепетинен эл бүлгүнгө учурап, эгин-тегинге карай албай калгандыктан жана кургакчылыктын айынан Чүй өрөөнүндө ачарчылык жүргөн. Пишпектин кыргыздары Кытайга качпай калганына карабастан, падышанын төрөлөрү тарабынан бардык жагынан катуу кысымга алынган.

Өмүрүнүн бул учуру жөнүндө акын кийинчерээк мындайча эскерген. «Атамдын аталаш агасы Найманбай Боромбай уулу Үч-Эмчекке келди да, биздин туугандарыбыздын көпчүлүгү турган азыркы Көк-Жар кыштагынын аяк жагына көчүрүп кетти. Жону жука кишиге шаарга жакын туруп эптеп оокат өткөрүү оңой болор деген болжолду ал киши айтканын мен көптөн кийин түшүндүм. Менин атам базарга көк беде, куурай оруп сатышып, бизге ошондон нан таап келгени ушу күнгө чейин эсимде. Атам Үч-Эмчекте турганда эле азыркы Покровка, Лебединовкадагы орустардын бир даары менен тааныш элек. Кээде ошолорго барып да бөлкө нан алып келе койчу болду. Пишпек шаарында Совет бийлиги 1918-жылы гана орноду. Бирок жаңы бийлик адегенде эле эмгекчил элдин турмушун жеңилдетип жиберүүгө жетише алган жок...

...1924-жылы биз шаарга дагы жакыныраак келип, биздин кыштак «Төкөлдөш» кыштагы аталып турду. Бул жерде мурунку бир кулактын заимкасы (*короо-жайы деген мааниде* – И. К.) тийип, биздин айылдын мектеби ачылды...» (К. Маликов, Акындык өнөр – акындык өмүр. «Ала-Тоо», 1974, № 10, 14-бет). Мына ушул мектепти бүтүрөрү менен Фрунзе шаарына келип, 1926-жылы эң алгач № 6-татар мектебине окууга өтөт.

Мектептин окуучулары жалаң гана татарлар эмес, кыргыздардан да болучу. Кыргыз мугалимдер көбүнчө кыргыз педтех-

никумунун жогорку классынын окуучуларынан боло турган... Мектепте окуп жүргөндө өз айлынын турмушунан алып «Мектеп оңолсо экен» деген кабар жазат. Ал «Эркин-Тоо» гезитине басылып чыгат.

Техникумда окуп жүрүп, 1926-жылы эле «Эркин-Тоо» гезитинин кабарчысы болуп, ага айыл-кыштакта, шаарда болуп жаткан жаңылыктарды, аялдар теңдиги, феодалдык калдыктарга каршы жүргүзүлгөн күрөш жөнүндө, жер-суу реформасы туурасында үзбөй кабар жазып турган. Бул анын кийинки кездеги чыгармаларына мүнөздүү болгон ар кандай жаңы нерселерге убагында үн кошкон оперативдүүлүктүн уюткусун түзгөн. Мына ушул жагдайлар жана анын өзүндө болгон табигый талант К. Маликовду 20-жылдын аягы, 30-жылдын башталышында кыргыз жазуучуларынын алгачкы муундарынын экинчи тобу болгон Жоомарт Бөкөнбаев, Жусуп Турусбековдор менен бирге кыргыз адабият майданына алып келген. 1931-жылы педтехникумду бүтүргөндөн кийин узак жылдар бою республиканын басма жана маданият тармактарында, Кыргызстан жазуучулар союзунда жооптуу кызматтарда иштеген.

Кубанычбек Маликовдун кыргыз адабиятына синирген эмгеги жогору бааланып Ленин, Эмгек Кызыл Туу, эки жолу «Ардак белгиси» ордендери менен сыйланган. Кыргыз эл акыны, Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгеги синген ишмер деген ардактуу наамдар берилген. «Бийик жерде» драмасы үчүн Кыргызстандын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Акын 67 жаш курагында 1978-жылы дүйнөдөн кайткан. Өмүрүнүн сонку мезгилдерине чейин К. Маликовдун алтымыштан ашык китеби кыргыз, орус жана башка тилдерде жарык көргөн.

Кубанычбек адабият майданына келгенде кыргыз жазма адабияты жаңыдан гана өнүгүү, калыптануу доорун башынан кечирип жаткан мезгил болучу. Адабиятыбыздын өзү жаш болгондой эле, жаш жагынан болсун, тажрыйба жагынан болсун анын калам кайраткерлери да жаш эле. Анын биринчи ыры 1923-жылы «Эркин-Тоо» гезитинин бетинде жарык көргөн «Жазгы талаа» деген ыры болуп эсептелет. Бирок «Эркин-Тоо» гезитине бул ыры жарыяланганга чейин эле макала жазып жүргөн Кубанычбек көркөм чыгарма жазууга андан мурунраак киришкен эле. Буга анын төмөнкү бир эскерүүсү далил болуп турат: «Алгачкы убакта казак, татар тилдеринен пьеса

которуп коёр элек. Кийинчерээк пьесаны педтехникумдун окуучулары өздөрү эле жаза турган болушту. Бир жумада жок дегенде бир жаш калем бир көшөгөлүү жаңы пьеса жазыш керек. Ошондой пьесаларды көбүнчө Касымалы Жантөшев, Мукай Элебаев, Ташым Байжиев, Саткын Сасыкбаев, Жоомарт Бөкөнбаев, кээде мен да жаза коёр элем». (К. Маликов. «Замандаштарым жана каламдаштарым», Фрунзе, 1964, 101-бет.)

Кубанычбектин адабият майданына келишине гезитте кабарчы болуусу, педтехникумда окуп, андагы студенттик адабий ийримдин активдүү катышуучуларынан болуп, өзү айткандай «кээде бир актылуу пьеса жаза коюп жүргөндүгү» түрткү берсе, ошол учурда жаңыдан гана жаралып, өнүгө баштаган кыргыз профессионал жазма адабиятынын алгачкы муундарынын гезит беттерине жарыяланган ырлары да жеринде табигый таланты бар ага кыйла эле таасир эткени шексиз. Бул туурасында акын 1962-жылы «Ала-Тоо» журналына мындай деп жазыптыр: «Мени ыр жазуу жөнүндө ойлонто баштаган «Эркин-Тоонун» алгачкы сандарына басылып чыккан Аалынын «Октябрдын келген кези», Мукайдын «Зарыгам», Жуманын «Кайгылуу күнү» деп ойлоном» («Ала-Тоо», 1962, № 5, 103-бет).

Анын биринчи жарык көргөн «Жазгы талаа» деген ыры көркөм сапаты жагынан али бышып жетилбесе да адабият майданына таланттуу жаш акындын келгендигинен кабар бербей койгон эмес. Бүткүл ой-сезимдерин, бардык күчүн элибиздин экономикасынын өнүгүшүнө багыттаган, өзүлөрү илим-билимге умтулган, техниканын тетиктерин өздөштүргөн, мезгилдин духуна жараша жашоонун жаңыча мамилесине умтулган учурдун адамдарын, алардын албан эмгегин ырдоо акындын ошол учурдагы, тактап айтканда, отузунчу жылдардагы поэзия чыгармаларынын негизги темаларынан болгон. Акын бул темага «Жаңы айылдын эрмеги», «Элдин уулу», «Пахтачы кыздын ыры», «Фабрика ыры», «Сен жолдошум» дагы башка бир катар ырларын арнаган.

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын өнүгүш жолунда отузунчу жылдарда сатира жанры айрыкча поэзияда көрүнүктүү орунга чыккан десек анча аша чапкандык болбойт. Ошол учурда кыргыз коомуна кирип жаткан ар кандай жаңы көрүнүштөргө каршы тургандарга сокку урган эскичилердин бет пардасын күйдүргү сөздүн күчү менен жулуп таштаган сатираларды кыйла эле жолуктурабыз. Сатира жанрына Куба-

нычбек да калем кармаган жылдары эле киришкен жана анын башка акындардан болгон өзгөчөлүктөрүнүн бири да ушунда деп айтсак болот.

Акын өз учурунда окурмандардын сүймөнчүлүгүнө татыган баарына белгилүү «Таш күзгүнүн түбүндө» деген сатира-сын 1930-жылы жазган. Бирок акындын чыгармаларына көз жүгүртсөк, сатиралык ырларды андан мурун эле жаза баштагандыгын байкоо кыйын эмес. Анын мисалы катары акындын 1929-жылы жазган «Кандай сүйгөм» аттуу ырын көрсөтүүгө болот.

Ошол мезгилдеги саясий-экономикалык кырдаалдарга ылайык отузунчу жылдарда «Кызыл Кыргызстан» гезитинде «Чалкан», «Ленинчил жаш» гезитинде «Шибеге» аттуу сатиралык бурчтар уюштурулуп, аларга кыргыз акын-жазуучулары активдүү катышып, учурдун талабына шайкеш келген сатиралык чыгармаларын жарыялап турушкан. Кубанычбек Маликов бул сатиралык бурчтардын активдүү катышуучуларынын бири болгон. «Таш күзгүнүн түбүндө», «Кандай сүйгөм», «Сен койсоң да, мен койсом», «Мен кандаймын», «Атасы менен баласы», «Ким кимдердин жолунда», «Ыраспы ушул», «Сөөлөт курмандары», «Эй, түгөнгүр», «Өн карама кылтылдак», «Бул кылыгың жарайбы» сыяктуу дагы башка сатиралык ырлары эң алгач ушул гезит беттеринде жарыяланып, эл абдан жылуу тосуп алган. Акындын бул сатиралары тематикалык жактан өтө ар түрдүү болгон – ошол учурда коомубузда кездешип жаткан терс көрүнүштөрдүн ар кандай жактарынын бетин ачып, сынга алган. Отузунчу жылдардагы акындын поэзиясы тематикалык жагынан өтө бай, ал эми көркөмдүк чеберчилик жагынан алда канча такшалып, жетилип калгандыгын байкоо кыйын эмес. Бул анын 1938-жылы «Кубанычбектин ырлары» деген ат менен чыккан иргелген ырлар жыйнагынан ачык көрүнгөн. Бул жылдары акын поэзиянын эпикалык формаларынан болгон поэма жанрында да жемиштүү эмгектенген. Буга анын «Сөөлөт курмандары», «Сапардын сүйүү сырлары», «Жапар менен Шарийпа» деген поэмаларын көрсөтүүгө болот.

Улуу Ата Мекендик согуш кыргыз адабиятынын өзүнчө бир бурулуш этабы болгондой эле Кубанычбек Маликовдун чыгармачылыгынын да маанилүү этабы болуп калды. Согуш мезгилинде акын жемиштүү да, жеништүү да иштеди. Акындын бул мезгилде жазылган ырлары «Канга кан» (1942),

«Чүй каналынын боюнда» (1942), «Ала-Тоолук курдаштар» (1945), «Ырлар» (1947), «Достук жана махабат» (1949) деген жыйнактарына топтоштурулган. Акындын согуш башталган мезгилде жазылган элдин сезимине таамай тийип, патриоттуулукка чакырган, өз мезгилинде дароо элдин арасына кеңири таралган «Канга кан» деген эмоциялуу ыры өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Акын бул ырында элдик оозеки поэзиябызда кенири колдонулуп келген традициялык салыштырууларды, эпитеттерди өтө орундуу пайдаланып, душмандын ким экендигин кашкайта ачып, анын басып алуучулук максатын таасын ашкерелөөгө жетишкен.

Жан алгычка,
Сөз жарашпайт, ок керек,
Колу-бутун
Куйкалоого чок керек.
Кызыл көздүү,
Бул кутурган иттерге,
Бомбу,
Танке,
Замбиректей сот керек.
Башын кессек,
Асман, жерден өрттөсөк,
Дүйнө жүзү,
Мына ошону эп көрөт.

Ырдын өзүнүн аты айтып тургандай, канга кан алуу ар бир совет адамынын ыйык милдети экендигин эскертүү менен эми мындай «окшоп кийинген» жырткычтарга эч кандай ырайымдын зарылдыгы жок деп элди душманды акыр аягына чейин талкалоого чакырган.

Акындын көлөмү жагынан чакан, бирок көтөргөн жүгү өтө салмактуу «Мекеним» аттуу ыры да мына ушул жогорку ыры менен эле удаалаш 1941-жылы жарыяланды. Ыр өзүнүн патриотизм, достук идеяларына сугарылгандыгы, Мекенди баскынчы фашисттерден сактап калууга элибизди шыктандырууда жүрөк козгогон эмоционалдуулугу менен бат эле калк арасына таралып, ошол учурдагы көркөм үгүт бригадаларынын башкы репертуарына айланып кетти. Курч таасир эте турган көтөрүнкү маанайдагы бул ырында акын элибиздин ошол Мекенге болгон сүйүүсүн козгоп, патриоттук сезимин курчутуп, ал учурдагы бүткүл совет калкынын бакты-таалайы, кутманы болгон учу-кыйырсыз Мекенибизди

фашизмдин таманы астында калтырбоого чакырат жана андай болбостугуна элдин атынан ишенгендигин төмөнкүчө билдирет:

«Маа десе, шамал айдап, уу чачса да,
Көлкүлдөп жердин жүзүн суу басса да,
Биз жоого кол куушуруп, баш ийбейбиз,
Күнгүрөп жер козголуп, ай батса да!»

Акындын бул ыры жеке патриотизм идеясына гана эмес, элибиздин согуш мезгилинде мурдагыдан да бузулбас болуп ширелишкен достук идеясына да сугарылган ыр болуп эсептелет. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде К. Маликовдун поэзиясында публицистикалуулук кенири орун алуу менен ал окуучуларына трибун акын катарында таанымал болду, акындык чеберчилик жагынан алда канча такшалгандыгын көрсөттү.

Акын согуштан кийин да поэзия жанрынын үстүндө өтө жемиштүү эмгектенди. Анын бул жылдардагы поэзиясынын аймагы кенири. Мына, элибиз Улуу Ата Мекендик согушту жениш менен аяктагандан кийин тез аранын ичинде бүлүнгөн чарбаны кайрадан калыбына келтирүү жумушуна белсенип киришкенде, дүйнөдө бекем, узак тынчтыкты орнотуу маселеси акындын поэзиясында эпкинүү эмгек менен айкалыштыруу темасы биринчи орунга көтөрүлүп чыкты. «Мекеним тынчтык тиреги», «Чүйлүктөрдүн сулуусу» деген сыяктуу ырлары буга далил болуп турат. Кыска лирикалык ырлардан тартып, «Кадыр аке», «Аскадан үн» сыяктуу көлөмдүү поэмалар акындын ушул жылдардагы каламына таандык. «Кадыр аке» поэмасында кыргыздардан чыккан биринчи шахтердун басып өткөн жолун, күжүрмөн эмгегин, ардактуу кесибин сүрөттөсө, «Аскадан үн» поэмасын Токтогул ГЭСинин кайратман куруучуларына арнады. Деги эле согуштан кийинки жылдардагы акындын чыгармачылыгына мүнөздүү болгон өзгөчө бир көрүнүш – анда поэзиянын эпикалык формасынын кенири орун алгандыгы деп айтууга болот. Акын жогорку эки поэмасынан башка бул жылдары «Ат коюу», «Көл жээгинде кездешүү», «Алтын жип», «Ленин ашуу», «Мылтык», «Арзы кыз» сыяктуу тематикалык жагынан ар түрдүү, композициялык жагынан тыкан, көркөмдүк чеберчилиги кыйла жогору поэмаларды жаратты.

Өзүнүн чыгармачылык өмүрүндө Кубанычбек Маликов махабат лирикаларынын да чебер устаты экендигин көрсөткөн акындарыбыздын бири болгон. Анын «Бир башыңа тең болсом», «Ак кептер» дагы башка ырлары обонго салынып, элдик ырларга айланып кеткен.

Кубанычбек Маликов поэзияда гана эмес, драматургияда да өмүрүнүн акырына чейин жемиштүү эмгектенген. Ошондуктан, ал кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында көрүнүктүү акын гана эмес, ири драматург катарында да таанымал жана өзүнүн тиешелүү ордун ээлеген жазуучуларыбыздын бири. Жогоруда белгилегендей, ал 1928–29-жылдарда педтехникумда окуп жүргөн кезинде эле ошол окуу жайынын сахнасында коюш үчүн бир актылуу пьесалар жаза коюп жүргөндүгүн эскерет. Бирок эмне деген жана кандай окуяларды камтыган пьесалар жазгандыгы азырынча бизге белгисиз. Маликов өз чыгармачылыгын акындык менен эле бирге драматург катары да баштаган деген жыйынтыкка келүүгө да болот. Ушуга эле байланыштуу дагы бир кырдаал бул ойду бекемдеп турат; «Жазгы талаа» ыры 1928-жылы «Кызыл Кыргызстан» гезитине гана басылып чыккан болсо, анын өзүнчө китеп болуп жарык көргөн биринчи чыгармасы 1931-жылы «Тендик курманы» деген ат менен чыккан үч актылуу драмасы болуп саналат.

Отузунчу жылдарда Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев сыяктуу эле К. Маликов да өзүн таланттуу драматург катарында тааныткан. Анын «Мүдөөлөр», «Күлүйпа» сыяктуу драмалары өзүнчө китеп болуп жарык көрөт. К. Маликов өмүрүнүн акырына чейин операга либретто, бир топ драмалык чыгармаларды жаратып, кыргыз драматургиясынын тарыхынан ардактуу орун ээледі. Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев менен бирдикте жазылган «Айчүрөк», А. Токомбаев менен бирдикте жазган «Манас», Ж. Бөкөнбаев кыркынчы жылы жазган либреттону негиз кылып алып кайрадан жазган «Токтогул» операларынын либреттолору бүгүнкү күндө кыргыз операсынын классикалык чыгармаларынан болуп калды. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде «Сейтек», А. Куттубаев менен бирдикте «Жаныл» драмасын жана «Патриоттор» операсынын либреттосун жазган. Согуш аяктагандан кийин колхоздорду ирилештирүү проблемасын биринчилерден болуп көтөргөн «Биз баягы эмеспиз» (Куттубаев менен бирге) драмасы Кыргыз мамлекеттик драма театрында зор ийгилик менен коюлган. «Бийик жерде» жана «Осмонкул» драмалары республиканын театрларында ийгиликтүү коюлуп келген. Булардан тышкары К. Маликов «Жүрөк толкуйт», «Бир көчөнүн кыздары», («Шахтердун кызы», «Адылдын иши», «Сары өзөндүн кызы», «Маш» сыяктуу драмалардын автору. Өзүнүн чыгармачылык өмүрүндө

Кубанычбек Маликов проза жанрына да кайрылып, айрыкча отузунчу жылдарда «Айлуу түндө», «Ачылган айып», «Жаш жалын», «Кызыл Алай», «Сарала козу» деген ангемелери жана «Азаматтар» аттуу повестин жазган.

«Балбай» поэмасы. «Балбай» поэмасы Кубанычбек Маликовдун чыгармачылыгында гана эмес, кыргыздын профессионал жазма адабиятында көрүнүктүү орунда турган эпикалык чыгармалардын бири. Автордун жазып калтырган маалыматы боюнча поэма 1940-жылы апрель-май айларында жазылып бүткөн. Поэма «Балбай» деген ат менен 1941-жылдын жаз айларынын башталышында өзүнчө китеп болуп басылып чыккан. Китепке поэма менен бирге акындын көптөгөн лирикалык ырлары да кирген. Китептин ошол кездеги нускасынын көптүгүнө карабастан поэма жарык көрөрү менен окурмандардын жүрөгүнөн жылуу түнөк таап, бат эле эл арасына тарап кеткен. Беш миң саптан ашык көлөмдөгү бул поэманын мынчалык тез тарап кетиши баарынан мурун өз мезгилинде кыргыз элин ички жана тышкы душмандардан коргоочу, эл камын ойлогон баатыр, кеменгер, башкы каарман – Балбайдын өмүр турмушуна арналгандыгына байланыштуу болгон. Поэма жарык көрөрү менен акындын ошол учурдагы кыргыз профессионал жазма адабиятындагы поэзиянын эпикалык формасын поэма жанрын өнүктүрүүдөгү зор салымын да белгилеген. Бирок поэманын мындай байсалдуу жолу узакка созулган эмес. Балбайдын жашап өткөн доору жана анын өмүр жолу татаал жана трагедиялуу болгондой эле, «Балбай» поэмасынын кийинки тагдыры да кыйчалыштуу болгон. Поэма ошол учурдагы жана андан кийин да узак убакыттарга чейин созулган адабият менен искусствонун туундуларын талдап-баалоодо кеңири практикаланган нормативдик эстетиканын, вульгардык социологиянын, коммунисттик партиянын Борбордук Комитетинин түздөн-түз көрсөтмөлөрүнүн курманы болгон. Поэманын тагдырындагы мындай «чукул бурулуштун» келип чыгышынын түпкү себеби адабият жана искусство маселелери боюнча «борбордо» тигил же бул кемчиликтер көрсөтүлсө, ошондой эле кемчиликти ар бир республиканын адабий туундуларынан издеп таап, аларга «сокку уруу» советтик идеологиянын жазылбаган «законуна» айланып калгандыгынан болучу.

Согуш аяктагандан кийин ВКП (б) Борбордук Комитетинин 1946-жылы «Ленинград» жана «Звезда» журналдары жөнүндө

1948-жылы «Драма театрларынын репертуарлары жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө», «Чоң турмуш» кинофильми жөнүндө» деген «легендарлуу» токтомдору кабыл алынып, адабият жана искусстводо орун алган «зыяндуу» кемчиликтердин «бети ачыла» баштайт. Жогоруда айтылгандай, бул токтомдордон кийин кыргыз адабияты жана искусствосундагы орун алган «зыяндуу кемчиликтердин бетин ачуу» иши колго алынып, Кыргызстан КП(б) Борбордук Комитети, анын идеология бөлүмү иштиктүү чаралар көрө баштайт.

Мына ушундан кийин 1948-жылдан баштап «Балбай» поэмасына карата ар кандай чогулуштарда, жазуучулар уюмунун жыйындарында түрлүү сындар айтылып, айрымдары авторго саясий күнөөлөрдү койгонго чейин барышат. Ал гана эмес 1949-жылы болуп өткөн Кыргызстан КП(б) БКнын V съездинде, анын алдында болуп өткөн пленумдарда да поэма жөнүндө сын сөз болот. Акыры «Балбай» поэмасынын тагдыры жөнүндөгү жыйынтык 1952-жылдын 15-мартында болуп өткөн Кыргызстан КП(б) БКнын бюросунда чечилет. Бюронун токтомунда К. Маликовдун «Балбай» поэмасында кыргыз элинин өткөн доорлордогу феодалдык турмушу идеализацияланганы, тарыхта жашап өткөн айрым адамдар, асыресе Балбай элдик баатыр катарында даңазалангандыгы баса белгиленип, поэманы китеп текчелеринен алып салууга көрсөтмөлөр берилет.

Ар бир мезгилдин баш айлантма ар кандай учурун карт тарых акыры өз ордуна койгон сыңары «Балбай» поэмасынын 1941-жылы жарык көргөн толук варианты 1991-жылы акындын 80 жылдык мааракесине карата мурда жарык көрбөгөн «Ак куу сүзөт» деген поэмасы жана башка ырлары менен бирдикте «Балбай» деген ат менен өзүнчө китеп болуп басылып чыкты.

Поэма кыргыз элинин XIX кылымдын экинчи жартысында башынан кечирген турмушка жана болуп өткөн тарыхый окуяларга арналган, анын катышуучуларынын дээрлик бардыгы поэма чагылдырган доордо, сүрөттөлүп жаткан жерлерде жашап өткөн Балбай, Өмүр, Матай, Боромбай, Тилекмат, Зарыпбек, Качыбек ж. б. сыяктуу конкреттүү адамдар. Бирок автор поэмасынын эч жерде тарыхый поэма деп атаган эмес. Мунун ачык себеби азырынча анча маалым эмес.

К. Маликовдун «Балбай» поэмасы кыргыз поэзиясындагы XIX кылымдын экинчи жартысында кыргыз элинин социалдык-саясий, тарыхый жактан карама-каршылыктуу учурда

башынан өткөргөн трагедиялуу доорун чагылдырган, азырынча колубуздагы бирден-бир ири тарыхый поэма болуп эсептелет. Бирок тарыхый поэманы окуя кандай болсо ошол калыбында фотографиядагыдай кагаз бетине түшүрүлгөн чыгарма экен деп түшүнүүгө жарабайт.

Кыргыз эли мына ушундай кыйчалыш жана татаал тагдырды башынан кечирип турган доордо бугу уруусунан чыккан элдик баатыр Балбай 1791-жылы азыркы Түп өрөөнүнүн Сары-Булак деген жеринде жарык дүйнөгө келип, кысталыштуу заманда он алты жашынан тартып калмак жортуулдарынан, Цин империясынын, Кокон бийлигинин кара өзгөй бийлөөчүлөрүнөн, казак феодалдарынын чапкындарынан, орус падышачылыгынын колонизатордук саясатынан эл-жерин коргош үчүн өмүрүнүн акырына чейин бел чечпей күрөш жүргүзгөн. Балбай кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал, эл тарабынан баатыр деген атак-даңкка ээ болгон белгилүү инсан. Ал ак падышага каршы күрөш жүргүзгөндүгү үчүн камакка алынып, 1867-жылы Верный (азыркы Алматы) шаарында түрмөдө ууландырылып өлтүрүлгөн. Балбайдын эл жиберген жакын шакирттери анын сөөгүн төөгө жүктөп келишип, Түп менен Сары-Булактын ортосундагы үч жолдун боюна коюшкан. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн учурунда кыргыздарды кыргынга учураткан казак-орустар элдин күчү менен Көл түбүнөн алынган бышырган кирпичтен салынган баатырдын күмбөзүн талкалап, кирпичтеринен алып, чарбачылыкка пайдаланышкан.

Күмбөз Күрмөнтү, Сары-Булак элинин демилгеси менен 1991–1992-жылдары кайра калыбына келтирилген.

Акындын «Балбай» поэмасы XIX кылымда жашап өткөн кыргыз элинин көрүнүктүү уулу Балбай баатырдын эл-жерин сырткы жана ички душмандарынан коргоодогу патриоттук күрөштөрүнө арналса да, анын өмүр жолун, казак чапкынчыларына, Цин империясынын басып алуучуларына, Кокон бийлигине, орус колонизаторлоруна, уруу салгылашууларына каршы көрсөткөн эрдиктеринин бардыгын ичине камтыбайт жана аны автор алдына максат кылып койбогон да болсо керек. Кыйчалыш доордо кыргыз элинин эркиндиги үчүн өмүрүн сайган Балбай баатырдын орус падышачылыгына каршы күрөшкөн эрдигинин урунттуу бир-эки учуру гана поэманын негизги сюжеттик өзөгүн түзүп турат.

Айрым жазма даректерге жана кыргыз санжырачылары-

нын айтуусуна караганда, XIX кылымдын биринчи чейрегинен тартып, алтымышынчы жылдардын акырына чейинки мезгил ичинде кыргыз элинин сырткы жана ички душмандар менен эркиндик, тынчтык үчүн болгон күрөштөрүндө Балбай катышпаган окуялар аз жолугат. Мына ошол баатырлык күрөштөргө жык толгон Балбай өмүрүнүн үч урунттуу учуру: орус падышасы колонизаторлук саясатын Ысык-Көл өрөөнүндө ишке ашырыш үчүн жасаган алгачкы аракеттерин эки жолу мизин кайтарып кууп чыгуусу, үчүнчү жолу да Текеске өткөрбөй коюусу жана акыры оорулуу баатырды кыргыз манаптарынын чыккынчылыгы аркасында амал менен колго түшүрүп, Алматы түрмөсүнө камап, анда ууландырып өлтүрүүсү поэманын сюжеттик негизин түзөт.

Акын поэманын башкы каарманы Балбайдын образын ар кандай татаал кырдаалдарга, шартка, окуя мейкинине жараша динамикалык өсүштө, аларды логикалык байланышта көрсөтүүгө умтулган, натыйжада аны ийгиликтүү чече алган. Анын сырткы кебетесинен тартып, тайманбаган баатырдыгына, эли-жерин сүйө билген шердигине, ички дүйнөсүнүн айкөл кеңдигине, адам катарында кемчиликтен да куру эместигине чейин көркөм чеберчиликте сүрөттөп, окуяны өнүгүшү менен ажырагыс байланышта образдык динамикалык өсүштө чыйралтып отурат. Мына ушундан кийин Балбай элдин эркиндигин сактап калыш үчүн падыша аскерлери менен төбөлдөрүн, падышалык колонизаторлорду – кыргыз чегине киргизбей мизин кайтаруучу биринчи чабуулуна камданат. Иниси Матайды чакырып:

Басташуучу жоо бар деп,
Баатырларды курадым.
Көз тирүүмдө бирге бол,
Боорум сенден сурарым.
Ак падыша жоо келип,
Агаңа түштү нечен ой,
Айлантап алса бул элди,
Алда кимге болор той, –

деп жоо бетинде дайыма бирге болгон үзөңгү жолдоштору Өмүр, Молдосандарды алдырып, падыша аскерлерин чектен өткөрбөй токтотуу керек экендигин түшүндүрүп, Кулубек баш болгон уста-зергерлерди узандырып жоо камын көрөт. Ал өзү топтогон жигиттерине кайрылып, Боромбай, Зарыпбек, Тилекматтардын көргөн камы керт баштарынын жыргалы,

алар падышадан алуучу ченчин, сыйлык үчүн кыргыз жерин да, элин да сатып жиберүүдөн кайра тартышпайт, падыша аскерлеринин, төбөлдөрүнүн келиши деген – элдин өз алдынчалыгынын жоголушу, жерден да, эркиндиктен да ажыроо дегендик, ошондуктан канды көөкөргө куюп, башты канжыгага байлап болсо да аларды кыргыз чегине өткөр-бөш керек:

Жайкалган жаш бетеге чөбүмдү алса,
Чалкайган кең Ысык-Көл жеримди алса,
Тоо канча, алтын-күмүш мында ошончо.
Козголбос ошол тоодой кенимди алса,
Асманда тендеш болуп катар жаткан.
Ай тийген чалкак-чалкак төрүмдү алса.
Кайран журт кимге барып жашын төгөт,
Жулкунса чыгалбастай торлор чалса.
Жигиттер журт деп жанын курман кылган,
Мейли эми, башты кесип ажал алса.
Арман жок эрендерим эч убакта
Биз үчүн калдайган журт аман калса... – дейт.

Балбайдын мүдөөсү да, алдына койгон асыл максаты да мына ушул. Баатырдын бул ой-максатын эл да, эл үчүн күрөшкө даяр турган жигиттер да колдойт. Иван төрө баш болгон ак падышанын жиберген аскерлери кыргыз чегинде талкаланып, калгандары кайра тартат. Балбайдын бул эрдиги Боромбайларга бүлүк салат. Бирок Балбайга, ал тарабындагы элге ачык каршы чыга албаган манаптар аргасыздан анын жеңишин жактаган болуп тим болушат. Балбайдын падыша аскерлеринин мизин майтаруусу элге үч жылга созулган бей-кутчулук алып келет.

Падышанын Боромбайы, Зарыпбеги,
Тилекмат чабарманы, ичте кеги –
– Кезегин бир келер – деп чунак кулак,
Тиштенип көңүлү кара, жүрөт эми.
Балбайдан коркконуман кыймылдабай,
Тымызын жата берет үч жыл чени...

Тизгинди колдон алдырып, элди өз билгендеринче калчай албай калгандыктарына өкүнгөн бугу манаптары бул бойдон тынчып жатып калышкан жок. Үч жыл өткөндөн кийин хан Боромбай баш болгон манаптар жай күндөрүнүн биринде Жети-Өгүз капчыгайында кайрадан чогулушту. «Колунан

бул Балбайдын тизгинди алып, кетирсек кантет деймин эми шайын», – дешип кеңеш курушуп:

«Анын урматы Ак пашага!

(Омской төрөсүнө)

Солдат келсе

Көмөк берсе,

Кармап берем, Балбайды,

Кабыл алсан,

Ырайым кылсан

Көз жаздымда калбайлы.

Элчинизди,

Ченчинизди

Өз жеримден күтөмүн.

Күлүк жорго,

Жибек торко

Сизге сыйлык этемин.

Бугу элинин ханы: Боромбай Менмурат баласы», – деген кат менен эми экинчи жолу Омскиге Качыбекти жөнөтүштү. Ай өттү. Балбайды жок кылганга «алты жүз солдат кошуп бермек болду» – деген Качыбектен кабар келип, Боромбайлар аларды тосууга даярдык көрө башташты. Бул иштен кабардар болгон Жунуш, Матай, Молдосандар Каркыра жайлоосундагы Балбайга келишип:

Өлүмдөн анык Балбайым,

Өзүңдү кармап бермеги.

Тайгандай жойлоп хандарың

Кырк аяктан тонду киймеги, –

дешип, алдыда боло турган трагедиялуу окуяны кабарлашты. Балбай эми эркиндик үчүн болуучу экинчи жолку күрөшкө даярдык көрө баштады. Ашууга тосоттор коюп, падыша аскерлерин күтүштү. Мезгил да келип жетти.

Жеткен соң эртең хандын айылына,

Издейбиз каракчыны элден чыккан,

Балбайды тирүү кармап торго салбай,

Багынбайт бул тоолордо биздин душман, –

дешип беш жүз чамалуу падыша аскери түн киргенде талаага жайланышты. Аларды капыстан Балбайдын колу басып калды. Мына ушундай кандуу салгылашуу:

Тарс этсе мылтык үнү качкан да бар,

Ат туйлап, жыгып кетип жаткан да бар.

Капыстан чылбыр, тизгин колдон түшүп,
Алактап акылынан шашкан да бар, – деп сүрөттөлөт.

Майдан кызып, солдаттардын бир даары колун бооруна алып, ок атуудан баш тартышты. Жазыксыз кан төгүүнү каалабаган Балбай баатыр алардын курал-жарагын колуна берди да кыргыз жеринде алардын кыла турган иши жок экендигин билдирди. Акыры алар кайра Алматыны көздөй жол тартты. Бул көрүнүш поэмада мындайча сүрөттөлөт:

Бурулбай өз бетинче качкан да бар,
Балбайга наалат айтып жаткан да бар.
«Генерал сени акыры талкалайт» деп
Ичине бардык кегин каткан да бар.
Жетсе эле жер дүйнөнү козголтчудай,
Жинденип Алматыга жөнөдү алар.

Балбай болсо кол башын көздөй кайра тартты. Солдаттарды тосуп чыккан Зарыпбектин уулу Күчүк Балбайлар алардан мурун жетип, солдаттардын мизин кайтарып, тирүү калгандары кайра Алматыга карай жол тарткандыгын Боромбайга кабарлады. Муну уккан Боромбай он эки солдаты менен мурун келген Качыбекти жашырып, дагы эле эки жүздүүлүгүн карматып, кыз-келин, жигиттерди камдап, шаан-шөкөт менен Балбайдын жолун тостурду. Боромбайдын айла-амалдарын эми жаземдебей баамдап калган Балбай Разиякан аттуу кыз баш болуп жол тоскондордун айылга бура тартыңыз деген өтүнүчтөрүнө карабай:

Көрбөймүн кара сакал хандын жүзүн,
Конбоймун айлына эми эки айланып.
Көңүлүм эки көчкөн журттай калган,
Чырагым, жашыбагын кур зарланып.
Ошондой, капа болбо, айланайын,
Катуумун, уккандырсың агаң жайын.
Алдымдан карындашын чөгөлөтүп,
Түлкүдөй мانت бергенин Боромбайым,–

деди да, өз айлына жүрүп кетти. Көз салып турган Боромбай бир чети шагы сынып, бир чети ичинен кеги артылып кала берди. Күндөр өтө берди. Өзү менен калган он эки солдатты бийликтин камчысы катары пайдаланышып, Качыбек баш болгон манаптар элге үч эселеп салык салып, өз билгендерин жасап, арадан үч жылча убакыт өткөрүштү. Элдин кыйналган жайын уккан Балбай тынчпы жата албай, кеч күздө Текестен

түшүп келди да, элдин үрөйүн алып жаткан Качыбектин он эки солдатын да жазалады, бүт көл өрөөнүндөгү элге салыктан бошодунар, кимиңер кааласанар мени менен Текес тарапка өткүлө деп кабар кылды. Салыктан, манаптар жок жерден ойлоп тапкан айыптардан тажаган элдин ичинен эки миң түтүн көлдүктөр Балбай тарапка өтүп кетишти.

Балбайдан аман калган төрт-беш солдат акыры Алматыга жетип бул окуяны Омск төрөсүнө жеткиришти. Акыры генерал Колпаковду жөнөтүп, анда да Балбай анын куралдуу күчтөрүнүн мизин кайтарды. Мындан кийин Текеске бир кыш солдат барбай калды. Акыры Балбайдын ооруп калганын угушкан Зарыпбектер уулу Күчүктү баштатып, орус солдаттарын жиберип, анын үйүн курчатып колго түшүрүшөт. Бул Балбайдын өмүрүнүн трагедиясы – ууландырылып түрмөдө өлүшү менен аяктайт. Эркиндик үчүн болгон күрөштө Балбайды бүткүл эли колдогон. Ага дайым жардамдаш болушкан Матай, Өмүр, Жунуш, Молдосан, Кулубектердин образы аркылуу манаптарга жана падышачылык колонизаторлорго каршы күрөш сүрөттөлгөн. Корутундулап айтканда, кыргыз элинин XIX кылымдагы кыйчалыш тагдырында эркиндик, көз карандысыздык үчүн жүргүзүлгөн күрөш, андагы баатырлык патриотизм, эл тагдыры үчүн жан аябастыктын үлгүсү тарыхый инсан Балбайдын образы аркылуу берилген. Балбайдын өмүрү акыры трагедиялуу аяктаса да, анын эрдигин, элдин эркиндигин, бейпилдигин туу туткандыгы элдин, келечек муундардын арасында түбөлүк жашай бермек.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. К. Маликовдун өмүрү жана чыгармачылыгына жалпы мүнөздөмө бергиле.
2. «Балбай» поэмасы чагылдырган тарыхый доорду кандай түшүндүрөт?
3. «Балбай» поэмасынын тагдыры тууралуу айтып бергиле.
4. Поэманын сюжети жана идеялык мазмуну жөнүндө айтып бергиле.
5. Балбайдын образын өз сөзүңөр менен айтып, поэмадан таап, окугула.
6. Каармандын портрети жана анын образды ачуудагы ролу кандай?
7. Балбайдын портретинин поэмада берилиши. «Балбай» поэмасы жана анын кыргыз поэзиясындагы орду деген темада реферат жазгыла.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ

(1910–1944)

Белгилүү кыргыз акыны Жоомарт Бөкөнбаев Токтогул районундагы Мазар-Сай айлында туулган. Болочок акын, драматургдун атасы Бөкөнбай каардуу турмуштун туткунунда ташыркап, мөгдөп келген кедейдин бири болгон. Энеси Алтынай да ошондой бүлөдөн чыккан, замандаштарынын эскерүүсүнө караганда ал өңдүү-түстүү, колуна көөрү төгүлгөн, сөзмөр, элдик макал-ылакап, жомокторун орошон билген, кээде өзү да кошок чыгара койгон, тубаса жөндөмдүү аял болгон.

Адырлуу тоо-токойдо байдын коюн кайтарып, жаш жүрөгүн жаралаган жетимдик өмүрүн Жоомарт кийин «Эжеме кат» аттуу ырында мындайча эскерет:

Өткөн күндөр өттү бизден
Ойдон кетип көргөнүм,
Бирок кетпейт эч эсимден
Ыйлап мага келгениң.
Кой артында мен жүргөндө
Тапканыңды бергениң.
Дедиң боздоп, муң-кайгыда:
«Жан күйөрүм, эрмегим».
Тең көрүштүк, чыркырадык
Борбу байдын ченгелин!

Көргөндүн көз кумарын кандырган арча, бадалдуу жапайы алма-өрүгү жайнаган Арым жайлоосунун керемет көркү кой артында сенделип жүргөн болочок акындын шыгына түрткү берет. Аш-тойдогу ырчы-чоорчулардын ыр, обондору анын тубаса сезимине таасирин тийгизе баштайт.]

Ал бала чагынын бир үзүмүн минтип эскерет: «Ушул күнү алды жактагы суунун боюна барып жаттым. Бул түнкү корккондугум ай!.. Кичине чагымда энем айтчу жомоктогу «жез кемпир», «желмогуз», «жан алгычтардын» баары эсима түшүп, көзүмө элестейт».

Сөзгө чебер Алтынай апанын айткандары Жоомарттын сергек сезиминде калып, ой-кыялынын өсүшүнө көмөктөшкөн.

Айрыкча ал Токтогулдун ыр, күүлөрүн бала чагынан көп угат. Демек, элибиздин оозеки чыгармачылыгы, акындардын ыр, күүлөрү Жоомарттын адабий ишине ык коюшунун баштапкы «алиппеси» дешке негиз бар.

Ж. Бөкөнбаевдин балалык кези Совет өкмөтү жаныдан көз жарган мезгилге туш келди. Коомдук турмуштан кенири укук алган жаштар партия, комсомол уюмдардын тегерегине топтоло баштайт. Ошондой социалдык жаңы чөйрө Жоомартка да таасирин тийгизип, алдыга жетелегени, турмушка болгон көз карашын, мамилесин түп-тамырынан өзгөрткөнү талашсыз.

Шаардан окууга далалат кылганда билимдин маани-жайына али түшүнө элек карангы энеси катуу каршы турат.

Ал жөнүндө Жоомарт мындайча эскерген: «...Өлүм оозундагы бечара энемдин ыйлуу сөздөрү сай-сөөгүмдү сыздатып, жаш жүрөктү эзип түштү, көзүмдүн жашы толуп турса да төкпөдүм. Ирмебедим. Ай, эне ай... ширин го... анын ыйлаганы мен үчүн оор кайгы, калың муң болду...»

Мен жүз кадамча жүрүп, кылчайып карасам, эт-бетинен түшүп ыйлап жаткан экен. Кайта кароодон чыдай албадым. Ээгимди кесе тиштедим да, кеттим».

[Ошентип, жаңы турмуш жолуна кадам шилтеген Жоомарт 1924-жылы Жалал-Абаддагы Көк-Арт балдар үйүнө алынат, андан соң Оштогу педтехникумга, андан Фрунзедеги педтехникумга жиберилет. 1928-жылдан баштап ал Борбордук педтехникумдун студенти болот.

Жоомарттын классташы Кубанычбек Маликов акын менен биринчи кезигишин мындайча эскерген:

«Мен аны Фрунзеде, дем алыш күнү, калаанын башында окуучулар чогулуп, ойноп жаткан жерден көрдүм. Боз кездемеден күрмө шымы бар, өтүкчөн, башына жашыл сайма топу кийген, оной менен унчукпаган, болтойгон гана боз бала экен. Адегенде бир топ күнү чочугандай болуп четтеп жүрдү.

Техникумда бир класста окуп калдык. Бара-бара үйүр алышып, бир жатаканада жатып, адабият ишине жанаша отуруп кеңеше турган болдук. Унчукпаган Жоомарт сүйлөй баштады... Баягы жоош Жоомарт жок. Көрсө ал көзү оттуу, алгыр мүнөздүү, жалындуу, курч, кезегинде бетке чабар, кезегинде жатык элпек, жайдары, шайыр адам экен...

Качан болсо да эндей түшкөндө оозу-башы кыбырап, ичинен күнгүрөп жүрөр эле... Көрсө келечектин күчтүү акыны адабиятка ошончолук берилип жүргөн кези экен».

Ал эми Фрунзе педтехникумунун чыгармачыл чөйрөсү элеттик бала Жоомарттын да жан дүйнөсүнүн, ан-сезиминин өсүшүнө белгилүү роль ойноду. Техникумдун окуучуларынын айтуусуна караганда, тил, адабият сабагында орус жазуучуларынын чыгармаларын талдоого көбүрөөк көңүл бөлүнгөн. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, М. Горький сыяктуу залкар жазуучулардын чыгармалары казак, татар тилине которулган котормолору аркылуу окутулуп турчу. Окуучулар алардын көбүн жаттап да алышкан.

Демек, техникумда окуп жүргөндө жалпы маданий жана адабий ой өрүшүнүн кеңейе башташы табигый шыктуу Жоомарттын көркөм чыгармачылыкка биротоло өтүшүнө өбөлгө түзгөн.

Он жети жашар Жоомарт басма бетине жарык көргөн «Жер алган кедейлерге» аттуу тунгуч ырын Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө 1927-жылы жүргүзүлгөн жер-суу реформасына арнап жазгандан баштап эле өзүнүн өмүрүн эл үчүн, Октябрь революциясынын женишин бекемдеш үчүн арнап койгону маалим болот.

Элдин эзелки үмүтүн актап, демилгесин козгогон жер-суу реформасы Жоомартты да толкундатпай койгон жок. Сүйүнүчүн поэтикалык тил менен туюндуруп, өз кубанычын элдин шаттык маанайын коштоо менен обонго салган. Жаш автордун бул алгачкы адабий тажрыйбасы түштүктөгү жер-суу реформасына арналган.

Мурда белгисиз жаш талапкер Жоомарттын тунгуч ыры саясий символикалуу мааниге ээ. Теманын актуалдуулугу, мазмундун тереңдиги гана эмес, түздөн-түз курч чакырык формасында жазылышы ырдын турмуштун өзүнөн кайнап чыккандыгын айкындайт. Ырда Жоомарт Октябрь революциясы жер-сууну эмгекчилердин энчисине айлантканын өз көзү менен көрүп, кубанып, аны көкөлөтүп, мактап, кубаттап чыккан.

Көп узабай Ж. Бөкөнбаев «Көкөш көзүн ачты» аттуу ырын жарыялаган. Ошондон тартып ал поэтикалык ишке биротоло баш-оту менен кирет. Акындын тунгуч ырлар жыйнагы 1933-жылы «Эмгек төлү» деген ат менен чыгат. Аталган жыйнак «Жер алган кедейлерге» аттуу ыр менен ачылат, анда билимге узанган жаштар, табигат көркү, айыл жаңылыктары, эркин эмгек жөнүндөгү ырлары орун алган.

Жоомарттын «Менин каным», айрыкча, «Менин ырым»

аттуу лирикалары жаш акындын чыгармачылык кредосу катары чыга келген.

Менин ырым кимдер үчүн ырдалат?
Жүрөк толкуп кимдер үчүн ыргалат?
Күндүр-түндүр кубулжуган үн менен,
Булбул дабыш кимди мактап күү чалат?
Мен ырдабайм, кызыл алтын зер үчүн,
Мен ырдабайм, лапси бузуп мал үчүн,
Мен ырдаймын – кайрат болуп эмгекке,
Таза жүрөк жанган жалын эл үчүн!

Бул ырда бүткүл өмүрүн элдин тагдыры, кызыкчылыгы үчүн арнап койгон акындын поэтикалык образы жалындайт.

Алар өз учурунда өлбөс чыгармаларга айланып калбаса да көңүлү муюган көрүнүктүү окуяларды булбулдай таңшып ырга кошуп сайрагысы келип, акын ар дайым изденүү багытында болгон. Натыйжада жаш акында өздүк стилдин айрым белгилери, атап айтканда, турмуш көрүнүштөрүн шайыр-шат кабыл алуу, аны кубулжуган күүгө окшош поэзия тилине салуу аракети сезиле баштаган.

Мезгил талабына шайкеш келерлик чыгармалар жазуу үчүн дүйнө таануу, жалпы ой өрүшүн кеңейтүү, көпчүлүк кыргыз акындарындай эле, Бөкөнбаев үчүн да зарыл болучу.

Педагогикалык техникумдан уккан лекциялардан М. Горькийдин, Демьян Бедныйдын поэтикалык добуштарынан, дегеле жалпы турмуштан таалим алып, жаш акындын жалпы маданий денгээли кеңее баштаган. Натыйжада элдин эмгек демилгесин чагылткан ырлар жаралат. Алардын арасынан «Эмгек» аттуу ыры өзгөчө бөлүнүп турат. Адам эмгеги – жаш акындын баасы боюнча, адамды бак-дөөлөткө бөлөп, материалдык жыргалчылыкты түзүүчү, «алтынды сансыз кылып» табуучу булак. Ал гана эмес, адамдын өзүн да өзгөртүүчү күч:

Алтынды сансыз кылып тапкан – эмгек
Адамды адам кылып баккан – эмгек.

Акындын лирикалык каармандары «эски турмушту штурмалап», дын жерди көркүнө чыгара баштаган «турмуштун туусу» болгон жөнөкөй эмгек адамдары.

Ошондуктан «Кырманда», «Орокчулар» сыяктуу чакан лирикаларынан биз далысын жалынга кактап, маңдайдан терин «көшүлтүп» эмгектин маңызын чыгара иштеген мээнет-

кеч абалардын элесин көрөбүз. Алардын адал эмгегинин натыйжасында:

Карасам боолор байланган,
Шынгырап орок кайралган.

Ал эми «Эжемдер пахта теришти» аттуу ырында топ-топ болуп биригип, «артель болуп алышкан энелер», «кызыл жоолук, ак пахта» талааны форумга салып, «бачайы-көчөт – көк килем» айдың талааны кулпунтуп жатканына акын чечекейи чеч жарыла кубанат.

Социалисттик курулуштун өркүндөгөн жылдарында Ж. Бөкөнбаевдин калеми тийбеген көрүнүштөр аз болгон. 1931-жылдан баштап «Ленинчил жаш» гезитинин редактору болуп дайындалат. Басма сөз жаш акындын эл турмушу менен тыгыз байланышта болуусуна шарт түзөт. Эл аралап ликбездер ачуу, комсомол уюмдарына жардамдашуу сыяктуу нечен бир саясий маанилүү жумуштарга активдүү катышат. Эски салт, көп аял алуу, паракордук, уруучулук – жаатчылык сыяктуу калдыктарга каршы күрөштө өсө баштаган жаны көз караштагы адамдарды акын өз көзү менен көрөт.

Турмушта жаныга умтулуу, демилгелүүлүк акындын жүрөгүн эргитип, чыгармаларынын мазмунуна айлана берет. Жоомарт жаны турмушту бат эле куруп, элдин оокаттуу, маданияттуу жашоосун эңсейт. Ал үчүн калкты алдыга багыттоочу үгүт, насыят иштерин жүргүзүү зарыл деп эсептеген. Эмгектин дагы бир түрү акындын түшүнүгү боюнча, рухий өсүүгө умтулуу болчу. Дал ушундай турмуш көрүнүшү акындын бир далай ырларынын мазмунун түзгөн. Маселен, «Алгыла алтын билимди» аттуу ырында акын колхозчу-дыйкандардын сабатсыздыгын жоюп, окуп жаткандыгына кубанып, аны ачык, даана сүрөттөй алган. «Карандашты бек кармап» партада улгайыңкы адам олтурду. Ал үчүн окуу көндүм эмес. Эмгектин майын чыгарган анын колу эми негедир «эркке көнбөй калтандайт». «Тайтаң-буйтаң буйталап», беш бармагы «үйрөн-сүйрөн чиймелеп», бир нерсени жазып жаткансыйт. Акындын дыйкан абасы кыйналуудан чыккан терге чыдабай «өзүнө-өзү сүйлөнөт». Ошентсе да «карс-карс күлүп каткырып» анын көөнү куунак.

Ж. Бөкөнбаев пахта даярдоо иштерине байланыштуу Кыргызстандын түштүгүнө такай барып турган. Кызыл-Кыя, Таш-Көмүрдөгү шахтёрлордун демилгелүү эмгегин өз көзү менен көргөн. Шахтадагы жумушчулардын чаалыкпаган эмге-

ги акындын чыгармачылыгындагы идеялык-тематикалык мүмкүнчүлүгүн кенитүүгө таасирин тийгизген. Бул жөнүндө акын мындайча жазат: «Менин жүрөгүм эмгектин таалиминен жаралган эмеспи? Менин ырым эмгек менен гана болот. Бул эмгекти көргөндө кой десе да болбой куюлушкан ырлар атып чыкпадыбы... Мен тим эле акынмын деп айды, жылдызды, шиберди ырдап жүргөн турбайымбы! – деп ичимден шыбырай келдим...»

Акындын «Кызыл-Кыя», «Сүлүктү» аттуу чыгармаларында кыргыз адабиятында биринчи жолу шахтёрлордун шандуу эмгеги ырга салынган. «Кызыл-Кыяны» окуганыбызда биздин көз алдыбыздан жер алдында «тарам-тарам тарап кеткен» токсон тогуз «чоюн сызык жолдор», шахтанын ичиндеги жандуу кыймыл көз алдыдан чууруп өтөт.

Эмгектин майын чыгарып жаткандар эр жүрөк эпкиндуу забойщиктер, шайыр жаштар – кечээ койчу, «бүгүн кенге» кирген кайраткерлер. Алардын «кара чоюн, кажыбас колдору» жердин түбүн аңтарып, кара алтынды мол алып, өнөр жай азыгын камдашат. Ыр «бугуп жаткан» алтын көмүрдү талбай аңтарууга чакырык салуу менен аяктайт. Демек, өз көзү менен көргөн чындык көрүнүшүн Ж. Бөкөнбаев поэма түрүндө жазууга аракеттенсе да, али көркөм чеберчилиги жатыга электигине байланыштуу ал толук кандуу поэмадын даражасына жетпей, сюжеттүү ыр болуп чыга келген экен.

Шахтёрлордун эмгегин күүгө кошкон чыгармаларында Ж. Бөкөнбаев өз алдынча жаңылык киргизүүгө умтулганы байкалат. Жаңылык ырдын сюжеттүү чыгышынан, В. Маяковскийдин ырларына таасирленип, ыр саптарын оратордук сүйлөшүү интонациясына ылайык «сындырып» түзүү аракетинен байкалган. Аталган ырдын «Забойщиктер» аттуу бөлүкчөсү музыкага салынып, кыргыз жаштарынын 30-жылдардагы сүйүктүү ырларынын бирине айланып кеткени белгилүү.

Айрым ырларында акын эл турмушуна кире баштаган жаңылыктарга толкундап, аларды эргүү менен даназаласа да, бийик идеянын ажарын ача көрсөтүүчү көркөм сөз каражаттарын табуу чеберчилиги али жетпей изденүү жолунда «бугуп» турганын байкоо кыйын эмес. Маселен, тракторду чоюн өгүзгө, паровозду тулпарга салыштырган.

Ж. Бөкөнбаев эл акындарына көп жагынан жакын турган, анын айрым ырлары эл акындарынын традициясы боюнча элге, жерге, комузга, калемге кайрылуу менен башталган.

Акындын 1933-жылы Москвадагы журналисттер институтунда окуп келиши анын өмүрүндөгү эң кымбат күндөрүнүн бирине айланган. Акын үмүт көлүндө чабак уруп, айкын максат коёт. Ошол мүдөөнү биз анын «Мен өзгөрөм» аттуу ырынан баамдайбыз.

Мына бүгүн Тянь-Шандан жөнөдүм,
Үйрөнүүгө Москванын өнөрүн.
Керме тоолук боорлорум, аман бол,
Өзгөрөрмүн, мен тентегин өнөөрмүн!
Өсүп, өнүп өмүр туусу – кыялды
Өнөр менен
Кайра жасап келермин.
Казылбаган
Капастагы калың кен
Калың кенден
Дагы издеп берермин!

Москва акындын жүрөгүн толкутуп, буулугуп турган тунук ойлордун капкактарын ачууга түрткү берип, делебесин козгойт. Мезгил талабы менен бир катар баскан акын Москваны:

Жер, дүнүйө шам чырагы
Күйгөн жерге келипмин,
Миң-миллион сан өнөрүн
Билген жерге келипмин! –

деп өтө бийик баалаган. Жоомарт бул жерде терең мазмундуу лекцияларды угуп, дүйнөлүк адабият кенчинен аң-сезимдүү үйрөнө баштайт. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, М. Горький, В. В. Маяковский сыяктуу акын-жазуучулардын чыгармалары менен таанышып, алардын чыгармачыл даанышмандыгына таазим этет. Акын Пушкинге арнап «Курбум» деген ыр жазса, Маяковский жөнүндөгү ырын «Маяковский Америкада» деп атаган. «Курбум» аттуу ырында улуу Пушкин кыргыздын уланкыздарына гумандуулуктун улуу мугалими, чыгармачылыктын курбусу болуп калгандыгын айтат.

Ошону менен бирге акын орус классиктердин поэзиясынан таалим алууну көздөп, алардын кээ бир чыгармаларын кыргыз тилине которот. Ошентип, чыгармачылыкка булак болуп, түрткү берүүчү чыгармачыл чөйрө, дүйнөлүк адабият кенчине үнүлүп кирүү, адабият өнөрканасы менен таанышуу – акындын талантын чыңап, курчутуп, чоң реалисттик адабияттын үлгүлөрүнө карай багыт берген. Ал өзүнүн жана кыргыз акындарынын эмгектерин улуу устаттардын чыгармалары

менен салыштырып, чеберчилик жагынан өздөрү канчалык артта тургандыгын сезет. Буга чейинки чыгармаларын өзү кескин сын көз менен карап, текке кеткен нечен бир күндөрү үчүн намыстанат. Өзү жана калемдештерине «Ала-Тоонун аскасынан ашалы!» деген ыр менен кайрылып, «жалын кайрат, зардабы бар адамзат, күйпүл болуп бир колотко байралбас» деп эскертип, замандын талабына жооп берерлик чыгармалар жазууга чакырык берет.

Улуу Токтогулдун өмүр баянын тактоодо да акын көп жумуштарды иштеген. Натыйжада Токтогулдун өмүр жолун иликтеп, чыгармачылыгын жалпылаган «Өмүр» аттуу көркөм очеркин жарыялайт.

Бул жылдарда Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылыгында келечекке көз жүгүртүп, кыялга батуу сыяктуу стилдик боёктор орун алган. «Кыялым бир күн чын болор», «Кызыл» сыяктуу философиялык лирикалары – акындын келечек жөнүндөгү ой-толгоолорун чагылдырат. «Калын кыял кемесине» минип алып, келечекке көз жүгүртсө, акындын көз алдынан таалайы кең келечектин кенири картиналары экрандагыдай чубуруп өтөт. Лирикалык каармандын кыялы закымдап, Ала-Тоонун аскасынан айланат, «Боом, Кочкор капчыгайдан» поезд менен сызып өтүп, Ала-Тоодон «алтын-күмүш» кендерди таап, чабандарга «айнектелген кирпич» үйлөрдүн салынганын өз көзү менен көргөндөй сезет. «Миң-миллион» малга толгон жайлоонун көркөмүнө каныгат.

Ошентип өмүргө куунак караган акын бактылуу келечекти, бардар турмушту, билимдүү элди, шайыр-шат заманды эңсеп, эртедир-кечтир ал кыялы ишке ашарына ишенген.

«Өмүр», «Эртең», «Карыянын сөзү» деген ырларына турмуш бешигинде термелген акын өмүрдүн кыскалыгына таң калат. Адамды «ой-боюна койбой тороп алчу» карылыкка жеңдиргиси келбейт, дайыма жаш болууну эңсейт. Эгер жаштык «асманда болсо, алгырдай жетип» имерип алууну да самайт. Эгер жашчылык денизде болсо «балыктай сүзүп турармын» дейт.

Өмүр, өлүм сыяктуу түбөлүктүү темаларга кайрылып, ой жүгүртүп, акын негизинде оптимисттик тыянакка келет. Адам өмүрүнүн узарышын аз болсо да жалпы ишке үлүш кошуудан, эл үчүн эмгектенүүдөн көрөт. Жаштарга карата акын «Жалтанбай жаштыгыңды элге жумша» деп чакырык салат.

Өмүргө суктана караган акын жаратылышка ушунчалык берилип, анын элестүү көркүн ырга кошкон. Ж. Бөкөнбаевдин пейзаждык лирикасынын бир өзгөчөлүгү сөзгө сараң, ойго кенендигинде. Табияттын катаал көрүнүштөрү чөл, талаалардын мээримсиз, жансыз беттеринен да акын поэзияга ылайык материал таап, аларды элестүү, жандуу сүрөткө айлантат.

Ж. Бөкөнбаевдин «Алай», «Ала-Тоо», «Жайдын кечи» сыяктуу пейзаждык лирикасы идеясынын тактыгы, сүрөттөөнүн конкреттүүлүгү менен айырмаланып турат. Акын Ала-Тоонун «тукабадай кулпунган» туланы, «аскалардан ышкырган» улары, «ак пахтадай чубалган» туманы адам турмушу үчүн жаралган деген ойду көркөм чагылтып, ишенимдүү бекемдейт. Мекендин «саймаланган» жайлоосу, асман мелжиген тоолору курулай эле мактоого алынбайт, акын аны адамдын эмгеги, турмушу менен органикалык байланышта сүрөттөйт.

Мекендин байлыгына, керемет көркөмүнө суктанган акын анын коопсуздугу жөнүндө, аны коргоо темасында да ойлонуп, ал үчүн өмүрүн арнап койгон уул-кыздардын жандуу образын жаратууда да ишкердүү эмгектенген.

Көркөм чеберчиликти өнүктүрүү, сөздү көп планда сыйымдуу колдоно билүү акындын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жазган чыгармаларынан айкын сезилет. «Ата журт үчүн майданга!», «Жүрөгүм менин кызыл туу» сыяктуу чакырык лирикаларында акын элдик оозеки поэзиянын көркөм сөз каражаттарына кайрылып, адилеттик менен кара ниеттикти контрасттык планда салыштырып, образ-символду ыктуу колдонгонун көрөбүз. Душманга каршы күрөшкөн жоокерлер «бүркүткө», «ылаачынга», «шумкарга» салыштырылган болсо, баскынчы душман автор тарабынан «кутурган итке», «кара жыланга», «ажыдаарга» тенештирилип, фашизмдин жырткычтык, мыкаачылык дүйнөсү ашкереленген. Маселен, «Жүрөгүм менин кызыл туу» деген ырда Мекен темасы Октябрь революциясы элге женип берген эркиндик менен органикалык биримдикте сүрөттөлүп, революциянын жениши кызыл туунун образына салыштырылып, фашисттик жоо – «ач бөрүгө», «жыланга» салыштырылат.

Айланам, элим кулак сал,
Акының айткан үнүнө.
Жыланды жакын жолотпо,
Жыргалың – туунун түбүнө.
Ызгытып жоону кыйраткын,
Ырайым кылбай бирине!

Акын өзү да колуна согуш жарагын алып, 1941-жылы өз демилгеси боюнча майданга жөнөп кетет. Элине кайта келгенге чейин ал «Н» дивизиясында уюштурулган «Мекен үчүн алга» гезитинин редактору болуп, патриоттук идеяга жыш чыгармаларын жазууну уланта берет.

Элдин патриоттук сезимин, күчтүү демилгесин билдирүү үчүн Ж. Бөкөнбаев элдик поэзиянын жанрлык түрлөрүнөн болгон «чакырык», «коштошуу», «ант» түрүндөгү формаларды өзүнүн чыгармачылыгында кеңири өнүктүрөт. Ошол кездеги «Коштошуу» ырларынын арасынан акындын «Кош, Ала-Тоо уулун кетти майданга» деген ырын бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул ырда акын «киндик каны төгүлгөн» жери, «көпөлөк кууган күндөрү», «туткалуу кыргыз, ак калпак» эли үчүн майданга жөнөп бараткан эр-азаматтардын атынан: «өлүмдөн жаман эмеспи, өч албай кайра келгеним» дейт.

Акындын «Атаңдан» аттуу ырында кыргыз карыясынын уулуна берген насааты айтылат. Анда карыя баласынын чыбык алып «найза» деп ойноп жүргөн кичине чагын эскере келип, «айтышса намыс алсын деп» алпештеп баккан жигиттин кези эми келгенин айтат:

Алдындан чыккан душманды,
Арстандай чапчып таштагын.
Артында атак сөз калсын,
Ата журт антын актагын! –

деп тапшырма берет.

Тылда комбайн минип, жоодон эмгеги менен өч алып жүргөн жары жоокер жубайына:

Фашисттик өтүк баспасын,
Макмалдай гүлдүү шиберди, –

деп өзүнүн тереңдеги патриоттук сезимдерин билдирет («Саламы ушул Сайранын»).

Ата-эне, сүйгөн селки, жарлардын койгон талабы өтүмдүү чыксын үчүн акын эне тилибизден курч, жүрөккө таасирдүү сөздөрдү издеп, таамай колдонот:

Жаштыктын ширин мөмөсүн
Жартылай бөлүп бир жешкен, –

же болбосо:

Ырайым кылба душманга,
Ырыска шерик мен десен,
Өмүргө кара так салба,
Өзүңдө тууган эл десен,

Алдыңдан тосуп чыкпаймын,
Айгышкан жоону жеңбесен!

Кыргыз акындары эпикалык мотивдерге, жанрлык түрлөргө кайрылуу менен бирге аларды согуш мезгилинин талабына, көркөм адабияттын талабына ылайыкташтыруу максатын көздөшкөн. Ал салттан Бөкөнбаев да алыс болгон эмес. Натыйжада акындын «Чептен эрдин күчү бек», «Өнүмдө көргөн түш» поэмалары жаралат. Кийинки поэмада реалдуу инсандардын демилгелери ишенимдүү элестетилип, аларды жоокерлерге үлгү кылып көрсөтүп, эрдикке, каармандыкка шыктантуу аракетин байкайбыз.

Чакан поэманын башынан аягына чейин автор окуяны баяндоочу жана айрым учурда айтып берүүчү күбө катары катышкан.

Ай жарык, жылуу түндө автор элдин «дарканы болгон» эрлерди эсине салып, кыялдын учуна чыкпастан «үргүлөп уктап» кетет.

Анын элестөөсүндө «жылдыздай» жыбыраган өз эли «жыйын куруп» тургандай сезилет. «Көк ала майдан» шиберде тигилген казганактаган үйлөр көрүнөт, «шанкылдаган» кыздар, чөгүлүү жаткан «атан төөлөр», кылкылдаган асаба туулар, тоодон аккан булактын «сымаптай суусу», комузду «коштогон» кыяктын конур күүсү баары да жандуудай анын көз алдына тартылат. Адегенде акын обочо турган карыянын портретин, эпостук ык, көркөм сөз каражатын колдонуу менен сыпаттай баштайт.

Далысы шумкар мүрүлдөй,
Далайды көргөн жан окшойт.
Кабылан сындуу карашы,
Кайратка бүткөн эр экен.
Атасы болгон журтунун
Акылга дыйкан неме экен...

Автор ага «баш ийип» колун куушуруп алдына барган кезде карыя «башкача назик үн менен», «келет деп» аны күткөндүгүн, өзү элдин «таалайы деп жүргөн картайган» Бакай экендигин билдирет.

Бакай эл-журт бүгүн «кадырлап баккан» балдарын казатка жөнөтмөк үчүн чогулганын айтат. Ал авторго:

Ай чапчып турган аргымак,
Минет деп сага камдаттым,

Айтылуу кыргыз кулуну
Киет деп сага камдаттым, -

дейт. Поэманын негизги идеясы - элдин күчүн жогору баалоо. Ал идея элдин камкорчусу катары алынган Бакайдын элге берген баасында көрсөтүлгөн.

Өрүшкө толгон калың эл,
Өстүргөн сени топ ошол.
Өчөшкөн кара душманды,
Өрттөөчү кызыл чок ошол!
Пейлинен таңган душмандын
Бетине түшкөн шор ошол!

«Манас - айчылык жерден кыйкырса», үнүнөн «ажыдаар качкан», сүрүнөн «ак жолборс качкан», ачуусу келип турганда асманда ай-күн тутулган, адамдан башкача алп-шер. «Аккула атын ойнотуп», «ай балта, найза» өнөрүп, ал кол баштоого камданып тургандай көрүнөт.

Андан соң Бакай касташкан жоосун «жалмаган алтын айдар чок белбоо» Алмамбет деген шерди, караанын жоонун көргөндө «кара кан суудай ачылган», кекенип жоого киргенде «кем сайбаган Манастан» арстан Чубак эрди көрсөтөт. Ошентип, Бакай легендарлык баатырлардын ар бирин өзүнө мүнөздүү келген сапаттары боюнча бөтөнчө сымбаттап тааныштырат. Жоо бетинде жалтак болбой, ошолордой күрөшүүгө чакырык салат. Демек, жоокерлер жалгыз эмес:

Абакен Манас баатырдын,
Арбагы барат сен менен,
Зардалым кыргыз калкынын
Салмагы барат сен менен.

«Кылчайып качпас кырк чоронун кылычы барарын», кызыкты салып душманга «кырышы» кошо барарын айтып, Бакай өзү «машыккан жайым бар эле, майданга баштап жөнөйүн» деген чечимин билдирет. Аркайып турган чокулар да, тоодогу булбул да «тил безеп» элдин алкышын коштойт.

Автордун алдынан бөбөктөр «агатай, аман баргын» дешсе, энелер:

Кулдукка бизди калтырбай,
Куткарбай жоону сайгын! -

деп алкашат.

1943-жылы Ж. Бөкөнбаев делегат болуп Украинага барат. Ал жерден көргөндөрүн акын күндөлүк дептерине мындайча

жазган: *...14.XI.1943-жыл. Ворошиловград: г. Лозовая-Павловка... . Немецтер советтик элди жок кылууну, укум-тукумун үзүүнү ойлошкон. Мисалы, партия мүчөлөрү гана эмес, пионерлерди, жада калса октябряттарды да эсепке алып, тизмеге салган. Балдардан, аялдардан бардык жерде лагерь уюштурулган. Бардык айыл, шаар зымдар менен чырмалып, өлүм лагерине айланган. Лагерде адам чыдагыс укмуштар бар...

Атасы эки жаш баласын жетелеп илкип келатса, атасын атып, балдарды бузулган шахтанын үнкүрүнө камап, оозун шыбап коюшкан.

Кызыл Армия ал жерди бошоткондон кийин шахтаны ачса, баягы балдардын тырмактары канап, беттери айрылган, оозу толо кара кан. Акыры кучакташып жатып жан берген.

Оо бетсиздик ай!»

Ушундай жырткычтык акындын ар-намысын козгоп, жүрөгүн өч алууга толтурган. Ал жоонун жырткычтыгына жек көрүү сезими артып, элдин баатырдык сапаттарын даназалоого умтулат. Натыйжада ал «Салам кат», «Украина мейкининде» аттуу ыр, очерктерин жазат. Алардын арасынан «Ажал менен Ар-намыс» поэмасы өзүнчө айырмаланып турат.

Ж. Бөкөнбаев Москвадан окуп келгенден кийин драматургия жанрына да кайрыла баштайт.

Турмуштагы жаңылыктар аны да жаңы жанрга, жаңы темага багыт алууга жетеледи. Айрыкча айыл чарбасын коллективдештирүү темасы акындын көңүлүн буруп, бул зор маанилүү проблемадан алыстабай «Каргаша» (1935) пьесасын жазат.

1932-жылы «Алтын кыз» поэмасын жазат, бирок ал чыгарма акынды канааттандырбайт. Акыры анын өзүнүн чыгармачылык максатын «Алтын кыз» (1936–1937) пьесасында жүзөгө ашырат.

Аны композитор Абдылас Малдыбаев музыкалаштырган.

«Алтын кыз» пьесасынын поэтикасы каармандардын түрдүү сапатын ар тараптан ачууга мүмкүндүк берген.

Эл душмандары Момуш жана Мадылардын өтө ырайымсыз жырткыч мүнөзү, ич дүйнөсү ыктуу деталь, штрихтер аркылуу ашкереленген. Басмачылар жашырылган капчыгайдын арасын, табияттын сүйкүмсүз көрүнүшүн автор басмачылардын ырайымсыз, кара ниет иштерине шайкеш

келтирген. Бу жерге Совет бийлигине, калың элге каршы ачынган душмандар топтолушкан.

Кыргыз дыйкандардын психологиясын кылдат изилдөөнүн натыйжасында драматург тап күрөшү мезгилинде алардын тап көз карашы курчуп, рухий жактан өзгөрө баштагандыгын Калыбек ырчынын образы аркылуу чындыкка ылайык сүрөттөп берген.

Калыбек ырчы патриархалдык турмуш укладына жараша ан-сезими чектелген адам. Революция жеңгенден кийинки өзгөрүштөрдүн маанисин терең түшүнө албай, эки ортодо жүргөн «кудайы момун», кезегинде жамактап ыр чыгара койгон жамакчы, ырчылык жайы да бар. Биринчи сценада ал мурдагы кожоюну Момуштун ыкыбалына көнүп, аны мактап ырдайт, экинчи сценада зордук менен басмачылардын жигити болууга да мажбурланат. Ошондой болсо да Калыбектин тап сезиминин өтө акырындык менен өзгөрүшүн автор ишенимдүү көрсөтө алган.

«Алтын кыз» драмасы фольклордук салтты реалисттик орус адабиятынын тажрыйбалары менен ишенимдүү айкалыштыра билүүнүн далили деп айтышка негиз бар. Буга пьесанын баш каармандарынын образы ачык далил.

Чынар – өз эркиндигин сезген, алдыга умтулуп, элдин талабын аткарууга, өз табынын кызыкчылыгы үчүн өмүрүн кыюуга даяр турган кыргыздын алдынкы кыздарынын образы. Жаны турмуштун өсүш темпине тоскоолдук кылуу, элди иренжитүү максаты менен Момуш, Мадылар колхоздун пахта сакталган складына өрт коюп жаткан учурда Чынар жанын аябастан биринчи болуп өзүн отко таштап, аны өчүрүүгө аракет жасайт.

Ал эми Жапардын образын түзүү автор үчүн оңойлукка турган эмес. Турмушта Жапардын прототиби бар. Ал прототип автор тарабынан кыйла өзгөрүүгө учураган. Бала кезинде капчыгайда басмачылар менен кармашып, өлүм алдында жатса да комсомол комитетинин тапшырмасын толук аткара албай калганына өкүнүп, кайгырган Жапарды автор партизан отрядынын жетекчиси катары сүрөттөп берген. Демек, Жапардын образы пьесанын идеялык мазмунун тереңдеткен революциячыл күрөшкө бүт өмүрүн арнап койгон күрөшүүчүнүн образы катары алынган.

Элдердин мурдатан түптөлгөн достугу колхоз курулушу жылдарында ого бетер чындалды. Пьесада достук мамилесинин

күбөсү катары «жыйырма беш миңчи» Кузнецовдун Жапарлар менен бирге тоо-токой аралап, басмачыларга каршы күрөшүшү аркылуу сүрөттөлгөн. Кузнецов Жапарлар менен дайым кенештеш, кезегинде акыл айтат, кезегинде алардан кенеш сурайт. Басмачылар талкаланып, Чынар туткундан бошотулгандан кийин да ал кыргыз жеринде эмгектенүүнү уланта берет.

Жумушчу Кузнецов партиянын чакырыгы боюнча жыйырма беш миңчилердин катарына кошулуп, Кыргызстанга келип басмачыларга каршы күрөшүүдө орус адамына мүнөздүү чыдамдуулукту, туруктуулукту көрсөтүп, кыргыз айылында Совет бийлигин чындоодо аянбай кызмат аткарган орус коммунистинин жалпыланган образынын деңгээлине чыккан.

Ошентип, пьесанын каармандары – совет бийлигин кыргыз айылында чындоо күрөшүнө тирек болгон жаны адамдар.

Пьесанын «Алтын кыз» деген аты да метафоралык мааниде алынган. Андан биз сөздүн түз маанисиндеги алтындай эмес, эл үчүн аткарган иши алтындай кыздын сүйкүмдүү элесин түшүнөбүз.

Совет бийлигин кыргыз айылында чындоо күрөшүн реалдуу көрсөтүү менен бул пьесанын идеялык-көркөмдүк мааниси тереңдеп, ал жеке гана Бөкөнбаевдин чыгармачылык ийгилиги эмес, жалпы эле жаш кыргыз драматургиясынын зор жетишкендиги болгон эле.

Кыргыздын опералык искусствосунун башталышын белгилеген «Айчүрөк» операсы 1939-жылы жарыкка келип, ошондон ушу күнгө чейин театр сахнасынан түшө элек.

Акындар: Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов «Манас» трилогиясынын бир эпизодунун негизинде операнын либреттосун, композиторлор А. Малдыбаев, В. Власов, В. Ференанын музыкасын жазышкан эле.

Алты картиналуу, үч сценадан турган «Айчүрөк» операсынын либреттосунда сүрөттөлгөн окуя Акун хандын ордосунан Таластагы Кең-Кол өзөнүнүн боюндагы жайыкка, андан Семетейдин ордосуна, Үргөнчтүн боюна жайгашкан Айчүрөктүн өргөөсүнө өтүп, кайра Чыңкожо, Күлчоролор салгылашкан талаадан Акун хандын ордосуна келип, окуя биринен экинчисине, Акун хан турган Кыйбадан Семетей жашаган кыргыз жерине чейин өтүп отурат. Чыңкожо, Толтойлордун зомбулугу биринчи картинадан башталат.

«Айчүрөк» либреттосунун авторлорунун зор ийгилиги эпопеянын өтө кенен материалынын ичинен элдин эркиндикти эңсөө тилегин эң туура чагылдырып, жүзөгө ашырган эпизодду туура тандагандыгында. Бул эпизод баарынан мурда Айчүрөктүн тагдырына тикеден-тике байланыштуу.

«Айчүрөк» операсы Кыргыз искусствосунун Москвада 1939-жылы өткөрүлгөн декадасында көрсөтүлүп, москвалык көрүүчүлөр тарабынан жогору бааланган.

Жоомарт Бөкөнбаев өтө кыска – 34 жаш өмүр сүрсө да, анын калеминен жаралган канаттуу ыр, поэмалар «Алтын кыз» пьесасы жана элибиздин тарыхындагы тунгуч «Айчүрөк» операсынын либреттосу кыргыз адабиятынын жолундагы мерчемдүү ийгиликтери катары кала бермек.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Жоомарт Бөкөнбаевдин өмүр таржымалын айтып бергиле.
2. Акындын балалык кезин эскергиле.
3. Чыгармачылыгы тууралуу эмне билесинер?
4. «Алтын кыз» драмасы жөнүндө жана акындын эмгек темасына арналган ырлары тууралуу айтып бергиле.

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ

(1904–1968)

Кыргыз элинин чыгаан жазуучусу, кыргыз профессионал жазма адабиятында драматургия жана проза жанрларын баштоочулардын ири өкүлдөрүнүн бири Касымалы Жантөшев 1904-жылы азыркы Ысык-Көл областынын Түп районуна караштуу Тепке деген айылда жарык дүйнөгө келген. Болочоктогу залкар жазуучунун балалык чагы ошол өз үй-бүлөсүнүн чөйрөсүндө – кедей-кембагалдардын, койчу-колондордун балдарынын арасында өткөн.

Кандай гана көркөм сөз чеберинин болбосун өмүр жолунун урунттуу учурлары анын чыгармаларында тигил же бул денгээлде чагылдырылбай койбойт. Абайлап көз жүгүртсөк, жазуучунун өткөндөгү балалык чагы анын чыгармачылыгына да өз изин калтырган сыяктуу. Буга болочок жазуучу педтехникумда окуп жүргөндө (1926) жазып, жумушчумаданият үйүндө студенттердин күчү менен коюлган эң алгачкы бир актылуу пьесасынын «Койчулар» деп аталып, алардын анча көңүлдүү эмес турмушуна арналгандыгы күбө болуп тургансыйт.

Кыргыз элинин башынан кечирген тарыхында өтө трагедиялуу учурдун бири болгон 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш мезгилинде Касымалы да үй-бүлөсү менен качкын кыргыздардын тобу менен Кытай жергесине барып, ал жерде да турмуштун оор кысымын бала болсо да башынан өткөрөт. Кыргыз жергесинде Совет бийлиги орногондугун угушканда кайра тарткан эл менен бирге өзү туулуп өскөн Ысык-Көлүнө келет. Өз көзү менен көрүп, башынан кечирген бул кыйын кезен жазуучунун 1930-жылы 7-ноябрда кыргыздын улуттук театрынын ачылышында коюлган «Алым менен Мария» аттуу драмасынын негизги идеялык-мазмунун түзгөн.

Революцияга чейин миндеген кедейлердикидей эле Касымалынын атасынын турмушу да начар, колунда бар ар кайсы адамдарда жалданып иштеп, эптеп үй-бүлөсүн баккан. Революциянын жеңиши карапайым калктын социалдык-саясий тең укуктуулугун алып берип, айрыкча жаштарга билим

алууга кенири мүмкүнчүлүктөрдү ачканда, келечектеги көркөм сөз чебери Касымалы да андан куру калган жок. Миндеген кыргыз жаштары сыяктуу Касымалы да революциянын жеңишинин алгачкы күндөрүнөн тартып илим-билим алууга талаптана баштап, 1919-жылы Тепке айылында ачылган жаңы мектепке кирип, анын 4-классын 1923-жылы бүтүрөт. Илимге суусаган Касымалы билимин андан ары дагы өркүндөтүүгө аракет жасап, агасы Курмандын жалгыз атын саттырып, Ташкен шаарына окуу издеп жөнөйт. Бирок ал жерге барганда окууга кабыл алуу аяктап калган болот. Окууга кирбей кайра айлына баргандан намыстанып, жолдон Ош шаарына келет да, андагы педагогикалык техникумга окууга кирип, бир жыл окугандан кийин 1925-жылы Фрунзедеги педтехникумга которулат. К. Жантөшевдин чыгармачылык иши мына ушул педтехникумда окуп жүргөн учурунан башталат. 1930-жылы техникумду бүтүргөндөн кийин Кыргыз АССРинин агартуу комиссариатында методист, мугалим, Ош облоносунда инспектор, Өзгөндө районунун башчысы болуп, эл агартуу майданында өтө активдүү иштейт. Бул жылдары ал «Окуу китеби», 1-жылдык үчүн (1930), «Сабатсыздар үчүн кыргыз тилинин программасы жана окуу методу» (1931), «Колхозчулар үчүн окуу китеби» (1931), «Мектеп балдарынын тилин өстүрүү жөнүндө» (1932), «Эсеп чыгаруу жолдору жана бөлчөктөр» (1932) сыяктуу окуу-методикалык куралдарды жазат.

Касымалы Жантөшев 1934-жылдан 1946-жылга чейин Кыргыз мамлекеттик драма театрында артист, режиссёр болуп иштеп, андан кийин бир нече жылдар бою Кыргызстандын искусство иштери боюнча башкармасынын алдындагы драмалык бөлүмдө редактор, башкы редакторлук кызматтарды аткарган. Кыргыз адабиятынын өнүгүшүндөгү синирген зор эмгеги бааланып, ал «Эмгек Кызыл Туу», эки жолу «Ардак белгиси» ордендери, «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн», «1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштагы каарман эмгеги үчүн» медалдары менен, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Ардак грамоталары менен сыйланган. Кыргызстандын Эл жазуучусу деген ардактуу наам берилген.

К. Жантөшев кыргыз жазма адабиятынын тарыхында көрүнүктүү прозаик, таланттуу драматург катарында өзүнүн ардактуу орунуна ээ. Ал Лермонтовдун, Андерсендин чыгармаларынан, Н. Островскийдин «Болот кантип курчуду» романын кыргыз тилине которгон. К. Жантөшевдин көркөм адабий

чыгармалары отузунчу жылдардын аягынан тартып жарык көрө баштаган. Жазуучу, драматург, артист, режиссёр Касымалы Жантөшевдин урпактарга белек этип калтырган адабий мурасы бай жана баалуу. Ал мурастар – көп пландуу, залкар «Каныбек» романы баштаган прозалары, «Курманбек» баштаган ондогон драмалары. Албетте, жылдар өткөн сайын ал роман, повесттер, драмаларды жазат, ар бири өз ажарын ачат. Калктын өмүр тиричилигин өз мазмунунда чагылдырган анын роман, повесттери окурмандарын, драмалары көрүүчүлөрүн ынандырат. «Өмүрлүү чыгармаларды жараткан Касымалы Жантөшев кыргыздын улуттук адабиятынын башатын ачышкан, чоң жазуучу катары урпактарга кездеше берет» деп эскерет өз замандашын Кыргызстандын Эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков. Кыргыз жазма адабиятынын залкар өкүлдөрүнүн бири мына ушундайча урмат менен эскерип отурган Кыргыз Эл жазуучусу, проза жана драма жанрын кыргыз жазма адабиятында баштоочулардын көрүнүктүүсү Касымалы Жантөшев 1968-жылы 64 жаш курагында дүйнөдөн кайткан.

К. Жантөшев кыргыз адабият майданына жаныдан келген жылдарында 1928-жылы «Жаңы маданият жолунда» журналына «Эки жетим» аттуу ангемесин жарыяласа да, прозага караганда драматургия жаатында активдүү иштеп, ал прозаик эмес, драматург катары тааныла баштаган. Адам мүнөзүнүн калыптанышына, жөндөмдүүлүктүн, ишмерликтин жана таланттын өркүндөшүнө чөйрөнүн, шарттын ролу жана таасиринин аябагандай зор мааниси бар экендиги алмустактан бери эле эч талаш-тартыш туудурбай келе жаткан чындык. Мына ушул далилдөөнү талап кылбаган чындыктын К. Жантөшевдин шыгынын ойгонушуна жана андан аркы өркүндөшүнө маанилүү фактор катарында кызмат кылгандыгын белгилебей коюшка болбойт.

К. Жантөшев Ош педтехникумунан Кыргызстандын борбордук техникумуна которулуп келген мезгилде М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, Ж. Жамгырчиев, М. Токобаев, кыргыздын профессионал музыкасынын баштоочусу, композитор А. Малдыбаев, сүрөт өнөрүнүн баштоочусу Г. Айтиевдер ушул техникумда окуша турган. Оштон келери менен Касымалы мына ушул таланттардын чөйрөсүнө аралашып калды. Булар менен бирге «Кызыл учкун» ийримине катышууга, «Балапан» адабий дубал гезитин чыгарышууга туура келди.

Өздүк-көркөм чыгармачылык ийримине катышты. Анда өзүлөрүнүн ырларын ийримде талкуулашып, дубал гезитке чыгарууга өздөрү жазган пьесаларын өзүлөрү сахнага алып чыгыша турган. Мына ушундай кырдаалдарда ал өзүнүн «Койчулар» аттуу бир актылуу пьесасын (1926-ж.) жазды, бул пьесаны педтехникумдун студенттери сахнага алып чыгып, койчунун ролун өзү аткарды. Пьеса драма жанрына коюлуучу талаптарга толук жооп бере албаса да, революцияга чейин ар кайсы байга жалданып, көр оокат үчүн кой артынан жүргөн койчулардын оор турмушун, кыргыз жергесинде советтик түзүлүш орногондон кийин алардын билим алууга, жаны турмушту чыңдоого умтулганын, ан-сезимдеринин ойгоно баштаганын көрсөткөн жана К. Жантөшевдин көркөм чыгармачылык сапарындагы тырмак алды иши болгон. Ал эми сахнада башкы каармандын ролун өзү ойногону, анын келечектеги актёрдук шыгынын ойгонушуна да түрткү берген. Жантөшевде ченемсиз актёрдук талант болгондугун театр ишмери К. Күмүшалиев төмөнкүчө эскерет. «1934-жылы 25-декабрда Кыргыз театрында коюлган Ж. Турусбековдун «Ажал ордуна» аттуу музыкалуу драмасынын 1-вариантында Касымалы Жантөшев Токтахундун ролун аткарды. Ал типтүү феодалдын образын түзгөн болучу. Токтахундун малайларына, качкын кыргыздарга, Максүткө жана Зулайкага кылган мамилелеринде бирин экинчиси кайталабастан сыйкырдуулуктун ички сыры жаткандыгын сездирген. Эгер буга чейин Касымалы Жантөшевди кыргыз тилин жакшы билген мугалим, драматург катары тааныган болсом, «Ажал ордуна» музыкалуу драмасынын биринчи вариантынын коюлушунан тартып, анын чоң таланттуу артист экендигин көрдүм». К. Жантөшев мындан кийин жаны түзүлүш кыргыз жаштарынын билим алышына кенири жол ачкандыгын, алардын Совет бийлигин чыңдоодогу күрөшүн, маданиятка умтулууларын жана ал үчүн эскинин калдыктарын жоюудагы жигердүү аракеттерин чагылдырган «Биз комсомол», «Түштө», «Айылда», «Лениндин уулу» деген бир актылуу пьесаларын жазат, алардын дээрлик бардыгы педтехникумдун драма ийриминин катышуучулары тарабынан сахнага чыгарылган. Бирок бул пьесалар кийин кыргыз драматургиясынан жана кыргыз театр сахнасынын тарыхында кала турган чыгармалардын деңгээлине көтөрүлө алган жок. Автордун чыгармачылык чеберчилигинин такшала электиги, жанрдын ички бөтөнчөлүктөрүн толук өздөштүрүүгө али

жетишпегендиги, ушуга байланыштуу көркөм сапат жагынан бышып жетилбегендиги буга башкы себептердин бири болду. Бирок ийримдеги жаштардын искусствого болгон кызыгуусун ойготууга, актёрдук кесипке шыктандырууга, педтехникумдун алдындагы өздүк-көркөм чыгармачылык ийримдин ишинин жанданышына, эл арасында кадыр-баркка ээ болушуна, деги эле К. Жантөшевдин чыгармачылыгынын андан аркы өсүшүнө оң шарт түзүлгөнүн белгилебей коюуга болбойт. Бир топ машакаттануудан кийин жаш жазуучу көп актылуу пьесаларды жазууга өтөт. 1926-жылы ал «Карачач» аттуу көп актылуу биринчи пьесасын жазат. Бул мезгилде кыргыз кыздарынын өткөндөгү оор турмушун, тең укуксуздугун, мал катары бааланып, өз теңине жете албаганын, ошого карабастан эркиндик-теңдик үчүн күрөшүн, айрымдары теңдиктин курманы болуп кеткенин чагылдыруу жаны гана өнүгүү жолуна түшкөн жаш адабиятыбыздагы актуалдуу темалардан болучу. Бул жагынан прозада, поэзияда аз да болсо тажрыйба пайда болуп калган эле. Алсак С. Карачевдин «Сүйгөнүнө кошула албады», «Күкүк менен Зейнеп», «Эрксиз күндөрдө», К. Баялиновдун «Ажар», М. Токобаевдин «Өмүркул менен Гүлнар», А. Токомбаевдин «Асылбай менен Калыйпа», «Бермет» поэмалары ж. б. жарык көргөн эле.

«Карачач» мына ушул актуалдуу темага арналган М. Токобаевдин «Кайгылуу Какей» – пьесасына удаалаш жаралган кыргыз драматургиясындагы биринчи чыгармалардан болучу. Пьеса алгачкы учурларда педтехникумдун алдындагы өздүк-көркөм чыгармачылык ийриминде ийгилик менен коюлуп, 1929-жылдын декабрь айынан баштап кыргыз драма студиясынын репертуарына кирип, ал эми 1930-жылы студиянын эн мыкты пьесаларынын бири катарында Ташкен, Самаркан, Бухара шаарларында өткөрүлгөн биринчи гастролунда коюлган. К. Жантөшевди драматург катары адабий чөйрөгө алгачкы тааныткан чыгармасы да мына ушул «Карачач» болуп эсептелет.

К. Жантөшевдин мындан кийинки көп актылуу драмалык чыгармалары 1929-жылы жазылган «Жоголсун байлар» жана 1930-жылы 7-ноябрда кыргыздын улуттук театрынын ачылышында коюлган «Алым менен Мария» болуп саналат. Кыргыз прозасында да, поэзиясында да, драматургиясында да кыргыз элинин 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнө арналган кыйла эле чыгармалар бар. Бирок «Алым

менен Мария» кыргыз драматургиясындагы элибиздин революцияга чейинки басып өткөн жолундагы эң маанилүү тарыхый окуяга арналган биринчи драмалардан болгондугу менен баалуу. Автор Алым менен Мариянын образдарынын тегерегинде өнүккөн окуялардын негизинде кыргыз элинин эркиндик үчүн жүргүзгөн күрөшүн, элдин көтөрүлүшкө чыгуу себептерин жана анын жүрүшүн көрсөтүүгө аракеттенген. Бирок драмада башкы каармандардын жекече тагдырларына, майда окуяларга, көбүрөөк көңүл бурулуп, Алымдын эл менен болгон байланышы, акырында элдик боштондук кыймыл үстүртөн көрсөтүлгөндүктөн көтөрүлүштүн элдик мүнөзүн жана анын кыймылдатуучу күчүн автор талаптагыдай чечүүгө жетише алган эмес. Ошондуктан «Алым менен Мария» идеялык-көркөмдүгү жагынан «Карачач» драмасы көтөрүлгөн бийиктикке жете алган жок.

Отузунчу жылдарда жалпы эле өлкөнүн структуралык түзүлүшүнө рынокту, жеке менчиктик экономиканы четке кагып, таңуулоо жолу менен туташ коллективдештирүү сыяктуу кийинки тоталитардык түзүлүштүн фундаменттерин түптөп жаткан жанылыш иштер жүргүзүлүп жаткан мезгилде билим берүү, элибиздин туташ кат сабатсыздыгын жоюп, маданиятын көтөрүү, көчмөн турмуштан отурукташкан чарбага өтүп айыл чарбачылыгында, өнөр жайында иштеп, аларды өздөштүрүүгө үйрөнүү, улуттук илим тармактарын түзүү, орто, жогорку окуу жайларын ачып, аларга кыргыз жаштарын тартуу сыяктуу биздин республика, айрыкча кыргыз эли үчүн зор саясий экономикалык жана маданий мааниге ээ болгон иштер да жүргүзүлгөндүгүн жокко чыгарууга мүмкүн эмес. Андай болгондо К. Жантөшев бул жылдары кыргыз элинин саясий-рухий жана экономикалык турмушундагы бул жагымдуу көрүнүштөрдү, аларга тоскоолдук кылып жаткан айрым элементтерди өз чыгармаларында, драмаларында чагылдырууда бир кыйла жемиштүү эмгектенди. Бул, албетте анын чыгармачылыгына таасирин тийгизбей койгон жок. Эгерде окуп жүргөн жылдары элибиздин революцияга чейинки турмушуна, тагдырына көбүрөөк көңүл оодарып, ошолорду элестеткен чыгармаларды жазган болсо, эми жогоруда белгиленген республикада болуп жаткан өзгөрүүлөрдү, аларды колдору менен жасап жатышкан адамдарды, алардын иштерине тоскоолдук кылып жаткан эгоисттер менен бюрократтарды сахнага алып чыгууну алдына милдет кылып койду жана отузунчу жылдарда бул

теманын айланасындагы бир катар чыгармаларын жаратты. 1934-жылдан баштап көпкө чейин сахнадан түшпөй коюлган кыргыз драматургиясындагы биринчи комедия «Дардаш», ошондой эле жаш көрүүчүлөр театрында (ТЮЗ) узакка коюлуп келген «Кичинекей баатыр», «Ушундай болду» пьесалары мына ушул отузунчу жылдарда жазылды.

Отузунчу жылдарда жогоруда белгилеп өткөн жетишилген ийгиликтер, алардын элдин рухий-маданий, саясий турмушуна, көз караштарына тийгизип жаткан таасирлери, бирок ошол жетишилген ийгиликтерди бүлүндүрүүгө, өз кызыкчылыктары үчүн жумшоого аракеттенип, жетекчи кызматтарга чейин көтөрүлүп алган айрым мансапкор-эгоисттердин дагы эле болсо бар экендиги, андайлар акыры ак ниет адамдардын кийлигишүүсү, мыйзамдын күчү менен өз энчилерин алып жаткандыгы «Дардаш» комедиясынын сюжеттик өзөгүн түзгөн.

Улуу Ата Мекендик согуш кыргыз профессионал адабиятынын өнүгүшүндөгү бурулуш этап болгондой эле К. Жантөшевдин чыгармачылыгында да бурулуш этаптардын бири болду. Драматург эми өзүнүн чыгармачылыгын согуштун таламдарына ылайык кайрадан курду. Уландарды жоо бетине аттандыруу, алардын согуш талааларында көрсөткөн баатырлык эрдиктери, элибиздин тылдагы патриоттук демилгелери жана кайратман эмгеги, фронт үчүн бар болгон мүмкүнчүлүктөрдү жумшап моралдык-материалдык жактан жардам берип, женишти тездетүү К. Жантөшевдин Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги драмалык чыгармаларынын негизги тематикасы болду.

Согуштун алгачкы эле айларында жазылган «Көбөштүн көктүгү» аттуу бир актылуу драмасы кыргыз элинин өз уулдарын фронтко аттандырууга кары дебей, жаш дебей көтөрүлгөн патриоттук иштерине, элди-жерди фашизмден коргоп калууга дайым даяр экендиктерин көрсөтүүгө арналды. О. Сарбагышев менен бирдикте жазган мындан кийинки «Азаматтар» пьесасы эми ошол фронтко аттанган уландардын жоо бетинде, согуш талааларында көрсөтүп жаткан каармандыктарын чагылдырды. Автор ушул эле темасын андан ары 1942-жылы жазылган «Өч» деген көп актылуу драмасында улантты. Тылдагы эмгекчилердин баатырдык эмгеги Касымалы Жантөшевдин чыгармачылыгынан да чоң орун алат. Жазуучунун «Ким кантти», «Биздин пионерлер» аттуу пьесалары мына ушул тематикага арналып жазылган.

К. Жантөшевдин Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы, деги жалпы эле драматургиясындагы көрүнүктүү чыгармасы, азыркы учурдагы кыргыз драматургиясынын тарыхында классикалык чыгарма деп эсептелинип калган 1942-жылы жазылып, 1943-жылы Нарын, Токтогул, 1944-жылдан тартып Кыргыз мамлекеттик драма театрында коюлган, азыркы учурда Ош, Нарын, Ысык-Көл драма театрларында коюлуп жүргөн «Курманбек» драмасы болуп саналат. Драманын ошондон бери кыргыз сахналарынан түшпөй келе жатышынын өзү эле драматург тарабынан образдардын жеткилең иштелгендигин, ошон үчүн көрүүчүлөрдүн жүрөгүнөн түнөк тапкандыгын далилдеп турат. К. Жантөшев согуштан кийин да өмүрүнүн акырына чейин бул жанрдын үстүндө жемиштүү эмгектенди. Согуштан кийин калыбына келтирилген айыл чарбасын андан ары өркүндөтүүдө айрым адамдар өз колунан келген салымын кошуунун ордуна жеке керт башынын жыргалчылыгынын камын көрүп, эмгектенүүдөн качканын, ал гана эмес жакындарынын кызмат абалынан пайдаланып мансап күтүүгө аракет жасаганын андай адамдарда коомдук аң-сезимдин али да болсо төмөн экендигин Алым аттуу колхоздун башкармасынын председатели менен анын аялы Мариянын ортосундагы мамилелер жана конфликттерди көрсөтүү аркылуу сынга алган. «Бир үйдө» аттуу комедиясы 1950-жылы Кыргыз мамлекеттик драма театрында коюлду. Кыргыз элинин демократ акыны Токтогулдун элесин тартуу адабиятыбыздын башка жанрларына караганда салыштырмалуу түрдө драматургияда көбүрөөк иштелди. Кыргыз драматургдары бул ардактуу ишке отузунчу жылдардын аягынан тартып эле киришкен. Элүүнчү жылдары бул темага К. Жантөшев да кайрылып, «Эл ырчысы» деген драмасын жазды. Ал 1952-жылы «Искусство» басмасынан орус тилинде өзүнчө китеп болуп чыккандан кийин республикалык орус драма театрында коюлду. Мындан кийин автор граждандык согуш темасына кайрылып, өзүнүн «Каныбек» романынын төртүнчү китебинин сюжетинин негизинде «Каныбек» драмасын жазды. Бул драма Кыргыз мамлекеттик драма театрында узак убакыттар бою коюлуп келген.

Кийинки жылдары кыргыз театрларынын сахналарында коюлган «Биздин эне» драмасы айылдык мугалимдердин түйшүктүү, ошол эле мезгилде ардактуу кесибине арналган. Жазуучу акыркы жылдары кино өнөрүндө да өзүнүн күчүн

сынап көрдү. «Тянь-Шань кызы» кинофильминин сценарийин жазып, ал экрандарда көрүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынган.

К. Жантөшев окурмандарга прозаик катары драматургиядагы караганда кийинчерээк, отузунчу жылдын экинчи жарымында «Эки жаш» повести, «Каныбек» романынын 1-китеби чыккандан тартып таанылды. Ушуга байланыштуу көп учурда Жантөшевдин «Эки жаш» повести анын биринчи прозалык чыгармасы катарында эсептелинип жүрөт. Бул чындыкка анча туура келбейт. Жазуучу алгачкы жолу кара сөз түрүндө бир тууган жетимдердин (эжеси менен инисинин) оор турмушун сүрөттөгөн чакан аңгемесин «Жаны маданият жолунда» журналынын 1928-жылкы № 6-санына жарыялаган. Демек, ал аңгеме жазуучунун проза жанрындагы алгачкы саамалыгы болгон. Ошентип, К. Жантөшев өзүнүн чыгармачылык ишин жыйырманчы жылдардын акырында драма менен эле катар проза жанрындагы чыгармаларды да жазуу менен баштаган. Бирок «Эки жетим» аңгемеси авторго анча чыгармачылык ийгилик алып келе алган эмес. Себеби, биринчиден, аңгеме көркөм чеберчилик сюжеттик курулуш, окуянын өнүгүшү жана чечилиши жагынан ошол кезде жарык көрүп жаткан аңгемелерге салыштырмалуу караганда кыйла төмөн болгон, экинчиден тематикалык жагынан да окурмандар тарабынан ал учурда жылуу кабыл алынган К. Баялиновдун «Жетилген жетим», «Мурат» аңгемелеринин кандайдыр бир даражадагы кайталоосу сыяктанып калган эле, үчүнчүдөн, автордун «Карачач», «Алым менен Мария», «Жоголсун байлар» сыяктуу драмалары театр сахналарында коюлуп, өзү да театрда иштеп калгандыктан проза жанрына белсенип киришүүгө мүмкүнчүлүгү да чектелген болуу керек.

Туташ коллективдештирүү өзүнүн түпкү манызында тоталитардык бийликтин терс көрүнүштөрүнүн фундаментинин олуттуу механизминин бири болгондугуна карабастан, көчмөн кыргыз элин отурукташтырууда белгилүү даражада прогрессивдүү да болгондугун эске алууга туура келет. Экинчиден, кыргыз адабиятындагы бул темадагы чыгармаларды таптакыр эле сызып салуу да мүмкүн эмес. Анткени, тарыхты бүктөп салууга да, аттап өтүүгө да болбойт. Ошондуктан бул темада жазылган чыгармаларга жаңыча өңүттөн мамиле кылуу милдети алдыда турат. Ал эми отузунчу жылдарда бул тема өтө эле актуал темалардан болуп турган учурда өз мезгили-

нин жазуучу-инсаны болгон К. Жантөшевдин бул темага кайрылышы мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Жазуучу бул темага өзүнүн «Эки жаш» аттуу повести менен үн кошкон.

К. Жантөшевдин чоң таланттуу прозаик экендиги «Каныбек» романында ачык көрүндү. Автор романынын үстүндө жыйырма жылга жакын убакыт иштеди. Романдын 1-китеби 1939-жылы басмадан чыккан болсо, акыркысы 1958-жылы жарык көрдү. Роман XX кылымдын экинчи жарымынан тартып XIX кылымдын жыйырманчы жылдарынын акырына чейинки мезгилди ичине алат. К. Жантөшев отузунчу жылдардын акырында «Эки жаш» повести менен «Каныбек» романынын 1-китеби жарыкка чыккандан тартып проза жанрынын үстүндө активдүү эмгектене баштады. 1941-жылы «Адыл мерген» аттуу повести жарыкка чыкты. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жогоруда сөз кылган бир нече драмаларынан башка Советтер Союзунун Баатыры Чолпонбай Түлөбердиевдин балалык, өспүрүм курагынан тартып согуштун өртү жалындап турган мезгилде Днепрди кечип өтүп С. селосун мыкаачы гитлерчилерден бошотуудагы легендарлык баатырлыгын чагылдырган «Чолпонбай» аттуу очерк-ангемесин жазды. Ал 1943-жылы өзүнчө китеп болуп жарык көргөн. Согуштан кийин элүүнчү жылдарга чейин балдардын турмушуна арналган окуялары кызык, чакан сюжеттүү «Беш бөлтүрүк», «Мактанба», «Өнөрлүү балдар», «Кара шумкар», «Саясат жана алкыш», «Эркин адашканда» деген ангемелерин жазды, К. Жантөшев табиятында фантазияга бай жазуучу болгон. Ошондуктан жазуучудагы нукура фантазиялуулук анын чыгармаларында орун албай коюшу да мүмкүн эмес болучу. Ошондуктан ал фантастикалык жанрда да өз күчүн сынап көргөн жана кыргыз адабиятындагы бул жанрдын өнүгүшүнө өзүнүн белгилүү салымын кошкон. «Тилек», «Ашуу ашкан суу» повесттери мына ушул жанрда жазылган чыгармалардан.

К. Жантөшевдин мындан кийинки чыгармасы суусуз жерлерге суу чыгаруунун натыйжасында, колхоздун айдоо аянттарын кенейтүү, дың жерлерди өздөштүрүү проблемасын көтөргөн «Жалындуу жаштар» повести болуп саналат. Чыгармадагы коюлган проблема кылымдар бою өздөштүрүлбөй жаткан «Кар жукпас» өрөөнүнө колхоздун алдынкы жаштары Айыке, Берендердин демилгеси менен канал казып суу чыгаруу процессин сүрөттөө аркылуу чечилет. К. Жантөшевдин прозаларынын ичинде кийинки учурларда окурмандар жылуу

тосуп алган чыгармаларынын бири азыркы учурдун темасына арналган «Хан-Теңирлик чабан» романы болуп эсептелет. Роман 1963-жылы жазылган. Жазуучу мындан кийин алтымышынчы жылдардын ичинде «Менин тагдырым», «Айып мендеби?» «Биздин секретарь» аттуу азыркы учурдун турмушунун ар кыл аспектилерине арналган повесттерин жазды.

«Каныбек» романы. Авторду кыргыз профессионал жазма адабиятындагы ири прозаиктердин бири катарында тааныткан чыгармасы. Кыргыз жазма адабиятындагы роман жанрынын баштоочусу Т. Сыдыкбековдун «Каныбек» романы туурасындагы төмөнкү эскерүүсү да бул пикирди толугу менен кубаттайт: «Курч сюжеттүүлүгү, ага катар каармандардын баштарынан кечирген катаал тагдырлар ылакап, макалга толгон элдик бай сөздөр менен элпек сүрөттөлгөндүктөн, «Каныбек» романы жаш-карыны бирдей кызыктырды. Мезгилдин талабын толук канагаттандырган бул роман курч окуялуулугу менен кыргыз адабиятына жанылык кийирди. XIX кылымдын акыры, XX кылымдын башында түштүктө, айрыкча Кашкар, Алай тарабында күн көргөн калкыбыздын өмүр-тиричилигин кенири сүрөттөө менен көтөргөн социалдык жүгү кыйла баалуу. Каармандардын бири көп кырдуу, бири бир сырдуу. Бири момун – шордуу... Каныбек»... кем-кетиги менен турмуштук чындыкты, элдик касиетти өзүндө чагылыштырган көп пландуу роман» (Сыдыкбеков Т. *Кездешүү, «Ала-Тоо» 1974, № 12, 46-6*).

«Каныбек» романы кыргыз элинин бери болгондо отуз-кырк жыл чамасындагы мезгилде, башкача айтканда, XIX кылымдын акыркы жылдарынан тартып, Октябрь революциясынын жеңилинен кийин Кыргызстанда граждандык согуш аяктаганга чейинки башынан өткөргөн коомдук-саясий окуяларды, социалдык экономикалык турмушту, таптык карама-каршылыктарды жана күрөштөрдү, ошону менен эле катар кыргыз элинин үрп-адат, каада-салтын кенири чагылдырган бирден бир социалдык-турмуштук роман.

Тарыхчылардын далилдөөлөрү боюнча XIX кылымдын акыры XX кылымдын башталышында Кыргызстандын айрым жерлеринде соода капиталынын кээ бир элементтери өнүгө баштаган. Роман мына ушул элементтердин айрым формаларынын келип чыгышы менен эле эзүүнүн да ар кандай жаны түрлөрү пайда болуп, анын тармагы кенен жайылып, күч ала баштагандыгын чагылдыруудан, тактап айтканда, Түлкүбек

мырза менен Кашкардын беги Зуннахундун достошуусун жана ал достуктун жыйынтыгы он жашар Каныбекти карал (кул) кылып берүү менен аяктагандыгын сүрөттөөдөн башталат.

Бир өрөөндү өз колу менен бийлеп турган Түлкүбек мырза өзүнүн соода ишин Кашкарга чейин жүргүзүп, ал жерде Зуннахун менен достошуп, достуктун белгиси катарында ага бир карал берүүгө убадалашат. Арадан анча убакыт өтпөй сандаган белек менен Зуннахунбек эми Түлкүбектикинде мейманчылап отурат. Баягыда убада кылып келген каралды берүүнүн мөөнөтү да келип жетип, эми ага баягыда Кашкарга барганында анын малын айдашып барып, ошондон өпкөсүнө суук тийип келип, кечээ жакында кайтыш болгон Сансыздын он жашар жалгыз уулу Каныбек тандалат. Мына ушундан тартып окуя башкы каарман Каныбектин тегерегинде өнүгүп, ошонун негизинде революцияга чейинки кыргыз коомчулугу, анын түзүлүшү жана карама-каршылыгы, эзүүчү таптын эмгекчи калкка көрсөткөн ар кандай зордук-зомбулугу ар кандай кырдаалдарда түркүн түс боёктор менен берилип, көркөм жалпылаштырылат. Революциядан мурунку кыргыз эмгекчилеринин оор турмушу романда Каныбек баш болгон карапайым калктын өкүлдөрүнүн чексиз эзилген турмушун, алардын андан бошонушка жасаган аракеттерин, эзүүчү таптын өкүлдөрүнүн ырайымсыз эзүүсүн, таш боор мыкаачылыгын сүрөттөө аркылуу гана иш жүзүнө ашырылбастан, ошол эле мезгилде ошол бийлөөчү таптын өз ара бири-бири менен болгон мамилесин, турмуштарын, кылык-жоруктарын, адамгерчиликсиз иштерин ишенимдүү сүрөттөө аркылуу да ашкереленип, өткөндөгү феодалдык-патриархалдык коомдук түзүлүшкө карата болгон окуучунун ар кандай эмоциясын чакырат. Роман жеке гана ага катышкан карапайым оң каармандардын тагдыры эмес, революцияга чейинки бүткүл кыргыз эмгекчилеринин тагдырын, турмуш-абалын көз алдыга элестетет. Эмгекчи элдин оор абалын көрсөтүү идеясы романда алардын турмуш жашоо-тиричилигиндеги кыйынчылыктарды көрсөтүү менен гана эмес, алар кала берсе өз баштарына өзүлөрү ээ болбой, колдон колго өтүп мал катарында эсептелип, алар өз сүйгөн тенине жете албай, жеткен күндө да бийлөөчүлөрдүн күчү менен зордолуп ажыратылгандыгын көрсөтүү аркылуу да ишке ашырылган. Бул романдын башкы каарманы Каныбектин Түлкүбек тарабынан Зуннахунга, Зуннахундан Айдарбекке кул болушу, Бегайым, Анархандын тагдырлары аркылуу берилген. Автор бул жерде экинчи дагы бир маселени – революцияга

чейинки кыргыз коомунда – феодалдык патриархалдык түзүлүштөгү кул жумшоонун өкүм сүргөндүгүн окуучулардын эсине салган. Романда Каныбектин гана эмес, андагы катышкан анын чоң атасы Урум, чоң энеси Турумдан, атасы Сансыз, энеси Ажардан, бир тууган карындашы Сакадайдан тартып Бегайым, Анархан, Алым, Дарыяхан, Чоңкойчу менен Жума, Самсахун менен Айбадак, Карып менен Ашыр, Алым менен Кубат, Муслимахун менен Адыл, Жолой менен Чоконун кимисинин гана турмушун, көргөн кордук, чеккен азаптарын албайлы бардыгы биригип келип революцияга чейинки кыргыздын карапайым эмгекчилеринин тең укуксуздугун; коомдук социалдык кейиштүү абалын, экономикалык турмушунун чыдамсыз оордугун көз алдыдан өткөрөт. Мынакей Каныбектин чоң ата, чоң энеси Урум менен Турум өмүр бою эки колу оозуна жетип жакшылык көрбөй, акыры ээн талаада жалгыз жашап отурса, жалаң Айдарбек датканын куугунтугуна, «кесеп-ууру» атка кондуруп элге жаманатты кылгандыгына чыдабай элүү түтүн тууганы менен Чоко капчыгайда камалып чыга албай отурат. Аксакал үчүн Айдарбек датка Ашырды өрттөтүп өлтүрсө, Атабек бай отуз боо беде үчүн Карыпты он жыл бою иштетти. Өмүр бою Айдарбектин коюн кайтаргандыгы үчүн Бегайымдын атасынын өз аты өчүп Чоңкойчу аталып калды. Каныбек Акжалды минип качып кайра колго түшкөндө Бегайымдын чачын кыркып сууга ыргыттырды. Өзүнүн өмүрүн коргоп калыш үчүн Кара буураны өлтүргөн Алым куугунтукка алынды. Каныбекке деген таза сүйүүсү үчүн Анархан энеси Супахан, агасы Зуннахундан көрбөгөн кордуктарды көрүп, акыры алардын колуна түшүп калбастан айласы үчүн өзүнүн, Дарыяхандын, уулу Эркиндин, кайын синдиси Сакадайдын атын өзгөртүп жашоого аргасыз болду. Күнүмдүк оокат үчүн Самсахун менен Айбадак бүткүл өмүрүн Супахандын заар тили, Зуннахундун камчысынын уусу астында өткөрдү. Каармандардын мына ушундай ар кандай кырдаалдарда, ар түрдүү мезгилдерде тарткан азаптарынын ишенимдүү сүрөттөлүшү жеке гана алардын образдарын ачуу үчүн кызмат кылбастан, романдагы Зуннахун, Айдарбек, Түлкүбек, Сооронбай, Карабек, Качыке сыяктуу бийлөөчү таптын өкүлдөрүнүн эзүүчүлүк жүзүн, феодалдык-патриархалдык түзүлүштүн маңызын ашкерелөөчү көркөм фактор да болуп эсептелет. Автор булардын ким экендиктерин жалаң гана жогоруда саналган оң каармандарга жасаган мамилелерин, зордук-

зомбулуктарын көрсөтүү жолу менен ишке ашырбастан, алардын адамгерчиликтин эч бир мыйзам ченемине сыйбаган кылык-жоруктарын ашкерелөө жолу менен да окуучусунун көз алдына тартат. Алайдагы ак эшендердин «олуячылыктары», Кашкардагы Аппак кожонун иштеген иштери мунун далили. Эзүүчү таптын өкүлдөрүнө тиешелүү «касиеттин» дагы бири эгоизмге, жекече туйтунууга негизделген «адамгерчилик», «сыйкорлук» экендиги романда абдан таасын көрсөтүлгөн. Алардын моралдык сапат жагынан карапайым адамдардан алда канча төмөн турары ашкереленет. Мына, Түлкүбек өзүнүн соодасын кеңейтип, андан пайда көбөйтүү үчүн Зуннахун менен достошуп, Каныбекти каралдыкка берсе, Зуннахун өз соодасын кыргыздар арасында кызуу жүгүртүү үчүн гана Айдарбектин кызы Айымбачаны аялдыкка алат. Алым менен Анархан тарабынан атайын иштелген сулуу кызды колго түшүрүш үчүн Аппак кожо Каныбекти түрмөдөн чыгарып, күнөөсүз бир нече адамды өлтүрсө, Карабек колго түшкөндө Акжалдын кунун кечип, Каныбек менен акыреттик дос болот. Өзүнүн соода ишине мыкты пайдасы тие тургандыгы үчүн гана Зуннахун Анарханды көз жашына карабай Керимахунга узатат.

Романдагы эң башкы идеялардын бири элдин эркиндик, теңдик үчүн болгон күрөшүн көрсөтүү болуп саналат. Феодалдык коомдогу теңсиздикке каршы күрөш Каныбектин образына тиешелүү мүмкүн болгон эволюциялык өнүгүштө сүрөттөлөт. Каныбек Сибирге айдалганга чейин бул күрөш айрым эзүүчүлөргө гана карата болгон жекече каршылык, турмуш, оокат-тиричиликти жакшыртуу үчүн жасалган протест мүнөзүндө гана сүрөттөлөт. Бирок, элди жалпы эркиндикке чыгаруудан Каныбек таптакыр кабардар болгон эмес деген кескин жыйынтыктын чыгышы да мүмкүн эмес. Каныбек аны Сибирге айдалганга чейин эзүүчү жана эзилүүчүлөр жашаган коомдо кайсы гана жерде болбосун теңчилик, эркиндиктин жок экендигин Кашкарда, анын түрмөсүндө болгон учурунда, Акмат молдодон уккан кабарларында эле аңдаган. Бирок, эркиндикке чыгуунун жолун ал толук аңдап биле алган эмес, билиши да мүмкүн эмес эле. Анткени, элди боштондукка чыгаруунун кандай жолдору боло турганынан Сибирге чейин кабары да жок эле. Ошондуктан ал Кашкар түрмөсүнөн качып чыккандан кийин элүү түтүн Чоконун айлынын дурус жашап турушунун гана камын көрүп, кантип болсо да Айдарбек, Сооронбай даткалардан өч алуу керек деген пикирден алыс

кете алган эмес. Бирок ошондой болсо да Каныбек башында турган санаалаштардын жасаган протестери ошол кездеги түзүлүшкө жалпы эмгекчи элдин нааразылыгынын күбөсү болучу.

Романдагы негизги идеялардын дагы бири – бул достук идеясы. Автор Каныбек менен Алымдын же Кубаттын, Акмат менен Каныбектин ортосундагы гана, башкача айтканда, алардын кайсы айылдан, кайсы уруудан, кайсы улуттан экендигине карабастан бир тилекте, бир ойдо болгон достукту көрсөтүүгө умтулган. Кыргыз эли эзелтеден эле улутунун ким экендигине карабай адилет иш үчүн дайыма достук колун сунуп келген. Автор бул идеяны Самсахун менен Каныбек, Алымдардын, Муслимахун менен Анархан, Каныбек Дарыяхандардын, Каныбекти чыгарып алууга жардамдашкан жигити Ли-Чан дарыгер чалдын, эң акырында Каныбектин Сибирь түрмөсүндөгү орус досторунун иштеген иштери, кылган жардамдарын ишенимдүү сүрөттөө менен иш жүзүнө ашырган. Буга чыгарманын сюжетиндеги Каныбек биринчи жолу Зуннахундун колуна келгенде от жагып отуруп Анархан менен ойной кеткендиги үчүн өлүмдөн калгандан кийин Самсахун менен Айбадактын жардам бергендиги, же болбосо, Муслимахун түрмөдөн келгенден кийин досу Каныбек үчүн анын үй-бүлөсүн таап, аларга жардам берип турушун сүрөттөгөн эпизоддорду көрсөтсөк жетиштүү болот. Романдагы башкы идеялардын дагы бири бул таза, гумандуу сүйүүнү даназалоо. Каныбек менен Бегайымдын, ошондой эле Каныбек менен Анархандын, Алым менен Дарыяхандын, Адыл менен Бегайымдын ортосундагы сүйүү чыныгы таза сүйүүнү күбөлөп турат. Мындай алып караганда булардын ортосундагы сүйүү окуучуну канааттандырбагандай сезилет. Себеби, Каныбек мурда Бегайымга үйлөнүп, андан кийин Анархан менен баш кошту, же болбосо Анархан мурун Керимакунга турмушка чыгып, кийин аны өлтүрүп, Каныбек менен качып кетти. Чыгарманын сюжетине терең сүнгүп кирбей, сыртынан женил-желпи караса булардын сүйүүсү таза сүйүү жөнүндөгү «эрежелерге» анча жооп бере албагандай сезилет. Бирок тарыхый шартты, сюжеттен өнүгүп чыккан окуяларды талдай келгенде булардын сүйүүсү, таза да, гумандуу да. Эгерде Каныбекти Айдарбек даткага карал кылып жибербегенде мүмкүн Анархан менен Каныбек тоскоолдуктарга карабай биринчи жолу эле баш кошкон болор беле? Эгерде кайрадан түрмөгө түшүп Кашкарга барарын билген болсо, мүмкүн Каныбек Бегайымга үйлөнмөк

эместир? Эгерде Бегайым өлдү деген кабарды укпаган болсо, мүмкүн Каныбек Анарханга үйлөнмөк эмес чыгар? Мына ушул өңдүү кырдаалдарды эске алганыбызда автор романда сүйүү маселесин көрсөтүү менен эки нерсени чечкендигин байкайбыз: биринчиден, каргашалуу феодалдык доордо эзүүчү таптын өкүлдөрү карапайым адамдарды өз тенине жеткирбей, алардын эркин сүйүүсүнө да тоскоолдук кылган. Экинчиден, алардын кандай айла-амалдарына, не деген бөгөттөрүнө карабастан алар таза сүйүүнү туу көтөрүшүп, өзүлөрүнүн тилектерине жетишкен.

Романдагы окуялардын жүрүшүнө, проблемалардын чечилиши же сюжеттин өнүгүшүнө байланыштуу каармандар оң жана терс болуп экиге бөлүнүшөт. Башкы оң каармандар Каныбек, Анархан, Алым, Дарыяхан, Бегайым, Адыл, Сакадай, Эркин, Ажар, Самсахун, Жума, Чоко, Жолой, Муслимахун, Железнов жана башкалар. Терс каармандар: Түлкүбек, Зуннахун, Айдарбек, Карабек, Сооронбай, Качыбек, Ажыбай старчы, Супахан, Камалбек афанди жана башкалар.

Каныбек – автордун сүйгөн каарманы. Ошондуктан Каныбектин образын жаратыш үчүн адамдарда боло турган жакшы сапаттардын көпчүлүгүн топтогон. Каныбек баарыдан мурун эл, жерин сүйгөн чыныгы патриот. Ал Сибирь түрмөсүнө айдалганга чейин эзилип жаткан эмгекчи элин чынжырдан кандайча бошотуунун толук жолун билбесе да, алардын оор турмушун көрүп, алар менен бирге өзү азап чегип жүрүп, ошолордун эркин турмушу жөнүндө ойлонот. Ал эми Сибирь түрмөсү, андагы орус жолдоштору анын көзүн ачып, түшүнбөгөндөрүн түшүндүргөндөн кийин, ал өзүнүн өмүрүн революциянын иши үчүн арнап, бир бутунан жарадар да болот. Кыргыз жерине келгенден кийин ал ыктыярдуу отряд уюштуруп, Карабек баш болгон корбашыларды, Камалбек афанди сыяктуу англиялык тыңчыларды аягына чейин жок кылууга жетекчилик кылат. Өзүнүн бүткүл өмүрүн өз элинин жыргалчылыгы, эркиндиги үчүн жумшайт. Булардын бардыгы Каныбектин элин-жерин терең берилип сүйгөнүнөн чыккан патриоттук сапат болуп саналат.

Каныбек өзүнүн жашоосунда достукту жогору баалайт. Муну уйгур чалы Самсахун, өзбек кедейи Муслимахун, өзүнүн сырткы дүйнө менен таанышуусуна биринчи көмөк берген чолок Акмат, койчу Кубат, Сибирдеги орус достору менен болгон мамилеси ачык көрсөтүп турат. Ал Сибирден кайтып кыргыз жерине келгендин биринчи күнүнөн тартып жаш

кезинде азапты бирге көрүшкөн койчу досу Кубатты эстейт жана ошону издеп жол тартат. Ал кандай гана кырдаалдагы кыйынчылыктарда болбосун баарыдан мурун ошол досторун эсине түшүрөт.

Каныбек өзүнүн азап чеккен кембагалдыгына, таалайсыз шордуулугуна карабастан адамгерчилик жогорку сапатты эч качан жоготпойт. Күнөөсүз бирөөлөргө бөгөт болуу, же жаманчылык иштөө Каныбек үчүн барып турган жийиркеничтүү иш. Жума, Самсахун, Жолой, Чоко, Адыл сыяктуу карапайым адамдарга дайыма жылуу-жумшак мамиле жасайт. Колундагы болгондорун алар менен дайыма тең бөлүшөт. Бардык адамдарды бирдей көрүүгө аракеттенет. Кашкар түрмөсүнөн чыгып, изин жашыра туруш үчүн Чоконун айылына келгенде аны элүү башы кылып шайлап коюшат. Каныбек элүү башы болгондон кийин анын бардык ою ошол айылдын жашынан карысына чейин бирдей саноо аларды мүмкүн болушунча кийимден тоздурбай, аштан ачырбай багуу гана болуп калат. Алардын жетишсиз турмушунан бүркөлгөн кабактарын ачыш үчүн ар күнү кечкурун карыяларды дөнгө чогултуп, аларга комуз чертип, обон салып берип көңүлүн ачат. Алардын камын ойлоп, алдуу-күчтүү жаш жигиттерди ар тарапка күрүч тартып келүү үчүн уюштуруп жиберет. Өзүнүн башына түшө турган жаманчылыкты кабарлап келген Адылды жанындай кабыл алып, өзүнүн үй-бүлөсүнүн кийимдеринен анын үй-бүлөсүнө бөлүшүп берет. Каныбектин мына ушул иштеген иштеринин бардыгы анын адамгерчилик жогорку сапатын, боорукерлигин, гумандуулугун айгинелеп турат.

Каныбекке пессимизм жат. Ал чыдамкай да, кайраттуу да. Ар кандай оор кыйынчылыктар аны кайратынан жандырып, мизин кайтара албайт. Ал мезгили келсе өлүмдөн да жалтанбайт. Зуннахун өзүнүн көрүн өзүнө каздырып жатканын Самсахун менен Айбадак билдиргенде ал сарсанаа болуп убайым чекпестен же жан далбасы кылып качпастан, өлүмгө тике карап, өзү барып казган көрүнө жатат.

Кашкардын ным жыттанган түрмөсүндө бутуна кишен, колуна зоолу салынып, өпкө ооруга чалдыгып, сакал-муруту алынбай жатса дагы Каныбек кайратынан жанбайт. Ошондо өзү жөнүндө ойлонбостон жалгыз энеси Ажар, айылда калган досторунун, белгисиз болгон Бегайымдын тагдыры жөнүндө ойлонот. Сибирдин карангы түрмөсүндө катуу суукта карагай агызып азап чегип жүрсө да, орус жолдошторун көрүп, алардан

сабак алгандан кийин, ал мурдагыдан да кайратына келип, мурдагыдан да кубаты ташкындап, «жыйырма жылдын эки жылы өттү, эмнеси калды дейсин, менден күдөрүндү үзбө, жарыкчылыктын келерине аз калды», — деп келечекке ишенимдүү карап, сүйгөнү Анарханга кат жазат.

Каныбек чыныгы таза сүйүүнү даңазалаган адам. Каргашалуу турмуштун айынан Бегайымынан ажыраса да, аны ардак менен эсинен чыгарбай көңүлүндө сактайт. Ал кайсы бир адамдардай баскан изин жашырбастан Бегайымга баш кошкондугун, андан аргасыз ажырагандыгын бала кезинде сүйгөн Анарханына ачык айтат. Алыскы Сибирден кайтып келгенден кийин анын биринчи максаты Карабек баш болгон корбашыларды жок кылуу болсо, экинчи максаты өзүнүн каалап сүйгөн жары Анархан менен уулу Эркинди издеп табуу болот. Эгерде Каныбектен башка туруксуз адам болсо канча жыл Сибирде жүрүп келип, андан кийин бүтүндөй отрядды башкарып, эл алдында кадыр-баркы көтөрүлүп турган учурда экинчи бирөөгө үйлөнүп ала койгон болор эле. Бирок Каныбек андай кылган жок. Анткени гумандуу таза сүйүүнү жогору баалоо Каныбектеги башкы сапаттардын бири.

Каныбек шайыр, ал комузчу да, ырчы да, обончу да. Корутундулап айтканда, башкы каарман Каныбектин образына жогоруда көрсөтүлгөндөй, адам баласында боло турган кыйла жакшы сапаттар топтоштурулуу менен толук кандуу таза образ келип чыккан. Бирок ошондой болсо да Каныбектин образын кемчиликтерден алыс турган, төрт жагы тең төп келген идеялдуу образ деп кароо жанылыштык болор эле.

Каныбектин образындагы башкы кемчиликтердин бири автор өзүнүн башкы оң каарманына өтө берилип кетип, окурманга дагы сүйкүмдүү, дагы жеткиликтүү кылам деп отуруп, анын иштеген иштерине айрым орунсуз эпизоддорду кошуп жибергендиктен, кээ бир учурда окуучуну ишенбей турган абалга дуушар кылып койгон. Мисалы, Каныбектин образына тиешелүү болгон төмөнкү учурларды эске түшүрөлү.

Романдын башталышында эле тоо боорунда кой жайып, бооруна таягын таянып «Кулун жал болсо мингеним» деп сызгырылтып ырдап турган он жашар Каныбекти жолуктурабыз. Андан кийин Каныбек адамдар менен сүйлөшсө кадимки эле чоң адамдардай макалдатып сүйлөйт. Бул жерде окурман сүйлөп жаткан Каныбек эмес, же Каныбек он жашта эмес деген ойго келет.

Каныбек жылкычы болгондон кийин Тойчу датканын жылкычылары аны аябай союлдары сынгыча сабап кетет. Багуусунун начарлыгына карабастан Каныбек аман-эсен айгып кетет. Автор Каныбекти сабаш үчүн канча таяктын сынгандыгын да санайт. Ал эми анын жолдоштору бир эле чапканда аттын үстүнөн камгактай учуп түшүп, жан берет. Бул эпизодду окуганда Каныбек кадимки адаттагыдай адам эмес, фольклордогу айтылып жүргөн өзгөчө күчкө ээ болгон Каныбек көз алдыга келет да, кандайдыр күмөндүүлүктү пайда кылат. Бирок Каныбектин образындагы мындай айрым мүчүлүштөр анын жалпы сапатына шек келтире албайт. Каныбектин образы XIX кылымдын аягы XX кылымдын башталышындагы адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн, тенсиздикке стихиялуу протест жасоодон уюштургуч дарамети бар инсандын деңгээлине чейин көтөрүлгөн, эмгекчи массанын арасынан чыккан кыргыз уулдарынын таалим-тарбия бере турган образы.

Романда сүрөттөлгөн окуялардын масштабдуулугуна, мезгил мейкиндигинин узактыгына жараша анда катышкан каармандар дээрлик көп. Айталы биринчи китепте окуучуларга жакшы тааныш болгон Чоңкойчу, Жапек, Кубат, Жума, Алым, Чоко, Бегайым менен Анархан жана башкалар сыяктуу оң каармандар, экинчи китепте Муслимахун, Маманазар, Темир, Жапектин жары Айбала дагы башкалар сыяктуу оң каармандар менен толукталган. Бирок, каармандардын мынчалык көптүгүнө карабастан, автор алардын ар бирине өзүнчө айырмаланып турган жекече мүнөз берүүгө аракеттенген.

Романда кыргыз аялдарынын революцияга чейинки теңсиз тагдыры, аларга карата болгон ар кандай мазактоолор, кордоолор, жырткычтык мамилелер Бегайымдын образы аркылуу таамай жана ишенимдүү берилген. Бегайымдын образын автор айрым учурда жол берген жасалмалуулуктан алыс болуп, сюжеттеги окуялардын ырааттуу өнүгүүсүндө, себептер менен натыйжалардын логикасында жаратууга жетишкен. Бул Бегайым менен Каныбектин сүйүүсүн, ажырашуусун, эзүүчүлөр тарабынан колдонулган аёосуз жаза, кордоо, кемсинтүү аларга Бегайымдын туруштук берип, акыры Эшенден качып чыгып, Каныбек болбосо да, өз тени, курбусу Адыл менен өз өмүрүн түбөлүккө байланыштыруусун, кийин Анархан менен Каныбекке болгон курбулук, тилектештик мамилесин сүрөттөөлөрүнөн ачык көрүнөт. Мунун тескерисинде байлыкка, дөөлөткө чиренип, турмушка, чөйрөгө ошол негизде гана

мамиле кылышкан Супахан, Эркеайым, Күмүш сыяктуу уят-сыйыттан ажырап, куулук, амалкөй, арамза, ыплас жоруктарга чейин барышкан Асалхан, Саламатхандардын образдары турат. Булардын образдары да автор тарабынан ийгиликтүү чечилген. Романдагы терс каармандарга өзүнчө мүнөз берүүгө жетишкен.

Мына, карапайым калкка таш боор, зыңгырап, мансап күткөн митайым Түлкүбек бийлик, атак-данк үчүн айла-амал, алдамчылыкка барышкан Айдарбек датка менен Сооронбай болуш, араб-фарси сөздөрүн аралаштыра сүйлөп, эл алдында «олуя» көрүнүп, бирок тымызын ыплас иштер жүргүзүшкөн Түнкатар молдо менен афенди кейпинде кубулган Камалбек – булар бири-биринен кескин айырмалуу, бирок бардыгында бир гана максат – элдин эсебинен баюу, аларды эзүү. Жалпысынан алганда «Каныбек» романы кыргыз жазма адабиятынын тарыхында көрүнүктүү орунду ээлеген роман, ошондой болсо дагы айрым ишенимсиз укмуштуу окуялар, (Ажардын зоодон кулап, аман калышы, Жолойдун кулап келе жаткан айгырды жалдан кармап токтотушу жана жогоруда көрсөткөн Каныбектин образындагы ишенимсиз учурлар) сюжеттин өзөгүнө байланышпаган «Коркунучтуу түн» сыяктуу автор тарабынан гана киргизилген главалар, ыксыз жерде эле макал-ылакаптарды колдоно берүүлөр сыяктуу кемчиликтер учурайт. Бирок булар эч качан романдын салмагын төмөндөтө албайт. «Каныбек» романы реалисттик проза жанрын өздөштүрүүдө кыргыз жазма адабиятынын тарыхындагы салмактуу көрүнүш. Роман негизинен реалисттик стилде жазылса да, айрыкча биринчи китепте фольклордук манера, фольклордук стилизациянын орун алгандыгын көрүүгө болот. Бирок муну романда реалисттик стиль өздөштүрүлгөн эмес экен деп кароого жарабайт. «Каныбек» романындагы мындай көрүнүш жазуучунун ошол кездеги каламынын жаштыгы, жалпы эле отузунчу жылдардагы кыргыз прозасынын өсүш деңгээли менен түшүндүрүлөт. Кыргыз адабиятында жазуучулар сөзсүз элдик оозеки адабиятка кайрылууга туура келген. Жантөшев да отузунчу жылдарда, тактап айтканда, «Каныбек» романынын биринчи, экинчи китептерин жазган учурда фольклорго кайрылбай коё алган эмес. Ушуга байланыштуу жогоруда көрсөткөндөй айрым ашкере берилип кеткендиктен кээ бир мүчүлүш жерлер учурайт. Жалпысынан алганда «Каныбек» романы отузунчу жылдардагы кыргыз прозасында реалисттик

стильде жазылган кенири полотнодогу роман. Роман жазуучунун чыгармачылыгындагы да, кыргыз прозасындагы да маанилүү көрүнүш.

К. Жантөшев «Каныбек» романынан кийин азыркы учурдун турмушун чагылдырган бир нече повесттер менен бирге 1963-жылы «Хан-Тенирлик чабан» аттуу көлөмдүү романын жазган.

Романдагы окуялар «Каныбек» романындагыдай эле башкы каармандын, тактап айтканда, Хан-Тенирдеги негизги каарман Темирболоттун айланасында өнүгөт жана чечилет. Бул каармандын тегерегинде жаш адамдын мүнөзүнүн калыптануусу, андагы мектеп жана үй-бүлөнүн таасири жана ролу, республикабыздын айыл чарбасынын маанилүү тармактарынын бири болгон кой чарбасын өнүктүрүү проблемасын чечүүдөгү жаштарыбыздын алган орду, ушуга байланыштуу чарба жетекчилеринин иш стили, чек ара райондорубуздагы малчыларыбыздын өлкөнү коргоонун сакчылары менен болгон тыкыс алака-байланыштары, бүгүнкү күндөгү малчыйкандарыбыздын күжүрмөн эмгеги, акырында азыркы жаштарыбыздын сүйүүгө карата мамилелери сыяктуу учурдун маселелери автордун стилине мүнөздүү болгон окуялуулукка берилип кетүүнүн натыйжасында окурманга ишенбөөчүлүк туудурганы менен кыйла көркөм чеберчиликте жалпылаштырылып, реалдуу чечилген.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. К. Жантөшевдин чыгармачылыгына жалпы мүнөздөмө бергиле.
2. К. Жантөшевди прозаик жана драматург катары негиздегиле, аны драматург катары таанткан чыгармасы кайсы? Драмалык чыгармаларына мүнөздөмө бергиле.
3. К. Жантөшев чыгармачылыгын кайсы жанрдан баштаган, прозаданбы же драмаданбы?
4. Прозаик катары кайсы чыгармалары аркылуу таанылган жана ал учурдагы проза жанрынан жалпы маалымат бергиле.
5. «Каныбек» романы, анын кыргыз прозасында алган орду.
6. Каныбектин образы.
7. Романдагы аялдардын образы.
8. Каныбек, Алым, Чоңкойчу, Кубат, Темир жана Түлкүбек, Зуннахун, Айдарбек, Сооронбай менен Камалбек афендини салыштырып мүнөздөгүлө.
9. Стил жана жазуучунун стили жөнүндөгү түшүнүгүнөрдү айткыла. Көркөм чыгарманын стилистикалык каражаттары деген эмне жана алар кайсылар?
10. «Каныбек» романы боюнча реферат жазгыла.

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖАНА АНДАН КИЙИНКИ МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

(1941–1959)

Поэзия. Экинчи дүйнөлүк согуш башталгандан 1960-жылдарга чейинки мезгил аралыгында улуттук поэзиябыз мурдагыдай эле өкмөттүк саясаттын, партиялык идеологиянын, расмий акыл-ой чектөөлөрүнүн алкагында өнүп-өрчүп отурду. Ошентсе да белгиленген 20 жылдын ичинде поэзиябыздын өнүгүш процессинде бурулуш учурлар, өзгөчөлөнүп турган тилкелер, аздыр-көптүр өзгөрүүлөр болбой койгон жок. Мындай оош-кыйыштар бир чети расмий саясаттагы, рухий турмуштагы өзгөрүштөр менен аныкталса, бир чети улуттук маданиятыбыздын өсүш логикасынан келип чыкты. Маселен, улуттук поэзиянын өнүгүү тарыхына согуш жылдары өзүнчө, согуштан соңку (1946–1954) учур өзүнчө, сталинизмден куйрук үзүү мезгили (1955–1959) өзүнчө тамгаларын басты.

Маселен, согуш учурунда совет калкынын эркиндигине, анын келечегине фашисттик Германия коркунуч туудурган. Ал эми Совет бийлиги, большевиктер партиясы, жалпы эле эл башкаруу мекемелери ал кездеги үгүт-насаат иштеринин баарын өз граждандарын баскынчы фашисттик күчтөргө каршы маанайда болтурууга жумшаган. Ошондон улам өздөрүн идеологиялык жоокербиз деп санаган биздин акындар бири калбай эли-журтту, өз жерин каракчылардан коргоого, жениш үчүн жан аябоого, кан майданга аттанууга, согушта да, оорукта да эрдик көрсөтүүгө, фашист баскынчыларды жек көрүүгө чакырган ырлар жаза баштаган.

Согуш мезгилинде калемги төшөлгөн таанымал акындардан А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, Т. Үмөталиев, Т. Шамшиевдер чыгармачылык жактан активдүүлүк көрсөткөн. Айтсак, ошол жылдары Ж. Бөкөнбаев «Бүркүт шаңшыды» (1941); «Шумкар ыры» (1942); «Кагылайын тууган жер» (1943); «Чабуул» (1944); К. Маликов «Канга кан» (1942); «Чүй каналы боюнда» (1943); «Ала-Тоолук курдаштар» (1945); Т. Үмөталиев «Жениш ырлары» (1943); «Жениш» (1945); Т. Шамшиев «Фронттук ырлар» (1942); А. Токомбаев «Алкоо» (1944); М. Элебаев «Улуу марш» (1943); А. Осмонов «Махабат» (1945) деген ыр жыйнактарын жарыялаган.

Согуш мезгилиндеги ырлар жалпы жонунан үгүт-насаат, чакырык, үндөө түрүндө жаралды. Поэзияга элдик оозеки ырлардагы аксанатай жана карасанатай күчтөрдү кескин карама-каршы коюу ыкмалары агып кирди, советтик жоокерлерге карата «арстан», «шумкар», «бүркүт», «кыраан», «сырттан» сыяктуу шаңдуу символдор, ал эми баскынчылар үчүн «карышкыр», «желмогуз», «ажыдаар», «каракчы», «көр-коо», «канкор» өңдүү туруктуу терс аныктамалар колдонулду. Эпостук каармандар (Манас, Семетей, Алмамбет ж. б.) патриоттук демди көтөрүүчү ураандар маанисинде айтылды. Ошондой эле элдик сюжеттерге кайрылуу да күч алды. Маселен, Ж. Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», Т. Үмөталиевдин «Эн кыйыны кимиси?» деген поэмалары уламыштар негизинде жазылды. Бирок согуштук поэзия да элдик оозеки поэзиянын коштошуу, учурашуу, арноо, кат жазышуу сыяктуу жанрдык түрлөрү өзүнчө бир гүлдөө доорун башынан өткөрдү. Ошол кезде баарынан да элдик поэзиянын башатына мурдатан эле жакын турган акындардын, асыресе Ж. Бөкөнбаев менен К. Маликовдун чыгармачылыгы фольклорго ого бетер жакындашып кетти. Алардын көпчүлүк ырлары образдык түзүлүшү, көркөм ыкмалары сөз айкалыштары жагынан төкмө ырчылардын ырларынан анча айырмаланган эмес.

Экинчиден, согуш убагында жазылган ырлардын басымдуу көпчүлүгү учурдагы агитациялык муктаждыктарга тез жооп берүү, жүрүп жаткан саясий өнөктүккө кечикпей үн кошуу иретинде шашылып бүткөрүлө берген. Ошол себептен алардын жалпы көркөмдүк сапаты анча бийик боло алган жок. Ошентсе да айрым ырлар чын ишеним, кадыресе акындык толкундануу, нукура чыгармачылык шык-дем менен жаралды. Буга айкын мисалдар катары Ж. Бөкөнбаевдин «Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга», Ж. Турусбековдун «Кайда качат?», К. Маликовдун «Канга кан», М. Элебаевдин «Улуу марш», «Энеси менен коштошуу» сыяктуу чыгармаларын көрсөтүүгө болот.

Согуш убагында көп жазып, чыгармачылык жактан өйдөлөп өскөндөр А. Осмонов менен Т. Үмөталиев болду. Бул айтылганга алардын 1945-жылы жарык көргөн «Махабат» жана «Жениш» аттуу китептери, ал китептерден орун алган мыкты ырлар айкын далил. Ошол мезгилде кыргыз адабияты чыгаан калемгерлеринин бир тобунан айрылды. М. Элебаев менен Ж. Турусбеков кан майданда, Ж. Бөкөнбаев жол кырыгынан каза тапты. Экинчи жактан адабият майданына жаш күчтөр келип, К. Акаев менен С. Шимеев бир-экиден китебин

чыгарды, болочок белгилүү акындар С. Эралиев, С. Жусуев, Э. Узакбаев тунгуч ырларын гезит-журналдарга жарыялады.

Согуштан кийинки мезгилде коомдук ой-пикирдин, көркөм адабияттын, искусствонун өнүгүшү үчүн саясий кырдаал абдан эле ыңгайсыз болду. Сталинизм идеологиясы ого бетер каарын чачып, эркин ойлоого мурдагыдан алда канча катаал чектерди койду. Ошентсе да биздин акындар көрсөтүлгөн ойлонуу алкагында чыгармачылык аракеттер жасап, ырлар жана поэмалар жазып жатышты. К. Акаев «Бакыт нурунда», «Жүрөк толкушу», «Ырлар», «Бакыт жөнүндө баян»; К. Маликов «Ырлар», «Достук жана махабат», «Биздин жер», «Кадыр аке», «Ырлар»; Т. Үмөталиев «Биздин жер», «Мекен күүсү», «Жыргал турмуш ырлары», «Кубат», «Эмгек гүлү»; С. Шимеев «Лирика», «Эмгек ырлары», «Ак кептер», «Таалай» поэмасы, «Гүлай», «Жамийла», А. Токтомушев «Күн», «Тартуу», «Менин өлкөм», «Какшаалдан кат», «Эмгек жана Бакыт» деген ыр-поэмалар жыйнактарын жарыкка чыгарды.

Бул жыйнактардын ичинде, асыресе Т. Үмөталиев, А. Токтомушев, К. Маликовдун китептеринде эмгиче идеялык-көркөмдүк таасирин, жандуу ой-сезимдерин сактап калган ырлар «Ат коюу», «Жыпар» аттуу поэмалар бар.

1946–1954-жылдар аралыгында чыккан ыр китептердин ичинде А. Осмоновдун «Жаңы ырлар», «Менин жерим – ырдын жери», А. Токомбаевдин «Тандалган ырлар», «Белегим», «Өз көзүм менен»; М. Алыбаевдин «Ырлар жыйнагы», «Жаңы ырлар» деген китептери чыйрак жазылган бир катар ырлары жана поэмалары менен айырмаланып турат.

А. Осмоновдун айрым ырлары менен поэмаларында улуттук поэзияга кадыресе жаңылык катары кирген белгилер бар.

Согуштан кийинки жылдары күчтүү, тубаса акындык жөндөмгө эгедер Мидин Алыбаевдин чыгармачылыгында өзүнчө бир жарк этип жанган учур болгон. Анын «Ыйлабачы!» сыяктуу лирикалык-элегиялык саптары, махабат темасындагы ырлары, сатиралык туундулары, ой-сезимдин чынчылдыгы, көркөм табиттин сергектиги, ыр техникасынын мыктылыгы менен айырмаланган. Сөз жүрүп жаткан мезгил тилкесинде жаш акындар: С. Жусуев, Э. Узакбаев, С. Эралиев, Б. Сарногоев, А. Токтакунов, А. Белековдор активдүү иштеп, алды эки-үчтөн, арты бирден ыр китептерин чыгарды.

Согуштан соңку учурда биздин акындар көбүнчө саясий, граждандык, жалпы коомдук маселелерге байланыштуу ырлар жазышса да, биздин поэзияда философиялык лири-

канын, пейзаждык лириканын, ашыглык лирикасынын үлгүлөрү барган сайын арбып отурду. Темалар чөйрөсүн кеңейтүү далалаты менен катар акындарыбыз жаны туюнтуу мүмкүнчүлүктөрүн издөө жагынан демилгелер жасады. Буга эң оболу А. Токомбаевдин ошо кездеги акындык тажрыйбасын мисал тартсак болот. Ал, биринчиден, улуттук ырыбыздын айтуу каражаттарын байытууга, оозеки сүйлөмө тилдин жандуу интонацияларын ыр саптарына киргизүүгө далалат жасады, экинчиден, конкреттүү турмуш көрүнүштөрүн өз поэзиясында камтууга умтулду. Ошол аракеттеринен чыккан жакшы акыбеттер катарында «Боз үй» (1953) деген ырын, «Майлыбай» (1953), «Арууке» (1954), «Менин метрикам» (1954) аттуу поэмаларын көрсөтүүгө болот.

Дагы бир белгилөөчү нерсе: согуштан соңку он жылдай мезгилде кыргыз акындары ыр жазууда сөз тандап коюу, уйкаштыруу жагынан чеберчилигин бир кыйла арттырды. Натыйжада улуттук поэзиябыздын техникалык каражаттары, туюнтуу мүмкүнчүлүктөрү, тилдик боёктору аздыр-көптүр байый түштү.

1950-жылдардын орто ченинде Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын XX съезди болуп, анда 30 жылдай өлкө башында турган, совет коомунда ырайымсыз жеке бийлик режимин орноткон И. В. Сталиндин зоболосуна сыйынуу идеологиясы жана практикасы катуу сынга алынды. Натыйжада мамлекеттик зордук-зомбулук, коркутуу, жазалоо күчү менен бүрүшүп турган совет коому дене-боюн жазууга, өткөн тарыхына сынчыл көз менен кароого, эркин ойлоо багытын илгери сүрүүгө мүмкүнчүлүк алды.

Орус совет жазуучулары ушундан пайдаланып, эркин ойлоого, өз оюн айкын жазууга, өткөн-кеткенди сын көз менен териштирип көрүүгө активдүү аракет кыла баштады. Ошондон улам 50-жылдын экинчи жарымында орус совет поэзиясында идеялык изденүүлөр, формалык тажрыйба жасоолор, жалпы эле чыгармачылык жандануулар күчөп, салыштырмалуу баатырдык менен жазылган ырлардын жана поэмалардын саны кескин көбөйдү.

Тилекке каршы, биздин поэзияда сталинизм идеяларын жана практикасын каралаган, эркин ойлоо мүмкүнчүлүгү ачылганын кубаттаган, учурдун жандуу турмушуна же официалдуу саясатына сын айткан, мамлекеттик идеологияга аздыр-көптүр каяша кылган ырлар да, поэмалар да жаралган жок.

Ушундай коомдук-саясий шарттарда жана психологиялык

атмосферада кыргыз поэзиясы мурдагы эле өсүп-өнүш нугунда акырындап жүрүп отурду. Совет бийлигинин китеп чыгаруу жагынан көргөн камкордугунун аркасы менен биздин акындардын калемдеринен эмне жаралса, ошонун баары чоңкичине жыйнак болуп жарык көрө берди. Тажрыйбалуу акындар А. Токомбаев, Т. Үмөталиев, К. Маликов, А. Токтомушев калем тындырбай иштешип, үчтөн-төрттөн китеп беришти. Бирок алардын поэзиясында чыгармачылык өйдөлөш болгон жок, баары тең мурдагы эле денгээлдеринде, көбүнчө учурдагы саясаттын жаңырыктары сыяктанган ырлар менен поэмаларды чүргөп бүткөрүп жатышты, ошол жылдары башка адабий жанрлар менен алектенип жүргөн М. Алыбаев, Р. Шүкүрбеков, Н. Байтемиров акындык өнөрүн өргө чаптырып, бир-экиден көлөмдүү жыйнактарын чыгарды. М. Алыбаев менен Р. Шүкүрбековдун ырларынын арасында ой жагынан да, форма жагынан да жакшы иштелгендери, таасир калтыра тургандары болду. Ошол эле мезгилде С. Эралиев, С. Жусуев, Б. Сарногоевдер акындык баралына жетип барды. С. Эралиевдин «Ак Мөөр» (1954) поэмасы улуттук поэзиябыздын мыкты үлгүсү деп окурмандар тарабынан да, адабий чөйрөдөгүлөр тарабынан да маашырканы менен кабыл алынды. С. Жусуевдин «Өмүр жазы» (1955), «Сүйүү жана ишенич» (1956), Б. Сарногоевдин «Баяс» аттуу жыйнактарынан чыныгы акындык дилден оргуп чыккан, чеберлик менен жаралган ырлар орун алды.

1950-жылдары кыргыз поэзиясына абдан көп жаштар күргүштөп кирди. Алардын ырлары гезит-журналдарда, атайын альманахтарда үзүлбөй жарыяланып турду. Ал эми Ж. Садыков, С. Урманбетов, М. Сейталиев, Р. Рыскуловдор бирден-экиден ыр китептерин чыгарууга үлгүрдү. Булар эң алгачкы жыйнактарында эле бир чети кыргыз совет поэзиясынын туруктуу салттарынын алкагында аракет кылышса, бир чети башка элдердин ыр маданиятынын тажрыйбасын да аздыр-көптүр өздөштүрүп, акындык жаңычылдыкка талпынды. Алар ошол жыйнактарында ыр техникасын билген жагынан өздөрүнөн мурунку акындардан чыйрактык кылды. Ошону менен поэзиябызга жаңы агым киргени байкала баштады.

Ошентип, согуштан кийинки он-он беш жылда кыргыз поэзиясы өзүнчө бир тарыхый, саясий идеологиялык маданий шарттарга жараша өнүгүп отурду. Бул жолдо жоготуулар да, табылгалар да болду. Улуттук поэзиябыздын тажрыйбасы байыды, салттарына жаңы салттар кошулду. Баарынан да

ырдык речибиздин көркөмдөп айтуу, сүрөттөө мүмкүнчүлүктөрү кенейди. Буга С. Эралиевдин поэзиясы үлгүлүү да, башкаларга таасирлүү да болду.

Проза. Улуу Ата Мекендик согуштун айрыкча кырдаалдары бүткүл совет адабиятынын тематикасына, жанрдык өзгөчөлүктөрүнө чечкиндүү бурулуш жасады. Кыргыз совет адабияты да көп улуттуу совет адабиятынын бөлүнбөс бир бөлүгү катары (ошол кездеги түшүнүк менен айтканда) бул мыйзам ченемдүүлүктөн тышкары боло алмак эмес.

Бул мезгилдеги кыргыз совет прозасынын өсүш процесси өзүнүн бөтөнчөлүктөрүнө, касиеттерине ээ. Согуштун айрыкча шарттары, баарынан мурда «оперативдүү», ийкемдүү деп аталган аңгеме жана очерк жанрынын тез эле активдешине негиз түздү. Бир кыйла аңгемелер, очерктер фронттун жана тылдын күжүрмөн каармандарына арналды. Мына ошондуктан кыргыз жазуучулары турмуш менен учурдун өктөм талабына жооп катары согуштун реалдуу кыргыз баатырлары жөнүндө аңгеме, очерктерин жазышты. Натыйжада «Кыргыздын атактуу балдары» деген наам менен К. Маликовдун «Жайылманын талаасынан», С. Сасыкбаевдин «Нурлан», А. Токомбаевдин «Ашырбай», К. Жантөшевдин «Чолпонбай» деген аңгемелери жарыяланды.

«Кыргыздын атактуу балдары» деген серия менен чыккан очерктер, аңгемелер, согуштун оор күндөрүндө кыргыз элинин каарман уулдарынын өмүр жолун, фронттук турмушун аздыр-көптүр сүрөттөп, өз учурунун талабына белгилүү денгээлде жооп берди. Чындык окуяга түздөн-түз кийлигишип, аларды эл арасына тез аранын ичинде жеткирүүнүн өзү эле зор маанилүү иш болчу.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги каармандарга арналган чыгармалардын ичинен К. Жантөшевдин «Чолпонбай» аттуу аңгемеси айырмаланып турат. Бул аңгемедө турмушта жашаган реалдуу адамдын өмүр тагдырын элестүү сүрөттөөгө аракет кылынган. Арийне, чакан аңгемедө «Чолпонбай» сыяктуу легендарлуу баатырдын өмүрүн сыйдыруу мүмкүн эмес. Ошондой болсо да өз боюн душмандын ок атып жаткан жерине таштап ийген баатырдын элесин берүүдө жазуучу бир кыйла эле талаптанган.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында көркөм аңгеме жанрын өнүктүрүүгө да олуттуу аракеттер жасалган. Буга мисал катарында М. Элебаевдин «Алыскы тоодон» (1942),

«Сонку бир күнү» (1942), Ж. Турусбековдун «Таза жүрөктөр соккондо» деген аңгемелерин атоого болот. Т. Сыдыкбеков бул мезгилде «Согуш күндөрүндө» деп аталган аңгемелердин жана очерктердин жыйнагын жарыялады. Бул жыйнакка киргизилген чыгармалардын басымдуу көпчүлүгү кыргыз айлынын согуш учурундагы турмушуна арналган. Андагы сүрөттөлгөн каармандар кыргыздын карыялары, кыз-келиндери, жаш өспүрүмдөрү ар кимиси колунан келишинче жеңиш үчүн фронтко жардам, кол кабыш этишке аракеттенгендер. Кантсе да бул аңгемелер жыйнагы өзүнүн мазмуну боюнча да, көркөмдүк маселелердин коюлушу боюнча да автордун кийинчерээк жазылган «Биздин замандын кишилери» романынын даярдыгы сыяктуу сезилет. Айрыкча бул жагынан алганда «Пайдага чечилген чатак», «Тарбия» деген аңгемелерди бөлүп көрсөтүүгө болот.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки мезгилде Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» деген романы адегенде Москвадан орус тилинде, анан кыргыз тилинде жарык көрөт. Жазуучу бул романы үчүн үчүнчү баскычтагы Сталиндик сыйлыктын лауреаттыгына татыктуу болот (1949). Бул романдын айрым үзүндүлөрү кыргыз тилинде чыга баштаганда эле жазуучулардын өзүнчө уюшуп алган тобу жарыяланган үзүндүлөр боюнча бүтүндөй чыгармага катуу саясий айыптарды коюшат. Романдын кыйын тагдырга учураарын сезген автор өз күчү менен орус тилине котортуп, Москвадан жарыкка чыгарат. Жалпы союздук аймакка чыккан бул биринчи кыргыз романы кантсе да Сталиндик сыйлыкка (кийин Мамлекеттик сыйлыкка деп аталды) ээ болгондон кийин гана кыргыз окуучуларына жетти. Т. Сыдыкбеков бул романында согуш жылдарындагы кыргыз айлынын турмушун сүрөттөйт. Чыгарманын баш каармандары башкарма Шамбет менен Чаргын, орус карыясы чоң сакал Дмитрий менен кыргыз карыясы Акман, Акия менен Батыш, Какылдак менен Чегиртке, Украинадан келген Люба ж. б. Көрүнүп тургандай жазуучу өзүнүн мурдагы «Кең-Суу», «Темир» романдарына караганда, ар түрдүү кесиптеги адамдарды, ар башка улуттардын өкүлдөрүн сүрөттөйт. Мына ушундан улам романдын идеялык-тематикалык мазмунун СССР элдеринин достугу, советтик патриотизм сыяктуу маселелер белгилеп аныктайт. Тагыраак айтканда орус абышкасы Дмитрий менен Акмандын ортосундагы, Украиналык Люба менен Акинайлардын ортосундагы адамдык мамиле, бул

СССР элдеринин эч качан бузулбас биримдиги, достугу катарында баяндалат. Ал эми кыргыз жигити Чаргын болсо аскерге алынбай калышын өзүнүн жекече кайгысы, жекече адамдык трагедиясы катары кабыл алат. Анткени, советтик патриотизмдин жол-жобосу боюнча ар бир адам фронтко, согушка жөнөө керек, ошол жерде гана ал өзүнүн патриот экенин көрсөтүүгө тийиш. Ошондой эле романдык сюжетте өзүнчө бир тамашалуу, ачык-айрым шөкөт менен сүрөттөлгөн эпизоддордо жазуучу украиналык келин Любага карата болгон кыргыз аялдарынын адамгерчиликтүү, карапайым ыкластуу мамилесин таасирлүү көрсөтөт. Анткени чыгарманын атында эле айтылып тургандай биздин замандын кишилеринин улуу достугун, бөлүнбөс бирдиктүүлүгүн көрсөтүү жазуучунун бирден бир чыгармачылык максаты. Ушул жагынан алганда «Биздин замандын кишилери» романы кыргыз адабиятында социалисттик реализм методунун улам бекем орной башташынын айкын белгиси болду.

1947-жылы Касымалы Баялинов өзүнүн «Бакыт» аттуу повестин жарыялайт. Бул повестте автор кыргыз адабиятында жаныдай болуп сезилген теманы козгоду. Жазуучу фронттон жарадар болуп кайткан Жапар аттуу жигиттин тагдырын көрсөтөт. Анын Жамийла аттуу сүйгөн кызы Чонмурун деген башка жигитти ээрчип кетип калат. Көрүнүп тургандай, сюжеттин чиелениши да өтө чукул, өтө кызыктуу. Жамийланын тентуш кызы Айшанын жигити фронтто каза болот. Мына бул кырдаалдагы сюжеттин андан аркы курч маанайда өнүгүшүнө негиз түзөт. Бирок, өтө кызыктуу табылган сюжеттик чиелениши, анын өркүндөшү жана чечилиши керектүү деңгээлине чыкпай калган. Ошого карабастан бул повесть окурмандар арасында ийгиликке ээ болот.

Бул баарынан мурда Жапардын, Жамийланын жана Айшанын тагдыры повестте акыр-аягына чейин жеткирилбей, чечилбей калганына байланыштуу эле. Чыгарманын ушундай ийгилигине шыктанган автор повесттин экинчи бөлүмүн жазып, «Көл боюнда» деген ат менен 1952-жылы жарыялайт. Кадыресе эле күтүлгөндөй повесттин бул бөлүмүндө каармандардын андан аркы тагдыры баяндалат. Бирок, жазуучу курч кагылышкан сюжеттик кырдаалдарды атайы жумшартууга, согуштан кийинки кыйынчылыктарды сылап-сыйпап сүрөттөөгө умтулат. Бул жазуучунун жекече күнөөсү эмес, бул дегеле ошол учурдагы совет адабиятынын өнүгүшүнүн тенденция-

сы ушундай болчу. Кыргыз жазуучулары, ошонун ичинде К. Баялинов да бул багыттан сыртка чыга алмак эмес. Маселен каармандардын тагдырын жеңилдетип көрсөтүш максатында автор мурдагы сюжеттик кырдаалдарды кийинки редакцияда оңдоп жиберет. «Бакыт» повести боюнча фронттон жарадар болуп кайтып келаткан Жапар сүйгөн кызы Жамийланын Чонмурунду ээрчип кетип баратканын өз көзү менен көрсө, «Көл боюнда» повестинде бул окуяны Жапар өз көзү менен көрбөйт, бирөөлөрдөн угат. Повесттин сюжетине киргизилген мына ушундай оңдоолор чыгарманын көркөмдүк чыйралышын бошондотот, ал турмак повесттин экинчи бөлүмүндө жасалмалуулук, үстүртөн сүрөттөөчүлүк кенири орун ала баштайт.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийин кыргыз прозасына өтө активдүү киришкен авторлордун бири Насирдин Байтемиров. Ал мурда акын катары белгилүү болчу. 1948-жылы жарыяланган жазуучунун «Азамат» деген повести дароо эле көзгө көрүнө түштү. Эмне үчүн? Баарынан мурда теманын жаңылыгы. Автор мурда эч кимдин колу тие элек турмуштук окуяга, аскер учкучунун турмушуна кайрылды. Ушунун өзү эле жаңылыктай сезилди. Бирок, ал көркөм чыгарма катарында өзүн актай алган жок. Жасалмалуулук, үстүртөн баяндоочулук бул чакан повесттин эң негизги жетишпеген жагы эле. Көркөм чыгарма жаңы теманы, жаңы турмуштук байланыштарды көтөргөнү үчүн эмес, ошону көркөм сүрөттөп ачып көрсөткөнү менен баалуу. Мына ушул жагынан алганда Н. Байтемировдун 1949-жылы жарык көргөн «Салтанат» романы жана ушул романдын уландысы катарында жазылган «Жаш жүрөктөр» деген романы (1953-ж.) кыйла жылуу сезимдерди туудурбай койбойт. Автор бул романында согуштан кийинки кыргыз жериндеги совхоздун турмушун, өндүрүш-чарбасын сүрөттөөгө аракеттенет. Жазуучу кантсе дагы советтик бийликтин учурунда, жаңы коомдук түзүлүштүн шартында кыргыз жеринде өзгөрүлгөн турмушту, адамдардын ортосундагы жаңыча мамилени бир кыйла даана эле баамдап, анын айрым учурларын көрсөтө алган. Автор романдын биринчи бөлүмүндө («Салтанат») Керимбектин образына, экинчи бөлүмүндө («Жаш жүрөктөр») Күлжандын образына кенири көңүл бөлүп, алардын жекече тагдырын толук сүрөттөөгө умтулат. Бирок, кандай болсо да совет адабиятынан улам тереңдеп орной баштаган схемалуулук, жалпы-жонунан баяндоо, каармандарды бир беткей сүрөттөө тенденциясы Н. Байтемировдун бул романдарынан да орун албай койгон эмес.

Арадан туптуура 20 жыл өткөндөн кийин, 1954-жылы СССР жазуучуларынын II съезди болуп өтөт. Бул окуя совет адабиятынын учурдагы жана келечектеги өнүгүшүнө багыт берүү менен бирге, арийне өзүнүн кезектеги жол-жобо, көрсөтмөлөрүн берди. Мына ушул жол-жобо көрсөтмөлөрдүн эң түйүндүүсү, эң башкысы, азыркы күндүн темасы болчу. Ушундан улам кыргыз жазуучуларынын текши бардыгы азыркы темага кайрылганы бекеринен эмес. Натыйжада К. Жантөшев «Жалындуу жаштар» повестин (1951-ж.), С. Сасыкбаев «Фабрика кызы» повестин (1955-ж.), А. Убукеев «Ар-намыстын уулу» повестин (1956-ж.) жарыялайт. Ушул эле темада «Эмгек азаматтары» деген коллективдүү жыйнак басмадан чыгат. Ошентип жаңы жерлерди өздөштүрүү, жаңы кесипти өздөштүрүү сыяктуу маселелер көркөм чыгармалардан кенири орун ала баштайт.

Бул мезгилде кыргыз прозасында өнүгүүнүн өзүнчө дагы бир багыты байкалат. Кыргыз жазуучулары өздөрүнүн мурдагы чыгармаларына кайрылып, алардын оңдолгон жана толукталган жаңы вариантын жарата баштайт. Өздөрүнүн мурдагы чыгармаларына кайрылуу эки себептен улам келип чыгат. Биринчиден, мурдагысы көңүлгө толбой, мурда иштелбей, чийки калган жерлерин кайрадан иштеп чыгуу максатында, экинчиден, авторлор социалисттик курулуштун өзгөргөн шарттарына жооп берүү аракетинде, мурдагы чыгармаларын азыркы күндүн талабына жараша кайрадан иштеп чыгат. Ушундай чыгармалардын мисалына мурдагы «Кең-Суу» романынын негизинде кайрадан иштеп чыккан Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романын (1956–1958), К. Жантөшевдин «Каныбек» романын (1957–1958) көрсөтсөк болот.

«Каныбек» романынын баш каарманы кичинекей кул. Мына ушул кул, жазуучунун кийинки сүрөттөөлөрүндө кадимки революционерлердин даражасына көтөрүлөт. Жаш кезинде, өспүрүм кезинде даткалар, соодагерлер менен күрөшсө, кийин орус революционерлеринин жардамы менен Октябрь революциясынын идеясына сугарылып, өсүп-өнүп, кыргыз жергесине совет бийлигин орнотууга активдүү катышкан күрөшчүлөрдөн болуп чыгат. Ал эми «Тоо арасында» романында болсо жазуучу коллективдештирүү алдындагы кыргыз айылындагы турмушту, коллективдештирүүнүн жүрүшүн кенири планда сүрөттөйт. «Кең Суу» романында бир кыйла чала иштелген Ыманбайдын, Сапарбайдын, Самтырдын образдарын бир кыйла тереңдетип көрсөтөт.

Мына ушул учурда кыргыз прозасына өз үнү, өзүнүн жазуучулук бөтөнчөлүгү менен Касым Каимов деген жаш автор келип кошулат. Анын алгачкы аңгемелери, бөтөнчө юморлуу аңгемелери, кыргыз адабиятына өз алдынча чыгармачылыгы бар жазуучу келип кошулганын күбөлөндүрдү. 1957-жылы жарыяланган К. Каимовдун «Адашуу» аттуу повесть жана аңгемелер жыйнагы өз учуру үчүн көрүнүктүү эле адабий окуя эле. «Начальниктин кабагы», «Бөтөлкөдөгү киши», «Сонку жолугушуу» сыяктуу чыгармалардын аталышынан эле, бул аңгемелерде автор мурдагы үйрөнгөн көнүмүш калыптардан бошонуп, өз алдынча болууга жасаган аракетин сезилбей койбойт.

1950-жылдардын орто ченинен баштап кыргыз адабиятында, бөтөнчө проза түрүндө күтүлбөгөн жанылануулар башталды. Бул баарынан мурда Чыңгыз Айтматовдун ысымы менен байланыштуу. Адегенде эле бул жаш автор өзүнүн «Газетчик Дзюйю» жана «Ашым» аңгемелерин орус тилинде 1952-жылы «Кыргызстан» альманахына жарыялайт. Ошентип ал өзүнүн адабий ишмердигин орус тилинде баштайт. Бирок, бат эле кыргыз тилине өтүп «Ак жаан» деген аңгемесин «Советтик Кыргызстан» журналына (1954-ж. № 8) басып чыгарат. Көп узабай жаш автордун «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» деген аңгемелери ошол эле журналда жарык көрөт. Бөтөнчө «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелеринде кыргыз прозасына таланттуу жаш автордун келгени дароо эле сезилет. Турмушту өзүнчө көрүп-таануу, образдарды өзүнчө сүрөттөө жагынан, ал турмак кыргыз тилинде жазуу маанайы жагынан да Ч. Айтматов кыргыз жазуучуларынын арасында башкачараак экени байкала баштады. Бул жөнүндө биринчи жолу 1956-жылы Кыргызстан жазуучулар союзунун атайы пленумунда айтылды.

Көп узабай эле Чыңгыз Айтматов Москвадагы жогорку адабият курсунда окуп жүргөн кезинде адегенде 1957-жылы «Бетме-бет» деген повестин «Октябрь» журналына, 1958-жылы «Жамийла» повестин «Новый мир» журналына жарыялайт. Мына ушул эки повесттин жарыкка келиши менен Чыңгыз Айтматовдун жазуучулук мартабасы бүткүл союздук, саал кийинчерээк дүйнөлүк даражага көтөрүлө баштайт. Эмне үчүн? Анткен себеби Ч. Айтматов бул повесттеринде кыргыз турмушун, кыргыз чындыгын мурда болуп көрбөгөндөй, эч кимдин оюна келбегендей мааниде сүрөттөйт. Алсак «Бетме-бет» повестинде согушта жүргөн патриотту эмес, аскерден качып келген качкынды, качкын күйөөсүн эптеп сактап калуу-

га аракеттенген аялдын жан талашкан бушаймандуу аракетин сүрөттөйт. Ал эми «Жамийла» повестинде болсо, согуштан, жарадар болуп кайтып келаткан күйөөсүн күтпөстөн, «тентип» келген бирөөнү ээрчип кеткен аялдын сүйүүсүн баяндайт. Турмушту, чындыкты ушундайча көрүп, ушундайча сүрөттөө жалаң кыргыз адабияты үчүн эмес, социалисттик реализмдин бекем жол-жоболорунда өнүгүп жаткан бүтүндөй көп улуттуу совет адабияты үчүн күтүлбөгөн жаңылык болчу. Ошентип улуттук адабияттын жаңылануусу темага, идеяга гана байланыштуу эмес, турмушту, чындыкты өзүнчө көрө билип, өзүнчө сүрөттөй алганга байланыштуу экени байкала баштады.

1958-жылы күзүндө Москвада кыргыз адабиятынын жана искусствосунун декадасы (он күндүгү) болот. Бул көрсөтүүгө кыргыз театры, филармониясы, ошондой эле кыргыз адабияты өзүнүн бүткүл жанлары менен катышат. Анда 1939-жылкы декададан берки кыргыз элинин маданиятында болгон өзгөрүштөргө, жаңыланууларга жыйынтык чыгарылып, баа берилет. Кыргыз прозасы боюнча талкууда Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев сыяктуу көрүнүктүү жазуучулардын катарында мурда эч ким билбеген, аты угулбаган Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары, бөтөнчө «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери бийик баага татыктуу болот. 1958-жылы Москвада болуп өткөн декада кыргыз адабиятынын өткөн жолун корутундулоо менен бирге, анын андан ары өсүшүнө өзүнчө бир багыт берген.

Драматургия. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде кыргыз драматургиясы проза, поэзия сындуу өзүнүн бүткүл идеялык көркөмдүк күч-кубатын «батыш багытына» (И. Эренбург) бурду. Алар чыгармачылык изденүүлөрүн дароо согуштук «рельсага» которушуп, өздөрүн «окоптун жазуучулары» (А. Сурков) катары сезишти. Өздөрүн жайынча гана калем кармаган кишилер катары эмес, «адабияттын армиясы» (А. Токомбаев) деп аташты. Согуш учурунда кыргыз сахнасы кептин чыныгы маанисиндеги фронттук аянттын сахнасына айланды. Ортого чыгып, адамдардын тике маңдайына келип, эл менен бетме-бет сүйлөшүү кыргыздын элдик сөз өнөрүндө, искусствосунда илгертен жашап келген салт болгон. Жомокчулар, дастанчылар, таңдайынан чаң чыккан акындар, төкмөлөр калың элдин бет маңдайында тил безеп ырдашкан, үгүт айтып, жар чакырышкан. Алардын чыгармачылык өнөрү жамы көпчүлүктүн тикеден-тике көз алдында телчигип, жетилип, өсүп-өнүккөн. 20–30-жылдардагы театр сахнасынын калың эл менен болгон эң тыгыз байланышы мына ушул

салттан угуттанып чыккан. Улуттук театр сахнасынын, драматургиянын 20–30-жылдарда ажырагыс касиетине айланган ачык граждандуулук, үгүтчүл дух, баатырдык башталма сыяктуу белгилери согуш жылдарында ого бетер күч алды. Бет алдында калкамандаган көпчүлүккө, бүтүндөй эл-журтка тикеден-тике кайрылып, сөз айтуунун зарылдыгын драматургия согуш жылдарындагыдай эң күчтүү, эң ачык жана даана сезбесе керек.

Адегенде согуш башталар менен эле бир нече бир көшөгөлүү пьесалар пайда болду. Мекендин патриоттук чакырыгына жооп катары дүрбөлөндүү катаал учурдун шары менен чапчан жазылган бул чакан драмалык чыгармалар (К. Жантөшев «Көбөштүн көктүгү», А. Токомбаев «Токойдун кожоюндары», Т. Саманчин «Чалдардын жоруктары», Т. Сыдыкбеков «Майдандан») өздөрүн аскердик катарга чакырылган жоокер катары сезген жазуучулардын калкка кайрылып, чукул айткан, чын пейилден сызылып чыккан чакырык сөзү, патриоттук үндөөсү сыяктуу көрүнөт. Ушундай алгачкы кадамдардан кийин А. Токомбаевдин «Ант» (1942), Ж. Бөкөнбаевдин «Тоонун кызы» (1942), К. Эшмамбетовдун «Кара туман» (1942), О. Сарбагышев менен К. Жантөшевдин «Азаматтар» (1942), К. Маликов менен А. Куттубаевдин «Патриоттор» (либретто, 1942), Р. Шүкүрбековдун «Кек» (1943), К. Жантөшевдин «Өч» (1943), Т. Байжиевдин «Жигиттер» (1944), А. Осмоновдун «Баатырдын өлүмү» (1945) сыяктуу көп көшөгөлүү драмалары жарыкка келди. Бул драмалык чыгармалардын кандай маанидеги, кандай багыттагы пьесалар экендигин алардын аттарынын өзү эле ачык айтып турат. Пьесалардын аталыштарынан эле автордун эмнени көздөгөндүгү жана согуш учурундагы элдин болуп көрбөгөндөй чыйралган духунун илеби келип турат.

Элдик мурастарды, фольклордук сюжеттерди өздөштүрүүгө карата 30-жылдардагы умтулуш согуш мезгилинде күч алды. Бул мыйзам ченемдүү эле. Себеби, Ата журтту фашизмден коргоого жапырт эл көтөрүлгөн кырдаалда акын, жазуучулар элдин өткөндөгү баатырдык күрөшүн, эл-жерге болгон патриоттук сүйүүсүн камтып турган фольклордук мурастарга кайрылбай коюшу мүмкүн эмес эле. Элдик чыгармалардын бай патриоттук мазмуну биздин элдин фашисттик баскынчыларга каршы эркиндик жана көз каранды эместик үчүн жүргүзүп жаткан күрөшү менен тикеден-тике үндөшүп тур-

ган. Согуш мезгилинде орус адабиятында А. Н. Толстойдун «Иван Грозный», О. Литовскийдин «Александр Невский», И. Луковскийдин «Адмирал Нахимов», казак адабиятында М. Ауэзовдун «Каракыпчак Кобыланды», Ш. Хусаиновдун «Амангелди», өзбек адабиятында Уйгун менен И. Султановдун «Алишер Навои», Х. Алимжандын «Муканна», азербайжан адабиятында Самед Вургундун «Вагиф» сыяктуу көптөгөн драмалык чыгармалары жаралган.

Согуш убагында элди тарыхтын баатырдык салттарында тарбиялоонун зарылдыгына учурунда бөтөнчө көңүл бөлүнгөн. Ж. Бөкөнбаев баш болгон чыгармачыл топ түзүлүп, аларга «Манастын уулу Семетей» деген көркөм фильм тартууга атайын тапшырма берилген. Мындай камкордук драматургияда элдик мурастарга кызыгуунун күчөшүнө өбөлгө түзгөн. К. Жантөшевдин «Курманбек», К. Маликов менен А. Куттубаевдин «Жаңыл», Т. Сыдыкбеков менен К. Рахматуллиндин «Манас менен Алмамбет» драмалары, А. Токомбаев менен К. Маликовдун «Манас», К. Маликовдун «Сейтек» либреттолору жаралды. Бул чыгармалар өз учурунда элдин патриоттук ой-сезимин ойготууда маанилүү роль ойногон.

Эпостук сюжеттен алынып жазылган драмалардын ичинен 1944-жылдан баштап республикалык драмалык театрда коюла баштаган «Курманбек», 1941–1942-жылдары Нарын, Пржевальск, Токтогул театрларында көз жарып, 1946-жылдан тартып борбордук сахнада ойноло баштаган «Жаңыл» пьесалары бөлүнүп турат. «Курманбек» драмасы кыргыз драматургиясынын фольклордук казынасынын сюжеттеринин негизинде көркөм чыгарма жаратуу жолундагы бийик белинин бири болуп эсептелет. «Курманбекте» кыргыз элинин чет элдик басып алуучуларга каршы күрөшү бөтөнчө эргүү менен курч мүнөздө таланттуу көрсөтүлгөн. Драмадагы образдар байлыгын калкка төкпөй-чачпай толук жеткирүүдө Кыргыз мамлекеттик драма театрынын актёрлорунун, айрыкча СССРдин эл артисти Муратбек Рыскуловдун үлүшү зор болгон. «Курманбек» драмасында козголгон баатырдык патриоттук теманы андан ары уланткан, элге кеңири белгилүү «Жаңыл Мырза» дастанынын негизинде жазылган К. Маликов менен А. Куттубаевдин «Жаңыл» пьесасы болду. К. Жантөшев сыяктуу бул авторлор да элдик поэманын сюжетине чыгармачыл мамиле жасап, өзгөртүп иштеп чыгышкан. Сюжеттин борборунда калк таламын коргогон, өз элине калка болгон баатыр кыз Жаңыл

турат. Негизги драмалык окуялар мына ушул башкы образдын тегерегинде өнүгөт. Авторлор драмада феодалдык уруулук мамилелер үстөмдүк кылган доордогу баатыр кыздын татаал тагдырын, өз элинин көз каранды эместиги үчүн, өзүнүн жеке намысы, адамдык бедел, аялдык кадыр-баркы жана эркиндиги үчүн жүргүзгөн каармандык күрөшүн элестүү көрсөтүшкөн. «Жаңыл Мырза» драмасы учурунда республикалык сахнада зор ийгилик менен коюлган.

Согуш мезгилинде драматургияда жеке эле фольклордук сюжеттердин негизинде эмес, тарыхый темада да пьеса жазууга аракеттер болду. А. Осмоновдун «Ак Мөөр» пьесасы (1944) турмушта реалдуу жашап өткөн айтылуу эки ашыктын – Ак Мөөр менен Болоттун армандуу тагдыры жөнүндө баян кылат.

Согуш учурундагы драматургияда ооруктун турмушу кенири чагылды деп айтуу кыйын. Бул темада Т. Саманчиндин «Аркада» (1942), К. Жантөшевдин «Ким кантти?» (1942), А. Осмоновдун «Ким болду экен?» (1943), «Махабат» (1943) сыяктуу аз сандагы гана пьесалар пайда болду. Согуш мезгилинде оорук жөнүндөгү пьесалардын аз жаралышынын себебин ал кезде бүткүл көңүлдүн, бардык ой-санаанын фронтко бурулгандыгы менен түшүндүрүү жөндүү.

Улуу Ата Мекендик согуш учурунда кыргыз драматургиясынын тарыхында идеялык көркөмдүк жактан өйдөлөп өсүүнүн, жетилүүнүн мезгили болду. «Бардыгы фронт үчүн, бардыгы жениш үчүн» – театрдын жана драматургдардын чыгармачылыгы мына ушул күжүрмөн чакырык менен аныкталды. Согуш мезгилинде кыргыз драматургиясынын өзүнүн жаралган күнүнөн тартып кан-жанына синген принциптери – эл турмушу менен тыгыз байланыш, курч граждандуулук, турмуштагы жаркын каармандык баштамаларды бекемдөө сыяктуу касиеттери өзгөчө даана көрүндү. Терең оптимизм, совет адамдарынын жеңилбестигине чексиз ишенүү – драматургиянын уруш учурундагы эң мүнөздүү, эң көрүнүктүү белгиси эле. Турмуштун өзү, согуш мезгилинин духу драматургияда баатырдык драманын басымдуу болушун шарттады. Майдан темасынан алынган ошол баатырдык драмалар өзүнүн бийик патриоттук пафосу, граждандык чакырыгы, улуттук мүнөздүн мыкты белгилерин жалпылаштырып көрсөткөндүгү менен баалуу.

1946–1954-жылдар аралыгында драматургия айдынында Р. Шүкүрбековдун «Эки дос», «Жашыл токой», «Менин айлым»; А. Осмоновдун «Экинчи бригада», «Ракыя», «Ко-

рукчу Кооман», «Абылкасым Жанболотов», «Күмүш булак»; К. Жантөшевдин «Бир үйдө»; Р. Шүкүрбеков менен А. Свистуновдун «Баатырдын жолу»; К. Бектеновдун «Айкын жол»; А. Куттубаев менен К. Маликовдун «Биз баягы эмеспиз»; К. Бектенов менен К. Казангаповдун «Берекелүү өрөөн»; Т. Абдумомуновдун «Кумдуу чап», «Замандаштар», «Курман»; К. Маликовдун «Шахтёр кызы»; М. Борбугуловдун «Мелдеш», «Бир бүлөдө»; Ш. Бейшеналиевдин «Уядан учкандар»; М. Алыбаевдин «Зоотехник Буйлашев» деген сыяктуу көптөгөн пьесалары пайда болду. Алардын темалары ар түрдүү, мисалы, Р. Шүкүрбековдун «Жашыл токой» колхоз айлын көрктөндүрүү, жашылдандыруу маселесин козгосо, А. Осмоновдун «Күмүш булагы» айылдагы эски менен жанынын күрөшүн сүрөттөйт. «Биз баягы эмеспиз» пьесасы согуштан кийин ирилешкен чарбанын өзгөрүшүнө арналса, Т. Абдумомуновдун «Кумдуу чабы» кыргыз геологдорунун турмушун, «Курман» пьесасы медицина кызматкерлеринин түйшүгүн көрсөтөт. Ш. Бейшеналиевдин «Уядан учкандар» студент жаштар жөнүндө баяндаса, Р. Шүкүрбеков менен А. Свистуновдун «Баатырдын жолу» пьесасы Балыкчы темир жол курулушуна арналган, К. Жантөшевдин «Бир үйдөсү» үй-бүлө турмушун, күндөлүк тиричиликтеги чыр-чатактарды көрсөтүүгө багышталса, М. Борбугуловдун «Мелдеш» драмасында пахтачылыктын түмөн түйшүгү тууралуу баян этет. Кыскасы, согуштан кийинки пьесалардын тематикасына көз чаптырсак, эл чарбачылыгында драматургдардын калем тийбеген тармак калбаган сыяктуу. Тынчтык курулуштун маселелери, көп жылдык кандуу согуштун айынан алсызданган экономиканы тез арада көтөрүү, эл чарбасын тез темпте өнүктүрүү озуйпалары биринчи планга калкып чыккан убакта драматургиянын мына ушундай граждандык пафосу өз күчүнө кирди.

Өндүрүш темасына арналган пьесаларда көзгө оркоюп көрүнүп турган нерсе – бул жандуу адамдын өндүрүштүк, чарбалык маселелердин далдаасында калгандыгы.

Жандуу адам тагдырларынын чарбалык процесстердин көлөкөсүндө калышы, психологиялык проблемалардын өндүрүштүк маселелер менен алмаштырылышы өндүү орчундуу кемчиликтер жалаң эле кыргыз драматургиясында эмес, ошол кезде жалпы эле совет адабиятына мүнөздүү кемчиликтердин бири болгон мындай илдетке чалдыккан пьесалар жөнүндө советтик жазуучулардын Бүткүл союздук II съездинде А. Корнейчук мындай деп таамай айткан: «Өндүрүш темасындагы

пьесалар адам тагдырлары тууралуу толкундануу менен айтылган чыгармадан көрө айыл чарбачылыгынын, өнөр жайдын тигил же бул тармагы жөнүндөгү справочникке көбүрөөк окшошуп турат».

Дегеле, согуштан кийинки учур бүтүндөй совет адабияты үчүн абдан кыйын жана татаал мезгил болду. Бул жылдары көркөм адабиятта кеңири жайылган «конфликтсиздик теориясы», айрыкча, драматургияга терс таасирин тийгизди. Конфликтсиздик «теориясы» адабиятта өзүнүн илимий негизделишине ээ болгон өз бетинче теориялык система катары чыкпаса да, анын өзүнүн белгилүү бир «философиялык» жана «социологиялык» тамыры болгон. Бул «теория» антогонисттик таптардын жоюлушуна байланыштуу советтик коомдун социалдык-саясий биримдигинин шартында карама-каршылыктын болушу мүмкүн эмес деген жобого таянган. Мындай туура эмес көз караш көркөм дүйнөгө да кеңири тараган. Бул «теориянын» таасири менен адабиятчылардын бир даары социалисттик реализм эстетикасынан конфликт деген категорияны алып таштоону талап кылууга чейин барышкан.

Конфликтсиздик теориясынын натыйжасында драматургияда кыйлага чейин коомдук турмуштун чыныгы карама-каршылыктарына негизделген колониянын ордуна реалдуу татаалдыктарды жана муктаждыктарды айланып өткөн, майда ыйкы-тыйкылыктарга, жеңил-желпи пикир келишпөөчүлүктөргө негизделген, көңүлдү көп оорутпаган айтылуу «жакшы» менен «эң жакшы», «мыкты» менен «сонундун» ортосундагы «конфликттердин» арааны жүрдү. Өйдө жакта аталган пьесалардын көпчүлүгүнөн турмуштун тигил же бул тенденциясын алып жүргөн бири-бирине карама-каршы турган мүнөздөрдүн кандайдыр бир олуттуу кагылышын кездештирүү кыйын. Оң кейипкерлерге айрым кишилердин жаны маселелерге убактылуу маани бербөөчүлүгү же көзү жетпей жаткандыгы (мисалы, каарман электростанция же мончо курууга каршы чыгат, мичуринчил жаштардын аракетин жактырбайт же көпчүлүккө кошулуп эмгек кылгандан эринет) сыяктуу гана анчейин омоксуз каршылыктарды жеңип өтүүгө туура келет.

Драматургия 50-жылдарды ортолой барып гана үстүрт, жасалма, параддык пафостон арыла баштады. Дал ушундай адабий кырдаалда Т. Абдумомуновдун «Тар капчыгай», «Атабектин кызы», «Ашырбай» пьесаларынын жарыкка келиши драматургияда жаңы көркөмдүк жылыштардын, маанилүү

өзгөрүүлөрдүн башталгандыгын айгинеледи. Албетте, бул пьесаларда да кемчиликтер, көркөмдүк өйдө-ылдыйлыктар жок эмес. Бирок, «конфликтсиздик теориясы» үстөмдүк кылган жылдарда драмада орун алган штамп, канондордун бузулушу дал ушул чыгармалардын сахнага чыгышы менен башталгандыгы ырас.

«Тар капчыгай» пьесасы Т. Абдумомуновдун драмалык жанрдын жанр катары бөтөнчөлүгүн туюнуп, анын сырларын, драмалык чеберчиликтин ыкмаларын акырындап өздөштүрө баштагандыгын айгинелейт. Пьесада кейипкерлердин речи жандуу, алардын сүйлөшүүлөрүнөн, репликаларынан улам кимдин эмнени жактары, кандай ойлонору ачыкка чыгып, өз ара мамилелер курчуп, ортодон «жарака» кетип, атаандашуу күчөйт, сюжеттин драматизми чыңалат. Натыйжада Муктар, айрыкча Керкибашев жана Майсалбүбү сыяктуу кейипкерлердин образы кадыресе жандуу фигурадай көз алдыга келет. «Тар капчыгайдагы» дагы бир белгилей турган нерсе – бул автордун адамдардын чылгый «өндүрүштүк» маселелердин агымына чумутуп жиберүүдөн өзүн оолак кармагандыгы, «Тар капчыгайды» драматург өндүрүш жөнүндөгү эмес, өндүрүштөгү адамдар, алардын эмгеги, тагдыры, жашоосу жана күрөшү тууралуу жазылган чыгарма катары жарата алган.

Т. Абдумомуновдун «Атабектин кызы» пьесасы менен кыргыз драматургиясында алгачкы жолу жеке кишинин керт башынын күндөлүк жашоо тирлиги, максат-кызыкчылыктары, түйшүгү, пенделик күрөшү, үй-бүлө тагдыры, кайгы-кубанычы келип кирди. Бул тема мурда да козголуп келген. Бирок аларда бул маселе мурдагы пьесаларда алынган теманын бир гана катмарын түзөр эле. Мурдагы драмалык чыгармаларда каарман тигил же бул топтун өкүлү, тигил же бул адамдык сапаттын алып жүрүүчүсү же моралдык, социалдык принциптин персонификациясы катары аракет кылса, «Атабектин кызында» автор кадимки эле турмуштагы тирүү кишинин, анын жеке пенделик тагдырын, жан дүйнөсүнүн карама-каршылыгын көркөм иликтөөгө алат. Чыгармада турмушка жаңыдан кадам шилтеген кыздын алгачкы мүдүрүлүүсү, жаңылуусу жана турмуштун карама-каршылыктуу, өңгүл-дөңгүл өр жолунда кагылып-согулушу, граждандык, адеп ахлактык жактан жетилиши, кийинчерээк коомдон өз ордун таап, коллективге кошулушу сүрөттөлөт.

Адабиятта тарыхый тема, улуттук турмуштун эскиден

жаңыны карай өсүп-өнүгүш жолдорун андай билүүгө болгон коомдук муктаждыктан улам пайда болору белгилүү. 50-жылдар кыргыз калкынын өзүн-өзү андап түшүнүүсүнүн жаңы тепкичин белгиледи. Бул жылдары кыргыз драматургиясында жаралган К. Жантөшевдин «Эл ырчысы» (1952), «Каныбек» (1956), К. Маликовдун «Бийик жерде» (1956), Т. Абдумомуновдун «Ашырбай» (1957), М. Борбугуловдун «Барпы» (1958) сыяктуу драмалары мына ушундай муктаждыктардан улам жарыкка келди деп айтсак болот. Улуу Токтогулга арналган биринчи тарыхый өмүр баян 30-жылдары жаралган «Эл ырчысы» пьесасында өткөн кылымдын 90-жылдарынан Октябрдын жеңишине чейинки мезгил, бул аралыктагы Токтогулдун өмүрүнүн урунттуу учурлары: Сибирге чейинки жана Сибирдеги турмушу, андагы орус элинин өкүлдөрү менен болгон мамилеси, сүргүндөн келиши, революциянын алдындагы көргөн күндөрү, күрөшү, акыркы эркиндик таңынын атышы сыяктуу бай окуялар камтылат.

М. Борбугуловдун Токтогулдун замандашы Барпынын турмушуна арналган 50-жылдарда тарыхый өмүр баян темасы менен бирге тарыхый-революциялык тема да өнүгүш алды. К. Маликовдун «Бийик жерде», К. Жантөшевдин аты уйкаш романынын негизинде жазылган «Каныбек» драмалары өздөрүнүн козгогон темасы, таянган материалы, көтөргөн маселеси жагынан бири-бирине үндөш. Эки драма тең Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуунун өрттүү жылдарына арналган.

«Ашырбай» драмасынын тарыхый баалуулугу анын Октябрь революциясынын алдындагы кыргыздын калың букарасынын азаптуу турмушун, алардын аң-сезиминин ойгонушун, социалдык козголуусун, эпикалык кең арым менен чагылтканында гана эмес, эң негизгиси, ошо тоолук кара таман калктын оор турмушун жана кыргыз жергесиндеги революциячыл төңкөрүштү адамдын ички жан дүйнөсү аркылуу, инсандардын жеке индивидуалдуу тагдыры аркылуу көрсөтүп бергендигине байланыштуу. Пьесадагы Ашырбай менен Дадыйдын ишенимдүү жана даана тартылган образдары өз мезгилинин социалдык-психологиялык орчундуу, мүнөздүү белгилерин камтып тургандыгы, кайталангыс индивидуалдуу боёктору менен бөтөнчөлөнөт жана бул мүнөздөр жалаң гана драматургдун эмес, жалпы эле 50-жылдардагы драматургиянын инсанды көркөм өздөштүрүү процессиндеги маанилүү баскыч болуп эсептелинет.

КАСЫМАЛЫ БАЯЛИНОВ (1902–1979)

«Чабалекей менен жылан», «Тулку менен суур» деген аңгемелери менен прозага биринчи кадамын шилтеген Касымалы Баялинов азыркы Ысык-Көл областынын Тоң районуна караштуу «Көк-Мойнок» совхозу жайгашкан жерде орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган.

Мен өзүм жомок билбесем да жамак билген балдардын жомогун угууну жакшы көрүүчү элем. Бара-бара жомокко шыктуу болуп кеттим. Жомок айтып берем деген киши болсо, артынан ээрчип алар элем... Мектепте окуй баштаган кезимде да эл жомогуна сүйүүм арта баштады. Анткени, алдыңкы класстагы балдар ошол кезде чагатай тилинде басылып чыккан күн чыгыш эл жомогун «Жаанша», «Шакир-Шакират», «Алпамыш» деген китептерди окушар эле. Мен алардын окугандарын ынтамды коюп тыншар элем. Кийин мен өзүм да ал китептерди кайта-кайта окуп чыктым. Ичиндеги геройлору көз алдымда элестеп, уктабай танды атырган күндөрүм да болор эле»¹, – деп эскерген ал.

Жазуучунун революцияга чейинки өмүр жолу кыргыз жазуучуларынын улуу муундагы өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнүн өмүр жолундай эле 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылына туура келген. Касымалы да эл менен ал жылдары Кытай жерине барып, оор кыйынчылыктарды башынан өткөргөн: эки жашында энесинен, тогуз жашында атасынан ажыраган, жетим бала уйгур байларына малай жүрүп, эми иниси менен эптеп жан сактаган. Революциянын женишинен кийин кайра Мекенине кайтышкан эл менен кошо Касымалы да жолдо оор азаптарды башынан өткөрүп, ачкачылыкта ортончу иниси Абдылдадан ажырап, кичи иниси Абдыбек менен арандан зорго кыргыз жергесине жеткен. Ат-Башыда, андан кийин Кочкордо болушуп, акыры, 1918-жылы Токмокко келип туруп калышат. Инисин ушул шаардагы жетим балдар үйүнө өткөрөт. Мына ушул учурдагы турмушу жазуучу өзүнүн акыркы жылдарында жазып бүткөн «Кыйын өткөөл»

¹ Тулогабылов М. Касымалы Баялиновдун чыгармачылык жолу. Фрунзе, «Илим», 1966, 10-бет.

деген автобиографиялык повестинде кенири чагылдырылган. Токмокко солдаттар келгенде алгач алар турган казармада ат багуучу, жол бөлүмүндө жумушчу, басмаканада кагаз ташыгыч, милиционер болуп иштейт. 1919-жылы күз айларында Токмок шаардык партия комитети аны Ташкендеги партиялык советтик кызматкерлерди даярдап чыгаруучу алты айлык курска жиберет. Окуусун бүткөндөн кийин Алматы областтык комсомол комитетине жиберилип, ал жерден Нарын шаардык комсомолдук кызматка жөнөтүлөт. Ал Нарын шаардык, Ат-Башы, Кочкор райондук комсомол уюмдарын уюштуруу ишине активдүү катышат. 1920-жылы күз айларында кайрадан Ташкенге келип, адегенде мугалимдердин алты айлык курсуна кирет да, аны бүткөндөн кийин Алматыдагы Казак-кыргыз агартуу институтунда окуп, аны 1925-жылы бүтүрүп чыгат. Кыргызстанга келгенден кийин аны областтык партия комитети Москвадагы СССР элдеринин Борбордук басмасына кыргыз секциясына редакторлук кызматка жиберет. 1926-жылы Фрунзеде Кыргызстан мамлекеттик басмасы ачылганда анын башкы редактору болуп дайындалат. Адабият жана журналистика боюнча терең билим алууну максат кылган Касымалы 1928-жылы Москвадагы Бүткүл союздук журналисттер институтуна кирип, аны 1933-жылы ийгиликтүү бүтүрүп чыгат. Келгенден кийин Жети-Өгүз районунда МТСтин саясий бөлүмүнүн башчысы, кайрадан Кыргызмамбаста редактор, Кыргыз главлиттин начальниги, Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде «Ысык-Көл правдасы» гезитинин редактору, согуштан кийин «Советтик Кыргызстан» (азыркы «Ала-Тоо» журналынын) башкы редактору, 1949-жылдан 1953-жылга чейин Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын председатели болуп иштеген. 1954-жылдан тартып Касымалы Баялинов чыгармачылык эмгектин үстүндө иштеген. 1968-жылы Кыргыз ССРинин эл жазуучусу деген ардак наам берилген. Касымалы Баялиновдун кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүндөгү жана коомдук иштердеги сиңирген эмгегин жогору баалап, Кыргыз өкмөтү эки жолу «Эмгек Кызыл Туу», «Ардак белгиси» ордендери, «1941–45-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта каарман эмгеги үчүн» медалы менен сыйланган, бир нече жолу Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Ардак грамоталарына татыктуу болгон. Касымалы Баялинов 1979-жылы 77 жаш курагында Фрунзе шаарында дүйнөдөн кайткан.

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын алгачкы муундарынын көпчүлүгү сыяктуу эле К. Баялинов да өзүнүн чыгармачылык ишин ыр жазуу менен 1920-жылы Алматы шаарында Казак-кыргыз агартуу институтунда окуп жүргөн кезинде баштаган. К. Баялиновдун адабий ишке кызыгуусуна жана кыргыз жазма адабиятынын алгачкы муундарынын ичинен проза жанрына анын реалисттик салтына эртерээк аралашып кетишине революцияга чейин эле араб жана орус тамгаларында окуганга, жазганга жарап калгандыгы да өбөлгө түзгөн деп айтышка мүмкүнчүлүк бар.

К. Баялинов окуп жүргөн жылдарында эле А. С. Пушкиндин, М. Ю. Лермонтовдун, И. С. Тургеневдин, Л. Н. Толстойдун, А. П. Чеховдун чыгармаларын казак-татар тилиндеги котормолор менен эле бирдикте түп нускасында окуп үйрөнгөндүгүнө, жогорку жазуучулардын айрымдарынын чыгармаларын кыргыз тилине которууга аракеттер жасап, натыйжада М. Ю. Лермонтовдун «Үч курма», М. Горькийдин «Куш күнөөсү» аттуу чыгармаларын которуусуна, чыгармачылык жолун жаңыдан баштаган мезгилден тартып эле учурдун талабына өз убагында үн кошо алышына фундамент түзгөн дешке толук мүмкүнчүлүк берет. Анын биринчи ырлары ошол өзү окуп жүргөн институттун алдында чыгуучу «Жас калем» дубал гезитинде жарыяланган. Андан кийин казак тилинде гана чыга турган «Тилчи» гезитине 1923-жылы «Эсин барда этиң жап» деген макаласы, 1924-жылы «Биз ким элек, ким болдук» деген ыры басылып чыккан.

Карангы түн,
Кайгылуу күн
Кырылды кыргыз кор болуп.
Акты каны,
Чыкты жаны
Кара суудай сел болуп.
Жан соогалап,
Эл аралап
Кытайга качты калганы.
Малдан ажырап,
Көзү чачырап
Кор болду анда барганы, –

деп ырда кыргыз элинин 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймыл учурундагы көргөн оор азаптары жаңыдан калам кармаган жаш талапкер тарабынан кыйла эле элестүү сүрөт-

төлгөн. Ырдын түзүлүшүндө да фольклорго караганда жазма поэзияга мүнөздүү болгон курулмалардын бар экендигин даана байкоого болот. Мындан кийин «Эркин-Тоо» гезитинин 1925-жыл, 16-июлдагы санына «Селкиге», кийинчерээк ошол эле гезитке «Ала-Тоо өткөн күндү ойло!» деген ырлары жарык көрөт. Бул ырлары да өз учуру үчүн мааниси жагынан актуалдуу, кадыресе көркөмдүккө ээ болгон ырлар болучу.

К. Баялиновдун алгачкы жазылган прозалык чыгармасы элдик оозеки жомоктордун сюжетинин негизинде 1925-жылы жазылган «Суур менен түлкү», «Чабалекей менен жылан» аттуу чакан аңгемелери болуп эсептелет. Жазуучунун бул аңгемелери 1927–1928-жылдары эки жылы катары менен өзүнчө китеп болуп чыккан. Бул аңгемелерде жазуучу даяр сюжеттерди пайдаланса да, аларды көркөм аңгеменин денгээлине чейин жеткирүүгө аракеттенгендиги ачык көрүнүп турат. Ошондуктан бул аңгемелер жазуучунун өзү үчүн да, жаңыдан өнүгө баштаган жазма адабиятыбыз үчүн да алгачкы кадамдардын бири катарында, ал эми кыргыз балдар адабиятынын тарыхындагы биринчи прозалык чыгармалар катарында бааланууга тийиш. Ошентип, Касымалы Баялинов өзүнүн чыгармачылыгын ыр жазуу менен баштаса да, улуу муундагы жазуучуларыбыздын арасынан реалисттик прозада жөндөмдүүлүгүн сыноо ишине биринчилерден болуп киришти. 1926-жылы «Эркин-Тоо» гезитине «Жетимдин өлүмү» (кийин «Мурат» деген ат менен кайрадан басылган) аттуу аңгемеси жарыяланды. Сюжеттик курулушу, көркөмдүк сапаты жагынан анчалык жогорку денгээлге көтөрүлө албаса да, жазуучунун прозага шилтеген алгачкы кадамы катарында баалуу. 1928-жылы «Ажар» аттуу повести (араб алфавити менен) өзүнчө китеп болуп чыкты. «Ажар» повестинин жарыкка чыгышы Касымалы Баялиновду өзүнүн окурмандарына келечектүү прозаик катарында таанытты, ошол эле учурда кыргыз жазма адабиятындагы эң маанилүү окуя жана ийгилик катарында кабыл алынды да, адабиятыбыздын тарыхында реалисттик прозабыздын башталмасы болуп калды.

1929-жылы жогоруда көрсөткөн «Жетимдин өлүмү» аңгемесин «Мурат» деген ат менен кайрадан иштеп чыкты. Бири-бирине мазмун жагынан үндөш келген «Кош жүрөк», «Турмуш түрткүсүндө», «Жетилген жетим» аттуу аңгемелерин, Ысык-Көлдүн жээгиндеги асыл тукум жылкы заводунун ордендүү жылкычысы Кулболду карыянын өмүр жолун

чагылдырган «Бактылуу жылкычы» аттуу очеркин жазды. К. Баялинов бул жылдары котормочулук жумушта бир катар ийгиликтерге жетишти. М. Горькийдин «Макар Чудра» (1930), А. С Пушкиндин «Руслан жана Людмила», Л. Толстойдун «Кавказ туткуну» (1937), П. Н. Дороховдун «Большевиктин баласы» (1935) деген чыгармаларын кыргыз окурмандарына өз эне тилинде окуусуна мүмкүнчүлүк түздү.

Улуу Ата Мекендик согуш совет адамдары үчүн зор сыноо болду. Согуш жүрүп жаткан учурда кыргыз профессионал адабиятында күндөлүк турмуш окуяларына үн кошууга ийкемдүү болгон поэзия жанры, прозада аңгеме жана очерктер алдынкы планга чыгып, алардын көпчүлүгү мезгилдүү басма сөздөрдүн беттеринен орун алып, элибизди патриотизмге, баатырлыкка, эмгекке, достукка тарбиялоодо эбегейсиз зор ролду ойноду.

К. Баялиновдун чыгармачылык жолундагы «Ажардан» кийинки бурулуш этап мына ушул Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында башталды. Бул жылдары такшалган прозаик катарында анын калеминен согуш мезгилинде элибиздин көрсөткөн баатырдыгы, интернационализм жана достугу, күжүрмөн эмгеги көркөм чеберчиликте сүрөттөлгөн аңгеме, очерктери жана «Көл боюнда» повестинин айрым бөлүмдөрү жаралды. Улуу Ата Мекендик согуш учурунда «Кызыл Армия үчүн кызмат кылды», «Шаифтин аңгемеси», «Ал эми жетим эмес», «От ичинде» (Адалис менен бирге жазган) аңгемелери, «Аткарылган ант» деген очерки мезгилдүү басма сөздөрдө жарыяланды. Булардын ичинде көлөмү жагынан кичинекейлигине карабастан «Ал эми жетим эмес» деген аңгемеси учурдун оор жүгүн аркалаган салмактуу чыгарма болуп эсептелет. Бул аңгеме баарыдан мурун жазуучунун көркөм чеберчилигинин өсүп жетилгендигин, айрыкча анын чыгармачылыгына лаконизм мүнөздүү болуп калгандыгын көрсөттү. Аңгеме бар болгону эки гана кичинекей, бирок окуяга өтө бай бөлүктөн турат. Анын биринчи бөлүмүндө ленинграддык кичинекей кыз Леланын согуштун алдындагы бейпил турмушу, согуш учурундагы ленинграддык көп балдар менен оорукка келгени сүрөттөлсө, экинчи бөлүмдө анын Кыргызстанга келгенден кийинки тагдыры көркөм чагылдырылат.

Аңгеменин сюжетинин жөнөкөй жана кыскалыгына карабастан, анын ичине аябагандай зор идея – бүтүндөй бир

тарыхый окуя сыйгызылган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы Кыргызстандын эмгекчилеринин майдандагы, айрыкча ооруктагы күжүрмөн эмгегин көркөм чагылдырууда 1947-жылы К. Баялиновдун «Көл боюнда» повестинин биринчи китебинин «Бакыт» деген ат менен жарыкка чыгышы адабиятыбыздагы айрыкча зор окуялардын бири болду.

К. Баялинов согуштан кийин кенири масштабдагы повесть жана романдардын үстүндө иштеди. Окурмандардын сүймөнчүлүгүнө ээ болгон «Көл боюнда» повестинин биринчи китеби 1947-жылы «Бакыт» деген ат менен, 1952-жылы повесть толук бойдон «Көл боюнда» деген ат менен жарыкка чыгат. «Көл боюнда» повести К. Баялиновдун буга чейинки чыгармаларынын ичинен көлөмдүүсү гана болбостон, идеялык-көркөмдүк жагынан да кенири масштабдуу, жазуучунун көркөм устаттыгынын өсүп жетилгендигин да айгинелеген маанилүү чыгармасы болуп калды.

Согуш аяктагандан кийин дүйнөдө бекем тынчтыкты сактап калуу, жаңы согуш отун тутандыруучуларга каршы күрөш жүргүзүү, дүйнөнүн ар кандай кара күчтөрүнүн ушактоолоруна, идеологиялык фронттун душмандарына сокку урууда жазуучунун биринчи жолу «Литературная гезитинин» 1947-жылы 11-октябрдагы санына жарыяланган «Господин Поинтонго менин сунушум» деген публицистикалык чыгармасы өз мезгилинде айрыкча мааниге ээ болду.

Жазуучунун мындан кийин 1958-жылы «Курман жылга» аттуу повести, «Жениш», «Улуу курулуштарда», «Фуникулер», «Тянь-Шань жазы», «Абхазияда» аттуу очерктери жарыкка чыкты. Ал ушул эле жылдары Гумер Башировдун «Намыс», Кави Наджиминин «Жазгы жел» аттуу романдарын кыргыз тилине которот.

К. Баялинов алтымышынчы жылдардан тартып өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин кыргыз совет прозасындагы тарыхый романдардын көрүнүктүүлөрүнөн болгон «Боордоштор» үчилтик романынын үстүндө иштеди.

Анын биринчи китеби 1962-жылы жарыкка чыгат. Романдын биринчи жана экинчи китеби оңдоолору менен 1970-жылы чыгармаларынын эки томдук жыйнагынын экинчи томуна басылган, үчүнчү китебин 1972-жылы бүтүргөн. Жазуучу өзүнүн өмүрүнүн акыркы жылдарында «Кыйын өткөөл» аттуу автобиографиялык, «Нарындын кызыл туусу» деген документалдуу повесттерин, «Молдо-Фатах жөнүндө

баян» деген аңгемесин жазды. Булар 1980-жылы «Кыйын өткөөл» деген повесттер жана аңгемелер жыйнагында жарык көрдү.

К. Баялиновдун чыгармачылыгында биринчи жолу 1928-жылы араб тамгасы менен басылып чыккан «Ажар» повести айрыкча орунда турат. Повесть жарыкка чыккан учурда эки саясий кырдаал өзгөчө мааниге ээ болуп турган эле.

Биринчиси, революциянын алдындагы кыргыз элинин башынан кечирген трагедиянын жарасы айыга элек, аны кайталап калбоо үчүн күрөш жүргүзүү, мындан кем калышпаган экинчи маселе – ал Кыргызстандын шартында аялдар теңдиги жөнүндөгү маселени акыр аягына чейин чечүү, ишке ашыруу болучу. Мына ушул эки саясий маанилүү кырдаалды эске алганыбызда, «Ажар» повестинин өзүнчө китеп болуп чыгып, элдин арасына таркалышы коомдук-саясий жана тарбиялык мааниге ээ болгон.

Биринчиден, революциянын алдынкы жылдарында кыргыз эмгекчилеринин башынан өткөргөн оор экономикалык турмушун, моралдык-саясий укуксуздукун конкреттүү каармандардын элеси аркылуу көрсөтүү менен чыгарма элибизди өткөнгө кайрылбоого, эркиндикти колдон чыгарбай бекем сактап, аны чындоого тарбияласа, экинчиден, ошол учурда эски салттын чынжырын талкалап, илимге, билимге, маданиятка умтулуп, ал үчүн бетме-бет күрөшкө чыгып жаткан кыргыз кыздары үчүн 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын женилип калышынан кийин чет жерде өз эркиндигин талашып, анын курманы болгон кыргыз кыздарынын өкүлү Ажардын элеси эркиндик-тендиктин символу, күрөштүн таасын үлгүсү болгон. 1930-жылы «Ажар» повестинин англис, немец, француз тилдерине которулуп жарыкка чыгышы эл аралык саясий мааниге да ээ болгон.

Падышачылык Россиянын жана жергиликтүү феодалдардын эзүүсү революция болордун алдында эрк талашкан элди кандай кайгылуу күнгө салгандыгын, жазыксыз адамдар кандайча эркиндиктин курманы болгондуктарын Ажар баш болгон каармандары аркылуу бул повесть бүт дүйнө элине ашкерелеген.

Мына ушундай зор саясий-коомдук, маданий-эстетикалык мааниге ээ болгон «Ажар» повести жыйырманчы жылдын башталышында гана чыгармачылык ишке киришкен автордун гана эмес, көркөм сөз өнөрүнүн жазма түрүн жаны гана баш-

таган ошол учурдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын ийгилиги болгон.

«Ажар» повести кыргыз прозасына 1916-жылдагы Үркүн темасын биринчилерден болуп алып келди.

«Ажар» повести. Повесттеги чагылдырылган тарыхый окуялар жазуучуга жакындан тааныш. Анткени, жазуучу ошондой окуяларды көзү менен көргөн, өз башынан өткөргөн, 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын катышуучусу болгон.

1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылына кыргыз жазуучулары «Ажар» повести жарыкка чыккан жыйырманчы жылдарда да, отузунчу жылдарда да, ал гана эмес кечээ кийин да кайрылышты. Бирок ал чыгармаларда элдик кыймылдын сүрөттөлүшү ар биринде ар башкача планда чечилген. Бул, албетте, закондуу көрүнүш. Анткени, бир эле окуя ар кандай жазуучу тарабынан жекече талантына, тандап алган материалына, сүрөттөө ыкмаларына жараша ар кыл формада берилет. Мисалы, ушул эле теманы А. Токомбаев, А. Токтомушев ыр түрүндө, М. Элебаев кара сөз түрүндө, Ж. Турусбеков драма түрүндө берген. А. Токомбаевдин романында, Ж. Турусбековдун драмасында 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгуу себептери, анын жүрүшү жана кыймылдатуучу күчү терең, кеңири жана массалык сценаларда толук чагылдырылса, М. Элебаевдин, К. Маликовдун, К. Баялиновдун повесттеринде булар анчалык денгээлге көтөрүлбөйт. Бирок бардыгында тең талашсыз бир чындык бар. Ал – кыргыз элинин Улуу Октябрь социалисттик революциясынын алдындагы эркиндик жана теңдик үчүн болгон күрөшү.

Мына ушул күрөш «Ажар» повестинде чыгарманын башкы каарманы, эркиндик эңсеген кыргыздын кызы Ажардын башынан өткөргөн окуяларынын негизинде, ошол кыргыз кызынын элестүү жана аянычтуу образы аркылуу иш жүзүнө ашырылган. Повестте жалгыз гана Ажардын тагдыры эмес, массалык сценаларды да көрөбүз. Революциянын алдынкы жылдарындагы эмгекчи массанын турмушу, эркиндик үчүн болгон көтөрүлүшү, көтөрүлүштүн жүрүшү жана андан кийинки абалы жөнүндөгү сүрөттөөлөр мына ушул массалык сценаларда жатат. Ошондуктан повесттин каарманы жалгыз гана Ажар эмес, чындыгында көпчүлүк кыргыз эли деп айтышка толук негиз бар. Чыгармага Айткулу, Батма, Козубек, Жапаркул, Көбөгөн сыяктуу элдин өкүлдөрү, айыл манабы Сагын,

көтөрүлүштүн алдында хандыкка көтөрүлгөн Жакыпбек, уйгур байы Сабитахун, дунган байы Чыр сыяктуу эзүүчү таптын өкүлдөрү катышат. Көтөрүлүш чыгар алдындагы, көтөрүлүш учурундагы жана андан кийинки кыргыз элинин башынан өткөргөн окуяларды чыгармада Ажардан башка мына ушул каармандар алып жүрүшөт.

Революциянын алдынкы жылдарында кыргыз эмгекчилери кош эзүүдөн жапа чегип, экономикалык жактан аябай начарлады. Ал аз келгенсип падышалык өкмөт тылга кызмат кылыш үчүн кыргыздардан солдат ала баштады. Солдатка жергиликтүү бийлөөчү таптын өкүлдөрү эмес, Айткулу сыяктуу кедейлерди жибертип жатты. Аскерге барбоо жөнүндө өз абалын билдирген Айткулу өндүүлөр Сагын сыяктуу айыл манабынан кагуу-сокку жеп, кыңк этпестен аскерге кетишти. Күн санап күчөп бара жаткан мындай зомбулук жана оор турмуш акыры элдик көтөрүлүшкө алып келди. Курал-жараксыз жана уюштургуч жетекчисиз көтөрүлүшчүлөр падыша солдаттарынан бат эле женилишке учурап, Кытай жерине жан соогалашты.

Сагын, Жакыпбек сыяктуу бийлөөчү таптын өкүлдөрү эркиндик үчүн болгон элдин күрөшүн диндик газаватка айландыргылары келип, анын максатын такыр башка жакка бурушуп, женилип бара жаткан элди кызылдай окко тосуп беришти. Аларга каршы чыккан Жапаркул сыяктуу эл эркиндигин көксөгөн, бирок эркиндикке чыгуу үчүн күрөштүн жолун билбеген жалындуу эр-азаматтар алардын колунан ажал табышты.

Кытай жерине оогон кыргыздар ал жерде да азаптан кутулушкан жок. Мурун эле тенсиз, эзүүнүн түпкүрүндө жаткан кыргыз кыздары эми колдон-колго өтүп, арзан баага сатылып, эл-жер, ата-энеден түбөлүккө ажырап жатты. Мына ошол сатылган кыздардын типтүү өкүлдөрүнүн бири повесттин башкы каарманы – Ажар. Бирок кыргыз кыздары мындай тенсиздиктен, туткундан бошонуш үчүн ар кандай кыйынчылыкка мөгдөп калбай, эркиндик күрөшүнө чыгышты. Өмүрдүн акыры өлүм менен бүтсө да, алар эркиндик үчүн эч нерседен кайра тартышпады.

Кыргыз элинин мына ушул эркиндик үчүн болгон күрөшү, Ажар сыяктуу кыргыз кызынын өлүмдөн да кайра тартпай, боштондук үчүн, теңчилик үчүн умтулушу «Ажар» повестинин сюжетин жана идеялык-тематикалык негизин түзөт.

Повесттин көлөмүнө, ошол учурдагы жазуучунун көркөм тажрыйбасынын али жетишсиздигине байланыштуу чыгармага катышкан каармандардын образдарынын бардыгы бирдей даражада терең жана кенири масштабда чечилбейт. Айрымдары эпизоддук каармандардын гана деңгээлине көтөрүлөт. Бирок ошол эпизоддор урунттуу окуяларды чагылдыргандыктан эсте бекем сакталат да, чыгарманын жалпы структурасында көрүнүктүү орунду ээлейт. Мисалы, Ажардын атасы Айткулу чыгарманын башынан аягына чейин катышып, ар кандай окуяларга өзүнүн үнүн кошуп отурбайт. Айткулунун өзү жөнүндө автор бир гана эпизоддо сөз кылат. Кийин анын аскерге барбоо жөнүндө, Сагын менен болгон нааразылыгы, андан тил уккандан кийин унчукпай үй-бүлөсү менен коштошуп, солдатка кете бериши көрсөтүлөт. Ошого карабастан Айткулу революция алдындагы кыргыз кедейинин типтүү образы болуп саналат. Анткени, Айткулунун аскерге кетишине байланыштуу падыша өкмөтүнүн зомбулугу да, кыргыз манаптарынын аны эки эселентиши да, элдик нааразылыктын күрөш деңгээлине толук көтөрүлө албагандыгы да, Айткулунун пассивдүү күрөшүүчү экенин да даана көрөбүз.

Мына ушундай эпизоддук, бирок өзүнчө мүнөзгө ээ болгон образдарга Козубектин, Жапаркулдун, Көбөгөндүн образдары да жатат.

Автор повестинин башкы каарманы Ажар менен окуучуларын алгач китептин экинчи бөлүмүнүн башталышында: «Ажардын ким экендигин окуучуга айта кетелик. Ажар 16-жылкы Үркүндө Кытай элине сатылган кыргыз кыздарынын бири. Атасы Айткулу үркүндө окко учкан, энеси Батма кечээ жакында Кытай жеринде өлдү. Ажар Айткулунун карганда көргөн жалгыз кызы болучу», — деген автордук баяндоосу аркылуу тааныштырат. Мына ушундан кийин автор чегинүү жасап, Ажардын ким экендигине жана кандайча өскөндүгүнө токтолот. Ажардын ата-энесинин колундагы тарбиясын, бактылуу күндөрүн автор анын кийинки тагдырынын аянычтуулугун окуучунун сезиминде дагы терең калтырыш максатында сүрөттөйт, чыгарманын финалына баш ийдирет. Ажардын трагедиялуу өлүмү жакындаган сайын окуучу анын өткөндөгү бактылуу балалык күндөрүн улам көз алдына келтире берет.

«Жаным, апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жетимсиреп, артында калган жалгызың келип, жалооруп жаныңда отурат. Жалгызыңдын сөзүн ук, ая! Жалгызы бүгүндөн баштап, ата-

бабасы тааныбаган бөтөн журттун бирөөнө башы байланганы, ага сатылганы жатат. Андан кутказ, ал азапты көрсөтпө, койнуңа ал, ач койнунду! Сенин өлгөнүңө кайгылуу болуп, кан жутуп, сабыркап, санаа тартып жүргөн кезимде, багат-көрөт деген тууганың бул күнгө түшүрүп, бир жат кишиге сатып кетип, сай-сөөгүмдү сыздатты, зарлантты, мундантты, мага да өлүм керексинтти. Бирок сага берген ажалды кудай мага ыраа көрбөдү. Жасаган ай, мунуң эмне? Анык бар болсоң мени эмне көрбөдүң?

Кантейин, эң болбогондо тентуш болсо кыздын барар жери күйөө дегендей, жаттыгына карабай «мейли» деп да коёт элем. Бирок ал, маркум атамдан да карыган киши экен. Ага канткенде барам? Кантип аны өмүрлүк жолдош кылам? Андан канткенде кутулам? Кимден кеңеш, кимден жардам сурайм? Айт апа! Мага айла тап! Менин сенден башка барар жерим, таянар тоом, жашынар караган-бутам калбай калды. Бирок сен, апа, жоксун... Сен боору суук кара жердин койнунда, түбөлүк уйкуда жатасың... – деп, боздоп Ажар ыйлады. Көзүнүн жашы он талаа болуп, бетин жууду».

Автор тарабынан бийик чеберчиликте берилген бул монолог Ажардын образын жана жалпы чыгарманын идеясын ачууда айрыкча мааниге ээ болуп, повестте оор жүк көтөрүп турат. Анткени, мына ушул монологдо Ажардын образына, чыгарманын жалпы идеялык мазмунуна, автордун эстетикалык позициясына байланышкан бир катар проблемалык суроолор чечилет. «Жалгызың бүгүндөн баштап, ата-бабасы тааныбаган, бөтөн журттан бирөөгө башы байланганы, ага сатылганы жатат», – деген Ажардын монологу жеке гана жетим кыздын карыган чалга сатылып жаткандыгын көрсөтпөстөн, карама-каршы тап жашап турган коомдо эч качан эркиндиктин болбостугун, күчтүүлөр күчсүздөрдү эзип, кордоп, алсыздарга ар кандай ырайымсыз мамилелерди жасай бере тургандыгын да көрсөтөт. Монологдогу Ажардын сатылып бара жаткандыгын берүү менен автор жалгыз гана Ажардын трагедиясын эмес, ошол учурду башынан өткөрүп жаткан бүткүл кыргыз кыздарынын трагедиясын көрсөтүү менен кош кабат эзүүнү – коомдук түзүлүштү да айыптайт.

Ажар: «Тууганың сатып кетти», – деп Козубекти айтып жатат. Козубектин Ажарды Сабитахунга сатуусун автор повесттеги окуяны андан ары өнүктүрүү максатында гана киргизе коюп жаткан жери жок. Бул кыргыз элинин Кытай

жеринде көргөн кыйынчылыгын, падышачылык эзүү менен кытай феодалдарынын эзүүсүнүн танапташ экендигин, кайсы жерде болсо да феодализм эзүүчүлүктүн капканы экендигин көрсөтүүчү саясий проблематика, акырында Ажардын трагедия менен аякталган өмүрүнүн түйүнү ушул сатылуу кордугунан башталгандыгын көрсөтө турган окуянын өнүгүшүндөгү маанилүү түйүндөлүш болуп эсептелет. Ошол эле мезгилде чыгармадагы терс каармандардын көрүнүктүү фигурасы болгон Сабитахундун ырайымсыздыгын, ач көздүгүн ача турган, анын кандай образ экендигин окуучуга дааналай турган адабий факты да болуп эсептелет. Ажардын буюм катары колдон-колго өтүшүн автор төмөнкү реалдуу себептер менен мотивировкалайт: Кытай жеринде кыргыз эмгекчилеринин көргөн оор турмушу бала-бакыралуу Козубекти да аябай кысты. Сабитахунга белчесинен карызга батты. Анын үстүнө ал жердеги кыргыздардын бардыгы Какшаал тарапка өтө баштады. Мына ушул жагдайлар Ажарды Сабитахундун колунда калтырууга Козубекти аргасыз кылды. Ал эми Сабитахундан Чырга сатылышын да ишенимдүү мотивировкалайт: кайсы жерде, кайсы улуттан экендигине карабастан, эзүүчү жана эзилүүчү тап жашаган коомдо адам эркиндигине эч кандай жол жок, бардык нерсе акча менен гана бааланат. Ошондуктан Сабитахун дунган байы Чыр менен алда качантан бери коншу болсо да, өзүлөрү жакшы санаалашпыз деп эсептешсе да, ага Ажарды сатып жиберди. Ал эми Чырдын Ажарга көзү түшүшүнүн дагы бир себеби бар болучу. Ал «Ажар десе ажар дегендей эки бети алмадай болуп, кара көзү балбылдап, көргөн жанды эркисиз өзүнө тарта турган» келишимдүү сырткы сымбаты болучу. Мына ушул себептер акыры Ажарды «чарымдай муздак денелүү» Чырдын туткунуна түшүрдү.

Ажардын монологунун акырындагы кайрылуудан эки нерсени түшүнүү кыйын эмес. Биринчиден, эркиндикке чыгуу үчүн кандай кыйынчылыкты болсо да мойнуна алууга, чыдоого даяр турган кыргыздын кайраттуу жаш кызынын элеси ачылса, экинчиден, ошол эле мезгилде эркиндик үчүн күрөшүүнүн жолун билбеген, саясий аң-сезими өсүп жетилбеген, ал ошол өзү жашаган доор менен шартталган, реалдуу образды автордун чебер жарата алгандыгын көрсөтөт. Чыгарманын акыры Ажардын ээн талаада ач карышкырларга жем болушу – өлүмү менен аяктайт. Ушуга байланыштуу Ажардын өлүмүн көрсөтүүдөгү автордун позициясын аныкташ

үчүн ага байланышкан социалдык проблематиканы издөөгө туура келет. Муну Ажардын Чырдан качуу себебин аныктоодон баштаган дурус.

«Күлүк ой, узун санаа, түпсүз кыял Ажарды курчап алды. Ажар алда кайда кетти. Жазгы өсүмдүктөй гүлүн ачкан мурунку жаш өмүрү, атыр жыттуу Ала-Тоосу, бал татыган тунук булак, өзөн суусу... Ажардын көз алдына келип элестеди». Бөтөн жердеги чексиз оор турмуш, адамдык маанайды басынткан ар кандай кордоо, ага кошулуп эл-жерди сагынуу, Ажардын психологиясына, ан-сезимине бүлүк түшүрдү. Мурун эле ар нерсеге салкын кандуулук менен караган нары акылдуу, нары токтоо кыздын мүнөзүнө эми чечкиндүүлүк сапат келип кошулду. Ошондон кийин анын эңсеген эркиндик, ойлогону кантип болсо да же өлүп, же тирүү Чырдын уу ченгелинен кутулуу болду. Ажардын эркиндик жөнүндөгү түшүнүгү чектелүү, жеке керт башты куткаруу болсо да, анын мааниси тереңде. Ажарда мындан артык түшүнүктүн болушу да мүмкүн эмес эле. Себеби, жаны гана он алты жашка караган билими жок, турмуштук тажрыйбасы да, дүйнөнү жана коомду таануу сезими али жетилбеген карапайым жаш кыздан мындан артык эркиндик үчүн болгон күрөштү талап кылуу, же ага ыйгаруу повесттин реалдуулугун жокко чыгармак. Ажардын эркиндик үчүн болгон күрөшүнүн трагедия менен аякташынын себеби жана турмушу менен байланышкан социалдык проблематиканын бири да ушунда. Ажардын эркиндиги үчүн болгон күрөшү менен аякташына байланышкан дагы бир проблематика төмөнкү: коомдо карама-каршы таптар жашап, бир тап экинчи таптын үстүнөн бийлик жүргүзүп турган коомдук түзүлүштө эч качан чыныгы эркиндик болбойт. Ажар эркиндик талашып курман болгон учурда кыргыз эли башынан өткөрүп жаткан коомдук түзүлүш мына ушундай болучу. Феодалдык коом үстөмдүк кылып турган доордо эмгекчи калк эркин боло албайт, ал эркиндиктин курмандыгы гана болот. Ошондуктан автор чыгармасынын акырында «Азаттык, тендик жолунда арманда кеттин» деген Ажарга кайрылган монологу аркылуу падышачылык өкмөттүн куугуну аркасында Кытай жерине качып барып, ал жердеги эзүүгө чыдабай кайра тарткан Ажардай жүздөгөндөрдүн эркиндик жолунда курман болгонун айтып отурат. Ошол эле мезгилде автор падышачылык өкмөттүн жана жергиликтүү бай-манаптардын бийлигин кулатмайынча эркиндиктин болбостугу жөнүндөгү идеяны билдирген.

Ажар карышкырларга жем болгону менен эркиндик үчүн күрөшкөндүгүн, ал аркылуу бүткүл кыргыз элинин эркиндикке умтулуусун, эзүүгө карата жасаган каршылыктарын ал үчүн ар кандай кырдаалдарда өмүрлөрүн кыйгандыгын; Ажардын өмүрү акыры трагедия менен аяктаса да, эркиндикке умтулуусу, үмүтү бийик оптимизм экендигин; кыргыздын Ажар аттуу бир кызы карышкырга жем болсо да анын талашып жарыкчылыкка умтулуусу революциядан мурунку миндеген кыргыз кызына үлгү жана типтүү көрүнүш болгондугун, жеке гана эркиндик үчүн күрөшкөн кыргыз кыздарын көрсөтпөстөн Ажар аркылуу көтөрүлүш жеңилгенден кийин Кытай жеринде кыргыз эмгекчилеринин оор турмушун, айрыкча колдон-колго өтүп, буюм катарында сатылып кордук көргөн кыздарыбыздын трагедиялуу турмушун да реалдуу көрсөтүү, ошону менен бирге каргыш тийген падышачылык, феодалдык доорду азыркы жаштарыбызды тарбиялоо автордун негизги тематикалык позициясы болуп эсептелет.

Жазуучу бул жылдары эпикалык тексттин оперативдүү формаларынан болгон аңгеме жана очерк жанрларынын үстүндө жемиштүү эмгектенип, алардын алгач учурдагы өнүгүүсүнө да белгилүү салымын кошту. Аңгеме, очерктеринин тематикалык алкагы да кеңири болду. Аларда кыргыз элинин өткөндөгү советтик түзүлүштүн алгачкы жылдарындагы турмушунун урунттуу жана маанилүү учурлары сүрөттөлдү. Өткөн феодалдык түзүлүштө караңгылыкта кармалып келген кыргыз кедейинин аң-сезиминдеги эволюциялык бурулуштар, акырындык менен турмушту таанып, жаңы түзүлүштүн маани-максаттарына, анын артыкчылыгына аңдап-түшүнө башташы, таптык күрөшкө чыгышы бул учурда жазылган оперативдик чыгарма жанрдагы чыгармаларынын өзөгүн түздү.

Жазуучунун 1929-жылы жарыкка чыккан «Мурат» аңгемеси мына ушул темада өз убагында жазылган чыгармалардан болду да, карапайым калкты жаңы түзүлүштүн улуу курулуштарына активдүү катышуусуна тарбиялоодо олуттуу мааниге ээ болду. Аңгеменин сюжеттик өзөгүн социалисттик түзүлүштүн кыргыз жеринде жаңыдан орной башташында ошол түзүлүштү бекемдөө үчүн болгон күрөш, андагы таптык кагылышуулар түздү. Социалисттик коомдун жаңы адамынын реалисттик образын түзүүгө биринчи аракеттер көрүлдү. Ошондуктан «Мурат» аңгемеси кыргыз жергесине келген советтик жаңы турмуш жөнүндөгү кыргыз адабиятындагы биринчи аңгемелерден болуп

калды. «Мурат» ангемеси 1926-жылы «Эркин-Тоо» гезитине басылып чыккан «Жетимдин өлүмү» ангемесинин айрым окуяларын ичине алса да, сюжеттик композициялык курулушу жана мазмуну жагынан толукталып, тереңдетилип, кайрадан иштеп чыккан өзүнчө жаны ангеме болуп эсептелет. Ангеменин биринчи бөлүмү «Жетимдин өлүмүндө» сүрөттөлгөн окуяларды негизинен ичине алса да, андагы катышуучу каармандардын айрымдарынын аттары өзгөртүлүп, айрым жаны окуялар менен толукталып, кайсы бир эпизоддор алынып ташталган. «Жетимдин өлүмү» негизинен башкы каармандын өлүмү менен аякталса, мында тескерисинче, ал башкы каармандын баскан жолун, башынан кечирген аянычтуу күндөрүн, акыры жеништүү тагдырын сүрөттөөгө негизги басым жасалган. Мурун жакырлыктын тушоосунда келген Мурат сыяктуу кедейлер эми жаны түзүлүштүн учурунда өзүнүн уюгуна ээ болуп, аны сактап калыш үчүн күрөш жүргүзүү денгээлине чейин өсүп жетилгендиги көрсөтүлгөн.

Ангемедеги негизги конфликт бири-бирине карама-каршы болгон келишпес эки таптын өкүлдөрүнүн ортосунда жүрөт. Алардын бири бийлөөчү таптын өкүлү – Кожомкул бай, экинчиси анын карама-каршысындагы жалчы таптын өкүлү – Мурат.

Ангеменин башкы каарманы Мураттын образы өзүнүн табигыйлыгы жана динамикалуулугу менен окуучунун эсинде калат. Ангеменин башталышында энеси өлгөндөн баштап байдын ыктыярына өтүп, күн да, түн да Кожомкулдун майда-чүйдө жумушун иштеп, ал жумуш аз келгенсип, байдын эрке токолу Масылкан да аны оор ишке жумшап, колунан келбей калса заар тили менен гана эмес, муштуму менен жазалаган, «үстүндөгү былтыркы энесинин курандылап тигип берген боз таар чапаны да жыртылып, этек-жеңдеринин жүндөрү самсаалап, чубалып чыгып турган, багар-көрөрү жок» жетим Муратты көрсөк, андан беш жыл өткөндөн кийин козу кайтаргандан кой кайтарганга өткөн Мураттын жашоосунда, психологиясында, дүйнө таануусунда эч деле өзгөрүү боло койбойт. Аны автор: «Эртели-кеч Кожомкулдун тилдеген заардуу сөзү жанына жаман тиет; ал кайсы бир күндөрдө тепкилеп уруп, үйүнөн кууп да чыгат. Муратка сөз кайруу, каяша айтуу кайда? Кылмыштуу кишидей башын жерге салып, тынч боло турган» – деп сүрөттөйт. Мындан башкача болушу да мүмкүн эмес эле. Советтик түзүлүш жаңыдан кыргыз

жергесинде орногону менен жаны түзүлүштүн максат-мазмуну республиканын булуң-бурчтарына дароо эле жете калган жок. Аны ийне-жибине чейин түшүндүрүү, элди өз укугун коргой билүүгө үгүттөө иши да бардык жерде эле бир учурда ишке аша койгон жок. Экинчиден, Кожомкул бай сыяктуу төбөлдөр бийликти да, байлыкты да колдон чыгарбоого бардык айла-амалдарын колдонуп жатышты. Мына ушундай кырдаалда, ички жана сырткы таасирлер болбогон учурда Мураттын турмушунда да, психология, дүйнө таануусунда да эч өзгөрүү болбойт болучу. Эч таасирсиз заман жөнүндө түшүнүү, укук жөнүндө маалыматы жок туруп эле Кожомкулга Мурат каршылык жасайт, күрөш ачып аңгеменин акырында «Мурат бир топ күндөн кийин Алымдын жардамы менен Кожомкулдан акысын доолап Совет судуна арыз берди. Суд Кожомкулду айдатып алып, Мураттын жарым тыйын акысын калтырбай, толук алып берди. Бир нече жыл жетимди акысыз кул ордуна кармап, жазыксыз уруп-соккону үчүн Кожомкулга бир жыл набакты кести», – деп автор сүрөттөгөндөй финалга чыгара койсо, аңгеме өзүнүн реалдуулугунан да, көркөм дөөлөтүнөн да ажырайт болучу. Автор андай жолго барган жок. Жогоруда белгилегендей, автор Мураттын образын динамикалуулукта түзүүгө жетишкендиктен, аңгемеде башкы каармандын көз караш психологиясындагы, дүйнө таануусундагы, мамилесиндеги эволюциялык бурулуш, өзгөрүүлөр ишенимдүү чыккан. Мына, ал советтик бийликтин, жаны түзүлүштүн маанисине олку-солкусуз дароо эле түшүнүүгө жетише албайт. Ошондуктан ал бир канча убакка чейин Кожомкул байдын айдоосунда жүрөт. Айылдагы балдар «комсомолго жазылып» жатканда «жазылба, комсомол деген кудайга каршы, кудайды жок дешет», – деген Кожомкулдун душмандык үгүтүнө макул болуп, андан айнып калат. Ал гана эмес быйыл жазда элине бара жатып конуп кеткен студент Алымдын: «Сен минтип жаш өмүрүңдү кор кылба. Байдын азабынан кутул. Шаарга бар. Мектепке кир. Оку, адам бол... Азыр Совет өкмөтү. Ал сага окшогон жетим-жесир, кедейлерге дос. Байларга кас. Жетим балдарды мектепке алып, кийим, тамак берип окутат», – деген кенешине маани берип, жете түшүнө бербегендигинен чечкиндүүлүк жасап, аракеттене албайт. Кожомкулдун колуна өткөндөн берки көргөн күнү, анын уламдан оордой бериши – турмуштун өзү берген сабак Мураттын чечкиндүү жыйынтыкка келүүсүнө алып келет. Ошондуктан өткөндө «комсомолго

жазылбай» койгонуна: «Кап, бекер кылган экемин!.. Эгерде комсомол бул кан ичкич залымдарга каршы болуп, алардын заардуулугунан кутулуунун жолун билгизсе, кудайды жок десе да, мен ага жазылып алсам болмокчу экен»,— деп өкүнөт. Өзүнүн мына ушундай өткөндөгү жана учурдагы басып өткөн жолун көз алдына келтирип, салмактай отуруп, андан кийин гана чечкиндүү жыйынтыкка келип, Алымдын жардамы менен шаарга келип окууга кирип, комсомолго өтүп, Кожомкул менен акыркы күрөштө женишке ээ болуп, байдын таягынан кутулуп, автордун сөзү менен айтканда «жаны турмуштун эрктүү жаш окуучусу», түзүүчүсү, күрөшүүчүсү болуп чыга келет.

К. Баялинов өз каармандарынын ким экендигин автордук баяндоолордун, же лирикалык чегинүүлөрдүн каражаттары менен эмес, анча деле байкала койбогон, бирок ошол каарманга мүнөздүү болгон майда деталдар аркылуу ачууну өз стилинин бөтөнчөлүгү катары өздөштүрүү жумушун ушул алгачкы аңгемесинен эле баштагандыгын белгилебей коюуга болбойт. Бул жазуучунун көркөм табылгасы катарындагы баалуу көрүнүш.

Мына, аңгемеде Кожомкул бай «ак шейшеп менен ак жаздыкта оонап жатса», анын улагасында жетим Мураттын «жыртык чапанын ай карасынан жамынып, шыйрагы чыгып, бүрүшүп тонуп жатышы», же болбосо Мурат эрди кеберсип, ачка болуп коломтодо отурганда, төрдө байдын баласы «алчаңдап эркелеп, кетмендей нан кучактап жеп отурганы», аны көргөн Мураттын көзүнөн жаш кылгырып, «алда-аай, мен да ошондой нан жесем ээ» деп, тамшанганы сыяктуу деталдар бири-бири менен элдешпес эки социалдык катмардын эки башка жигин дааналап көз алдыга тартуу менен бирге эле, Кожомкул менен Мураттын кандай каарман экендигин да ачык көрсөтүп турат. Ушул эле деталь бул эки каармандын андан аркы аракеттеринен да кабар берип турат. Жазуучунун табылгасы да ушунда.

Корутундулап айтканда, К. Баялиновдун бул алгачкы аңгемеси жазуучунун келечекте кыска жана зор окуялуу оперативдик жанрларды жаратуунун чебери боло тургандыгынан кабар берген маанилүү чыгармаларынын бири болуп эсептелет.

«Көл боюнда» повести. Табигый таланты бар жазуучунун жаңыдан жазып жаткан чыгармаларынын окуялары ага өтө жакындан тааныш болсо көпчүлүк учурда андай чыгармалар

өзүнүн авторуна ийгилик алып келээри небактан белгилүү. К. Баялиновдун этаптуу чыгармасынын бири болгон «Көл боюнда» повестинин материалдары да, окуялары да авторго жакындан тааныш болгондугун өзүнүн бир катында төмөндөгүчө эскерет: «Мен Ата Мекендик согуштун күндөрүндө кызмат иштери боюнча («Ысык-Көл правдасы» гезитинин башкы редактору болуп иштеген) дайыма Ысык-Көл областынын колхоздорунда болуп турдум. Фронтко, душманды жеңүүнүн ишине өзүнүн бардык күчүн жумшап эмгектенген элибиздин болуп көрбөгөн патриоттук, демилгесин өз көзүм менен көрдүм. Бул согуштан кийин жазган менин «Бакыт» повестим үчүн бай материал болду». (Эскерүү, М. Түлөгабыевдин «Касымалы Баялиновдун чыгармачылык жолу» деген эмгегинен алынды. Фрунзе, 1966, 64–65-бет). Жогоруда көрүнүп тургандай, улуу алааматтын учурунда автордун эл арасында дайыма болуп, алардын кыйынчылыктарын тең бөлүшүп, демилгечилерден болуп аралашып жүрүшү, аларды сүрөткердик сезим электеринен өткөрүп, типтүү окуяларын тандап алышы өзүнүн жемишин бербей койгон эмес. Ошондуктан «Көл боюнда» повести өзүнүн авторуна чоң ийгилик алып келген, жазуучунун көркөм чеберчилик, чыгармачылык жактан өсүп жетилгендигин көрсөткөн чыгармасы. Чыгармачылык өсүү дегенди кандайдыр бир көлөмдүү чыгарма жазуу деп түшүнүүгө болбойт. Аны реалисттик прозанын повесть сыяктуу эпикалык түрүн өздөштүрүү, анын бөтөнчөлүктөрүн билүү, андагы катышкан каармандардын мүнөзүн түзүп, образын жаратуу, аларды көркөм чеберчиликте ар биринин жекече сапаттары менен көз алдыга келтирүү деп түшүнүүбүз керек. «Көл боюнда» повестин мына ушул аспектиде алып караганыбызда, ал К. Баялиновдун «Ажар» повестинен кийинки эң биринчи көлөмдүү чыгармасы болуу менен катар идеялык-көркөмдүк жагынан окуяларды өнүгүш процессинде реалдуу чагылдырган, профессионал жазма адабияттын чеберчилик принциптерин өздөштүргөн, көркөм устаттыгынын белгилүү даражада өсүп жетилгендигин көрсөткөн этаптуу чыгармасы болуп эсептелет.

«Көл боюнда» повестин жазуу ишине, автор өзү жогоруда белгилегендей, Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде «Ысык-Көл правдасы» гезитинде башкы редактор болуп иштеп жүргөнүндө эле киришкен да, анын биринчи китебин 1945–46-жылдары аяктап, үзүндүлөрүн «Советтик Кыргызстан» (азыркы «Ала-Тоо») журналынын 1946-жылдагы сандарына

жарыялай баштаган. Повесттин биринчи китеби 1947-жылы «Бакыт» деген ат менен басылып чыккан. Повесттин экинчи китеби жазылып бүткөндөн кийин «Бакыт» менен бириктирилип 1950-жылы орус тилинде Москвада чыгат да, кыргыз тилинде экинчи китеби «Көл боюнда» деген ат менен өзүнчө китеп болуп басылат. Ошол эле жылы автор биринчи жана экинчи китепти бириктирип, кайрадан карап чыгып, биринчи китептин айрым жерлерине өзгөртүүлөр жасап чыгармаларынын жыйнагына «Көл боюнда» деген ат менен киргизген. Биринчи китептин айрым эпизоддорундагы өзгөрүүлөр Жапар менен Жамийланын образдарына байланыштуу. «Бакытта» Жапар акыр жагында «Өрнөк» колхозунун председатели болуп шайланса, эки китептин бириктирилишинде ал мурунку эле мектептин директорлугу кызматында калат. Биринчи китепте Жамийланын Чоңмурун менен кетип бара жатканын Жапар өз көзү менен көрсө, кийинкисинде аны Султан деген досунун оозунан угат. Мындай оңдоолор кокусунан гана болгон иш эмес, негизинен Жапар менен Жамийланын образдарынын, алардын мамилелеринин реалдуулугун дааналоо максатынан келип чыккан жана автордун ал максаты жалпысынан онунан чыккан деп айтууга болот. «Көл боюнда» мурункуга караганда идеялык-тематикалык масштабы кеңири, сюжеттик курулушу боюнча көп салаалуу чыгармага айланды. Экинчи китебине мурунку «Бакыт» повестинде катышпаган жаңы каармандарды кийирди. Биринчи китебинде кыргыз элинин согуш мезгилиндеги каармандык күрөшүн Жапардын образынын тегерегинде чечүүчү гана максат кылып койгон болсо, «Көл боюнда» повестинде бул чыгармачылык план бир топ өзгөрдү. Чыгармада Зууранын, Асан менен Айсулуунун, Оморбек, Тургун, Иликбай, Айнагүл, Зейнептердин образдары пайда болду. Албетте, булар чыгармага кириши менен белгилүү даражада өзүлөрүнө тиешелүү болгон жүктөрдү көтөрүшүп, элдин турмушунун ар түрдүү жактарын толук жана кеңири ачып берүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түздү. Окуялардын, аракеттердин, кагылышуулардын чөйрөсүн кеңейтти.

«Көл боюнда» повестинин идеялык мазмунун согуштун мезгилиндеги жана согуштан кийинки мезгилдеги айыл адамдарынын майдандагы жана ооруктагы патриотизми, достугу, күжүрмөн эмгеги, моралдык-саясий биримдиги, гумандуу таза сүйүүсү жана тынчтык үчүн күрөшү сыяктуу тематикалар түзөт.

«Кенеш» колхозу менен артта калган чарба деп саналган «Өрнөк» колхозунун эмгекчилеринин ишиндеги ийгилик жана кемчиликтер, күжүрмөн эмгеги, патриотизм жана достук, үй-бүлө жана жекече сүйүү, тынчтык үчүн болгон күрөш, согуштан кийинки чарбаны өнүктүрүү повесттин сюжеттик өзөгү болуп саналат. Сюжет негизинен үч тармакта өнүгөт. Биринчиси, чыгарманын башкы каарманы Жапар майдандан жарадар болуп айылга келгенден кийин фронт үчүн эмгектенип жаткан ооруктагы колхозчулардын эмгегин уюштуруу жана жетекчилик кылуу. Тойчубек, Жутабай, Чүкөбай, Айша сыяктуу көпчүлүк эл катышкан окуялардын тегерегинде согуш мезгилинде жана согуштан кийинки алгачкы жылдардагы колхоз адамдарынын күжүрмөн эмгегин жана патриоттук иштерин ар тараптан көрсөтүү. Экинчиси, Жапар менен Миколанын согуштун кан күйгөн талаасында чыналып, согуштан кийин түбөлүккө улантылган достук мамилелеринин негизинде, ошого байланыштуу окуялардын тегерегинде, совет элдеринин достугун даназалоо. Үчүнчүсү, чыгарманын башкы каармандары Жапар менен Жамийланын ортосундагы мамилелерден келип чыккан бүгүнкү күндөгү жаштарыбыздын ортосундагы чыныгы гумандуу, таза сүйүүнү баяндоо. Сюжеттеги бул үч тармактын окуялары чыгармага катышкан бири-бирине окшобогон, ар кимиси өзүнө гана тиешелүү жекече сапаттарга, мүнөздөргө ээ болгон каармандар жана алардын аракеттеринде ачылган.

Чыгарманын башкы каарманы – Жапар. Повесттеги негизги окуялардын бардыгы ушул башкы каармандын айланасында өнүгөт жана чечилет. Ошондуктан чыгарманын жетектөөчү идеясын борбордук каарман – Жапар алып жүрөт. Жазуучу бизге Жапардын ким экендигин, Мекендин башына оор күн түшкөн учурда Жамийла аттуу сүйгөн кызы менен коштошуп, чыныгы патриот катары майданга аттанып, жарадар болгонго чейин «Кызыл жылдыз» ордени менен сыйланып, «Тянь-Шандык чалгынчы» деген наамга ээ болуп, нечен эрдиктерди көрсөткөндүгүн анчалык кеңири масштабда эмес эскиз катары сүрөттөө аркылуу тааныштырат. Ал согушта жарадар болуп, эч айла болбогондон кийин бир бутун кестирип таштады. Врачтар үчүн да, айрыкча Жапар үчүн бул оңойго турган жок. Бирок Жапар бул оор кайгыга алдырган жок. «Чолокмун, чолок бутум менен эки буттуудан кем иштебесмин», – деп эми калган күчүн толук бойдон ооруктагы күжүрмөн эмгекке жумшоого бел байлап, чыныгы патриоттук жигер менен фронттон кайтты.

Жапар кайгыга чөгүп, мүнкүрөп калбастан, өзүн катардагы жоокермин деп эсептеп, согушка чейинки мурунку сүйгөн кесибин улантып, «Өрнөк» колхозунда орто мектептин директору, ошол эле мезгилде райондук партия комитетинин уполномочени болуп иштей баштайт. Мына ушундан тартып Жапардын образынын эволюциялык өнүгүүсү улам ишенимдүү аргументтер менен чынала берет. Жапардын образы чыгармада үч негизги жүктү көтөрүүсү менен ачылат. Биринчиси, образды ачуунун материалы катарында эң негизги орунда турганы, анын коомдук иши, уюштуруучулук жөндөмдүүлүгү. Жапардагы бул жөндөмдүүлүктү кургак сөз, курулай автордук декларация менен эмес, жазуучу анын массаны түшүнүп жана түшүндүрүп жетекчилик кылуусу, ар бир адамга түшүнүгүнө жараша, денгээлине жараша мамиле кылуусу аркылуу ачып берет. Ошондуктан ал окуучуларга ишенимдүү жетет. Маселен, ишти жөнгө салуунун ыгын билбеген, уюштуруунун стилин жеткилең түшүнө албаган, табиятында күйкөлөктөгөн жеңил кыялы бар, бирок ак ниет, колхоздун иши дегенде жанын таштаган «Өрнөк» колхозунун башкармасынын председатели Чүкөбайга бир башка, ал эми оор басырык, тажрыйбалуу, ишке жөндөмү бар партия уюмунун секретары Жутабайга өзүнчө мамиле жасайт. Өзүлөрүнүн түшүнүгү боюнча колхоздун активине кандайдыр жеңилчилик маани беришип, эч нерсе иштешпеген Кожобек, Зейнеп өңдүүлөрдү катуу сынга алуу жолу менен ишке тартса, мелдешти уюштурууда комсомолдордон түнкү бригада, кол күчү жетпей жатканда карыялардан өзүнчө бригада түзүүнү уюштурууда чыныгы жөндөмдүү агитатор – уюштургуч экендигин көрсөтөт. Бирок автор Жапардын «Өрнөк» колхозундагы ийгиликтерин, уюштургучтугун, демилгелүүлүгүн сүрөттөөдө айрым учурда декларативдүүлүккө да жол берет. Экинчиси, совет адамдарынын достук, интернационализм жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн Жапардын образы аркылуу турмуштагы реализацияланышы. Бул чыгармада Жапар менен Микола Иващенконон, Жапар менен Айшанын ортолорундагы бир туугандык жана достук мамилелердин фонунда ишке ашырылат. Жапардын Айшага карата жасаган мамилеси аркылуу аял менен эркектин ортосундагы чыныгы достук, адамгерчилик көз караш, бул иштеги жаныча мамиле өтө кылдат чечилген. Ал эми Микола менен болгон достук согуштун өртүндө чыналып, тынчтык күндө мөмөсүн берген достуктун үлгүсү болуп эсептелет. Үчүнчүсү, Жапардын жекече сүйүүгө,

үй-бүлөгө жасаган мамилелеринен анын образы аркалаган маселенин чечилиши. Жапардын сүйүүгө жасаган мамилеси бүгүнкү күндүн жаштарына үлгү көрсөтө турган денгээлге көтөрүлгөндүгүн белгилебей коюуга болбойт. Жапардын сүйүүгө туруктуулугу жана жогору баалагандыгы анын таза, гумандуу сүйүүнү терең түшүнгөндүгүн көрсөтөт. Ошол себептен ал Жамийланын жаштыгынан, мүнөзүнүн жеңилдигинен, турмушту тааный билүүсүнүн тайыздыгынан келип чыккан адашууларын терең талдап чыгып, андан туура жыйынтык чыгарат. Ошондуктан ал өзүнүн таза махабатын кирдеткиси келбейт. Акыры өзүнүн сүйгөн Жамийласы менен баш кошот.

Чыгармада Жапар менен катарлаш жүк көтөрүп турган каармандардын катарында Айша менен Жамийланын образдары турат. Бул эки кыздын образдары аркылуу автор негизинен эки негизги маселени – Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде жана ал жеңиш менен аяктагандан кийинки алгачкы жылдардагы кыргыз кыздарынын патриотизмин, эмгектеги каармандыгын, экинчиден, сүйүүдөгү мамилелерин көркөм жалпылаштырууга жетишкен.

Айша менен Жамийла турмушту таануу, ага карата болгон көз караш жагынан, психологиялык кулк-мүнөз жагынан бири-биринен кескин айырмаланышып турат. Алардагы мындай айырмачылыкты жазуучу да чыгарманын башталышында эле: «Булар кулк-мүнөзү, жүрүш-туруштары жагынан бири-бирине кайчы келишсе да, башка кыздарга караганда, кандайдыр экөөнүн көңүлү жакын эле», – деп тааныштырат. Жазуучунун мындай баяндоосу сюжеттин өнүгүшүндө, окуянын жүрүшүндө улам тереңдеп, ишенимдүү кырдаалдардан улам барган сайын даана ачылып отуруп, экөө тең эл иши үчүн колдорунан келген салымдарын кошкон биздин заманыбыздын алдынкы жаштарынан болушса да, ар бири өзүнчө индивидуалдуулукка ээ болгон башкы каарман болуп чыга келишет. Автор Айшанын образына азыркы жаштарыбыздын көпчүлүгүнө мүнөздүү болгон көптөгөн оң сапаттарды топтогон. Айшанын коомго жана турмушка болгон көз карашы анын жеке кулк-мүнөзүнө, жүрүш-турушуна айкалышып турат жана ал логикалуу. «Айша токтоо, мунайым, көп сүйлөбөй турган эс-акылы бар кыз эле». Автордун сырткы кебетесине берген мүнөздөмөсү окуянын жүрүшүндө барган сайын анын ички дүйнөсү менен айкалышып жүрүп отурат.

Айша баарыдан мурда гитлердик фашизм таңуулаган

согуштун трагедиясын да, жооптуулугун да жакшы түшүнөт жана анын биздин элдин жениши менен аяктарына ишенет. Мындай катаал мезгилде ар бир совет адамы өз мүмкүнчүлүгүнүн баарын жениш таламына багындыруу керек экендигин да жакшы билет. Ошондуктан ал шаарда жашап, өсүп чонойсо да жыл сайын каникул учурунда колхозго келип, эл менен эмгек талаасында бирге болуп, колунан келген жардамын берип турат. Ал өзүн ошол элдин арасында, эмгек процессинде тарбиялайт. Ал бир жолку каникулда жардам берүүгө Кенеш колхозуна келип калып Тойчубектин үйүнө туруп калат. Алардын уулу Жапарды мурунтадан тааный тургандыгын аларга айтууну чеки көрдү. Бирок Айшанын адамгерчиликтүүлүгү, жупунулугу, иш билгилиги бат эле Тойчубек менен Бурулчаны өзүнө багындырып алды. Мына «Айша эртең менен тура калат да, суу алып келет, самоор коёт, үйдүн ичин шыпырып, жыйнап да жиберет. Сүттү алып барып сепаратордон өткөрүп келе коёт. Самоорду үйгө алып кирип, дасторкон салып, чай да куюп жиберет. Кыскасы, Айша Бурулчанын өз кызындай болуп, үй-оокатына, жумушуна каралашып, аны тындырып салды».

Айшанын коомго жасаган мамилеси, сүйүүсү менен жеке адамга болгон мамилесинин ортосунда да бекем эриш-аркактык бар. Бул анын Талыпка болгон сүйүүсүнөн ачык көрүнөт. Айша курдаштыкты, достукту да жогору баалайт. Жамийла сырын айтпай Чоңмурун менен кетип калганда чындап эле ага ачуусу келип, катнашын үзүп коюуну чечсе да, турмушка терең кароого үйрөнүп келе жаткан кыздын күчтүү эрки Жамийланын кемчилигин ондоосуна жардам берүүгө алып келди. Курбулукту акыр аягына чейин баалап, Жапар менен Жамийланын үйлөнүү тоюн өзү башкарды.

Жазуучу жогоруда сүрөттөгөндөй эле Жамийла Айшага караганда мүнөз жагынан да, көз караш, турмушту тааный билүү жагынан да айырмаланып турат. Анын жеңил мүнөзү, турмушту үстүртөн таануусу, азгырылчаактыгы бир учурда аны чон адашууга алып келди. Уркуянын тилине азгырылып, окууга өткөрөмүн деген жалган сөзүнө ишенип, Чоңмурунду ээрчип кетет. Бирок Чоңмурундун алдамчылыгын, өзүнүн жанылыштыгын сезгенден кийин Жамийла аны оңдойт. Бул оңолуш Жамийла үчүн оңойлукка турбайт. Ошол оор кайра жаралууну автор Жамийланын ички психологиясындагы күрөштү, жүрүм-турумундагы өзгөрүштөрдү, турмушка болгон

көз карашындагы эволюциялык өсүп-өзгөрүүлөрдү ишенимдүү кырдаалдарда, психологиялык кагылышууларда сүрөттөп берүүгө жетишкен.

Жамийла акырында өзүнүн кетирген кемчиликтерин, жанылыштыктарын таразалап карап чыгып, аны кайталабоого жетишти.

Автор бул чыгармасында Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде майданга бардык зарыл болгон нерселер менен камсыз кылууда зор күч болгон ооруктагы карыяларыбыздын эсте каларлык образдарын түзгөн. Алар – Тойчубек, Жутабай, Чүкөбай, Бурулча сыяктуу карыялар. Бул карыялардын бардыгына тиешелүү бир жалпылык чыгармада абдан таасын жана ишенимдүү берилген. Алар өз колу менен курган жаңы түзүлүштү гитлердик фашизмден бардык мүмкүнчүлүктөрүн жумшап, керек десе жанды курман кылуудан да кайра тартпай сактап калуу; ал үчүн өзүлөрүнө тагылган ооруктагы оор милдетти ар кимиси өзүлөрүнүн колдоруна келишинче ак ниеттүүлүк менен аткаруу; бардык күчтү фронттун таламдарына багындырып, жеништин келишин тездетиш үчүн колхоздо ак ниеттүүлүк менен иштөө; согуш жениш менен аяктагандан кийин кыйла алсырап калган колхоз чарбасын калыбына келтирүүдө жаштарга үлгү көрсөтүү; мына ушул аркылуу бүгүнкү күндүн жаштарын алардын ордун басып, колхоздун, деги эле Мекендин ээлери болуп калуу сезимин түбөлүк эстеринде сактап калууга тарбиялоо. Мына ушул жалпылык аларды чыгармада образдардын бүтүндөй бир галереясына бириктирип турат. Бирок алардын ар бири иштеген иши, адамдарга жасаган мамилеси, психологиялык мүнөзү жагынан бирине-бири окшобогон өзүнчө жекече типтер. Автордун ийгилиги да ушулардын ар бирине өзүнчө мүнөз түзө алгандыгында.

Карыялардын ичинен иштеген иши жагынан да, жекече психологиялык мүнөзү жагынан да Чүкөбай өзүнчө бөлүнүп турат. Автор Чүкөбайдагы ал касиетти тек анын Тойчубек менен Жутабайдан мүнөзүнүн жеңилдиги, кейикчээлдиги, ишти уюштура албагандыгы менен айырмалангандыгын көрсөтүш үчүн гана сүрөттөп отурган жери жок. Мында автор андан да маанилүү маселени чечүүнү алдына максат кылып койгон. Ал төмөнкү: повестте бирдей шартта, бирдей табигый климатта турган эки колхоздун экономикасы, колхозчулардын фронт үчүн иштеген күрдөөлдүү эмгектери жана алардын жыйынтыктары сүрөттөлөт. Карыя адамдар Тойчубектин «Кеңеш», Чүкө-

байдын «Өрнөк» колхоздорун башкарууларындагы иш-аракеттери көрсөтүлөт. Бирок экөөндөгү жыйынтык эки башка. «Кенеш» алдынкы чарба да, «Өрнөк» артта калган чарба. Мына бул натыйжаларда председателдердин да олуттуу ролу бар экендиги түшүнүктүү. Жанардын сөзү менен айтканда Чүкөбайдын «уюштуруу ишин биле албаган жалгыз айыбы бар». Бул белгилүү даражада башкаруу ишине да салакасын тийгизет. «Өрнөк» колхозу, ошондуктан, райондогу эң арткы чарбанын катарында турат. Автор Чүкөбайдын образы аркылуу чыгармадагы конкреттүү каарман катарындагы анын мүнөзүнө тиешелүү кемчиликти, ошол эле мезгилде башкаруу ишиндеги уюштура албоочулуктун терс натыйжаларын да көрсөтөт. Бирок Чүкөбайдын элди уюштура албагандыгын көрүп туруп, райондогулар аны эмне үчүн дароо алмаштырып коюшкан жок деген суроо туулат да, ушундан кийин гитлердик фашизм тануулаган согуш алып келген кыйынчылыктар көз алдыдан өтөт. Ошондон кийин согуштун кандай кыйынчылык алып келгендиги, эр жеткен азаматтар фронтко кетип, алардын ордун карылар баскандыгы, эми алардын кээ бири иштин жайын биле албай кыйынчылыктын үстүнө кыйынчылык кошулуп жаткандыгы, алардын ордун алмаштырууга «ийненин көзүн тааныган» кадрлардын жоктугу – мына ушулардын бардыгын Чүкөбайдын образына байланыштуу көрсөтүү аркылуу согуштун бүткүл кыйынчылыгына туруштук берген кыргыз элинин патриотизмин көрсөтүү автордун негизги максаты болгондугун ачык байкайбыз. Ошол эле мезгилде Чүкөбай жалгыз эмес. Ага Жутабай сыяктуу тажрыйбалуу аксакалдар, Жапар сыяктуу уюштуруу ишиндеги таланттуу кийинки муундун өкүлдөрү жардамга келиши, «Өрнөк» алдынкы колхоздордун катарына теңелет. Ошол эле «Өрнөк» колхозунда эл милдетин мойнуна алган колхоз жетекчилеринин бири – баштапкы партиялык уюмдун секретары болуп иштеген Жутабай деген карыя да эмгектенет. Жекече мүнөз жагынан да, коомдук жумуштагы ишмердүүлүгү жагынан да бул карыя Чүкөбайдын карама-каршысында турат. Жутабайдагы билим деле Чүкөбайдыкынан артык эмес. Бирок, эл менен мамиле түзө билүү жагынан, ар кандай ишти салмактап туура чечүүгө аракеттенүү жагынан, принциптүүлүк жагынан Чүкөбайдан алда канча билимдүү да, алда канча тажрыйбалуу. Жутабайдын ар бир нерсеге көзү жетиктик менен мамиле кылуусу, маселени чечүүдөгү принципаалдуулугу, анын жекече мүнөзүндөгү оор басырык,

салмактуу-салабаттуулугуна айкалышып турат. Жутабай агымды, коомдун өсүп бара жаткандагы талабын да жакшы түшүнөт. Ошондуктан Чүкөбайдын иш стилинин бүгүнкү күн үчүн жетишсиздигине, талапка жооп бере албай жаткандыгына да жакшы түшүнөт. Дилинде Чүкөбайды жакшы көрсө да, бул орун ага ылайыксыз экендигин туура баамдайт.

Анын ишинен жаштарга тарбия берип, келечекте өзүлөрүнүн ордун басып, колхозду алга алып кете турган муундарды даярдап чыгаруу позициясынын бар экендиги да даана көрүнүп турат.

Чыгармадагы көрүнүктүү фигуралардын бири «Өрнөк» колхозу менен бир өрөөндө турган, бирок чарба жагынан райондогу алдынкы колхоздордун бири «Кенеш» колхозунун председатели Тойчубек карыя.

Тойчубектин ким экендиги анын жалгыз уулу Жапарга жазган төмөнкү катынан эле ачык көрүнөт: «Уулум, өзүн билесин, мен сага алда нече курдай айтканым бар. Энен экөөбүз Совет өкмөтүнө чейин эч бир жакшылык көргөнүбүз жок эле. Өмүрүбүздүн көбү турмуштун тепкисинде, кедейчиликте өткөн. 1917-жылы Турпандан кайтканда Караколдо өзбек, татар байларына малай болдук. Мен ошондо жаш Совет өкмөтүн коргоо үчүн өз ыктыярым менен Кызыл Армияга жазылып, Лепси-Капал согушуна кеттим. Ал кезде ал-абалыбыз өтө оор эле. Боору бекип, боконосу ката элек жаш Совет өкмөтүн душмандар төрт тараптан тең курчап алды. Ошондо биз Совет өкмөтүнүн женерине ишендик. Биз, гвардеецтер курсагыбыз ток, кийимибиз бүтүн болбосо да, түштүктө да арстандарча алыштык. Акыры женип чыктык... Уулум, атаңдын айткан сөздөрүн ук! Сен жаш коммунистсиң. Сен дайым алдыда бол. Биздин бактыбызды, бүткүл адам баласынын бактысын сакта, жоодон качпа. Баатыр бол. Жоого жалтанбастан качырып кир... Алыста – тылда жаткан биз тууралуу ойлонбо. Биз Кызыл Аскердин женишин камсыз кылуу үчүн ойдогудай иштеп жатабыз... Өзүм күн-түн дебей талаадамын. Үйгө жумасына бир келсем келем, келбесем жок...».

Тойчубектин бул катында жазгандарынан чыныгы патриоттун, күжүрмөн эмгекчил, иш билги жетекчинин образын даана көрөбүз. Тойчубек чынында эле күн-түн дебей иштеди. Үй бетин көрбөдү. «Кенеш» колхозу фронт үчүн кыйшайбай туруп берди. Тойчубекке өзүмчүлдүк, эгоисттик мүнөз жат. Ошондуктан ал өз колхозум эле алга кетсин, өзгө калып калсын дебестен, артта

калган «Өрнөк» колхозунан да жардамын аябайт. Ошондой эле ал коомубуздун өнүгүшүнө байланыштуу үй-бүлөдө жаңыча мамилелердин келип чыгып жаткандыгына да жакшы түшүнөт. Ошондуктан Жапарга үйдө атанын жалгыз уулуна жасаган мамилесин жасап, аны ардактап сүйүп, тарбиялаган мээримдүү кары болсо, сыртта өзү менен ат салышып, мөөрөйдү алууга аракеттенип жаткан атаандаш тараптын жетекчилерине жасаган мамилени жасайт. Коомдук мамиле менен жекече мамилени чаташтырбайт.

Бурулча болсо Тойчубектин аялы, Жапардын энеси. Ал сүйкүмдүү жар, мээримдүү эне гана эмес, улгайып калганына карабай мекендин зор жүгүн кошо көтөрүшкөн алдыңкы колхозчу да. Жазуучу Бурулчанын образына согуштун мезгилинде жана согуштан кийин чыныгы патриотторчо эмгектенген күжүрмөн карапайым кыргыз аялдарына мүнөздүү болгон сапаттарды, ошондой эле эмгегин эч нерсе менен тенештирүүгө мүмкүн эмес болгон мээримдүү эненин унутулгус, эсте каларлык элесин, мүнөзүн топтоштурган.

Повесттин экинчи бөлүгүндө бир кыйла салмактуу иштелип чыккан, өзүнчө жекече мүнөз, сапаттарга ээ болгон, чыгарманын идеялык-тематикалык чөйрөсүнүн кенейишине мүмкүнчүлүк алып келген Зуура, Асан, Айсулуу, Оморбек, Тургун, Иликбай, Айнагүл, Зейнеп сыяктуу бир катар каармандар аракеттенишет. Мына ушуга байланыштуу чыгармага сюжеттик кыйла жаңы мотивдер кирген да, анын идеялык-тематикалык арымы кенири масштабга ээ болгон. Бул тигил же бул каарманды механикалык түрдө алып келип эле улай салуучу оңой-олтоң көрүнүш эмес. Бул жазуучудан алдыга койгон идеялык-эстетикалык принциптерди логикалык ырааттуулукта улантууну, жаңыдан киргизилген каармандардын аракеттерин сюжеттин бүткүл тулкуна органикалык синирүүнү, ал үчүн жогорку көркөм чеберчиликти талап кыла турган ары жооптуу, ары оор иштердин бири. Чыгармага жаңы киргизилген каармандар өз аракеттери, өз тагдырлары менен гана жашабастан, чыгармадагы мурдагы каармандар менен эриш-аркакта жашап, бир бүтүн мейкиндикте аракеттенүүлөрү керек. Жаңы киргизилген сюжеттик мотивдер өз алдынча обочолонуп, бөлүнүп турбастан, чыгармадагы мурдагы сюжеттик мотивдер менен чиелешип, аларды толуктап, кенейтип турууга тийиш. Маселени ушул жагдайдан алып караганда повесттин экинчи бөлүмүндө («Көл боюнда») автор тарабынан

идеялык-мазмун жагынан да, образдар системасы, сюжеттик курулмалар жагынан да, көркөм жалпылаштыруулар жагынан да кыйла ийгиликтүү иштер иштеген жана алардын көбү максатка ылайык чечилген. Жаңыдан киргизилген сюжеттик мотивдер мурдагы сюжеттик мотивдерге механикалык абалда жамалбастан, табигый түрдө алар менен байланыштырылып, чыгарманын жалпы идеялык-көркөмдүк сапатын көтөрүүгө кызмат кылган. Биринчи бөлүмүндө Жапар баш болгон каармандардын иш-аракеттерине байланыштуу согуштун мезгилиндеги колхоз айлынын турмушу сүрөттөлсө, жогорку жаңыдан кирген каармандардын келиши менен согуштан кийинки алгачкы жылдарда айдоо жерлеринин аянтын кеңитүү, кыштоолорду өздөштүрүү жана натыйжалуу пайдалануу маселелерин чечүүгө аракеттенет. Автор бул жерде Жапарлар бүтүргөн иштерге жаны каармандар баштаган ишти механикалык түрдө гана жамай салбастан, анын закондуу уланышы катары сүрөттөөгө умтулган жана жалпысынан максат ишке ашкан деп айтууга болот. Мында колхоздун мыкты трактористи Асандын, кийин анын ордун баскан Айсулуунун, колхоздун алдынкы чабаны, кийин Чүкөбайдын ордуна «Өрнөк» колхозунун башкармасынын төрайымы болуп шайланган Зууранын образдары бир кыйла терең иштелген. Аталган каармандардын ичинен повесттин экинчи бөлүмүндө кыйла терең жана таасирлүү иштелген, автордун сүймөнчүлүгүнө ээ болгон образдардын бири – Зууранын образы. Автор Зууранын образын динамикалык өсүштө, ишенимдүү жана элестүү тартып берүүгө жетише алган. Бул каармандын ишин, турмушка карата болгон мамилелерин, мүнөзүн, психологиялык абалын жана кылык-жоругун көрсөтүүдө тиешелүү учурларга өз-өзүнчө түс, эстетикалык боёк берип, логикалык ишенимдүүлүктө сүрөттөөгө жетишкен. Мына, Зуура тажрыйбалуу чабан. Ал башкармалыкка шайланганга чейин турмуштун далай татаал сыноолорунан өтөт. Алгач ал катардагы койчу болуп иштеп, өзүнүн жөндөмү, ак ниеттүүлүгү, ар кандай маселеге сергек мамилеси менен эл ишенип берген малды асыроодо зор ийгиликтерге жетишет. Ал өз мезгили үчүн алдыңкы катардагы демилгечи аял. Анын демилгеси менен колхоз малын асылдандыруу, көбөйтүү жөнүндөгү проблема күн тартибине коюлат. Малдын этүүлүгүн арттыруу боюнча чыгармачыл сунуш киргизип, аны өзү тажрыйбадан өткөрөт. Зууранын образына автор тарабынан

даярдалган мындай негиздер логикалык түрдө колхоз башкармасы Чүкөбай экөөнүн ортосундагы конфликтте алып келет. Бул кагылыш сюжеттин жүрүшүндө, каармандардын образдарынын ички логикалык өнүгүшүндө мүмкүн болушунча, кыйла дурус чечилет. Чүкөбай дээринде ак ниет адам болгону менен көз карашында чектелгендик, артта калгандык орун алган, андан суурулуп чыгууга кудурети жете албаган адам. Ошондуктан Зуура менен Чүкөбайдын ортосундагы кагылыш тек гана эки адамдын ортосундагы кагылыш эмес, жаңы менен эскинин ортосундагы, чектелгендик менен демилгелүүлүктүн ортосундагы турмуштук мааниси зор кагылыш. Карапайым койчу Зууранын акырындык менен жетекчиликке чейин көтөрүлүшү чыгармада автор тарабынан динамикалык өсүштө ырааттуу жана ишенимдүү берилгендиктен бул образга чон маани киргизилген, сюжеттик мотив көркөмдүк жагынан да кыйла жогорку деңгээлде чечилген.

Коомубуздун маданий-экономикалык өнүгүшүндө айрым учурда кедергилик кылган көрүнүштөр чыгармада Чонмурундун кылык-жоруктары, Жамийлага карата аракеттери аркылуу ашкереленген. Бул айрым адамдардын сезиминде, жүрүм-турумунда али да болсо эскинин калдыктары, мещанчылык жана эгоисттик жөрөлгөлөр сакталып келе жаткандыгын сынга алууда жана алар менен күрөш жүргүзүүгө тарбиялоодо олуттуу мааниге ээ болот.

Жогоруда белгилегендей, К. Баялинов бул повестинде жазуучу катарында көркөм чеберчилик жагынан да арымдуу кадам шилтегендигин көрсөттү. Бул чыгарманын композициясынын бир өзөккө байланып, тыкан курулгандыгынан, сюжеттик өнүгүштүн ырааттуулугунан, бир окуянын пайда болушуна закон ченемдүү түрдө экинчи бир окуя себеп болуп, алардын бир өзөккө байланышы окуучуну улам барган сайын жаңы окуяга аралашууга кызыктыруусунан, каармандын ар бирине өзүнө гана тиешелүү болгон жекече мүнөз түзүүсүнөн, речтин жекечелигин иштеп чыгуудан, табигат көрүнүштөрүн, үй-буюм, оокаттардын сүрөттөлүшүн, идеяны, образды ачууга багындыруудан, сүрөттөөнүн көркөм каражаттарын орундуу жана сараң пайдалануусунан ачык көрүнөт.

«Көл боюнда» повестинин сюжетинин түзүлүшү жөнөкөй, түшүнүүгө жеңил жана кызыктуу. Бул сюжеттин элементтеринин ырааттуу жайгаштырылышынан, окуялардын бири экинчисинин өнүгүшүнө себепкер болуп турушунан ачык

байкалат. Жетиле бышпаган, жеткилен иштелип чыкпаган окуялардын сүрөттөлүшү да чыгармадан жолукпай койбойт. Бирок жалпысынан ырааттуу курулган сюжеттик түзүлүштө алар анчалык мааниге ээ болбойт. Ушундай эле чыгарманын композициялык курулушу да тыкан жана ырааттуу. Композициянын сюжеттен сырткаркы элементтери – пейзаж, портрет, баяндоо, лирикалык чегинүү, буюмдардын сүрөттөлүшү, диалог, троптун түрлөрү да кыйла чеберчилик менен иштелген жана ар бири өзүнө тиешелүү жүктү көтөрүп турушат.

Повесть айрым кемчиликтерден да куру эмес. Жапардын образы чыгарманын биринчи бөлүгүндөгү чыналуусунан экинчи бөлүгүнө кыйла жанып кетип, кандайдыр бир даражада солгун тарткан сыяктуу пикир калтырат. Мектеп директору катарындагы жетекчилик жөндөмү окуучуларга даана жете бербей калгандай. Бул мүмкүн автордун мектеп турмушун колхоз турмушуна караганда терең үйрөнбөгөндүгүнөн да келип чыгышы ыктымал. Повесттеги Айша менен Миколанын баш кошууларын мотивировкалоо кандайдыр бир даражада автор тарабынан мурдатан эле ойлонулган сыяктуу сезим калтырат. Айталы Жапардын Микола менен согушта бирге болушу, Талиптин фронттон кайтпай калышы, Айша менен, Жапардын мурдатан тааныш болушу кандайдыр бир даражада алдын ала ойлонулган схема сыяктуу да кабыл алынышы мүмкүн, бирок турмушта ошондой болушу да ыктымал нерсе. Экинчи бөлүмдө негизги окуянын өнүгүшүндө анчалык мааниге ээ болбогон, сюжеттик тканга анча жуурулушуп кетпеген айрым эпизоддор да учурайт. Бирок бул сыяктуу айрым үздүк-кездиктер «Көл боюнда» повестинин согуштан кийинки алгачкы жылдардагы кыргыз прозасындагы ири ийгиликтерден болгондугуна эч кандай салакасын тийгизбейт жана К. Баялиновдун чыгармачылыгындагы этаптуу чыгармасы болуп кала берет.

«Боордоштор» романы. «Көл боюнда» повестинен кийин К. Баялинов бир нече аңгеме, очерктерди жана «Курман жылга» повестин жарыялады. Бирок бул повесть жазуучунун чыгармачылыгына «Көл боюндачалык» ийгилик алып келе алган жок. Буга карата болгон жалпы окурмандардын жана коомчулуктун туура пикирин өз учурунда баамдаган жана туура түшүнгөн жазуучу кийинки он жылдар ичинде чыгармачылык изденүүнүн үстүндө талыкпай эмгектенип, «Боордоштор» үчилтигин тартуулады. Үчилтик кыргыз профессионал жазма адабиятын баштоочулардын аксакалын эми

дагы бир бийик баскычка көтөрдү. Кенири масштабдагы бул тарыхый революциялык үчилтикте революцияга чейинки жана революция учуру жана анын алгачкы жылдарындагы эки доор тарыхта болгон жана автордун кыялынан жаралган каармандардын аракеттеринин жана тарыхый окуялардын негизинде конкреттештирилип жогорку көркөм чеберчиликте реалдуу чагылдырылат. Тарыхый чындык менен жазуучулук көркөм чыгармачылыктын жогорку деңгээлинде айкалыштырылышы, автордун сүрөттөөгө алып жаткан объектисин тереңден жакшы билиши мейли революцияга чейинки, мейли революция мезгилиндеги же анын алгачкы учурундагы окуяларды, кырдаалдарды так жана таасирдүү чагылдыргандыгы менен окуучулардын урматтоосуна татыктуу болуп, адабиятыбыздын тарыхындагы этаптуу чыгармалардан болуп калды. Анткени, «Боордоштор» романын Борбордук Азияда жана Казакстанда Совет бийлигинин орнотулушуна арналган кыргыз профессионал прозасындагы, ал гана эмес тектеш элдердин да адабиятындагы бирден-бир тарыхый-революциялык роман үчилтик десек да болот.

«Боордоштор» романы К. Баялиновдун, жогоруда белгилегендей, он жылдан ашык талыкпай иштеген эмгегинин натыйжасы. Үчилтиктин биринчи китеби 1962-жылы өзүнчө китеп болуп жарыкка чыккандан туура он жылдан кийин 1972-жылы үчүнчү китеби жазылып бүткөн. «Боордоштор» романы өзүнүн аты айтып тургандай, улуттук айырмачылыктарына карабастан түпкү максаттын бирдейлигинен элдин эркиндиги жана келечектеги бейпил турмушу, бир тууган достук-боордоштугу, интернационалдуулугу, бирдей укуктуулугу жана ынтымактуулугу үчүн болгон жана жүргүзгөн күрөштө өмүр жолун бирге кошушкан боордоштордун тагдырлары жөнүндөгү роман. Бул чоң алкактуу тарыхый-революциялык үчилтикте Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейинки, революция мезгилиндеги жана анын алгачкы жылдарындагы Орто Азия жана Казакстан жергелеринде болуп өткөн тарыхый окуялар улуу полководец М. В. Фрунзенин, чех Рудольф Рудошектин, кыргыз Мамбет Сүйүмбаевдин, дунган Магаза Масанчиндин, казак Токаш Бокин жана башкалардын аракеттеринде конкреттештирилип, реалдуу сүрөттөлөт. Жогоруда аты аталган каармандардын бардыгы тарыхта болгон адамдар. Айрым каармандарды гана прототип катары автор жарым-жартылай аттарын өзгөртүп койгон.

Чех Рудольф Рудошектин романдагы иштеген иштери кечээ кийинки убактарга чейин Кыргызстанда жашап өткөн чех элинин жумушчуларынын демилгеси менен 1920-жылдары Фрунзеде уюштурулган «Интергельпо» кооперативинин көрүнүктүү жетекчилеринен болгон Рудольф Маречектин басып өткөн өмүр жолунан алынган. Тарыхый чындык менен көркөм чыгармачылык автор тарабынан белгилүү даражада чеберчилик менен айкалыштырылгандыктан каармандардын мейли революциядан мурдагы турмуштары болобу, мейли революция жана анын женишинин алгачкы жылдарындагы күрөштөрү болобу көркөм жалпылаштыруунун ачык жана таасирдүү денгээлине көтөрүлө алган. Каармандар жашап жана аракеттенип жаткан учурлардагы коомдун өсүш процесстери да негизинен тарыхый болгон окуялардын негизинен алынган сюжеттин ырааттуу өнүгүшүндө ишенимдүү сүрөттөлгөн. «К. Баялинов «Боордоштордо» жазуучулук маданияты менен чыгармачылык тажрыйбасы жетилген чоң реалист романист катарында турмушка тереңден көз чаптырып, коомдогу эң башкы жылдыргыч күчтөрдү өз учурунун тарыхый шартына жана типтүү жагдайына жараша ачып бере алган. Ошондуктан романда эмгекчи элдердин өздөрүнүн эркиндик талашып, азаттык үчүн күрөшүп жана ар бир улуттук калктар өз жерлеринде Совет бийлигин орнотуп жатышын автор тарабынан тиричилик турмуштан тартып чоң окуяларга чейин катышкандыктарын даана жана так чагылдырган таасирдүү образдардын көркөм элестери аркылуу көз алдыбыздан өткөрөбүз. Романда жамыят журттун жана жеке адамдын тагдыры өздөрүнүн жашаган замандарындагы коомдук мамилелерде көрсөтүлгөндүктөн, эл менен тарыхый адамдын проблемасы да кыйла ишенимдүү чечилген»¹. Романга катышкан тарыхый личносттор тарыхтын түзүүчүлөрү, же болбосо тек гана көпчүлүктү түзүп турган топ катарында берилбестен, конкреттүү коомдук процесстин (революциянын алдыкы, революциянын мезгили жана жеништин алгачкы жылдары) кыймылдатуучу күчү, анын алып жүрүүчүлөрү катарында сүрөттөлүп, ошол ар бир жеке адамдын ролу жана алып турган орду турмуштук типтүү кырдаалдарда, окуялардын закон ченемдүү өнүгүштөрүндө көркөм чагылдырылган. Ошондуктан романдын башкы

¹ Түлөгабылов М. Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары. Фрунзе, «Илим», 1978, 76-бет.

каармандарынын ар биринин иштеген иштери, конкреттүү окуялардагы аракеттери, чыгарманын сюжеттик өзөгүн түзөт да, ошол эле мезгилде алардын ар биринин мүнөзүн ачып, ким экендиктерин окуучуга дааналап турат.

Романда өтө кенири планда алынып, автордун симпатиясына ээ болуп, дегинкисинде окуучуга зор таасир калтыргандай иштелип чыккан образдардын бири – чех Рудольф Рудошектин образы. Рудольф романдын башынан аягына чейин катышкан, чыгарманын негизги идеялык-тематикалык жүгүн көтөргөн каармандардын көрүнүктүүсү. Романдын биринчи китебинде мына ушул каармандын жаш күнүнөн тартып Австро-Венгрияда, Германияда болуп, Россияга келип, Украина, Кавказда болушу жөнүндөгү өмүр жолу кенири масштабда сүрөттөлөт. Рудольфтун мына ушул кыдырууларында тарткан толгон-токой түйшүктөрү, ар кайсы өлкөлөрдө болуп, андагы кожоюндарынан чеккен жапалары, аны тарыхый түрдө азаттыктын жолун издөөгө алып келет. Россияга келип бышып жетилип келе жаткан революциялык кыймылдын күбөсү болуп, Украина жана Кавказдагы большевиктик жашыруун уюмдардын иштерине аралашышы аны өзүнүн тагдырын аягына чейин жумушчулардын эркиндик үчүн болгон күрөшү менен бириктирүүгө, акыры революциячыл ишке кан-жаны менен аралашып, революциячыл күрөшүүчүнүн денгээлине чейин көтөрүлүшүнө алып келет.

Тарыхый шартка, жагдайларга жараша Рудольфтун көз карашында, түшүнүгүндө өзгөрүүлөр болуп, акыры ал орус революционер большевиктери менен бирге Орто Азия жана Казакстандагы революциячыл иштерге катышып, Совет бийлигин орнотууда жана чындоодо активдүү уюштуруучулардан жана жетекчилерден болуп чыгышын автор тарыхый фактыларды ишенимдүү көркөм жалпылоолордон өткөрүү деген менен эсте каларлык образдын даражасына жеткирген.

Романдын башкы каармандары катарында Орто Азия менен Казакстанда Совет бийлигин орнотууда чыныгы революционер катарында олуттуу активдүү иштерди жүргүзүшкөн жергиликтүү улуттардын алдынкы өкүлдөрү да аракеттенишет. Алар: кыргыз Мамбет Сүйүмбаев, дунган Магаза Масанчин, казак Токаш Бокин жана башкалар.

Романда Мамбеттин өмүр жолу, жекече тагдыры, революциялык жолго түшүшүнө себепчи болгон социалдык жана коомдук жагдайлар алардын далилдүү шартталышы, анын

жекече мүнөзүнүн эволюциялык өнүгүүдө калыптанышы, революциячыл ишмер катары өсүп жетилиши да кыйла кенири жана белгилүү даражада жогорку көркөм чеберчиликте ишенимдүү сүрөттөлгөн.

Мамбет Сүйүмбаев менен окуучу Рудольф Одесса түрмөсүндө таанышышат. Романда Мамбеттин революциячыл ишмердиги анын өмүр жолундагы фактыларды көркөм жалпылоонун негизинде ишке ашырылган. Мамбеттин өмүр жолундагы көрүнүктүү жана эсте каларык денгээлде сүрөттөлгөн учурлар негизинен төмөнкүлөр болуп саналат: Момунбек өңдөнгөн жергиликтүү байлар менен болгон кагылышы жана анын таптык күрөштүн денгээлине көтөрүлүшү, ошонун азабынан Сибирге айдалышы, андан качып чыгып, кайрадан кармалышы, биринчи дүйнөлүк согуштун убагында батышка фронтко жөнөтүлүшү, ал жакта жүрүп чет мамлекетке өтүп, кайра кайтканда кармалып түрмөгө түшүшү, ал жерде Рудольф менен кезигүүсү, мына ушул кырдаалдарда анын саясий көз карашы калыптанып, большевиктердин катарында болуп, революциячыл күрөшкө тартылышы, акыры Орто Азия менен Казакстанда Совет бийлигин орнотууга активдүү катышып, анын жетекчилеринин биринен болушу. Мамбет Сүйүмбаевдин өмүр жолундагы мына ушул урунттуу учурлар автор тарабынан эволюциялык өнүгүштө ишенимдүү сүрөттөлгөндүктөн романда ал кандай гана каармандын болбосун образ-мүнөзүнүн чындыгы жана типтүүлүгү ошол каарман жашап жана аракеттенип жаткан турмуштук кырдаалдар менен шайкеш келиши жана шартталышы менен бааланат. Анткени, турмуштук типтүү кырдаалдар жана шарттар анда аракеттенип жаткан каармандын мүнөзүнүн өсүшүнө жана калыптанышына зор таасирин тийгизет. Бул жагынан жазуучу Рудольфтун революциячыл көз карашынын пайда болушуна жана пролетардык-интернационалдык аң-сезиминин өсүшүнө таасирин тийгизген типтүү шарттарды жана кырдаалдарды сүрөткердин көзү менен көрүп тандап ала алган жана реалдуу чагылдырууга жетишкен.

Башкы каарман Рудольфтун образын жаратууда автор анын революциячыл жолго түшүүсүнүн негизги этаптарын эволюциялык өнүгүштө, типтүү кырдаалдарда ачып, анын жекече мүнөзүндөгү, көз карашындагы, психологиясындагы өзгөрүүлөр ошол кырдаалдардын негизинде келип чыккан туундулар катарында мотивировкаланат. Мына, жаш кезинде

эле эмгекчилерди эзүүчү бийлөөчү төбөлдөрдү жек көрүүчү Рудольфтун Вена шаарында иштеген жана жашаган жылдары анын турмушундагы бурулуш жылдар болот. Россиядагы биринчи орус революциясынын эпкини Австрияга да жетип, анын таасири астында австро-венгер жумушчулары бийлөөчүлөргө каршы күрөшкө чыга башташат. Мына бул толкун Рудольфтун аң-сезиминин ойгонушуна түрткү берет. Австро-венгер жумушчуларын баш көтөрткөн бул толкун Рудольфту терең ойлонтуп, революциячыл саясий каз карашынын алгачкы учкундарын жаратат. Мына ушундан тартып автор анын революциячыл жолго түшүүсүнө себеп болгон типтүү кырдаалдарды биринин артынан экинчисин ишенимдүү сүрөттөп отуруп, акыры каарманын революционер-интернационалист денгээлине алып чыгат. Анын образын дайыма өсүп-өнүгүү процессинде көрсөтөт. Алсак, ал марксисттик саясий кружокко мүчө болуп киргенден тартып мурда бүдөмүк болуп жүргөн демонстрация менен забастовканын, куралдуу көтөрүлүш менен революциянын айырма жана зарылдыктарына, ага жетекчилик кылуучу партиянын Борбордук Комитети жана жер-жерлерде баштапкы партия уюмдарынын болушуна жана биримдигине дагы башка маселелерге түшүнө баштайт. Эгерде мындан мурун Вена жумушчуларынын демонстрациясына каршы сүйлөгөн Адлерге, демонстрациянын зарылдыгын жактап чыккан Вацлавга деле кошула берсе, эми Европанын бир катар өлкөлөрүн кыдырып, турмуш жана саясий сабак алып келгенден кийин Копрживнице шаарындагы вагон куруучу заводдо иштеп турганында жумушчулар кыймылына чыккынчылык кылгандардын бетин ачып, жумуш күнүн кыскартуунун, эмгек акыны көбөйтүүнүн бирден-бир жолу забастовка экендигин жумушчуларга түшүндүрүп, аларды ушул кыймылга чакырат. Анын саясий ишмердиги ушундай жол менен өсүп отуруп Россия жумушчуларынын чөйрөсүнө келип кошулгандан кийин бийик чекитине жетет. Рудольфтун революциячыл ишмердиги мына ушул тартипте реалдуу фактылар аркылуу улам тереңдетилип, ишенимдүү ачылып жүрүп отуруп, ал романдын башкы каарманынын фундаменталдуу фигурасын түзөт.

Романда автор симпатия менен жараткан каармандарынын бири – орус кызы Надя. Рудольфтун жеке турмушу, үй-бүлө, сүйүүгө карата болгон мамиле жана көз карашы, жеке турмуштагы адамдык сапаты, башкача айтканда ишмер Рудольф гана

эмес, кадимки эле карапайым үй-бүлө башчысы Рудольфтун кандай адам экендиги мына ушул Надянын образы менен органикалык байланышта ачылат. Рудольф менен Надянын ортосундагы үй-бүлөлүк таттуу мамиле, бири-бирин аздектеп сыйлашуулары, нукура чыныгы сүйүү картиналары окуучуга жогорку эстетикалык сезим калтыруучу, эсте каларлык эпизоддордон болуп саналат.

Рудольф сыяктуу типтүү каармандардын денгээлине көтөрүлгөн башкы каармандардын бири дунган уулу Магаза Масанчин. Автор Магаза Масанчиндин басып өткөн өмүр жолун сүрөттөөгө Рудольф менен Мамбеттен кем эмес орун берген. Анын карапайым дунган кедейинен большевиктик командирдин даражасында чейин өсүп жетиши романда ишенимдүү фактылардын, чыныгы болгон окуялардын негизинде көркөм чагылдырылган. Масанчиндин Совет бийлигин орнотуудагы активдүү иштери, душмандарды талкалоодогу эрдиктери дунган полкунун тайманбаган каармандыктарын, андагы командир катарындагы жетекчилик иштерин көрсөтүү аркылуу берилген. Масанчиндин образынын дагы бир орчундуу маанилүүлүгү – Улуу Октябрь социалисттик революциясына жалгыз гана орус пролетариаты, жумушчу табы эмес, Россиянын чет жакаларында мурун эч катарга кошулбаган майда улуттардын эмгекчи калкы да өзүлөрүнүн эрки менен тартылып, анын жеңишин камсыз кылууда өз үлүштөрүн кошкондугунун, Совет бийлигин орнотуудагы эмгектери орус революционерлеринин иштери менен бирдей баалангандыгынын күбөсү, ошол эле мезгилде романдын интернационалдык пафосун аркалагандардын көрүнүктүүлөрүнөн болбогондугунда.

«Боордоштор» романындагы эсте каларлык образдардын катарына М. В. Фрунзенин, Д. Фурмановдун, Ю. Фучиктин, Черныйдын, Касаткиндин, Амандыктын, Токаш Бокиндин, эпизоддук каармандардын ичинен Ыбрайдын, Иманбайдын, Арстандын, Мырзагулдун, Момунбектин, Иликбайдын, Райымкулдун, Алинанын, Павловдун жана башкалардын элестерин атоого болот. Ырас, романда булардан тышкары көп эле кирди-чыкты каармандар катышат. Алардын ар кимиси өз алдынча милдет аткарган менен эсте каларлык денгээлге жеткирилген эмес. Дегинкисин айтканда көп сандаган каармандардын, көп сандаган окуялардын киргизилиши бир катар сценаларда сюжеттик линияны хроникалуу жалпы маалыматтын денгээлине түшүрүп жиберүүгө мажбурланган.

Романда чогултулган тарыхый материалдарды ылгап алуудан жиберилген да айрым мүчүлүштөр бар. Бул Рудольфтун өмүр жолуна байланыштуу анчалык мааниге ээ болбогон өтө эле майда экинчи катардагы материалдардын кирип кетишинен байкалат. Кенири алкактагы үчилтик романда мындай кемчиликтердин кетиши, туурасын айтканда мыйзам ченемдүү көрүнүш жана кезикпей койбой турган нерсе, бирок романдын теңдешсиз көтөргөн өтө салмактуу күчүнө салака тийгизбейт.

«Боордоштор» романы турмуштук жана тарыхый фактыларды ичине камтыган жана аларды реалдуу көркөм жалпылаштырган, тактап айтканда, революциядан мурунку жана кийинки, алгачкы жылдарындагы Борбордук Азия жана Казакстанда болуп өткөн коомдук-саясий окуяларды кенири камтыган. Кыргыз профессионал жазма адабиятындагы көрүнүктүү чыгармалардын бири, жазуучунун чыгармачылыгындагы этаптуу чыгармасы.

Ошондуктан роман кыргыз романистикасынын тарыхындагы көрүнүктүү тарыхый-революциялык роман катарындагы өзүнүн дайыма бийик орунуна ээ.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. К. Баялиновдун чыгармачылыгынын башталышы.
2. Жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгына жалпы обзор.
3. «Ажар» повести жана анын кыргыз прозасындагы алган орду.
4. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы кыргыз прозасы жана К. Баялиновдун чыгармачылыгы.
5. «Көл боюнда» повестинин сюжети, идеялык-көркөмдүк мазмуну.
6. Эмне үчүн «Көл боюнда» кыргыз прозасындагы жана К. Баялиновдун чыгармачылыгындагы этаптуу чыгарма?
7. Жазуу жүзүндө Жапар менен Чүкөбайдын, Айша менен Жамийланын образдарына салыштырма мүнөздөмө түзгүлө.

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ (1915–1950)

Мен уялам, мына мындан уялам,
Көзгө толор бир чон эмгек кылбагам.
Колун кезеп, жолун болгур дегенсийт,
Жер шарынан күлүк учкан заманам –

деп өзүнө өзү канааттанбай, мындан да жакшы ырларды жаратууну эңсеген кыргыз элинин таланттуу акыны, чебер котормочусу жана драматургу Алыкул Осмонов 1915-жылы азыркы Чүйдүн Жайыл районуна караштуу Каптал-Арык айылында туулган.

Анын армандуу тагдырынын азаптуу жолдору тээ ымыркайында эле апасынан, 3 жашында болсо атасынан айрылганда татаал да, катаал да болору сезилсе керек. 1919-жылы Бишкектин жетимканасына өтүп, 1921–1929-жылдары Токмок жетим балдар үйүндө, 1929–1932-жылдары Бишкектеги Борбордук педагогикалык техникумда тарбияланган. Каралашар кишиси жогунан окуусун аяктай албай, айылга кетет, аяктан да ылайыктуу жумуш табылбай, кайра борбор шаарга келет да, «Чабуул» журналынын редакциясына адабий кызматкер болот. 1937–1940-жылдары Кыргызстан жазуучулар союзунун секретарынын кызматын аткарат. Андан кийин ал көбүнчө чыгармачылык иш менен гана алек болот. 1939-жылы өз учурунда өтө барктуу советтик «Ардак белгиси» ордени менен сыйланат.

А. Осмоновдун тунгуч ыры 1930-жылдын сентябрында «Сабаттуу бол» деген гезитке жарыяланган. Андан кийин анын ырлары газета-журналдарга үзгүлтүксүз чыгып турган. 1935-жылы «Тандагы ырлар», 1937-жылы «Жылдыздуу жаштык», 1938-жылы «Чолпонстан» деген ыр жыйнактары жарык көргөн.

1935–1938-жылдары А. Осмонов ыр түрүндөгү 6, кара сөз түрүндөгү 2 котормо китепчени, 1940-жылы грузин классиги Шота Руставелинин «Жолборс терисин кийген баатыр» дастанын которуп, бастырып чыгарган.

1945-жылы Алыкулдун «Махабат», 1946-жылы «Жаңы ырлар», 1947-жылы «Менин жерим – ырдын жери», 1949-жылы «Жаңы ырлар» деген оригиналдуу ырлардан жана поэмалардан куралган жыйнактары чыккан.

1941–1948-жылдары А. Осмонов персче жазган орто кылымдык азербайжан акыны Низами Ганжевинин «Хосров-Ширин» поэмасын, англиялык улуу драматург У. Шекспирдин «Он экинчи түн» комедиясын жана «Отелло» трагедиясын, улуу орус акыны А. С. Пушкиндин «Евгений Онегин» аттуу ырдан бүткөн романын кыргызчалаган. Булардын ичинен өз убагында «Отелло» менен «Евгений Онегин» жарыкка чыккан.

Алыкул Осмонов драматургияга да көңүл бөлүп, бир жана көп көшөгөлүү пьесалардын жоон тобун жазган. Булардын ичинен өз маалында «Экинчи бригада» деген комедия гана элеттик профессионал театрынын сахнасында коюлган. Калган пьесалар автордун көзү тирүүсүндө сахна жүзүн көргөн да, жарыяланган да эмес. Алыкул Осмоновдун драмалык чыгармалары жалпысынан жармач чыгып калган. Буга ошо кезде советтик драматургияда өкүм сүрүп турган «конфликтсиздик теория» деген көз караштардын тескери таасири себеп болгон. Тек тарыхый-фольклордук сюжеттин негизинде жазылган «Ак Мөөр» пьесасын гана А. Осмоновдун драматургиялык иш-аракетинен чыккан дурусураак натыйжа деп айтууга болот.

Алыкул Осмонов эң оболу лирик акын. Анын чыгармачылык күч-кудурети лирикалык ырларында баарынан айкын ачылган. Бирок ал өз акындык жолун чындап тапканча мазмун жагынан өз убагындагы көп ырлардан кылчалык өйдө турбаган, көркөмдүк касиеттери алда канча жармач ырларды, поэмаларды жазып келген. «Таңдагы ырлар», «Жылдыздуу жаштык», «Чолпонстан» аттуу алгачкы жыйнактарын автор өзү «колго алгыс начар китептер» деп атаган. Экинчиден, ал 1944-жылдын күз айларынан жаза баштаган ыр-поэмаларын өз акындыгынын баралына жеткен мезгилинин жемиштери деп эсептеген.

Алыкул Осмонов жаш чагынан көп окуп, көп жазып, акындык өнөрдүн сырларын олуттуу түрдө өздөштүрө баштаган. Ыр токуу ышкысына жан-дили менен берилгендиги да аны көп иштөөгө шыкактаган. Ал поэзияны жөнөкөй гана кесиби эмес, өз өмүрүнүн шериги деп, өз жашоосунун маани-маңызы деп, коомго кызмат кылуунун майданы деп билген. Ошон үчүн ал өзүнө-өзү нааразыланып, дайыма чыгармачылык жактан өсүп отурууга умтулган. Экинчиден, Алыкул чымырканган мээнеттин натыйжасында өз алдынча ойлоно алуу мүмкүнчүлүгүнө жетишкен. Ошон үчүн ал айрым калемдештери

сыяктуу көпчүлүккө ортоктош ой-пикирлерди кайталап, мамлекеттик идеологиянын айткан, дегендерин белимчилеп туурап тим болгон эмес. А. Осмонов баарынан мурда өзүнүн жекече ой-сезимдерин, кайгы-касиретин ыр кылып жазып, ошонусу менен кыргыз поэзиясына жанылык кийирди. Ушул багытта анын биринчи жазган ыры – «Бөбөккө» деген элегия өзүнчө бир чек ара белгисиндей ыр. Байкаштырып көрсөк, акын ошол ыры менен чыгармачылыгынын жаны баскычына аттап чыккан. Анын менчик акындык үнү менен сүйлөп кетиши да, укмуштай чыгармачылык эргүү мезгилине такай кириши да ошол ырдан башталган.

Элегияда акын кандайдыр бир өзүнөн башка «лирикалык каармандын» атынан сүйлөбөйт, тек өз атынан сүйлөп, өз күйүтүн кеп кылат. Ырдын алгачкы саптарынан тун баласынан айрылган акындын жасалмасыз кайгыга батканы, бара-бара каңырыгы чын эле түтөй баштаганы айкын сезилип, жалындын илеби бар ысык буу сыңары окугандын ой-сезимин тызылдата бүркүлөт да, анан...

Өлдү бөбөк жүргөн каны токтогон,
Бир жылт этип өчкөн чырак окшогон.
Учсуз жердин бир ууч куну кеткен жок,
Бети жок ай, жер уялбайт ошондон!

Бул саптары күйгөнүнөн заманасы куурулган кишинин айласыздан айткан ачуу каргышындай өзөк өрттөп, айтылып жаткан күйүттүү сезимдин реалдуулугун биротоло бекитет. Анткен менен бул элегиянын эмоциялык таасиринен окурман көңүл чөгөттүккө капталбайт, тескерисинче, ар бир өмүрдүн кымбаттыгын жана кайталанбастыгын айкын туят.

Алыкул өмүр, өлүм, дүйнө, жашоо максаты, убакыт сыяктуу «өлбөс темаларга» көп кайрылган. Бирок ал ушул маселелерге байланыштуу өткөн-кеткен акындардын айткан-дегенин белимчилеп кайталап койгон эмес, жеке өзүнүн өмүрлүк тажрыйбасынан түртүлүп чыгып, менчик байкоолорун, ой-пикирлерин, кыжаалаттарын ырга кошкон.

Белгилүү го, дени-карды куландай соо адам демейде, айрыкча жаш кезинде өмүр менен өлүм жайын ойлоп көп деле баш катырбайт. Ал эми ооруга чалдыккан адам, жаш-карысына карабай, өлүмдү ойлоого аргасыз болот. Алыкул бала чагынан ооруп, өлөр-өлгүчө кесел менен алпурушкан. Ал өз оорусунун күчөп кеткенин, ошо дарты акыры өзүн алып жыгарын көрүп-билип турган. Ошол себептен ал өмүр менен

өлүм маселесин эрте ойлонуп, санаасын санга бөлгөн. Демек, ал өмүр, өлүм темасын да керт башы менен ачып алган.

Соо адам үчүн отуз жаш деген эмне? Өмүрдүн гүлгүн чагы. Дене жагынан да, духовный жактан да толукшуп турган кез. Өлүм тургай карылык капарга анча илинбеген мезгил. Бирок, өмүрүнүн кыскалыгын тирүүсүндө көрүп-билип турган оорукчан Алыкулга гүлгүн отуз жаш карылыктын башы сыяктанып көрүнгөн экен. Ошон үчүн ал «Отуз жаш» аттуу ырында отуз жашты атчан кылып көрсөтөт. Өзүнчө алганда «отуз жаш» деген сөз тизмеги нары жашаң, нары шаңдуу угулса да, «боз ат минген» деген сөздөр менен айкалышканда, кандайдыр бир картан түскө боёлуп, накта улуттук аңыздан өнүп чыккан жаны бир образга айланат.

Ал зымырайт үстү-үстүнө камчылап,
Жетер жери, түшөр үйү барчылап.

Убакыт алган багытынан жаңылбай, бир мүнөткө тыным албай аркырап учат, ал учкан сайын адам өмүрү өлүмгө жакындай берет. Буга акын бүткүл жан-дили менен каршы чыгып, «Токточу өмүр, токточу өмүр, токтой тур!» – деп кыйкырат. Мында жаны кашаюу да, өтүнүч да, буйрук да бар. Бирок өмүр эч кимге баш ийбейт, аны токтотуп калышка адам алсыз. Ошол себептен акын бир ирет катуу кыйкырып алып:

Тил албасаң, жоголо бер, кете бер,
Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур. –

деп үнүн бир аз басаңдатат да, кайра кекеничтүү дымак менен минтип айтат:

Он беш жолу улам кайра туулуп,
Он беш жолу жашарбасам, карап тур.

Акындын өмүргө карата активдүү мамилеси ушинтип төрөлөт. Оор дарт жабыркатып жүрсө да, ал өмүргө жаркын кубаныч менен караган, жарык дүйнөнүн жакшылыктарына, жашоо кумарына, табият көркүнө тойбой суктанып жашаган.

Жашоо деген бир тамшаным нерсе экен,
Кант жедимби, бал жедимби – билбеймин.

Өзү ооруса дүйнө кошо ооруп жаткандай туюу, өзү менен кошо элди да кайгыртайын деп далалат кылуу Осмоновго такыр жат болгон, ал өз башына канчалык оор мүшкүл түшсө да, сабыр, кайрат менен көтөргөн. Бирок поэзиясында ал өзүн өзү кара күчкө жубатып, кур дымак көрсөткөн эмес. Айрым

ырларынан жан кыйноосунан тиштенип онтогону, өчүп бараткан өмүрүнө аяныч менен мунканганы айкын угулат.

Билбейм кандай, эмне ойдо экен катарым?
Мен өзүмдүн тагдырыма капамын.
Заманымдын керегине жарабай,
Эрте кургап, муздап бара жатамын.

Бул саптарда сабыр менен араң токтоткон чыңырык, сарсанаага чыланган кусалык, ар кандай мерестин да муунун бошотуп жиберчү кайгы күчү бар.

Мен жашадым өз күнүмө таарынбай,
Кара тилек, жаман ойго багынбай.
Түк билинбей өтүп кетет окшоймун,
Бир кеченин жаап кеткен карындай.

Ушундай армандуу интонациялар ырды баштан-аяк аралап өтөт. Билинбей аппак жааган түнкү кардын элеси ырдын кейиштүү маанайына жарык шоола түшүрүп, кандайдыр аруулуктун айдынын берет. Ошентсе да жалпысынан ал ыр оор кайгынын алкагында калып жатат.

Албетте А. Осмонов бу дүйнөгө келген тирүү жан өлүмгө кирештер экенин жакшы билген. Ошон үчүн бир катар ырларында ал өлүмгө кайдыгер, а түгүл ирониялуу кароого аракет кылган. Маселен, «Эскерме» деген ырында ал куду базарга бара турганын жай айтып жаткансып мындай дейт:

Кайтпас күнгө калкып кете беремин,
Кайсы күнү тагдырыма кез келсе.

Бирок өлүм жанына чындап келгенде, ал өлүмгө кайдыгер карап тура алган эмес. Бар болуп туруп, анан кайра жок болуп калуу ага дүйнөдөгү барып турган адилетсиздик катары сезилген. Ал мындай адилетсиздикке ынана албай, көнө албай бүткүл жаны менен каршы чыгат:

Баары өзгөрөт, баары өчөт дейт турмушта.
Мен өзгөрбөй, өчпөй койсом не болот?
Өчөр күнүм үйгө бара жатканда
Токмок жактан келбей койсом не болот?
Токмокко жөнөйм,
Таттуу коонун тандап жейм.
Миң жыл бою
Кайра үйүмө бир келбейм.
Айт, кимдин карызы бар?

Деги Алыкул Осмонов сонку өмүрүндө өлүм акыйкатын чымыркана ойлонуп жүрүп өткөн. Так төбөсүндө кылга илинген кылычтай саландап турган ажалы анын оюн өлүм маселесине кайра-кайра жетелеп келе берген. Ар бир адам сыяктуу эле ал да өлүмдөн заарканып корккон, өлө турганын ойлой-ойлой жаны кашайган, өлгүсү келбей акылын далбасалатып көргөн. Анан ушулардын баары анын ырларында айкын из калтырган. Бирок Алыкул көп узабай көз жумарын алдын ала көрүп турса да, ажалдан заарканганын ныгыра басып, ноюбас кайрат жана тынымсыз эмгек менен жашаган, турмушка жайдары мүнөз менен карап, жалпы элибизге замандаш жана тагдырлаш экенине канааттанып өмүр сүргөн, өзүнүн өлбөс бойдон калышын эңсеп, өлбөстүккө алып барчу жолдорду издеген. Ал акыры өлбөстүктүн бир ишенчиликтүү гарантиясы адамдын көпчүлүк үчүн жасаган эрдиги, артына калтырган эмгеги экенин билип, ушул чындыкты көп ырларында жар салган.

А. Осмонов махабат темасына да көп кайрылган акын. Алардын бир даарында («Түп суусу», «Келсем жоксун», «Боз бала», «Ай Жамийла, Жамийла» ж. б.) жеке өзүнүн атынан эмес, жалпылашкан «лирикалык каармандын» наамынан ашыглык сырларын айтат. Бул ырларда өз маалында бүткүл советтик поэзиядагыдай эле сүйүү темасы көбүнчө коомдук өндүрүш, элге пайдалуу жумуш, эмгек күндүн аздыгы же көптүгү менен байланыштырылып ырдалат. Маселен, «Түп суусу» деген ырда лирикалык каарман аркы өйүздө өзүнүн «колхоз кызы Канымгүлдөй жары» барын билдирет, анын ашык кылчу сапаттарын учкай мүнөздөп өтөт, көксөгөн жары «бу кайдагы эмгек күнү жок неме» деп өзүн тенсинбей жүргөнүн баса көрсөтөт, акырында «колхоз кызы Канымгүлдүн дарты үчүн колхозуна мүчө болуп албасам» деп оолугат. Ал эми «Келсем жоксун» ырында болсо дагы бир лирикалык каарман өзүн жалбарып айылга чакырган сүйгөн жарын издеп барып, үйүнөн таппай катуу кейишке малынганын жарыя кылат, бирок ашыгы «миң сүйүүгө барабар» келген «жазгы айдоонун камын көрүп кеткенин» билип, көксөөсү сууйт да, чексиз кубанычка термелет.

А. Осмонов айрым ырларында («Сүйүүнүн түрлөрү», «Сүйдүм сени», «Кыздын сүрү» ж. б.) негизинен жаш убагында керт башынан кечирген махабат машакаттарын эскерет, талдоого алат, сагынат, ошондой эле жаңы бир сүйүү кумарын самайт. Булардын көпчүлүгүндө нукура жөндүү ой-сезимдин, рухий

толгонуунун, чынчылдыктын дем-илеби жок. Ал эми «Сүйүү кыял», «Сулууга», «Жок, ал маяк эмес» деген ырларында Алыкул ашыгылык сезиминин чын эле кишилик сезим экенин, кыз-келиндердин чындап сүйө билеринен шектенет.

Арийне, Алыкул кыска өмүрүндө турмуштан көп азап тарткан, сүзөктүү оорудан кутулбай көп жапа чеккен, бала-чакасы жогунан арманга кабылган, айтор тирүүлүккө тиртендеп карагыдай, тагдырга кадыресе таарынгыдай, үмүтсүздүккө белчесинен баткыдай абалда жүргөн. Бирок ал өз поэзиясында көңүл чөктүрмө, ындын өчүрмө, күдөр үздүрмө мотивдерди атайын берилип ырдаган эмес. Керт башынын күйүттөрү жана арыз-арманы бир катар ырларынан орун тапса да, ал көпчүлүк чыгармаларында өз жанынын көйгөйүнөн өйдө көтөрүлүп, жарык дүйнөнүн жыргал-шаттыктарын, эл турмушунун жайдары көрүнүштөрүн, тирүүлүктүн машакаттуу бактысын, адам өмүрүнүн өлбөс акыйкаттарын эргип-эргип күүгө салган.

Дал ушунун сынарындай эле Алыкул өз өмүрүндө махабаттан көп ирет шаабайы сууган, көңүлү калган учурлар болгон. Бирок ал айрым сырдаштык ырларында өтөй ачуу ызасын төгүп жиберсе да, ынак сүйүүнүн реалдуу мээр-шапкатынан түнүлгөн эмес, ак жоолуктарга карата калыс жана ызааттуу мамилесинен таптакыр кол жууган эмес.

Жылан таштап, заар төгүп, чачып от,
Эрк сеники шылдың кылмак, ойномок.
Бирок түшүн, акылы кем жаш сүйүү,
Ошентсе да сенден көңүлүм калган жок!
Билем: анын туш тарабы терең жар,
Өзү зоока түш жете албай болгон зар...
Эгер сүйүү күчтүү болсо өлүмдөн,
Мен сүйүүгө тенелүүгө акым бар.

«Сүйүү жана мен» деген ыр мына ушундай саптар менен аяктайт. Мында акын жекече ыза-таарынычын унуткан, дүйнөгө калыс, түз пейли менен карап турган чагындагы махабатка карата чыныгы позициясын таасын билдирет.

Ал эми поэтикалык ойдун көркөм калыпка түшүрүлүшү жагынан кынтыксыз иштелген «Аялга» деген ыр өйдөкү эле саптардын логикалык уландысы сыяктуу кабыл алынат:

Сүйгүм келет жаш жандырып, жаш болуп,
Жашымды алдап, жаш кайындай мас болуп,
Жанар тоодой жалын чачкан отунан,
Чыккым келет жанып чыккан таш болуп.

Сүйгүм келет миң мертебе жаңылып,
Сүйгүм келет, сүйгөнүмө жалынып,
Өз күчүндү өз күчүмө багынтып,
Сүйгүм келет кээде өзүнө багынып.

Көпкөк асман жерге түшсө жарылып,
Кыян жүрсө жердин үстү тарылып,
Ал кыяндан өтөр элем кыйналбай,
Бир көз караш кубатыңды жамынып.

Белгилүү го, ашкан кубаттуу ашыглык ышкысы, ал жаңырыктаган жооп туудурбай же бактылуу марага жетпей калса да, ар кандай тирүү жандын демейде мелмилдеп жай аккан өмүрүн кирген дайрадай күргүштөтүп жиберет; жай убакта үргүлөгөнсүп жүргөн көңүлүн канат байлагандай көкөлөтүп чыгарат, жашоо маанайына жаңыча сапат, акыл-сезимине өзгөчө өткүрлүк, көздөрүнө бөтөнчө кыраакылык берип коёт. Ошон үчүн улуу орус акыны Александр Блоктун: «Ашык болгон жанды гана айтса болот адам деп», – деген саптарында уюган акыйкат бар.

Алыкул да «Аялга» деген ырында бир аял затын өзүмдү өзүм унутканча берилип сүйөм деген, аны да куду өзүм сынары Мажнун кылып сүйдүрсөм деген, сүйүүнүн жыргал-кууралын ашык жарым менен кошо тартсам деген, ошону менен адамдык улуу сезимге туйтунсам деген, тирүүлүктүн бийик чабытына канат сермесем деген, ачуу-таттуу таалайга бай толукшуган өмүр сүрсөм деген шакардай кайнаган көңүл зарын, тилек-арзуусун, духовный энсөөнүн өлчөмүнөн ашып да кетпеген, кемип да калбаган ыр саптарына чөгөрө алган экен.

Албетте, Алыкул Осмонов жалаң гана керт башынын кайгы-капасын, ышкысын, кумарын жазып жатып алган эмес. Ал өз заманындагы бардык акындардай эле эмгек темасына абдан көп кайрылган. Бирок ал адал эмгектин күчүн, эмгек адамдарынын жакшы касиеттерин тим гана башка акындарды ээрчип же туурап мактай берген эмес. Ал жаратмандык эмгекке, ошондой эмгек менен алек болгон кишилерге чын эле урмат-ызаат көрсөткөн, мээрим төккөн. Ал дайыма карапайым калк менен ниеттеш, жандаш-кандаш болууга жан үрөгөн.

Көп ырларында А. Осмонов дүйнөгө элдин көзү менен назар салып, ар кандай нерсени элдик эстетиканын өлчөмдөрү менен ченөөгө далалат жасайт. Ошол себептен ал алачыгы менен чапаны тер жыттанган коончудан, спецовкасы сырга чыланган

орой сөздүү малярдан, колдору туурулган кызылчачы келинден чыныгы сулуулуктун жышаандарын табат, плотниктин ар бир сүргөн сүрүндүсүн, дубалчынын кызыл-кызыл кыштарын, дыйкандын жөнөкөй кетменин баарынан кымбат көрүп ырга кошот.

Ал эмгекчи адамдардын турмушун, салт-санаасын, кылган жумушун, тиричилик өзгөчөлүктөрүн чын пейли менен жакшы көрөт, терең ынтызарлык менен көтөрө чалып ырдайт, кээде сөздүн оң маанисинде идеализация да кылып жиберет. Алсак, колхозчулардын жер айдашып, чөп чабышып, орок орушуп, мал багышып, буудай сапырышып, жыйым-терим бүткөндө бозо ичип дуулашын, тандырдан үзүлгөн нандын ысык жытын, жайылган сууга термелген аштыктын шуудурашын – деги койчу, колхоз турмушундагы кыймыл эткен көрүнүштөрдүн баарын ал чыныгы поэзия деп кабыл алат. Ал түгүл колхозчулардын өмүр сүрүшүнө чындап көз артып, ичи элжиреп тамшанат:

Аттиң өмүр, арман өмүр көп түрлүү,
Таалайга чак өлчөмү бар бөлүмдүү,
Болор элем кырманына корукчу,
Эгер болсо айтканыма көнүмдүү.
Ай, чын эле болбогондо эмине
Колхозчулук кандай кызык, көнүлдүү!

Ал эми жумушчулардын турмушун кызыктарга жана кереметтерге, бир башкача буюмдарга жана адамдарга толгон өзүнчө бир сырдуу дүйнө кылып көрсөтөт:

Көрүү керек аманчылык бар чакта,
Ким кызыкса сулуулукка, гүл бакка.
Таң калтырып чыгышка аккан суулары,
Жумушчу аттуу бир дүйнө бар биз жакта.
Колдору алдуу, аяктары басарман,
Жүргөн жери жамандыктан тазарган.
Сакалдуусу Ваня, Сергей аталып,
Кары өмүрлөр ушул жакта жашарган.
Барга ташып, жокко моюн бербеген.
А дөөлөттүк таразасын теңдеген.
Бирин бири: кыздар, балдар аташып,
Карылыктын айлына бир келбеген.

Алыкул көп ырында карапайым адамдарга тамчы суудай жасалмалыгы жок бийик урмат менен мамиле кылып, чын көңүлдөн чыккан асыл сезимдерин жолдогондон арыбайт.

Бирок ал ошол сезимдерин билдиргенде дүнгүрөгөн салтанаттуу сөздөргө кайрылып кыйкырбайт, урмат-сыйын улам-улам ачык декларация кыла бербейт, тек гана анын кызылчачы келин же коончу, мурап же жылкычы, маляр же плотник жөнүндөгү жөнөкөй ырларынан аларга карата ызаат жана адамдык мээрим шоолаланып турат.

Өзүнө өмүр, тил, ырыскы берген бир боор калкын жерип, ага кайдыгер караган адамдар бу дүйнөдө өтө эле сейрек болсо керек. Айрыкча акындар эч качан анте албайт. Алыкул Осмонов: «Мен кыргыздын акыны» деп көкүрөккө сыйбаган мактаным менен айткан. Ал өз элинин өткөндөгү тарыхына канырыгы түтөгүчө кайгырып, азыркы бактылуу тагдырына аябай кубанып, жаркын келечегин ойлоп таттуу кыялдарга баткан. Акын тууган элинин өз комузу сыяктуу бир караганга жөпжөнөкөй, бирок, «айтып болгус өнөрү бар» экенин, жайдары мүнөзүн, айкөл пейли, мейманчыл жосундарын, нускалуу үрп-адаттарын, бактыга текеберсип бой көтөрбөгөн, кайгыга чүнчүп басынбаган карапайым адамдарын жанындай жакшы көрүп, ызаат кылган, ырга кошкон. Тек, анын ушул мээриминде, ушул ызаатында бир беткей көтөрө чалуу, жалган патриотчулук, улуттук үрп-адаттарга жаман-жакшысын ажыратпай суктана берүү караманча жок. Ал өз элине чоочун көз менен реалдуу карап, анын жашоо ыңгайындагы, кулк-мүнөзүндөгү, салт-санаасындагы терс көрүнүштөрдү кыраакы баамдай алган. Ошондой эле А. Осмонов өз кандаштарынын жашоо ыңгайында, өнөкөттөрүндө, психологиясында өкүм сүргөн эскичиликтин интеллигенттер жана өкмөтчүлөр тарабынан сындалбай келатканына макул болгон эмес, айрым улутташтарынын өз жеринде тың оокат кыла албай жалкоолугу менен илээндилигин жеңе албай, «күн өтсө эсеп» деген кунарсыз «философиядан» кутула албай жүргөнүнө күйгүлтүк тарткан. Буга айкын мисал – анын «Казакбай» деген ыры.

Өзү айдабай бирөөдөн сурап алган картошканы бир кадактан май кошуп «алдап» жеген, күзүндө өз эгинин арзан сатып жиберип, жазында кайра кымбат сатып алган Казакбайды акын аябай какшыктап, анан бир азга олуттуу боло калат:

Кечээ келген тууган элдер бир далай,
Мейманчылап келгенине карабай.
Бакча айдады, зангыраган үй салды,
Чарбасы да сенден мыкты, сенден бай.

Ушинтип Казакбайдын ар-намысына тийиштик кылат да, анан күйдүргү иронияга өтөт:

Алда сенин эпчил өскөн каадаң ай,
Жыртык тамың, жыртык бойдон Казакбай!

Жаны турмушка өткөнүбүзгө көп убакыт болсо да, оокат кылгандын жайын оңдуу билбей, маданияттуу жаңыча жашаштын көзүн жакшылап таба албай жатканыбызга анын жаны ачып, ары келет. Ошол себептен ал ырдын аягында:

Айтар сөздү айтуу керек калп айтпай:
Элдер жаман,
Же биз жаманбыз, Казакбай! –

деп чындыкты тайманбай эле тике бетке чабат.

Белгилүү го, улуттук сезим өтө назик, арчыл, ызакор келет. Муну айкын билген акын кез-кезде, аябай күйүп-бышканда гана өйдөкүдөй бетке чабарлык кылган. Ал эми калган учурда ал улуттук салтыбыздагы жаны замандын духуна кайчы келген жорук-жосундар жайын кылдат, чебер аярлык менен айткан. Жок, ал жөн эле айтып койбостон, кандаш туугандарын ошол жорук-жосундар туурасында өзү менен кошо жай ойлонуп көрүүгө чакырып, сырдаштык интонация менен айткан. Буга далил – бештен белгилүү «Уйкум келет» деген ыр.

Абаке ай, кечээ күнкү биз жеген эт,
Андай эт, майга оронуп күндө келет.
Кандайдыр биз билбеген күчү бар бейм,
Ыксырайм, уйкум келет... уйкум келет...
Урушпа, сага бир кеп айткым келет,
Ал этти парыз бекен күндө жемек?
Жаштардын кол-аягы ичке болуп,
Кыздарга кайдан бүткөн одоно бет?
Кейибе, эмнени айтып дөөдүрөйт деп,
Эт жемек өнөр бекен күндө тердеп?
Касымкул неге жалкоо, билесинби,
Дале жок «ана келет, мына келет».
Максат жок эт жебегин аба, демек,
Мен жүрөм күчүбүздү дайым ченеп,
Таарынба, чычалаба ачык сөзгө.
Эмне үчүн биздин элдер борпоң делет?
Муну айтам, эгер берсең мага кезек:
Орустун көп даамына уруксат этсек,
Кара көз, чымыр дене көркүн алып,
Бир сонун гүлдөр элек, гүлдөр элек...

Кой дебейм, эмне берсең өзүңдө эрк,
Менде жок эт жебейм деп кесирленмек...
Өзүмчө бир байкаган сырымды айттым,
Негедир уйкум келет, уйкум келет...

Арийне, толугу менен келтирилген ыр төрт тарабы тең келген поэтикалык туунду деле эмес. Асыресе анын «техникалык аткарылыш» жагынан өксүктөрү бар: кээ бир саптарынын ички энергиясы аз, айрым сөз айкалыштарынын мукамы жок, уйкаштарынын бир даары элдир-селдир. Ырдагы ойдун мындан күчтүү, таамай, кылдат туюндурулушу мүмкүн нерседей көрүнөт. Ырдын идеясындагы айрым моменттер да талаш маселедей туюлат. Айтсак, улуттук аш-тамагы кыйла эле бир өңчөй болсо да, атпай кыргыз балдарын эски убакта деле, жаңы доордо деле күн сайын табак-табак эт жей бергендей көрсөтүү анча ынандырбайт. Элибиздин кулк-мүнөзүнөн, жүрүм-турумунан, кылган-эткенинен орун алган кай бир терс көрүнүштөр жалаң гана эт жей бергенден келип чыккан дегендей кылтыйма ой да кадыресе бир беткей сыяктанат.

Ошентсе да «Уйкум келет» адеп окуган ар кандай улуттук китепкөйдү таасирлентпей, ойго салбай, өз элинин демейки тиричилигине, каадалуу расмилерине, дагы башка улуттук өзгөчөлүктөрүнө жаңыча каратпай койбойт. А түгүл ал ыр Осмоновдун акындык жана ойчулдук башкы сапаттарын түшүнүү үчүн өзүнчө бир ачкыч сыяктуу көрүнөт. Себеби андан бир чети биздин акындын айтайын дегенин конкреттүү, предметтүү, ассоциациялуу айта алганы, поэтикалык ойлоо жана туюнтуу маданиятынын жогору экени даана көрүнөт, бир чети анын тунук акылы бары, өз алдынча ой азабын тартканы, катарлаштарынын көбүнө караганда дүйнөгө жаңыча мамиле кылганы; улуттук аң-сезимдин (самосознаниенин) жаңы баскычына көтөрүлүп барганы айкын байкалат.

Ырдын мазмунунан сезилип тургандай: акын өз калкын жан-дили менен жакшы көрөт, ага жалаң гана жакшылык каалайт, анын айрым кедери тартма өнөкөттөрүнө күйүп-бышат; өз улутташтарынын өнүккөн элдерге тенелип оокат кылганын, маданияттуу жашоо ыңгайына байырлаганын, башкалардан кем калбай келечекке арыштаганын чын пейилден көргүсү келет. Ошол себептен ал кыргыз турмушуна жана салт-санаасына кирген ар бир жаңылыкка (мейли, кичинекей эле жаңылык болсун) акындык назарын түшүрүп, сүймөнчүлүк

менен ырга кошот. Айталык, бир кыргыз чал орус кошунасын туурап эркек кашка торпогун уйга берилчү ат менен чакырганына жумшак жылмайып, алма менен жүзүмдү, сабиз менен пиязды, дагы башка жер-жемиш менен жашылчаны көп эктирген Билаалы башкармага абдан ыраазы болот, ошол айылдын жаңы тукуму «көктү» көп жеп чоңойгон балдары балбан, чыйрак, сулуу чыкканына сонуркайт.

Ошентип, Алыкул жеткилең (1944–1949-жылдар аралыгындагы) поэзиясында өз замандаштарынан, калемдештеринен алдыга озуп, улуттук ыр өнөрүндө ырдалбаган темаларды ырдаган, ошондой эле ырдалып жүргөн темаларды жаңыча, бөлөкчө чечүүгө аракеттенген.

Алыкул Осмоновдун акындык мурасында лиро-эпикалык жанрдагы чыгармалар да бир кыйла бараандуу, көрүнөт. Жалпы саны жагынан алар жыйырмага чаап барат, бирок басымдуу көпчүлүгү көлөмү боюнча чакан, айрымдары а түгүл сюжеттүү ырлар шекилдүү.

Акындын поэмаларынын бир тобу фольклордук сюжеттерге таянуу менен жазылган. Алар төмөнкүлөр: «Мүнөз ойну», «Толубай сынчы», «Карагул», «Мырза уул», «Домонун кызы», «120 жаштагы Алмабек менен 115 жаштагы Шевкет Гирей». Булардын айрымдары бийик чеберчилик менен жазылган.

А. Осмонов элдик сыйкырдуу жомоктордун кээ бир адабий чыгармалардын шарттуу-фантастикалык ыкмаларына салып да азыркы замандын уламышы (легендасы) сыяктанган эки поэма жараткан. Алардын бири «Эшимкандын тереги», экинчиси «Махабат» деп аталат. «Махабаты» эки жаштын кереметтүү сүйүүсү жөнүндө айтылат. Күлшайы аттуу селки Касым деген айылдаш жигитке сыртынан ашык болуп, анысын туйдура албай жүрсө, капыстан согуш чыгат. Касым өзүн бир кыз сүйүп жүргөнүн билбеген бойдон кан майданга кетет. Андан эки жылдай кат-кабар келбей, Күлшайы оор кайгыга батат, бар күчүн ыйга чыгара берип, акыры сокур болуп калат. Касым болсо ошол тушта уруштан эки буту жок келет. Сокур кыз менен мунжу жигит бир күнү элдин көзүнчө кайманалап сыр айтышат, бирин-бири табышат. Көпчүлүк бата берип, той жасап, эки майыпты үйлөндүрүп коёт. Мажнундар баш кошкон соң «кырк күндөн кырк бирине ооган түнү» Күлшайынын эки көзү кайра көрүп, Касымдын эки буту соо чагындай кайра бүтөт. «Махабаттын» сюжеттик өзөгү абдан кызыктуу түрдө ойдон чыгарылган, башкача айтканда реалдуу турмушта дегеле

болбой турган окуялар кыялдан тапкычтык менен чыгарылып, көркөм шарттуулук расмисиндеги ырааттуу логикага салынган, өз мүмкүнчүлүгүнө жараша ишенчиликтүү баяндалган, адилет коомдо ак сүйүүнүн күчү кереметтердин кереметин жаратууга жарамдуу деген романтикалык идеяны өткүр сездирген.

А. Осмонов бир катар поэмаларынын мазмундук уюткуларын жандуу турмуш көрүнүштөрүнөн сузуп алып, көбүнчө реалисттик планда баяндап чыккан. Алардын белгилүүлөрү булар: «Менин энем», «Ким болду экен?», «Майдын түнү», «Күлүйпа», «Үч аяк», «Өлүп тирилгендер», «Женишбек».

Аталган поэмалардын башындагы үчөө автордун бир көшөгөлүү пьесаларынын ырга айландырылган формалары. Маселен, «Майдын түнү» поэмасы «Жок, андай эмес» деген кыска пьесанын сюжети боюнча жазылган. Бул пьесанын окуясы төмөнкүдөй.

Абдысамат аттуу жигит согуштан өз айлына жарадар абалында кайтат. Эч кимге кабар бербей эле танга маал өз үйүнө кирип келет. Келсе, анын женеси жаңы эле төшөктөн турган экен. Солдат женесинен өз келинчеги Сымбаттын кайда экенин ашыгып сурайт. Женеси капыстан карбаластай түшүп, кайнисин бөөдө жүрөк заада кылат. Абдысамат келинчеги Сымбаттын дайнын сурайт. Женеси Сымбаттын көшөгө артында бир мурутчан менен уктап жатканын айтат. Абдысамат ачууланып көшөгөнү шарт ачса, келинчеги чын эле бир дардайган мурутчан менен жанаша жатыптыр. Сымбат ойгоно берип, күйөөсүнүн келгенин көрөт, анын каардуу түрүнөн чочулап, түндө үйгө кеч келгенин айтып актанат. Абдысамат Сымбаттын бул сөзүн жаман жорукка жоруйт, ал эми Сымбат түндө колхоздун тою болгонун, тойдо драма кружогунун катышуучулары оюн көрсөткөнүн түшүндүрөт. Ал ангыча берки дардайып уктап жаткан мурутчан ойгонот. Ал түнкү спектаклде эркектин ролун аткарып, оюндан грими менен келген бойдон уктап калган Чоң Батма (Сымбаттын тентушу) болуп чыгат.

Мына, «Жок, андай эместин» эң эле жөнөкөй, анекдот мисал окуясы бар. Аны көркөм фантазиянын мыкты туундусу деп да, маанилүү бир образдык ой камтып турат деп да айтыш кыйын. Бирок ал окуя орточо мазмундук материал болууга кадыресе жарамдуу.

Ушу кичинекей пьеса «Майдын түнү» поэмасына айланганда эң оболу баш каармандардын ысымдары Баян, Бүбүш

деп өзгөртүлгөн, зарылчылыгы жогунан пьесадагы Жене жардамчы образ катары поэмага кирбей калган. Экинчиден, «Майдын түнүндө» баш каарманы Баян жердигинен эле кызганчаак, катынга кароо делип көрсөтүлөт. Эгер «Жок, андай эместеги» Абдысамат үйүнө аскерден эч кытмыр ою жок эле таңга жуук келип, алган жары Сымбаттын мурут чаптаган Чоң Батма менен жатканына кокусунан туш болсо, «Майдын түнүндөгү» Баян келинчеги Бүбүштүн ак-карасын байкатпай текшерип үчүн атайлап айлына түн жамынып келип, жанагы эле окуянын өзүнө кабылат.

Анекдот сымал драмалык сюжет ырдык каражаттар менен кайра жазылганда айрым мазмундук элементтер менен байып, көркөмдүк-эмоциялык жактан бир кыйла таасирдүү боло түшкөн. Тактап айтканда, поэтикалык баяндоо лирикалык кайрылуулар, пейзаждык сүрөттөр, турмуштук деталдар менен шөкөттөлгөн; каармандардын кылган-эткендери психологиялык жактан саал ишенимдүү мотивировкаланган, алардын ички кайрыктары жана тышкы кыймылдары нары конкреттүү, нары жандуу берилген.

Албетте, Осмоновдун жалпы акындык өнөрүнүн да, жеке дастанчылык өнөрүнүн да барып жеткен чокусу деп «Жеңишбек» поэмасын айтуу керек.

Акындын башка поэмаларына салыштырганда «Жеңишбектин» сюжети эң эле жөнөкөй. Мында көп катмарлуу окуя же оош-кыйыштуу адам тагдыры, каармандардын өз ара кагылыштары же активдүү аракеттери жок, тек гана кара чечекей уулу Жеңишбекти кандуу согушка мойсоткон Минбай чалдын өзгөчө күйүттүү абалы, өксүктүү арманы кеп кылынат. Минбай, сыягы, баласынын курман болгону тууралуу «кара кагаз» алган көрүнөт, бирок андан түбөлүк айрылганына ынанбайт, жалгзын келет деп зарылып күтө берет. Башкалар жоо жеңип кайткан жакындарын тосуп пристанга барса, Минбай да кур үмүткө азгырылып кошо барып алат. Кеме кайра-кайра жоокерлердин жаны тобун алып келет. Кеме келген сайын Минбайдын күткөнү ордуна чыкпайт... Бир сапар чал дагы кеме тосуп, дагы кур үмүткө алданат. Үйүнө баргандан заарканып, курдашы Курманбектикени кайрылат. Курманбек кан майданга алты уулун атказганын, алтоонон экөө гана жараланып кайтканын кеп салып, Минбайга кайрат айтат. Анан өзү жетимиштен ашканда алтымыштагы кемпири экөө уулдуу болгонун сүйүнчүлөйт. Минбай бешикте жаткан баланы

көрүп, атын Женишбек коёт. Ал Курманбектикинен аттанып, арбалгандай кайра көл жээгине барат. Женишбегинин Варшава жанында көмүлүп жатканына, өзү өлгөнү тууралуу атасына борошодон кабар айттырганына ишенгиси келбейт, кайран уулунан күдөр үзгүсү келбейт. Долу толкунун шарпылдаткан Ысык-Көлдүн кыйырына кусалуу үмүт менен көз чаптырат.

Көл толкуйт, атасына белги берет,
Антпесе кур толкундун неси керек...
Бирок да үмүт кургур кыйын тура,
Атасы кайра келет, кайра келет...

Демек, «Женишбекте» кыймылдуу окуяларга караганда кейиштүү сезим-туйгулар, лирикалык ой-толгоолор, пейзаждык сүрөттөр көбүрөөк. Дал ошол көмөкчү элементтер поэманын жөнөкөй сюжетине кошумча жаңырык, көмүскө тереңдик бергенсйт.

«Женишбектин» мазмунун эмоциялык жактан курч кылган, албетте, баш каармандын аянычтуу абалы, бөксөрбөс убайымы. Минбай чалдын курман болгон уулун күтүп, кур убара тартышы өзүнчө алганда эле жан кейитет, согуш мезгилинен тынч күндөргө сарыккан көп трагедиянын бирин кескин сездирет, далай кишинин башына түшкөн арман-күйүттүн оорчулугун, көпкө дейре өксүбөсүн таасын билдирет. Минбайдын кур бекер күтүүсүнө, арылбас капасына Ысык-Көл тең орток болот. Башкача айтканда, поэманын жалпы кусалуу күүсүн жаратууга, баш каармандын психологиялык толгонууларын ачууга Ысык-Көл өзүнүн ар кыл көрүнүштөрү менен активдүү катышат. Ошол пейзаждык коштоолор Минбайдын кайгы-касиретин өзгөчө күчтүү, өзгөчө жугумдуу кылат.

Миллиондордун жазмышына туш келген согуш трагедиясын, бир кыргыз чалынын өмүр бою өксүбөс убайымын Осмонов жасалмасы жок, адамдык жапаакечтик менен кабыл алып, куду керт башынын кайгы-зарындай туюнуп, өтө күчтүү акындык эргүү менен ыр тилинде айтып берген.

«Женишбек» бар болгону 156 ыр сабынан турат, бирок аны адеп окуп чыкканда көлөмдүү бир чыгарма окугандай таасир калат. Анткени анын мазмунунда окурмандын ой-сезимин, фантазиясын дүрт жандырып, албан образдык ассоциацияларга толтуруп жиберчү көп маанилүү ойлор, жандуу турмуштук элестер, таамай психологиялык деталдар, эмоциялуу пейзаждык сүрөттөр бар.

Стилдик-ырдык касиеттери жагынан да «Женишбек» А. Осмоновдун башка поэмаларынан таасын айырмаланат. Анын лексикалык каражаттары (сөздөрү) түз маанисинде да, өтмө маанисинде да өз орду менен колдонулат, бири-бирине нары мыйзам ченемдүү, нары жарашыктуу айкалышып, тиешелүү жеринде кадыресе шыдыр уйкашып, мукамдуу жанырык чыгарган, конкреттүү ойго же элеске каныккан ыр сапаттарына данакерлешет. Ырас, поэманын речтик түзүлүшү баштан-аяк идеалдуу эмес, бирок жалпы-жонунан орошон.

«Женишбекти» жеке авторунун гана эмес, бүткүл кыргыз поэзиясынын татынакай табылгасы деп айтканга толук негиз бар.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Алыкул «чү» деген жерден эле күчтүү, нукура ырларды жазып, чыгаан акын катары чыкканбы же акырындап отуруп такшалганбы?
2. Акындын чыгармачылыгындагы бурулуш кайсы ырдан, кайсы жыйнактан башталган деп ойлойсунар?
3. Акындын жекече тагдырынын драмасы анын чыгармачылыгына кандай таасир берген?
4. А. Осмоновдун поэзиясы кыргыз адабиятына кандай жаңылыктарды киргизген?
5. «Көл толкуну» ыр жыйнагынан Алыкулдун көл жөнүндөгү ырларынан өзүнөргө жакканын жаттап алгыла.
6. А. Осмоновдун котормочулук чеберчилиги кайсы чыгармада таасын көрүнөт?
7. «Жумушчу калк дал өзүмдөй жөнөкөй. Анда каруу, менде таттуу көмөкөй» – деген саптары бар кайсы ырында кайсы кесиптин ээлери жөнүндө кеп болот?
8. Акындын жумушчулар темасына арналган ырларын атап, «Акын жана эмгек» деген темада сочинение жазгыла.
9. «Уйкум келет» деген ырдын маанисин чечмелегиле, тамактануу маданияты тууралуу маектешкиле.

МИДИН АЛЫБАЕВ

(1917—1959)

Таланттуу акын, сатирик, драматург жана прозаик Мидин Алыбаев жарык дүйнөдө 42 гана жыл өмүр сүрдү. Бул жашоонун бир гана көз ирмеми. Ушул кыска өмүрдө ал элине кылымдын кыйрын кезе турган таланттуу чыгармаларын мурас кылып калтырды. J

Өмүр шамын өйдөлөтүп кармагын,
Ар күнүңдү эл-журтуна арнагын.
Текке кетпес асыл эмгек жасасаң.
Ошол болот өлбөс болуп калганың.
(«Өмүр»)

Акын жарык дүйнөдөгү жашоосунун улуу максатын, милдетин ушундайча түшүнүп, өзүнүн максаттуу да, машакаттуу да өмүр жолунун ар күнүн эл-журтуна арнап, жүрөктөн түнөк тапкан унутулгус лирикалары, күлкү менен шыкакка толгон комедиялары, калемпир кошкон ачуу да, курч да сатиралары, лирика жыттуу прозалары, көрүүчүлөрүнүн көңүлүнөн кетпес драмалары менен «текке кетпес асыл эмгек жасап», кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында өлбөс болуп жашап калды.

Акын 1917-жылы азыркы Нарын областына караштуу Жумгал районундагы Чаек кыштагында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө жарыкка келген. Өз айлында башталгыч мектепти бүтүргөн. Отузунчу жылдын башталышында Фрунзе шаарына келип, ал кездеги республикадагы бирден-бир атайын орто билим берүүчү педагогикалык техникумга кирип, чыгармачылыкка бирге кол сермешкен, кийин кыргыз элинин белгилүү акын, драматургдарынан болуп чыга келишкен А. Осмонов, Р. Шүкүрбековдор менен чогуу окуган. Ал жылдар туурасында чыгармачылыктары, айрыкча сатиралары жагынан кыйла танапташ жана жеке жашоолорунда алакалары жакын, замандаш курбусу Райкан Шүкүрбеков 1961-жылы чыккан Мидиндин чыгармаларынын бир томдугуна жазган баш сөзүндө төмөндөкүдөй деп эскерген. «Алыкул, Мидин болуп 30-жылдарда педтехникумда окуп жүргөн кезибизде эки

нерсеге өтө таң калчубуз. Анын бири театр, экинчиси адабият жөнүндөгү педтехникумда болгон өтө кызык жыйналыштар. Токтогул, Мураталылардын келип кетиши, анан адабият жөнүндөгү сөздөрдөн улам бизге, ыр жазууга, аңгеме жазууга өкмөт чоң баа берет экен го деген ойлор пайда болуп, экинчиден техникумда адабият сабагы өтөт, анын таасири тийип, үчүнчүдөн ал кездеги агалар: Жоомарт, Кубанычбек, Мукай, Жумалардын ырлары газеталарга чыгып, Касымалынын бир актылуу пьесалары мектепте коюлуп жүрчү. «Үмүттүү жаш» кереге гезитине ыр жаза коюп жүрүп, ошондон улам биз адабият кружогуна мүчө болгонбуз. Алдынкы жазып жүргөн студенттер бүтүрүп кеткенден кийин «Үмүттүү жаш» кереге гезити, педтехникумдун драмалык кружоктору биздин колубузга тийди. Ошондо Алыкул, Мидин жана башка бирдеме жаза коюп жүргөн жаштар чыгарманы «жайнаттык». Ошентип, акындын чыгармачылык иши педтехникумда окуп жүргөн учурунан башталган. Педтехникумду бүтүргөндөн кийин 1936-жылдан 1938-жылга чейин «Ленинчил жаш» гезитинде иштеп, ошол жылы Советтик Армиянын катарына чакырылып, 1940-жылга дейре кызмат өтөгөн. Ал финндерге каршы жүргүзүлгөн согушка катышкан. «Бактылуу жаштардын жаш акыны» деп К. Маликов баш сөз жазган «Бактылуу жаштык» аттуу биринчи ырлар жыйнагы 1937-жылы жарыкка чыккан. Бул жыйнакта:

Текеси чуркап аскадан,
Куштары сайрап арчадан,
Буралып чыгып тулаң чөп
Буркурап жыты аңкыган, –

деп кыргыз жеринин сулуулугуна суктанып, анын ажайып кооздугуна акындык сезимин билдирген техника жаңылыктарын даңктап, анын куруучу, башкаруучуларынан болууга, билим менен маданиятка ээ болууга чакырган ар кыл темадагы ырлар бар болучу. Акындын экинчи жыйнагы 1938-жылы «Ырлар жыйнагы» деген ат менен басылып чыккан. Бул жыйнактарга кирген ырлар Мидиндин өз чөйрөсүнөн аттын кашкасындай болуп бөлүнүп чыгууга али мүмкүнчүлүк бербесе да келечекте таамай, жүрөккө, сезимге жеткиликтүү нукура поэтикалык үнү бар акындан кабар берген айрым ырлары ошол жыйнактарынан эле көрүнүп калган. 1939-жылы балдар үчүн жазган аңгемеси басылып чыгып, ошол кездеги кыргыз балдар адабиятынын калыптануусуна белгилүү салым кошкон. Адабият майданына Мидин менен чогуу келген, талантына

таазим этип, аны жогору баалаган жакын каламдашы Райкан Шүкүрбеков акындын чыгармачылыгынын курчуган жана жемиштүү иштеген жылдары Улуу Ата Мекендик согуш учуруна туура келген деп эскерген. Бул калыс пикир. Чындыгында да Мидиндин чыгармачылыгында согуштун мезгилинде жетилүү, эргүү пайда болуп, согуштан кийинки жылдарда жетилип, жемиштүү иштеп, талантынын башкалардан бөлүнүп чыккан оригиналдуулугу даана көрүндү. Ошондуктан бул мезгилде акындын өмүр жолундагы, чыгармачылыгындагы бурулуш, акындын үнүнүн өзүнчө бөлүнүп, бийиктеп чыккан этабы деп карообуз керек. Бул мезгилдерде акындын 1947-жылы «Ырлар жыйнагы», 1949-жылы «Жаны ырлар» аттуу эки китеби жарык көрдү. Бул жыйнактарга топтолгон ырлар менен ар кандай тематикадагы жогорку көркөмдүктөгү ырлары, сюжеттик курулмалары жана композициялык түзүлүштөрү боюнча өзүнчө оригиналдуулукка ээ болгон чакан жана келөмдүү поэмаларды, калкка жетимдүү, куйкум сөздүү сатираларды жаратууга жөндөмдүү лирик акын экендигин айкындады, анын кыргыз профессионал жазма адабиятында ала турган ордун белгиледи.

Ал эми 1957-жылы жарык көргөн «Ак чүч» аттуу сатиралары менен ырлары топтоштурулган жыйнагы М. Алыбаевдин данкын таш жардырып, адабиятыбыздагы кадимкидей эле чоң окуя болуп калды. Бул жыйнак Мидиндин өзүнчө үнү, өзүнчө боёгу, поэтикалык өзүнчө салмагы бар лирик, таланттуу сатирик экендигин, көп жылдардан берки чыгармачылыгынын бийик чегин белгилеген, көркөм чеберчилигинин айкын жүзүн көрсөткөн этаптуу жыйнагы болуп калды. «Ак чүч» жарыкка чыккандан кийин ал дароо эле эл арасында ак кол, пайдалуу эмгектен качкан жалкоо, жан багарлардын энчилүү атына айланып кетти. Бул жылдары акын балдар адабияты жаатында да активдүү эмгектенди. Анын балдарга арналган «Эмне үчүн короз таң алдында чакырат» (1958), «Эки бүркүт» (1959) деген чакан жыйнактары жарык көрдү.

Мидин Алыбаев котормо жаатында да активдүү эмгектенген акын болчу. Ал 1952-жылы В. М. Саяновдун «Ленин Горькиде», 1953-жылы Гафур Гулямдын «Акмат жаман бала эмес, бирок...», 1956-жылы «Ырлар» деген ат менен орус ырларын, 1958-жылы «Пенджаб акындары» аттуу ырлар жыйнактарды кыргыз тилине которгон.

1959-жылы акын дүйнөдөн кайтты. Бирок кыргыз журту өзүнүн таланттуу акынын унутуп калган жок. Андан бери ка-

рата мезгил-мезгили менен акындын мурун жарык көрбөгөн жана жарык көргөн чыгармаларынын төмөнкүдөй топтомдорун басмадан чыгарды: «Чыгармаларынын бир томдугу» (1961), «Ачылбаган кат» (1964), «Жомоктор» (1965), «Тандалган ырлар» (1967), «Кызыл жылдыз» (1971), «Пьесалар» (1972), «Жомокчу мерген» (1974), «Ак чүч» (1975), «Тандалган чыгармалар» (1977), «Карыган дубду канаттуулар кантип сакташты» (1980), «Ачылбаган кат» (1982), «Мидин» (1984), «Ачылбаган кат» (1987), «Мидин Алыбаев» (1993). Акындын орус тилинде ырлар жана поэмаларынын жыйнагы «Замандаш менен сүйлөшүү» деген ат менен 1958-жылы жарык көргөн.

Акындын лирикалары. Мидиндин чыгармачылык жолунун башталышы ошол учурда адабият майданына келген башка, кыргыз жаш акындарынын чыгармачылык чыйырларынан деле айырмаланып кете алган эмес. Жалпы эле жаш акындарга мүнөздүү болгон декларативдүүлүк, айтайын деген объектисинин мерчемдүү жерин таба албай, үстүртөн сүрөттөө, ойдун предметтүүлүгүнүн жетишсиздиги сыяктуу кемчиликтер акындын алгачкы ырлар жыйнагында кыйла эле даана көрүнүп туруучу. Бирок алардын арасында алоолонгон оттун учкунундай жарк эткен, адамда жагымдуу эмоция козгоп, эстетикалык рахат тартуулаган, жаш акындын келечегинен зор үмүт туудурган ыр түрмөктөрү ошондо эле даана байкалган. «Жалпысынан алганда учурунун адабий инерциясы менен келе жаткан автордун али жетилбеген көк канат ырларындагы кысталбай шар агып, сезим жарып чыга калган айрым саптар менен куплеттерден кандайдыр бир жапан таланттын стихиясы туюлуп турган. Муну баарыдан жаш акында образ менен ойлоо сапаты бар экендигинен көрсө болот. (Даутов К. Жаңы чектерге, Фрунзе, 1980, 167-б.)

Редакцияда иштеп жүргөн учурунда республиканын булуң-бурчтарында көп болуп, ар кыл кесиптеги адамдар менен жолугушуу, элди, жерди кыдыруу, аскердик милдет өтөө Мидин Алыбаевдин чыгармачылык мектеби болду деп айтууга болот. Анткени, булардан кийин акындын чыгармаларында конкреттүүлүк, ырларындагы предметтүүлүк менен образдуулук, көркөм сүрөттөө каражаттарындагы элестүүлүк улам барган сайын артылып, өзүнчөлүккө ээ болуп, адабий коомчулукта жылуу пикирлер айтыла баштады. Акындын мындай ырларына «Түнкү сакчы», «Ант», «Чек сактаган курбума», «Өлкөм – элим», «Бил душман» жана башка ырлары жатат.

Согуш – бул жениш гана эмес, ал – кыйроо, бүлүнүү, жа-
кындарынан ажырап, кайгыга батуу – трагедия. Бул – тарых-
тын фактылары. Аны жалпылап айта берсең, ал сенин көңү-
лүнө эч качан трагедиялык сезим таркатып, ошол согушту
жек көргөн эмоцияны – каарданууну чакыра албайт. Ал
конкрет көрүнүштүн көркөм жалпылаштырылышында гана
пайда болот, ал үчүн акындык чеберчилик талап кылынат.
Мидин Алыбаевдин «Ыйлабачы» деген ыры күйөөсү согушта
курман болгон келинге акындын көңүл айтуусу – сооротуусу
иретиндеги, кан майдандан кайтпай калган жары үчүн, кайгы-
мунга батып олтурган келинге кайрат айтуу мазмунундагы
ыр болсо да, окуучу андан согуштун алаамат трагедиясын, ага
катышкан эр-азаматтардын жалтанбас баатырдыгын, ажалдан
кайра тартпаган эрдигин, согуштун кансыз болбостугун,
бирок ал кан миллиондогон адамдардын келечеги үчүн төгүлүп
жаткандыгын, ошол келечек үчүн курман болгондордун бири
«сулуу бетти тырмап», «кара кийип, кан жутуп отурган»,
«келин экендигин», бирок ал «кемтик толуп, жаш жетип, эм-
чектеги бала» ордун баса тургандыгын көз алдыдан өткөргөн,
оптимисттик идеяга сугарылган ыр. Ырда:

Билесин го,
Кансыз согуш болбосун?!
«Кан» деп учат,
«Жан» деп учат коргошун.
Кан майданда
Каза болгон көрүнөт,
Каалап тийген
Кадыр шерик жолдошун, –

деп «кайран эрден айрылып», кара кийген келиндин траге-
диясы жүрөк титиреткен саптар менен берилип, адамдын көңү-
лүндө айыкпас жара калтырса да, андагы эң башкы пафос:

Ыйлабачы,
Тырмабачы
Сулуу беттин анарын,
Кийбе,
Ташта!
Кереги жок каранын!
Жыл онолот
Кемтик толот,
Жаш жетет,
Жашын тиле
Эмчектеги баланын, –

деген оптимисттик дух, бийик гуманизм ырдын негизги ба-
гыты экендиги эч кимди кайдыгер калтырбайт.

Ырдын акырында:

«Бйлабачы!
Кайгыны ичке батыргын.
Сабыр кылчы,
Айтканын ук акындын:
Коркок бирөө,
Коюнунда жаткыча
Аты жакшы!
Жесири бол баатырдын, –

деген акындын ак дилден көңүл айтып сооротуусу «баатырдын» элесин көз алдыга тартып, келинди анын өлбөс-өчпөс эрдиги менен түбөлүккө сыймыктанууга чакырат, духун көтөрөт. Ырдагы бийик оптимизм ушунда.

Акындын лирикалары жана сатиралык чыгармалары тематикалык жагынан бай жана көп салаалуу. Алардын ичинен Ата Мекен, тууган жер, анын ыйыктыгын, не бир ажайып кооздугун, сан жеткис байлыгын ошол байлыкты бүткүл кыргыз элинин энчисине айландырып, анын кызыкчылыгына пайдаланыш үчүн тынбай эмгектенип жаткан элин ошол эл жашап жаткан жердин пейзажын сүрөттөгөн «Шаркыратма», «Жайкы жамгыр», «Ала-Тоого», «Соң-Көл», «Тянь-Шань», «Ата Мекен» аттуу ырларын, «Кыз жана гүл», «Кээде бүркөө, кээде жарк дейт кабагың», «Ойлончу», «Сүйгөнүмдүн сүрөтүнө», «Сагындым», «Жакандагы кызыл гүлдү жыттадым», «Кол жоолук», «Өзүң бил», «Баягы», «Айтчы жаным», «Сага», сыяктуу махабат лирикалары, «Ак чүч», «Бюрократ», «Кошоматчы», «Саадат-кандидат», «Адабияттык парад» өндүү сатираларын, «Владимир Маяковскийге акындык отчет», «Негр жөнүндө ыр» поэмаларын бөлүп көрсөтүүгө болот. Бирок бул акындын калган чыгармалары Мидиндин өзү айткандай, «халтуралар» экен деген пикир туудурушу мүмкүн эмес. Мидин Алыбаевдин Мекенге арналган ырларынын парасатын анын эч нерсе тең келбеген кымбаттыгы, атуулмун деген адам аттап өтө албас ыйыктыгы түзүп турат. Бирок акын ошол ыйык мекенин сүйгөндүгүн, ал үчүн кызмат кыла тургандыгын «мен минтем, мен тигинтем» деген ооз көптүрмө салтанаттуу сөздөр менен улам бирин санап «ураалап» отурбастан «Ата Мекен» деген ырында:

Замбирек түтүн бүркүп батыш жактан,
Күнөөсүз нечен кочкул кандар аккан.
«Ар-намыс өлүмдөн да арзанбы?» – деп,
Жүрөккө бир ыйык иш милдет таккан –

деп гана Мекенди сүйгөндүгүн жашоонун максаты болгон адамдык ар-намыска байланыштырып, ошол ар-намыс Мекенди ыйык тутууга милдет таккандыгын айтуу менен гана жүрөккө жеткирип отурат. Акын өзү жанындай көрүп сүйгөн Ала-Тоосу, Соң-Көлү, Тянь-Шаны жөнүндө жазганда алардын ажайып кооздугуна гана суктанууну, же анын сөз менен сүрөтүн тартып коюуну гана максат кылып койбойт, ал баарыдан мурун ошол кооздуктун койнунда жаткан сан жеткис байлыкты, дүркүрөп өскөн чарбаны, гүлдөгөн, тармактанган маданиятты, ошонун ээси болуп аны өстүрүп, жыргалына куунап жаткан элди көрөт, кооздукту элдин турмушу менен, албан аракет иши менен шайкеш келтире сүрөттөп, анан ошол не бир көркөм ажайып көрүнүшкө, жыты жыпардай аңкыган Ала-Тоо, Соң-Көлүнө, сан-түркүн жыргалдын кучагында куунап жаткан элине болгон чексиз сүйүүсүн билдирет.

Береке!

Байлыкка мол Ата Мекен,

Жүрөккө бардыгынан жакын экен.

Тянь-Шаны!

Деген бир сөз ойго түшсө,

Мээ сергип, медеп кылып толкуп кетем.

Мына бул жерде акынды толкутуп отурган Тянь-Шандын «ителги имерилген көк асманы», «кышта жылуу, жайда салкын» климаты, тентек желге термелген арча, кайыны, «суусу – дары, таштары – алтын» жер байлыгы гана эмес, баарыдан мурун ушул укмуштай табияты, жер байлыгы бар Тянь-Шанга ээлик кылып, аны гүлдөтүп, дары суусун, алтынын адам кызыкчылыгына иштетип жаткан бактылуу эли. Мына ушул ажайып эки көрүнүш айкалыша түшүп көз алдындан өткөндө акын аны лидер кылып сыймыктанат да, көңүлү көккө сермелип толкунданат.

Мидин Алыбаевдин чыгармачылыгында сүйүү лирикасы өзгөчө орунда турат. Махабат ырларына кайрылбаган акынды поэзиянын тарыхынан жолуктуруу кыйын. Бирок бул темада жазган акындардын бардыгын тең эле махабат лирикалары Мидиндин жараткан көркөм туундуларына окшоп, кеңири аудитория чакырып турган жери жок. Мунун себеби; Мидиндин махабат ырларынын махабаттын өзүндөй тазалыгында, адам жүрөгүн элжиреткен назиктиги, сезимге шоокум чачкан элестүүлүгү жана көркөмдүүлүгүндө, алардын көпчүлүгүнүн кыргыз композиторлору жана обончулары тарабынан обонго

салынып, профессионал ырчылар, өздүк-көркөм чыгармачылыктын катышуучулары, ал гана эмес карапайым катардагы угуучулар тарабынан театр сахналарында, оюн-зоок кечелерде, чогулган топто аткарылып, жатка айтылып, көпчүлүгү элдик ырга айланып кеткендигинде, түбөлүк өмүр сүрүү укугуна ээ болуп эл арасында жашап жаткандыгында. Мидиндин сүйүү лирикаларынын эл арасында түбөлүк жашап калышынын дагы бир себеби анын лирикалык каармандарынын өзгөчөлүгүндө.

Мидиндин лирикалык каарманы сүйүү деген эмне экендигине, «жети өлчөп, бир кессе» түшүнгөн адамдардан. Анын түшүнүгү боюнча сүйүү – эки адамга тең, эгер андай болбосо сүйүүнүн келечеги тайкы. Ошондуктан анын сүйгөнү жүрөгүн жалындай куйкалап, «мемиреген Ысык-Көлдүн таңындай болуп» элеси эсинен кетпей, «көзү укмуш ак чыныдагы карагаттай болуп» жүрөк-сезимине бүлүк салып жатса да, ал бийик адамынан, «бир белги билдирген» көз караш тапмайынча зарлаганы зарлаган. Ошондуктан ал адамынан өзүнүкүнө тете сезимди күтөт, ошондо гана ал бактылуу сүйүүгө жетерине ишенет. Болбосо ак сүйүүнүн азабына чөксөм дагы «киши жалдап сүйө албаймын паралап» дейт. Муну ал: «Ойлончу» деген ырында:

Жүрөгүмдү куйкалайсың жалындай,
Жүрө албаймын күндө сени сагынбай.
Мээ сергитет менде жүргөн элесин,
Мемиреген Ысык-Көлдүн таңындай.
Көзүн укмуш ак чыныда карагат,
Көп карайсың жүрөгүмдү жаралап.
Көөнүн болсо бир белгинди түшүндүр,
Киши жалдап сүйө албаймын паралап, –

деп сезим козгоп таамай да, элестүү да айтып, чыныгы сүйүүгө карата болгон өзүнүн бекем жана туура позициясын билдирет. Ошентип, Мидиндин махабат лирикаларынын бир гана каарманы бар. Ал – сүйгөнүнүн алпечтеген мээримине оронгон күндө да, же ага жетиш үчүн «түшкө кирбесе аза күтүп», азап чегип жүргөн күндө да, мезгилинде жетпей калып, кийин чачы буурул тартып агарганда кезигип, жүрөк жарасын кайрадан козгогондо да сүйүүнүн тоо булагындай тунуктугуна, жан сергиткен илебине, өлүмдөн кайра тартпас күчүнө ишенген, аны асман теңириндей жогору баалаган адам. Акындын сүйүүгө болгон мамилеси, сагынып куса болуусу, өкүнүп жетпей

калуусу, күтүүсү, түйшүк тартып санаркоосу, ийменип тартынуусу, «кайыр кош, кайда жүрсөң кат күтөм» – деп, коштошуусу дагы-дагы башкаларынын бардыгы мына ушул махабаттын машакаттуу сыр-түйүнүнө түшүнгөн лирикалык каармандын атынан айтылат. Мына, акындын «Баягы» деген ырындагы лирикалык каарманы:

Жылдар өттү. Капыс жерден кабылдым,
Көзүң жылуу... тааный албай жанылдым.
Беш көкүл кыз! Бетиң башка болуптур,
Чач агарды, мен да жашка багындым.
Сен тааныдың, көзүң-көзгө кадалды,
Бирок алтын айта албадың саламды.
Айла кетип, амандыгын сурабай,
Алып өптүм колундагы балаңды, –

деп тагдыр кайчылаш келип, тилектерине жете албай калып, мандайлаш жолугушканда да баягы таза сүйүүсүн өчүрбөй жүргөндүктөн, шашып кетип, салам айтуунун ордуна колундагы баласын өпкөнгө араң жарап отурат. Таза махабат дегендин кандайча боло тургандыгынын бир кырдаалын акын ушундайча сүрөттөсө, сүйүүнү терең баалаган экинчи бир каарманынын психологиялык абалын:

Кыйнабачы жүрөктөгү жарадай,
Кылгырбачы, койчу мени карабай,
Же күлүп кой, же кирпичиң ирмечи,
Куса болдум сагынганым тарабай.
Үн жок, сөз жок томсоросуң турасын,
Ыйлап-ыйлап улутунган баладай, –

деп («Сүйгөнүмдүн сүрөтүнө») куса болуп отурган жеринен көрсөтөт. Ал эми «Сагындым» деген ырынан:

Канчалык сынап жүрөктү,
Катарлар, жылдар, күн өттү.
Каниет кылып караймын
Качанкы түшкөн сүрөттү, –

деп сүрөткө канагат кылып, сүйгөнүн күтүп отурган сүйүүгө туруктуу каарманды көрөсүң. Сүйүүнүн машакатын, арзыган адамына жетүүнүн азаптарын махабатты баалай билген адам гана көтөрө алат, ага туруштук берет. Мидиндин махабат ырларынын каармандары дал ушундай каармандар.

Ким жыттабайт сүйүү чиркин гүлүнөн,
Күндө өтөмүн, терезендин түбүнөн.
Кайырчыдай каранамын жалдырап,
Алтын айтчы, качан сенден түнүлөм.

Бүт эеледин, жүрөгүмдү бийледин,
Тамтандаттың, такыр колго тийбедин.
Анда-санда жылмайгансып коёсун
Же шылдыңың, же чындыгың билбедим.

Мына ушул саптарды окугандан кийин сүйүүнүн машакатын тарткан лирикалык каарманды бер жакта туруп аяйсын, ошол эле замат анын тазалыгына, терендигине ыраазы болуп, башынды иесиң. Акындын, жогоруда белгилегендей, махабат ырлары ушундай өзүнчөлүккө ээ болгондугу, жүрөккө жакын көркөмдүгү менен миндеген окуучуларынын жүрөгүнөн түнөк таап, түбөлүк өмүр сүрүүдө. Мындай махабат ырлары Мидиндин лирикасында бир топ эле арбын. «Кол жоолук», «Баягы», «Өзүн бил», «Сагындым», «Сүйгөнүмдүн сүрөтүнө», «Жакандагы кызыл гүлдү жыттадым», «Айтчы жаным», «Кыз жана гүл», «Кээде бүркөө, кээде жарк дейт кабагың», «Сага», «Ойлончу» ж. б. ырларынын бардыгы махабаттын сырдуу күлкүсүн ачууга, анын өлчөмсүз бийиктигин баалай билүүгө чакырган ырлар.

Акын жогоруда сөз кылган граждандык, пейзаждык жана махабат лирикаларынын гана чебер устаты эмес, ал кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында таланттуу сатирик катарында да өзүнүн бийик орду бар.

Акындын сатиралары. Сатира адабий тектердин бардык жанрдык формаларында жолугат. Ошондуктан сатира ыр түрүндө да, кара сөз түрүндө да жашайт. Сатира элдик оозеки чыгармачылыкта да, акындар поэзиясында да небактан эле жашап, өмүрүн улантып келе жатат. Кыргыз профессионал жазма адабияты пайда болгон жана өнүгө баштаган 20-жылдарда жана отузунчу жылдардын биринчи жарымында А. Токомбаевдин, М. Токобаевдин, К. Маликовдун поэзияларында көрүнүктүү орунду ээлеген.

Республикада тап күрөшү айыгышкан мүнөзгө өтүп турган 20–30-жылдарда А. Токомбаевдин, «Ончылык», «Жарамазан», «Жаңы жарамазан», «Кошоевге», М. Токобаевдин «Кумарчылар күчөдү», «Молдо», К. Маликовдун «Таш күзгүнүн түбүндө», «Сен койсоң да, мен койсом», «Атасы менен баласы» дагы башка сатиралык чыгармалар эл арасына кеңири тарап, өздүк-көркөм чыгармачылыкта декламация, кайым айтышуу катары айтылып, коомдун терс көрүнүштөрүнө каршы күрөштө белгилүү даражада оперативдүү мааниге ээ болгон.

Мидин Алыбаевдин сатирик катарында таанылуусунда табигый шык жана турмушубуздун конкрет фактылары биринчи даражадагы мааниге ээ болсо, эл оозеки адабиятынын, акындар поэзиясынын элге кеңири белгилүү сатиралык үлгүлөрү жана профессионал акындарыбыздын жогорку көрсөтүлгөн дагы башка сатиралык чыгармалары анын алгачкы сатираларынын көрөнгөсү болбой койгон эмес.

Кыргыз сатирасынын профессионал денгээлге көтөрүлүп жана жанр катары калыптанышы М. Алыбаев менен Р. Шүкүрбековдун ысымдары жана айрыкча элүүнчү жылдардагы чыгармачылык табылгаларына тыкыс байланыштуу. Анткени Мидин Алыбаевдин чыгармачылыгында сатиранын бийик чегине жеткен мезгили элүүнчү жылдар болуп эсептелет. Акындын сатирада активдүү иштешине ошол учурдагы жалпы эле союздук адабиятта сатира жанрындагы артта калуучулук, аны жоюу жана андан ары өркүндөтүү туурасындагы өкмөттүн жана жазуучулар бирлигинин жалпы союздук масштабда көргөн чаралары да өбөлгө жана шарттар түзбөй койгон эмес. «Сатирик» деген титулга ээ болуу же сатиралык чыгармаларды жазуу жогортодон болгон көрсөтмөгө же көркөм чыгарма жазуунун — ыр жазуунун техникасын өздөштүрүп алууга гана байланыштуу нерсе эмес. Ошондуктан бардык эле акындар сөздүн толук маанисиндеги сатиралык чыгармаларды жаратууга жөндөмдүү келишпейт. Сатирик болуш ошого ык тарткан табигый талантка байланыштуу нерсе. Бул жагынан алганда Мидин Алыбаев чукугандай сөз тапкан, чучукка жеткендей кер какшык жылдырган, онтоп ооруп жаткан адамды да күлдүргөн табигый талантка ээ инсан болучу. «Ким менен болсо жолугушуп, сырдашып, кай жерде болсун сөздүн капкагын ачып, ырларын окуп, анан атын токуп, ары карай кеткен арыбаган дулдул, таң атканча сайраса талбаган бир булбул болчу. Анын конуп кеткен конушунда кокту толгон кулкү калган, анан ал күлкүнүн дүбүртү далай жерге угулуп, эскинин калдыктарынын эсин чыгарып, бузукуларды буй кылып, аларга чыны менен тузак тартып, капкан салган. Айтор акындын талаада айткан таң каларлык тамаша сөздөрү дароо гана отурган элдин таразасынан өтүп, танкы соккон шамал менен кошо Ала-Тоонун булуң-бурчуна таралган. Кыргыздын кайсы гана жерине барбаңыз Мидиндин атын билбеген, ыры менен өзүн айтып күлбөгөн кишилери жок айылды таппайсыз» — деп эскерген К. Укаев.

Мидиндин элүүнчү жылдары «Чалкан» журналынын редакциясында иштеп калышы да белгилүү даражада анын сатиралык чыгармаларынын бийик көтөрүлүүсүнө шарт түзгөн. Эл арасында командировкада болуу, андагы айрым бир терс көрүнүштөрдүн үстүнөн чыгуу, албетте Мидиндин ар кыл темадагы сатираларынын жаралышына материал бербей койгон эмес. Коомубуздагы, турмушубуздагы ар ким эле элес алып байкабаган, бирок эртең ырбап кете турган «жараны» көрө билип, аны табигый таланттын элегинен өткөрүү менен Мидин Алыбаев атактуу «Ак чүч», «Бюрократ», «Чалкан дос», «Кошоматчы», «Сизге айтам», «Саадат-кандидат», «Осмоналы лөкүй», «Дүжүр букалар», «Тилекматтын тили», «Адабияттык парад» аттуу дагы башка сатираларын, «Жолдош Маяковскийге отчёт» сатиралык поэмасын жараткан.

Акындын «Ак чүч» деген ыры гезит бетине чыгары менен эле эл арасындагы чоң окуяга айланып кетти. Анткени, «Ак чүчтүн» коомубуздун социалдык маңызына сыйбаган, күйөөсүнүн кызматчы машинасын базарга, топчу издегенде минген, эч жерде иштебеген, моданын артынан түшүп, балдарын «прислугага» бактырган, бир-эки айлап курорттордо жүргөн кылык-жоруктарын ар бир окурман өзүнүн тегерегинен кездештирип, аларга кыжыры кайнап, андайлардын бетине чыгышып, мына, ушул «Ак чүчтү» окуп беришти. «Мидиндин «Ак чүчүнүн» күчү аткан октун күчүнөн аз түшкөн жок. Ал кожоюнунун коон-дарбыз сатат экен десе кыштын күнү Нарынга чапкан коомдун кокуй күн ак чүчтөрүн машинадан алып түшүп; карапайым калың эмгекчилердин катарына кошту. Анан анын кудуретинин канчалык күчтүү экендигин ушундан билиңиз – ырдын «Ак чүч» деген аты кылымдан бери кыйышып калыпташып келаткан кыргыздын тилин кандайдыр бир беш-алты күндүн ичинде дагы бир сөз, туюнтма менен байыта салды. Абалтан бери чүчкүргөн кезде гана жооп катары айтылып, саламатчылыкты каалагандыкты билдирүүчү «ак чүч» деген сылык сөз, эми коомдун ак колдоруна карата айтылуучу өткүр сөздүн ролун да кошо аткарып калды».

(К. Укаев, аталган эмгекте, 101-бет.)

Биз буларды сынга алсак,
Жүрөгү түшүп калмакпы?
Ансыз деле,
Чыдап келдик,
Кесе тиштеп бармакты.
– Мен киммин! – деп

Күзгүсүнөн сураса:

– Аай!! — деп,

(Айтар эле айнек)

– Сен жатып ичер жан бакты.

Жеке эле,

Мени тиктебей,

Карасаң боло,

Элди

Жерди –

Жан-жакты

Төмөн түшүрбө,

Аял деген ардакты.

Ырдын акырындагы акындын ызалануу, каардануу менен айткан мындай жыйынтыгы, чакырыгы бүгүнкү элибиз рынок экономикасына өтүп жаткан эмгексиз эч нерсенин ишке ашпастыгы даана көрүнүп калган өткөөл мезгилде өзүнүн төп келишкен ордунда турат. Акындын жеке гана «Ак чүчү» эмес, бюрократтардын, жалган илимпоздордун, кошоматчылардын коомубузга жат табиятын ашкерелеп мыскылдаган «Бюрократ», «Саадат-кандидат», «Кошоматчы» ж. б. сатиралары да бүгүнкү күндө андай жат көрүнүштөргө каршы күрөш жүргүзүүгө актуалдуулугун жоготкон жери жок. Сатираларынын аты айтып тургандай эле алардагы терс каармандар да ар түрдүү, бирине бири окшобойт. Алардын ар кимиси өз алдынча тип, ар кимисинин өзүнчө психологиясы, кебетеси, өзгөчөлүгү бар. Мына ушул типтердин ар кимиси акындын сөздөрүнүн ар биринин кынапталып өз орундарына коюлушу, жаанын жебесиндей курчтугу жана бутага дал тийиши менен көз алдына тартылат, анан ал бадырайган тип көпчүлүк калктын сотуна коюлат. Ошондуктан Мидиндин сатиралары эл арасына тең тарайт да, ар кимдин аң-сезиминен орун алып, өзүнүн «тазартуучу» ишине киришет.

Кошоматчылар алмустактан бюрократ-начальниктердин көзүнүн агы менен тең айланып, акты кара, караны ак дешип көпчүлүктүн ишин бүлүндүрүп келишкен. Азыркы демократиянын, кайра жаралуунун, эгемендүүлүктүн доорунда алар бир караганда анын күйөрмандары сыяктанып, тоскоол кылгандарды сындаган болушуп, ал эми иш жүзүндө буйрукчул-тоталитардык мезгилдин абасын дагы эле кере дем алыштын аракетин жүргүзүшкөндөн кайра тартпай жатышат. Бул бүгүнкү күндүн кошоматчылары Мидиндин «кошоматчысын» окуганында мындан отуздан ашык жыл мурун, Мидин кү-

рөш жүргүзгөн кошоматчы өзүнүн эстафетасын тим эле азыркыларга өткөрүп бергендей сезесин, анан аларга каршы күрөштүн сабында акын өзүнүн сатирасы менен биз менен бирге келе жатканын дапдаана баамдайсың. Мына Мидиндин кошоматчысы:

Жыйналышта,
Эчак
Жазылат жарышка.
Сөз алат,
Трибунага барат,
Адегенде,
Астыртан мактай турганын карап,
Анан,
Элге сөз салат.
Колунда кагазы
Барак-барак,
«Аксакалынын» ишин,
Сынга алган болот азыраак.
Фактыларды,
Процентти
Бармак менен санап.
Кээ бирөөнү мойнуна алат,
Кээ бирөөнү
Кашкая эле танат.
Суудан жутат,
Тандайын таптап.
Баштайт
«Аксакалын» мактап.

Булар бүгүнкү күндө өмүрүн жашап бүтүштүбү? Жок, дагы эле бар арабызда. Мидин буларды ушинтип сындап, бет пардаларын ачып эле тим болбойт, акырында аларга кайрылып:

Биздин заманда,
Сага,
Эмне жетпейт,
Кошоматың койбосон
Коом сени жектейт –

деп, калыс бүтүм чыгарат, эскертет. Мидиндин бул сатирасынын бүгүнкү күндүн талабы менен үн алышып тургандыгын эч ким жокко чыгара албайт.

Өз алдынча мамлекет түзүүнүн жана чындоонун көп кырлуу проблемаларын чечүүдө маалымдуулук менен айкындык ашкере мааниге ээ болуп жаткан учурда кошоматчылардын да, бюрократтардын да кедергиси тиери бүгүн ачык көрүнүп кал-

ды. Булар күндөлүк жашообуздун, күрдөөлдүү иштерибиздин ар кандай тармактарынан жолугат, алар менен күрөш жүргүзүү, зыяндуу тамырын түбүнөн омкоруп ыргытуу оңой-олтон иш эмес экендиги күндөлүк турмуштан көрүнүүдө. Ошондуктан, бюрократтардын ким экенин, түр өзгөртүп жашоого жөндөмдүү табиятын жыйындарда пропагандалык жол менен ашкерелөөгө караганда сатиралык образдардын, эстен кеткис эмоцияга толгон куйкумдуу курч сөздөрдүн күчүн пайдалануу алда канча жемиштүү, маселени ушул жагдайдан алып караганда Мидиндин «Бюрократ» аттуу сатирасы учурубуз үчүн бардык жагынан актуалдуу. Бирда бүгүнкү күндүн бюрократынын: «салам айтсаң, араң башын ийкеп», сөзүнө көңүл бөлбөгөндүгү, иш менен барсаң үч-төрт күн убара кылып кабыл алгандыгы, бир жумушту бир ай сүйрөп, аны чечүүнүн ордуна «сүрсүтүп» сейфине салып таштагандыгы, дагы-дагы башка ар кандай жийиркеничтүү табияты Мидиндин өзүнө гана тиешелүү курч афоризм, куйкалагыч теңештирүү, калемпирлүү, ачуу сөздүн күчүнөн эстен кеткис кылып жараткан көркөм образ аркылуу берилгендиктен бюрократтарга карата элдешпестиктин көрөңгөсү сезимине уялайт.

Мидин сатирасында:

Бюрократ,
Мына ушундай чунак.
Бир жумушту
Бир ай сүйрөйт эң кеми.
Бирок,
Чыдайсын.
Улам тырмайсын желкенди.
Ал үчүн,
Суук да эмес,
Ысык да эмес,
Ошондуктан түгөнбөйт –
Бюрократтын эртени,
Булардын мүнөзү,
Эскиден калган.
Мындайды
Жек көрөт, биздин заман.
Таза денеде, –
Болсун таза кан.
Аз учураса да,
Жоюлсун
Коомубузга кереги жок! –
Бюрократ адам! –

деп, аларга биздин коомубуздан орун жок экендигине ишенгендигин билдирип, андайлар менен бизди түбөлүккө кош айтышууга чакырат.

Кыргызстандын улуттук көз каранды эмес мамлекет болуп жарыяланышынын көрүнүктүү укуктук белгисинин бири жаны Конституцияда Кыргыз тилинин мамлекеттик тил болуп кабыл алынышы болуп эсептелет. Бул кыргыз тилинин мындан аркы гүлдөп өнүгүшүн камсыз кылат. Тилибиздин тазалыгын сактоого, ички жана тышкы каражаттардын, дүйнөлүк маданияттын жетишкендиктеринин натыйжасында кирген сөздөрдү тилибиздин закондоруна ылайык өзүбүзгө сиңирүүгө милдеттендирет.

Учурдагы мына ушул маанилүү талапка калкыбыздын көңүлүн бурууда мындан отуз-кырк жыл илгери жазылган акындын «Тилекматтын тили» аттуу сатирасы бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун сактап турат жана мындан ары да сактай бермекчи.

– Жолдоштор,
Качан выполнит – этилет бизде план?
Адин мен, эмне кылам?
Атстабайт эттик го улам.
Демек, сначит эмне кылыш керек?
Өзүбүз киришпесек, кто жардам берет?
Канса-консоп
Айта турган болчу
Боло турган болчу болсок,
Өзүбүздө уят жок.
Биздин жерге баары өсөт го,
Свекла, хлопок, и еще
Мүйүздүү – рогатый скот.
Демек, сначит, все баарыбыз ишке.
Киришели,
Техника освоет эткенди билели, –

деп Тилекматтын же эне тилин таза сүйлөбөй, же орус тилин тууралап өздөштүрбөй, же «айта турган болчу, боло турган болчу болсок» деп кыргыз тилинде сүйлөгөн сөзүн стилистикалык жактан туура түзө албай отургандыгына жаны күйүп, сынга алып отурат. Өзүбүздүн төл сөзүбүз турса аны пайдаланбай, анын ордуна башка элдин тилин орунсуз колдонуп, таза тилибизди «отоо чөптөргө» толтуруп, аны жетишкендик катары көрүп жүргөн Тилекматтар бүгүн

арабызда азбы, азыр да толуп жатат. Ошондуктан сатиранын акырындагы:

Жолдош Тилекмат!
Бул сага жазылган кат!
Жыйналышта сүйлөсөң сүйлө
Бирок тилиң болсунчу так, –

деген жыйынтык бүгүнкү күндө да өзүнүн курчтугун, тарбиялык зор маанисин сактап турат. Сатиранын актуалдуулугу да ушунда.

Сатиранын достук азил, эпиграмма, пародия сыяктуу түрлөрүнүн өзүнчө жанр катары калыптанып өнүгүшүндө Мидин Алыбаевдин сиңирген эмгеги зор. Акын достук азилди – өзүнүн каламдаштарына арналган сатираларын согушка чейин эле, айрыкча 1938–1940-жылдары армияда кызмат өтөп жүргөн мезгилинде эле баштаган. 1958-жылы Кыргыз адабияты менен искусствосунун Москва шаарында экинчи он күндүгү болуп өттү. Анын алдында ага карата кызуу даярдыктар жүрө баштаган. Анда биринчи он күндүк (1939) менен экинчи он күндүктүн аралыгында кыргыз адабияты менен искусствосунда болгон жанылыктар, өсүп-өнүгүүлөр боюнча союздук масштабдагы сынактан өтүш керек эле. Ошого даярдыктар жүрүп жаткан 1956–58-жылдар аралыгында Мидин Алыбаев сынактан өтүүгө тийиш болгон каламдаштарынын (А. Үсөнбаев, А. Токомбаев, К. Баялинов, К. Маликов, К. Жантөшев, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, Я. Шиваза, У. Абдукаимов, Н. Байтемиров, С. Шимеев, К. Акаев, М. Жангазиев, А. Салиев, Т. Абдумомунов) чыгармаларына кайрылып, алардагы ийгиликтер менен кемчиликтерди чыныгы адабий таланттын көзү менен көрө билип, алардын чыгармачылык тажрыйбаларынан байкаган мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн таап, анан аларды куйкум сөз, жанга жагымдуу элестүү элпек тил менен «адабий параддан» өткөрүп, натыйжада алардын кээ биринин талантына дем берип, келечегине шыктандырып, кээ биринин намысына тийип, көркөм чыгармачылыкка жооптуулук менен мамиле жасап, халтурадан алыс болууга чакырган «Адабий парад» аттуу достук азил түрмөгүн жараткан. «Адабий парадда» атайылап эле каламдаштарына сын тагуу, алардын мүчүлүштөрүн мазактап шылдыңдоо, жекече ич күйдүлүк же көрө албастык жок болучу, анын максаты жолдошторунун ийгиликтерине суктанып, аларды даназалоо, кемчиликтерин бетке айтып, алардан арылууга көмөк көрсөтүү болгон жана бул максатты акын акындык дараметтин күчү менен таамай

жана таасын айтып, калыстык менен баалаганга жетишкен. Ошондуктан «Адабий парад» окуучулар тарабынан да, сынга алынып жаткан каламдаштары тарабынан да жылуу кабыл алынып, тез эле эл арасына тарап, кээ бири учкул сөзгө айланып кеткен. «Адабий парад» айрымдарынын чыгармачылык намысына тийип чыйралтып, такыр болбогондо сапаттуу жаны чыгармаларынын жарык көрүшүнүн тездешине себепчи да болгон болуу керек. Бул өмүрүнүн акыркы жылдарында кыргыз прозасынын туу чокуларынын биринен болуп калган «Майдан» романынын автору Узакбай Абдукаимовго арналган достук азилден даана байкалат. Мидиндин достук азилине чейин У. Абдукаимов адабиятыбыздын этаптуу чыгармаларынан болуп калган «Майдандай» чыгарма бере элек болучу, бирок өтө билимдүү, талант даремети бийик бул инсандан эли көптү күтүүчү. Ошентип жүргөн мезгилде Мидиндин ага арналган:

Өзүңүзгө караганда
Өнүңүз жаш.
Бул азыр бала дегизбейт.
Буурул тарткан баш.
Анткени менен жазгандарыңыз аз.
Талантыңыз бар,
Жалгыз болсо да,
Жакшы ыр «Сүйгөн жар».
Либретто: «Айша менен Айдар»,
Бул эмгек сиздики десек,
Композиторлордун ичи тар.
Убадаңыз даяр,
Бирок,
Убараныз далай бар.
Сизден бир «перзент» күтүүгө
Эл зар! –

деген достук азили жарыкка чыкты. Акын андан оригиналдуу чоң чыгарма берүүсүн талап кылды. Бул журтчулук тарабынан да, адабий чөйрө тарабынан да туура кабыл алынды. Узакбай Абдукаимовдун жан-дүйнөсүнө да бүлүк салган болуу керек. Мүмкүн автор буга чейин мурун эле жазып жүргөндүр, бирок Мидиндин «Адабий парад» жарык көргөндөн кийин көп узабай эле Улуу Ата Мекендик согуш темасына арналган «Майдан» романы – Абдукаимовдун эл күткөн «перзенти» жарыкка келди да, коомчулук тарабынан өтө жогорку баага арзып, «жазгандарынын азы» эч кимдин эсинде калбай, анын таланттуу жазуучу экендигине элинин көзү жетип, кыргыз адабиятынын тарыхында «чоң тамга» менен жазылып калды.

Мидин «Адабий парадында» улуу муундагы жазуучуларыбыздын кээ бирлеринин жогорку Абдукаимовдой болуп көптөн бери жаңы чыгармалар жазбай жатышкандыктарын, айталы, К. Баялинов 1952-жылы жарык көргөн «Көл боюнда» повестинен кийин жаны эч нерсе бере электигин:

Көп олтуруп калдыңыз,
Көгөргөн «Көлдүн боюнда», — деп сындаса,
Түгөлбай жазам десе далай сыр бар,
«Тоо арасында» өткөрдү эчен жылдар.
«Апий ботомду» айтып бүттү, «Абысындар»,
Эми Түкөм, «Тоо арасынан» ылдыйлап келсе,
Завод, фабрика, пахта жөнүндө
бир нерсе берсе» —

деп, аксакал жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбековго элдин, окуучуларынын, коомчулуктун тилегин билдирди. Ал эми таланттуу драматург жана прозаик Касымалы Жантөшев жөнүндөгү достук азилинин автордун жалпы эле чыгармачылыгы үчүн эмес, анын айрым чыгармаларынын жанрдык өзгөчөлүгүн, айрым формаларын өздөштүрүү багытындагы чегин аныктоодо да мааниси зор. Акын «Касымалы Жантөшевге» деген достук азилинде анын «Каныбек» романы жөнүндө:

Бир жагынан жомокко жакындап,
Экинчи жагынан романга жакындап,
Кээде повести такымдап,
Түзүк жазылды «Каныбек» —
Кара шакылдак.
Автордун оюна койсо,
Какемди улам өзгөртүп турмак,
(Кээде калпак кийгизип, кээде тумак)
Илимдер академиясына —
Мүчө-корреспондент кылмак,

Же Каныбек министр болуп жаны тынмак, —
дейт. «Мында эч кандай апыртуу да жазуучуну атайылап келекелеп басынтайын деген тескери ниет да, жалпы адабияттын кызыкчылыгы менен байланышпаган өзүнүн жекече субъективдүү ойлорун таңуулоо да жок. Адабий чындыкты, чыгарманын реалдуу ал-абалын, курулуш принцибин, автордун адамга болгон мамилесин, профессионалдык денгээли кайсы баскычта турганын сергек байкап, туура баасын берүү бар» (К. Даутов, аталган эмгеги, 181-бет).

Мидин Алыбаев өзүнүн чыгармачылык өмүрүндө жалаң гана лирика жана сатира жазуу менен чектелген эмес.

Ал өзүнүн каламын адабияттын башка жанрларында да сынап көргөн. Ал драматургиянын тарыхында «Жантектин керээзи» аттуу бир актылуу, «Курорттогу окуя», «Зоотехник Буйлашев» деген көп актылуу пьесалары менен белгилүү. Бирок бул чыгармалары Мидин Алыбаевди лирика жана сатираларындай болуп кыргыз адабиятынан лирик-сатирик деген адабий титул алып бергендей сөздүн толук маанисиндеги драматург деңгээлине көтөрүшө алган жок. М. Алыбаевди драма жанрында да эмгектенген деп жатыштын себеби да ошондо. Анткени, акындын лирика жана сатираларындай окуучуларынын жүрөгүнөн түбөлүк түнөк таап, жанрдын табиятына жаңылыктар алып келген сыяктуу драмалары кыргыз театрларынын сахналарында узакка өмүр сүрүшкөн жок. Мидин Алыбаев проза жанрынын үстүндө да эмгектенип «Ачылбаган кат» аттуу өз мезгилинде окуучулар тарабынан жылуу кабыл алынган аңгемесин, көркөм очерктерин жана фельетондорун жазып, алар «Жарык көрбөгөн каттар» аттуу 1964-жылы чыккан жыйнагына топтоштурулган. Акындын 1993-жылы негизинен өз мезгилинде гезит-журналдардын беттеринде гана жарык көрүп, көпчүлүк жыйнактарына кирбей жүргөн аңгемелери, фельетондору, пьесалары, очерктери, сын-макалалары топтоштурулуп, «Мидин Алыбаев» деген ат менен жарык көрдү.

Мидин Алыбаев өзүнүн аз, бирок даңазалуу жашаган өмүрүндө окурмандардын түбөлүк энчисинде калуучу көптөгөн таланттуу жазылган лирикалар менен сатираларды калтырды. Ал кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында таланттуу лирик жана көрүнүктүү сатирик катарында түбөлүккө жашай бермекчи.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. М. Алыбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгын айтып бергиле.
2. Эмне үчүн Мидинди лирик акын дейбиз?
3. М. Алыбаевдин сүйүү лирикаларынын башкы каарманы ким?
4. «М. Алыбаев – сатирик» деген түшүнүктү чечмелеп, чыгармаларынан мисал келтиргиле.
5. Мидиндин сатираларынын бүгүнкү күн үчүн мүнөздүүлүгүн кандай түшүнөсүңөр?
6. Лирика жана лирикалык каарман жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?
7. Сатира менен юмوردун айырмасы барбы, болсо кандай?
8. «Владимир Маяковскийге акындык отчет» поэмасын үйдөн окуп, реферат жазып келгиле.

РАЙКАН ШҮКҮРБЕКОВ

(1913 – 1964)

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында Райкан Шүкүрбеков таланттуу драматург, акын-сатирик жана котормочу катары өз ордун ээлеген жазуучуларыбыздын бири. Ал 1913-жылы азыркы Талас областынын Кара-Буура районуна караштуу Ак-Чий айылында туулган. Кыргыз жергесинде Октябрь төңкөрүшүнүн жеңип чыгышы көпчүлүк кыргыз жаштары сыяктуу эле Райканга да билим алуу мүмкүнчүлүгүн түзгөн. Бирок келечектеги акын-сатирик, көрүнүктүү драматургдун билим алууга алгачкы кадам шилтеши бир аз машакаттуу болгон. Ал 9–10 жаш курагында ата-энесине айтпай, айлынан Олуя атага (азыркы Жамбыл шаарына) чейин жөө келип, ал жердеги мектеп-интернатка кирип, анда 1923–26-жылдары казак тилинде билим алган. Окуунун казак тилинде болушу Абайдын котормосундагы Пушкиндин, Крыловдун чыгармалары менен эртэрээк таанышууга мүмкүндүк түзгөн жана алар кийин анын чыгармачылык шыгынын ойгонушуна белгилүү даражада өбөлгө түзбөй койгон эмес.

1929-жылы Фрунзе шаарындагы, ал учурдагы бирден-бир маданий-агартуу иштерине кадрлар даярдоочу педагогикалык техникумга келип кирип, аны 1933-жылы ийгиликтүү бүтүрүп чыккан. Бул техникум К. Жантөшев, К. Маликов, М. Элебаев, М. Токобаев, Ж. Бөкөнбаев сыяктуу кыргыз профессионал жазма адабиятыбыздын улуу муундары сыяктуу эле Райкан Шүкүрбековдун да көркөм шыгын ойготкон адабий бешиги болгон. Ал алгачкы чыгармачылык ишин ушул техникумда окуп жүргөн жылдарында баштаган. 1929-жылы «Жаркынай» деген ангемесин «Жаны маданият жолунда» журналына жарыялоо менен алгачкы жазуучулук тушоосун кескен. Педтехникумда окуп жүргөн жылдары Райкан М. Токобаев, К. Маликов, К. Жантөшев сыяктуу тунгуч драматургдарыбыздын алгачкы пьесаларын ошол техникумдун сахнасына алып чыгууга активдүү катышып, башкы ролдорду аткарып, өзү да пьеса жазууга далалаттанган. Техникумда

окуп жүргөндө башталган сахналык чеберчилик аны кийин кыргыз театр студиясына артист болуп кирүүгө түрткү берет. Анын «Күрөш» деген биринчи үч көшөгөлүү пьесасы өзү артист болуп иштеп турган ошол студияда 1935-жылы коюлат. Пьесанын театр студияда коюлушу жаш талант Райкандын жазуучулук өнөрканасынын андан аркы уланышына чоң өбөлгөлөрдү түзөт. Натыйжада жогорку чыгармасына удаалаш эле «Айдар», «Бейит арасында», «Жапалак Жатпасов» аттуу комедияларын, 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылындагы окуяларды ичине камтыган «Тоо элинин баатыры» аттуу повестин жазат.

Райкан Шүкүрбеков Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында өз элинин патриот уулу катарында колуна курал алып Мекенин баскынчы фашисттерден коргоду. Фронттон жаралар болуп элине кайткандан кийин театрда жана филармонияда иштеп, ошол жылдары «Кек», «Менин айлым», «Жашыл токой», «Эки дос», «Бир эшектин тарыхы», «Каныкей» аттуу пьесаларды жазып, А. С. Грибоедовдун «Акылдан азап» атактуу комедиясын кыргыз тилине которду.

«Менин айлым», «Жашыл токой» деген драмалары 1947–48-жылдары жазылып, алар кыргыз театр сахналарында коюлгандан кийин Райкан кыйла жылдар изденүү түйшүгүн башынан кечирди. Натыйжада 1957-жылы анын «Ырлар жана тамсилдер» аттуу көлөмдүү жыйнагы жарык көрдү. Акындын жыйнакка кирген ырларынын көпчүлүгү көркөм курулушунун жетиктиги, поэтикалык ой айтуу маданиятынын ачык-тактыгы, романтикалуулугу менен айырмаланып турат. Ырларында адам баласынын таанып-билүүсүндөгү, таалим-тарбиясындагы, рухий дүйнөсүндөгү оош-кыйыштар сергек иликтенип, алардагы өзгөрүүлөр, кубулуштар, жалпы сөздөр, жылаңач абстракттуу баяндоолор формасында эмес, жашоо-турмуштагы мүнөздүү көрүнүштөр, айкын мисалдардын негизинде берилет. Натыйжада анын «Волга», «Бир чал», «Элибиздин багы», «Дайым жагат», «Дзержинский көчөсү», «Балдар адабияты», «Толстой», «Эки келин», «Айга» деген дагы башка ырларында мезгилдин үнү, «портрети» элестүү, образдуу табылгалар аркылуу берилип, акындын коомдук жигердүү позициясы, Ата журт алдындагы атуулдук парзы ачык-айкын көрүнүп турат.

Райкан Шүкүрбеков 1958-жылы Москвада болуп өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун экинчи декадасына

белгилүү драматург-комедиограф, акын жана артист катарында катышты. Декаданын учуру Райкандын чыгармачылык чыйырында жемиштүү мезгил болду. Борбор шаардагы «Молодая гвардия» басмасы ушул он күндүктүн тушунда «Тянь-Шань жаңырыгы» аттуу ырлар жыйнагын жарыкка чыгарды. «Өрөөндөгү нур» деген пьесасы Кыргыз мамлекеттик орус драма театрынын декадалык спектакли катарында москвалык көрүүчүлөргө тартууланды. Декада мезгилиндеги талкууларда жазуучунун жогорку драмасы жана поэзиялык чыгармалары он бааларга татыктуу болду. Кийинки мезгилде жазуучу драматургия жаатында жемиштүү иштеп, декада өткөндөн «Акындын үмүтү» аттуу Токтогулдун өмүр жолуна арналган тарыхый-таржымал драмасын жана «Жакшынын шарапаты» аттуу комедиясын жазды.

Райкан Шүкүрбековдун төрт көшөгөлүү «Жашыл токой» комедиясы да кыргыз драматургиясынын тарыхында белгилүү орунду ээлеген чыгармалардан. Комедияда согуш аяктагандан кийинки эл чарбасын кайрадан калыбына келтирүү жылдарынын, тагыраак айтканда, 1947–1948-жылдардын ичиндеги окуялар сүрөттөлөт.

Райкан Шүкүрбеков кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында сатира жанрынын алгачкы кирпичтерин коюшкан авторлордон. Ал адабиятыбыздын тарыхында сатирик катарында өзүнүн көрүнүктүү орунунда турат.

Акындын сатиралык чыгармалары туурасында белгилүү адабиятчы – окумуштуу К. Артыкбаев төмөнкүдөй деген пикирди айтат: «...Акындын чыгармаларына кылдат көз жүгүрткөндө эле аны башка акындардан айырмалап турган башкы бир белги кашкайып чыга келет. Баштатан айтылып келе жаткандай, Райканды кыргыз адабиятындагы чоң сатирик деп аташтын өзү деле анын индивидуалдуу жүзү бар экендигине толук күбө боло алат эле... Сатира жанрын биздин көпчүлүк акындарыбыздан табууга болот. Бирок, Райкандын сатиралары башкалардан күүдүргүлүү, мыскылдуу, күлкүлүү, куйкум сөздөргө жык толгону менен кескин түрдө айырмаланып турат. Райкан – сатириктин эң негизги өзгөчөлүгү мына ушунда. Юмор сатиранын өңүн ачкан, ага күлкүлүү сөздүн жардамы менен курч мүнөз берген эң башкы көркөм каражат болуп эсептелет. Акындын куйкум сөздүү курч сатираларын: тамсилдерин, какшыктарын, пародияларын, учкул сөздөрүн, термелерин, интермедияларын, пьесаларын окуган, уккан же

көргөн адам аргасыз мыйыгынан жылмаюуга, кээде көзүнөн жаш чыкканча күлүүгө да мажбур болот. Күтүлбөгөн жерден күлкүлүү сөз табуу чоң өнөрдү, чоң талантты талап кылат. Райкандын куйкум сөздөрү жылт этип кайра өчүп калуучу кандайдыр бир женил күлкү эмес, алар биздин коомго жат, терс көрүнүштөрдүн сай-сөөгүн сыздатып, чучугуна жеткен курч сатира» («Кыргыз совет адабиятынын тарыхы», Фрунзе, «Мектеп», 1982, 393 – 394-беттер).

Райкандын сатираларында жашоо-тиричилик маселеси басымдуу орунду ээлейт. Коомго, элге ак дили, ниети менен кызмат кылууну унуткан, коомдук менчикти өз кызыкчылыгы үчүн алдым-жуттумдук менен пайдаланган, дүйнөкор, бюрократ, паракор жетекчилер, өткөн замандын терс жактарын али өз пайдасы үчүн пайдаланган эскичилдер, «иттен көлөкө талашкан» жалкоо, бекерпоздор, халтурщик жазуучулар, кыскасы, коомго ак ниет кызматы, адал эмгеги менен салымын кошуп, түз сүйлөп, ар ишке туура мамиле жасап, өзүнүн бакыт-ырыскысын күжүрмөн эмгектен тапкан адамдарыбыздын максатына кедерги болгондор Райкандын сатираларында куйкум сөздүн өртүнө чалдыгышып, ар тараптуу мыскылга алынат. «Ала-Тоону алты араба кылып жазган», анысына насвайчылар насвайын ороп саткан, гүлдү түрдөп терип, «карындаштардын кашын ырдап жүрүп, каармандарын унутуп калган» «чыгармачыл» адамдар «халтурщик досуна» сатирасында катуу сынга алынат. «Жададым кооз үндөн», «Кой көз деле жакшы», «Жиндинин сөзү», «Сен эмеспи», «өзүбүздүн Мишка», «Тим койсо экен жайына», «Ырдабай турбайт», «Лирика», «Буттун шору», «Талбас моюн» жана башка сатираларында жасалмалуулук, жасакерлик, көшөкөрчүлүк, кошоматчылык күйдүргү, курч сөздөрдүн күчү менен катуу сынга алынып, нукура сулуулук, кооздук, жупунулук, кичи пейил карапайымдык даназаланат. Өзүнүн көмөчүнө күл тарткан ушакчылардын мүнөзү «Буттун шору» сатирасында Коёнкөзов, Конокбаевдердин сатиралык портреттери аркылуу даана тартылып, мыскылга алынган.

Жолдошун эл мактаса Коёнкөзовдун ичи күйүп өлгүсү келет, дайыма «олуя», «билерман» болуп сүйлөп, бирге минди кошот, бирок өзү жумурткадан аппак болуп таза калгысы келет. Мындайларды коом, элдин кыраакы көз карашы, мамилеси тез эле тергеп коё тургандыгын автор сатиралык саптарында абдан таасын көрсөтөт. «Сен эмеспи» деген сатирасындагы шаардан

айылга атасыныкына келген, «башын корроздой койкойткон», «силкилдеп көкүлүн силкип», «кашын кырып, тегиздеген», «бутунда туфли жалтылдап», «көзүндө айнек жаркылдаган» Ажыкызовдун образ-портрети Акымбай карыяны гана күлкүгө салбастан, бүт айылдаштарынын мыскылынын бутасына алынып, автор окурмандарын өзүлөрү жыйынтык чыгарууга чакырат. Корутундулап айтканда, Райкан Шүкүрбековдун коомго, этика-моралга бөгөт болуучу жогорудагыдай сатиралык чыгармалары бүгүнкү күндө да өзүнүн курч маанисин сактоодо.

Райкан Шүкүрбеков кыргыз балдар адабиятынын өнүгүшүнө да өзүнүн белгилүү салымын кошкон жазуучуларыбыздын бири. Анын «Эки бөжөк», «Карга», «Иттин жомогу», «Кыргыз тоосунда», «Түлкү менен теке» сыяктуу балдарга арналган китепчелери жаш бөбөктөрдүн сүйкүмдүү чыгармаларынан болуп калгандыгын белгилөөгө болот. Акын котормочулук ишмерлиги менен да кыргыз котормо адабиятына ири салымдарын кошкон. Ал Крыловдун «Тамсилдерин», Шиллердин «Жүзү каралык жана сүйүү» драмасын, Грибоедовдун «Акылдан азап» комедиясын, Фирдоусинин «Шах намасын» кыргыз тилине которгон.

Райкан Шүкүрбеков узак жылдары филармонияда иштөө менен бирге артисттер үчүн да чакан чыгармаларды жазып, репертуарларын байытты. Чынында да анын чыгармачылыгы башынан эле театр, филармониянын турмушу менен алака катышта болуп келген. Бул туурасында өмүр бою филармонияда эмгектенген залкар комузчу жана акын Чалагыз Иманкулов өзүнүн бир эскерүүсүндө төмөнкүдөй деген:

«1933-жылы өкмөттүн чакыруусу боюнча Фрунзеге келип, артист болуп иштеп калдым. Ошондо Райкан да артист экен. Чамасы жыйырмалардагы жаш жигит. Ар түрдүү ролдорду сахнада эң бир көрүнүктүү аткарат. Адамдардын көңүлүн ача турган күлкүлүү пьесаларды жазып, өзү аткарган ролдору күнү бүгүнкүдөй. Ошончолук жаш болуп туруп, сакалдуу кишилерге шайыр мүнөз менен тентуштарча мамиле кылганы баарыбызды кубандырып, баарыбызды өзүнө тартып турар эле. 1934–35-жылдарда маркум Райкан бизге мугалим болуп калды.

Эң карыябыз Мураталы, анан Молдобасан, Калык, Карамолдо, Актан, Шаршен, Атай, Сейит, Муса, анан мен. Райкандын окуучулары мына ушулар элек. Биз Райкандан кат таанып, сабатыбызды ачтык. Адабият, искусство жолдорун өмүрүнүн

Ч. Иманкулов

акырына чейин үйрөтүп келди» (Иманкулов Ч. *Виздин Райкан, «Ала-Тоо», 1962, № 6, 127-бет*).

Райкандын мына ушундайча эл ырчылары, комузчулары менен дайыма аралаш жүрүүсү анын чыгармачылыгына өзүнүн өчпөс изин калтырды. Ал элдик насаат, термелерге өз алдынча чыгармачылык менен мамиле жасап, аларды ыктуу өздөштүрүп, өзүнүн насыят, термелерин жазды. Бул ырларында акын фольклордогу үгүт, насаат айтуу идеяларын жаны турмуштун, мезгилдин мазмунуна багындырды. Натыйжада Райкандын термелери реалдуу турмушубуздун мазмунуна каныктырылган, арийне, конкреттүү предметтүү, элестүү темалар болуп чыга келди. Акындын «Беттешүү», «Аралаш төкмө», «Кайым айтыш», «Декада жөнүндө сөз», «Жер жөнүндө», «Насыят-терме», «Кыз менен жигит», «Жинди суу» сыяктуу термелери күлкүлүү, ошол эле учурда үгүт-насыяттары таасирдүү чыгармалардан болуп эсептелет.

Акын өзүнө гана таандык куйкум сөздөрдү өз орду менен ыктуу пайдалангандыктан, анын термелери таасирдүү, уккулуктуу, күлкүлүү жана кызыктуу тарбиялык мааниси зор.

Райкан өмүрүнүн акыркы жылдарында өзү чыгармачылык ишин баштаган театр искусствосуна кайрадан кайрылып, бир топ жылдар бою Кыргыз мамлекеттик филармониясында көркөм жетекчи болуп иштеген. Артисттер менен бирге ар жыл сайын гастроль мезгилинде бир нече айлап эл арасында болгон. Элдин турмушу, жаш-карынын жүрүм-туруму, социалдык абалы менен жакындан таанышып, алардын оң-терс көрүнүштөрүнүн күбөсү болгон. Эл ичиндеги, айрыкча жаштар арасындагы моралдык-нравалык жактан учураган терс көрүнүштөргө акын кайдыгер карай алган эмес. Андайлардын зыяндуу жактарын убагында түшүндүрүп, бөгөт коюунун жолдорун издеген. Бул сыяктуу көрүнүштөрдүн ичинен эң эле опурталдуусу, зыяндуусу кийинки учурларда жаш-карынын арасында кеңири тарап кеткени ичкилик ичүү экендигин акын жаземдебей баамдаган. Ошол артисттер менен бирге иштеп жүргөн учурунда бул «оорунун» залалын эл алдында көзмө-көз ашкерелөөнүн жолун издеп, адамдардын жүрүм-турумун, оң-терс сапаттарын көркөм баяндап, аларды он жакка, жакшы жүрүм-турумга, адеп-ахлакка, ак ниет, адамгерчиликке эмгек менен чыгармачылыкка тарбиялоодо жугумдуу таасирге ээ болгон, эл арасында небактан кеңири таралып, жашап келе жаткан дидактикалык чыгармалардын

бири терме ыр формасына кайрылат. Жаңы мазмун, жаңы маанидеги термелерди жаратып, аларды сахнага алып чыгууну ойлонот. Натыйжада «Жер жөнүндө терме», «Жинди суу», «Кыз менен жигит» аттуу термелерин жазып, аларды артист-ырчылардын аткаруусунда эл алдына алып чыккан. «Жинди суу» термесиндеги ичкиликтин зыяндуулугу, андан алыс болуу жөнүндөгү идеялар адабиятыбызда, анын ичинде сатиралык чыгармаларда мурдатан эле орун алып, жазылып келаткан темалардын бири болучу. Бирок Райкандын термесинде бул тема өзүнүн бүтүндөй турум-турпатында толугу менен ачылып, анын ар кандай кырдаалдардагы терс көрүнүшү Райкандын өзүнө гана тиешелүү болгон юмор сатиралык көркөм табылгалар менен шөкөттөлүп, жогорку деңгээлдеги таалим-тарбиялык мааниге ээ болгон.

Терменин башы арактан,
Айланып кетсин тамактан.
Силерге айтып жатамын
Качсын деп жаман адаттан, —

деп башталат.

Акындын айтайын деген ою да, берейин деген идеясы да мына ушул жерде: окуучусун «тамактан айланып кеткен» аракты ичпөөгө, андан алыс болууга, «адатка» айландырып, анын туткунунда калбай таза, кызыктуу өмүр сүрүп, эл-жеринин кызыкчылыгы үчүн кызмат өтөөгө чакыруу.

Райкандын бул термеси элдик терме ырлардан айырмаланып, конкреттүү мазмунга, конкреттүү катышуучу каарманга ээ. Ал каарман жашпы, карыбы, эркекпи же аялбы «жинди суунун» туткунунда калган адам. Мындайынан алып караганда, ошол ичкич адамдын арактын айынан улам төмөндөп чөгүп отуруп, акыры «ит каппайт сени киши деп» деген абалга жетишин, андан кийинки жүрүм-турум, психологиялык абалын, эл-журт, ага-туугандарынын ага жасаган мамилесин сүрөттөө менен терме кадимкидей сюжетке да ээ болуп турат.

Терменин башталышында акын адам баласынын жашоо-тиричилигин, келечек тагдырына оор салака алып келген «жинди суунун» эмне жана кандай нерсе экендигин:

Берметтей болуп жылтылдайт,
Түлкүдөй болуп кылтылдайт.
Бөтөлкөдө жай жатат,
Ичиңе кирсе чандатат.
Жалгыз эмес жинди суу,

Анда ага да бар, ини бар,
Спирт, пиво, виолор,
Ар кимисин билип ал.
Бардыгынын жини бар,
Өздөрүнчө тили бар.

«Жинди суу» акыры эмнеге алып келе тургандыгын,

Эч кимге кылбайт жакшылык,
Жетелеп кетет азгырып –

деп окуучусуна эскертет. Автор эми ошол «эч кимге жакшылык кылбаган» – жинди суу терменин лирикалык каарманын кандайча «жетелеп азгырган», азгыруунун ар кандай баскычтарында адамдын жүрүм-туруму, кулк-мүнөз, психологиясында кандай өзгөрүүлөр болуп отуруп, акыры кандай абалга жетерин зор акындык табылгалар менен көз алдынан өткөрөт.

Мына, «жинди сууну» жаңыдан иче баштагандагы каармандын абалы:

Адеп ичип жүргөндө,
Ойнотот түрдүү гүлдөргө.
Жашчылык ырын ырдатат;
Ай жарык сулуу түндөрдө.

«Жинди суу» өзүнүн «эшигин жаңыдан аттаган» «туткунунун» «алгачкы учурларда көңүлүн оорутпайт, шек билгизбей жымындап», улам өзүнө магниттей тарта берет.

Улам нарылаган сайын
Кез-кезде гана азыраак,
Башың коёт зыңылдап.

Трагедия мына ушул «зыңылдоодон» башталат. Төмөн чөгүүнүн белгилери көрүнө баштайт. «Зыңылдаган» башты дарылоонун айла-амалдарын издөө баскычына өтөт. Анан,

Бир күнү башты жазасын,
Пахмелдин даамын татасын.
Анан түгөнбөс пахмель башталат,
Баш ооруйт кайда качасын?

Мына ушундан кийин «жинди суунун» торуна чалынган каармандын кийинки басып өтүүчү жолу, бардыгына кайыл болуп, иштен да, кызматтан да аша кечип, улууга сый, кичүүгө урматты унутуп, бир туруп жакалап, бир туруп жалынып жүз грамм сураган күндөрү башталат. Терменин таанытуучулук, тарбиялык мааниси «жинди суунун» туткунунун мына

ушул комико-трагедиялык абалын бир жерде калемпир-мурч кошуп, бир жерде ирония-күлкү чакырган сүрөттөөлөрүндө даана ачылат. Акындын мына ушул аракка алдырып койгон тиги каармандын трагедиялык тагдырын сүрөттөөлөрү кээде боор оорутуп, аёо сезиминди чакырса, кээде өзүнүн эркинин боштугунан ошол абалга жетип, бардыгынан кол жууп, «киши деп ит каппай» көчөдө калганына өзү гана күнөөлүү экендигине кыжыр кайнап, жек көрүү сезиминди күчөтөт. Анын тагдырын көрүп отуруп «жинди суунун» эмне экендигин, ал адамды кандай тагдырга алып келе тургандыгын даана түшүнөсүн да, өзүндү андан алыс болууга даярдайсын. Акындын «Жинди суу» жөнүндөгү термесинин тарбия-таалим берүүчүлүк мааниси да, эстетикалык касиети да мына ушунда. «Жинди сууга» алдырып бара жаткан адамдын пахмелден кийинки баскычын акын:

Жолобой калат билгендер,
Алыстайт бирге жүргөндөр.
Бирок арактан өзүң качпайсың,
Жалгыздап сого баштайсың, –

деп түшүндүрсө, андан кийинки тагдырын

Адегенде ал ичкич,
Мекемеден куулат.
Кекиртектен кетет деп,
Ал, кыргызга бүтүн угулат, – дейт.

«Жинди суунун» өзүнүн торуна илингендерди акыр аягында кандай тагдырга туш кыла тургандыгын акын төмөнкү строфаларда ачык да, элестүү да, динамикалуу да көз алдыдан өткөрөт:

Калтыратат колунду,
Ийри кылат жолунду.
Жайдын күнү кийгизет,
Кышындагы тонунду.
Күн кайнаган жайында,
Июль – август айында.
Кийиз өтүк бутунда.
Мына, анык күлкү ушунда.
Суу кечкен теке кейиптенип,
Плацчан коёт кышында.
Батинкесиз, өтүксүз,
Эски галош бутунда.

«Жинди сууга» алдырган адамдын адамдык тагдырын, кебете-кешпирин, психологиялык абалын мындай даана тартуу турмушту терең өздөштүрүп, анын урунт жерлерин ылгай алууга кудуреттүү таланттардын катарында сатирик-акын Райкандын өзүнө гана таандык орду бар жана бул эч кимди, эч качан кайдыгер калтырбайт. «Жинди суу» эркек-аялды, жаш-карыга ылгабайт. Ал бардыгын азгыра алат. Ошондуктан акын термесинде:

Айтайын сөздү баарыңа,
Салгыла кулак жабыла.
Жарашпайт экен ичкилик,
Айрыкча, көгала сакал карыга, —

деп жашы келип калганын эсинен чыгарган, аракка жеңдирип койгон карыны,

Айтылуу сулуу келиндин.
Көрөсүң көркү кеткенин.
Өзүнчө туруп кейийсиң,
Көргөндө мастын өпкөнүн, —

деп, өң-алеттен, кебете-көрктөн ажыраган келинди сүрөттөө менен ар бир адамды андан алыс болууга чакырат.

Акын болсо үнүн жейт,
Жаштын терип гүлүн жейт.
Чечендердин сөзүн жейт.
Сөзүнөн кийин өзүн жейт.

«Жинди суу» кимди болсо да кор кылат, бараткан ак жолунан адаштырып, өмүрдү трагедия менен аяктатат.

Ит каппайт сени адам деп,
Кыз сүйбөйт сени жаман деп,
Милицияда жатасың
Штраф кайдан табам деп.

Адам өмүрүндө мындан өкүнүчтүү, мындан кайгылуу эч нерсе жок. Өмүр адамга бир гана келет, аны гүлдөтүү же соолутуп алуу өзүндөн.

Жаралып эки келбейсиң,
Жаркыраган ааламга.
Акылын, уят, ар, намыс,
Чоң касиет адамга.

Ошондуктан, ар бир акыл-эстүү адамдын жашоодогу парзы, милдети адамдык сапаттан ажыраткан «Жинди суудан» алыс болуп, адептүүлүктү, тазалыкты сактоо.

Буйрук эмес жолдоштор,
Бул силерге айткан өтүнүч.
Эсинде болсун замандаш,
Ичкилик арты – өкүнүч, –

деп корутундулайт акын өзүнүн термесин. Турмуш тажрыйбасынан, жашоодо кездешип жаткан көрүнүштөрдөн иргелип алынып, таалим-тарбиялык зор мааниге ээ болгон Райкандын бул термеси жогоруда белгиленгендей, адамды моралдык тазалыкка үндөөдө, «жинди суу» сыяктуу адам өмүрүн өкүнүч менен аныкталуучу зыяндуу көрүнүштөн алыс болууга чакырууда дайыма актуалдуулугун жоготпой турган чыгарма болгондугу менен кыргыз адабиятынын тарыхында өзүнүн ордун жоготпойт.

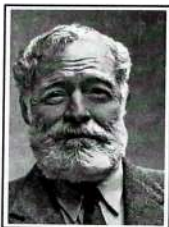
СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Р. Шүкүрбековдун өмүр таржымалы жана чыгармачылыкка кадам ташташы.
2. Кыргыз драматургиясындагы комедия жанрынын жаралуу, өнүгүү мезгили жөнүндө айтып бергиле.
3. Р. Шүкүрбековдун сатиралары.
4. Райкандын термелери. «Жинди суу» деген термесин толук окуп, талдагыла.
5. «Жер жөнүндө терме» деген чыгармасы боюнча өз оюна айткыла.

БАТЫШ КЛАССИКАСЫНАН

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

(1899–1961)

Американын дүйнөгө белгилүү жазуучусу Эрнест Хемингуэй 1899-жылы 21-июлда Чикагонун жанындагы Оук-Парк деген чакан шаарчада врачтын үй-бүлөсүндө туулган. Жаш Эрнесттин балалык чагы ушул шаарчада өтөт. Энеси жашоо турмушунда динчил-мещандык салтын бекем сактаган адам болгон экен. Ал эми атасы болсо, аны өтө жаш кезинен эле балыкчылык кесибине үйрөтөт. Балык уулоо ушундан баштап Эрнест Хемингуэйдин эң бир сүйгөн кесибине айланат.

Адабий эмгектерди жазуу иши эрте ойгонот. Мектепте окуп жүргөндө эле Эрнест Хемингуэй мектептин журналында кызмат өтөй баштайт. Балким бул нукура адабий чыгармачылык эместир, бирок ошондой болсо да мектептин журнал ишине катышуу жаш өспүрүмдүн ички мүмкүнчүлүктөрү бар экенине далил болот.

Э. Хемингуэй өзүн жаш кезинен дене тарбия жагынан ар түркүн көнүгүүлөргө, машыгууга даярдаган күчтүү адам болот. Ал турмак бир учурда бокс спортуна да кызыгат. Ар түрдүү спорттук жарыштар, испандыктардын бука челиштирүү ойну жана башкаларга кызыгуусу анын чыгармачылык максаттарына да байланыштуу болот. Кийинчерээк ушул кесиптеги адамдардын образын сүрөттөө аркылуу Хемингуэй дегеле адамдын табияты эмнеге жөндөмдүү экенин, ал кандай кыйынчылык сыноолорго чыдай ала турганын таанып-билүүнү максат коёт.

1917-жылы мектептеги окууну бүткөндөн кийин, Канзас-Канзас-Сити шаарына келип, «Стар» деген гезитте репортёр болуп иштейт. Ушул гезиттин беттеринде Хемингуэйдин журналисттик ишмердиги башталат. Журналисттик машыгуу бул чындай келгенде жаш автордун адабий чыгармачылыгынын башталышы десек да болот. Ушул учурда ал көркөм чыгармаларды көп окуйт, жазуучулук ишке баш-оту

менен берилип, биротоло ошол кесипке багыт алат. Стендаль, Флобер, Бальзакты окуйт, орус адабиятынан Тургенев, Толстой, Гоголь, Достоевскийди терең изилдеп, окуп чыгат. Кандай гана чоң жазуучу болбосун, анын чыгармачыл жолу кантсе да өзүнөн мурдагыларды үйрөнүп, өздөштүрүп, алардын улуу салтын жаны турмуштук шарттарда өзүнчө улантуудан башталат. Мына ушул жагдайда Э. Хемингуэйдин орус адабиятына, атап айтканда, Толстой менен Достоевскийдин чыгармачылыгына бөтөнчө көңүл бөлүшү кокусунан эмес. Анткени, орустун бул улуу жазуучулары бардык мезгил үчүн көркөм чыгармачылыктын өзүнчө бир түбөлүк мектеби болуп кала берет.

Көп узабай америкалык чоң журналдар Эрнест Хемингуэйдин аңгемелерин жарыялай баштайт. Бирок анын дүйнөлүк адабий даңкы 1926-жылы жарыяланган «Күн да чыгат» («Фиеста») деген биринчи романынан улам башталат. Мына ушундан баштап Америка адабиятынын тарыхына ашкере таланттуу, өзүнчө көз карашы бар зор жазуучу келгени айгине болот.

Көркөм чыгармачылыкка, адабий ишмерликке бүтүндөй берилген Э. Хемингуэй роман артынан роман, көп сандаган аңгемелерди жана макалаларды жаратат. Ал бир орунда турбайт, дүйнөнүн төрт бурчун кыдырып жашоого умтулат. Аны кадыресе спорттон баштап, не бир адамдык трагедияны жараткан согушка чейин баары кызыктырат.

Көп нерсени көрүп, көптү билүүгө аракеттенген жазуучу Италияда болот, Францияда жашайт, Испанияны өз жериндей сүйүп, кайра-кайра барат, Африканы кыдырат, атактуу Климанджорону көрүп чыгат. Барган-көргөн жери бекер калбайт, жазуучу ал жөнүндө сөзсүз кандайдыр бир чыгарма жаратпай койбойт. Натыйжада, дүйнөлүк окуучунун колуна Э. Хемингуэйдин ааламга даназалуу «Кош, түбөлүк куралым» («Прощай, оружие»), «Бар туруп жок» («Иметь и не иметь»), «Конгуроо кимдин жаназасына кагылууда» («По ком звонит колокол») деген романдары жана көптөгөн аңгемелери, очерктери келип тиет.

Табиятынан тынчы жок жаралган адам, анын үстүнө такай адабий изденүү жай алдырбаган Э. Хемингуэй дүйнөнү кыдыруу саякатын тынымсыз уланта берет. Мына ушундай бир саякат учурунда Конгого бараткан жолдо 1954-жылы спорттук самолётто катуу кырсыкка учурайт. Ырас, аман-эсен калат,

бирок ооруга чалдыгат. Жеринен саламаттыгы мыкты адам кадимкидей эле жашап, кадимкидей эле чыгармачылыгын уланта берет. Бирок, 1961-жылы Гаванадан (Куба) мурда жашап жүргөн американын Айдахо деген штатындагы Кетчем деген шаарчага кайрадан кайтып келет. Ушул жылы 2-июль күнү Эрнест Хемингуэй өзүнүн мергенчилик мылтыгы менен өзүн-өзү атып өлтүрөт.

Эрнест Хемингуэй 1954-жылы дүйнөдөгү эн мартабалуу Нобель сыйлыгына татыктуу болгон.

«Чал жана дениз» повести. – Жазуучунун бул чыгармасы 1952-жылы америкалык «Лайф» деген журналга жарыяланган. Повесттин негизине автор өз башынан өткөргөн, өзү жакшы билип, бетме-бет көргөн окуялар алынган. 1948-жылдан баштап ал Гавананын жанындагы Финка-Вихия деген жерде жашап калат. Бул жер негизинен балыкчылардын жери экен. Э. Хемингуэй балык улоону кумарлануу менен жакшы көргөн. Ал жөн эле жакшы көргөн эмес, балык улоонун ар түркүн кырдаалдарына, күтүлбөгөн не бир шумдук окуяларына чыдап, баштан өткөргөн. Кубанын ушул жеринде жашап турганда ал чыгармачылыктан бошой түшкөндө карапайым балыкчылар менен күн өткөргөн, ангемелешкен, алардын турмушуна, ички дүйнөсүнө терең кирип, үйрөнүүнү милдети катары сезген. Мына ушул турмуштун жана өз башынан өткөргөн окуялардын негизинде Э. Хемингуэй өзүнүн «Чал жана дениз» деген повестин жазат.

Орустун жана дүйнөлүк адабияттын көрүнүктүү сынчылары бул чыгармада сүрөттөлгөн чал менен балыкты аллегория (каймана мааниде) катарындагы образ деп эсептешет. Ушул маселе боюнча, б. а. чал менен балык аллегориябы, же кадимки эле балыкпы деген маселе боюнча жазуучу өзү мындай деп жооп берет: «Мен чыныгы эле чалды жана чыныгы эле баланы, чыныгы эле денизди жана чыныгы эле балыкты, чыныгы эле акулаларды сүрөттөөгө аракеттенгем. Эгерде мен буларды жетишерлик түрдө жакшы жана туура бере алган болсом, анда алардын ар кандай мааниде талкууланышы толук мүмкүн».

Көрүнүп тургандай, Э. Хемингуэй өзү повесттеги сүрөттөлгөн турмуштук кырдаалды ар кандай мааниде талкууланышына, б. а. чыныгы чал жана чыныгы балык катарында да, ошондой эле каймана аллегория түрүндө да талкууланышына эч каршы эмес. Анда бул повесть эмне жөнүндө, маселенин манызы ушунда.

«Чал жана деңиз» деген повестте Сантьяго деген кубалык балыкчы менен Маноло деген кубалык жаш баланын турмуш тагдыры баяндалат. Сантьяго жалгыз жашайт, ушул баланы жардамчы катарында алып жүрүп, балыкчылык кесибине үйрөтөт. Чал акыры 84 күнү катары менен деңизге чыгып (Гольфстримге), 84 күнү тең эчтеке кармай албай келет. Мунун кырк күнүн ал бала менен өткөрөт. Ар бир жолу чал менен баланын куру кол кайтканын көргөн баланын эне-атасы чалдан үмүтүн үзүп, эми баланы чалга кошпой жалгыз жибере баштайт. Бирок баланын боору ачыйт, кантсе да картайып бараткан арыкчырай адамды аяйт, ага колунан келген жардамды бергиси келет.

Повесттеги мына ушул окуя башталып жаткан күнү бала өзү жакшы көргөн чалга жардам берүү үчүн, балыкчылыкка бирге баргысы келет. Бирок, чал болбой коёт. Анткени, өткөн сексен төрт күндөгүдөй дагы жолум болбой калабы деп коркот. Ошентип бул ирет дагы Сантьяго балык улоого жалгыз чыгат.

Жазуучу окуяны атайы ушундайча өнүктүрөт. Анткени анын чыгармаларынын каармандары көбүнчө күтүлбөгөн кыйын, татаал турмуштук кырдаалдарга кездешет, өзүнүн эмнеге жана кандай бийик максаттарга жарактуу экенин ошондой оор абалдарда далилдешет жана бекемдешет. Балыкчы Сантьяго чал да ошондой каармандардын катарына жатат.

Бул жолу балык улоого жалгыз чыккан чал, балким өмүр бою жолукпаган, дегеле күтпөгөн окуяга кездешти. Сексен төрт күн жолу болбой кур кол кайткан чалдын болот кайырмагына бул жолу кадимкидей эмес балык келип илинди. Чал муну адегенде байкаган жок.

Болот кайырмактарга тизилген сардиналарды жеп жаткан балыкты сезип ичинен кубанып жатты. Бирок, кайырмактарга илинген балыктын оордугу, салмагы барган сайын туюлуп, кыраакы чал бул өзүнчө бир жаралган зор балык экенин ачык түшүнө баштады. Дал ушул минутада ал баланын жалынып суранганына карабай, кошо ала келбегенине катуу өкүндү, анткени дал ушул учурда баланын бирден-бир жардамы тиймек.

Жазуучунун көрсөтөйүн деген негизги максаты да ушул болчу. Чалды дал ушундай эң кыйын абалга калтыруу. Эми мына ушул бырышып бүткөн арыкчырай адам өзүнүн бүткүл балыкчылык өнөрүн, б. а. ал өзү эмнеге жөндөмдүү, кандай бийик ишке жарактуу экенин далилдеш керек эле. Ошентип

учу-кыйры билинбеген улуу деңизде сүзгөн бир кайыкта бир чал жана чалдын кайырмактарына түшүп калган кандайдыр бир тири укмуштуу зор балык.

Мына ушул картайып бараткан адам менен зор балыктын ортосундагы айыгышкан күрөш үч күнгө созулат. Үч күн бою күнү-түнү балык моюн бербей, бирок болот кайырмактардан кутула албай сүзүп жүрдү. Сүзүп жүргөндө да өзүнүн артынан кайыктагы чалды өзү каалаган тарапка сүйрөп жүрдү. Кайык сүйрөлүп жүрдү, бирок чал багынган жок, көздөгөн максатынан чегинген жок. Жалгыз максаты, кантип болсо да балыкты өлтүрүп, кайыкка байлап жээкке сүйрөп кетүү болчу. Дал ушул максат үчүн, бир жагын кармаса, бир жагы бошоп кеткенине карабастан, өчөшкөндөн-өчөшүп кандуу күрөшүн уланта берди. Мына ушул айыгышкан күрөштө дапдаана ачыкка чыккан картаң адамдын нукура балыкчылык өнөрүн Эрнест Хемингуэй өзүнүн повестинде ийне-жибине чейин калтырбай толук түрдө, билгичтик менен өтө ынанымдуу сүрөттөйт.

Мына ушул картаң адам укмуштай зор балык менен болгон дегеле тең эмес, дегеле барабар эмес таймашында жанында бала жок экенин канча жолу эстеп, канча жолу өкүндү. Ошентсе да ал «адам картайганда жалгыз калбоо керек. Бирок, баары бир ал акыры сөзсүз түрдө жалгыз калат» деген жыйынтыкка келет. Көрсө, мына ушул жалгыз калгандык адамга кайрадан күч берет экен, тайманбай акырына чейинки күрөшкө чакырат экен. Мына ушул жалгыздыктан келген күч, кайрат менен чал кантсе да үчүнчү күндүн акырында зор балыкты жеңди. Акыры өлгөн балыкты кайыкка байлап, өзүнүн жээгин карай жөнөдү. Жээк албетте, алыс калган.

Мына ушул жерде чал үчүн күтүлбөгөн, мурдагыдан да коркунучтуу, мурдагыдан да каардуу окуя башталды. Алыстан жыт сезген акулалардын тобу жете келишип, өлгөн балыкты талап киришти. Балыкчы үчүн бул өлүмгө тете катуу сокку болду. Анткени өлгөн балык кандай күч, кандай эрдик менен табылган ушул чалдын гана жеке дүйнөсү, жеке мүлкү. Сексен төрт күндөн кийин колго араң тийген ушул даяр оокатты, даяр мүлктү акулалар жолдон чыга калып талап жатышпайбы. Муну менен балыкчы чал эч качан келише алмак эмес.

Эгерде акулалар адегенде бирден, же экиден келсе, күрөштүн аяк ченинде алар тобу менен, үйрү менен келе баштады. Жээкке жеткенге чейин зор балыктын такыр мүлжүгөн скелети гана калды. Чал ошого чейин өзүнүн ажал оозундагы күрөшүн

токтоткон жок. Ал биринин артынан экинчисин өлтүрүп, же жарадар кылып жүрүп отурду. Бул жашоо, турмуш үчүн болгон аёосуз күрөш болчу. Ошондуктан мындай күрөштөн улам повестте эң сонун айтылгандай: «Адам жеңилиш үчүн жаралган эмес, адам адамды өлтүрүп жок кылууга болот, бирок аны жеңүүгө болбойт деген жыйынтык өзүнөн-өзү чыгат. Көрсө, повесть ушу жөнүндө, адамдын жеңилбестиги жөнүндө экен.

Адамдын жеңилбестик идеясын сүрөттөө, ал кандай гана кыйын күндө калбасын, кандай гана азап-тозокторду тартпасын Эрнест Хемингуэйдин бүтүндөй чыгармаларынын негизги мазмунун түзөт.

Ал өзүнүн жазуучулун милдетин жана түпкү максатын ачык түшүнгөн. Ушул мааниде Э. Хемингуэй кандайдыр бир партияга өтүп алып, ошол партиянын кызматын аткаруу аркылуу мансаптарга жетишкен жазуучулар менен эч качан келише алган эмес. Мындай жазуучуларды ал өз кесибинин чыккынчысы катарында эсептеген. Э. Хемингуэй өмүр бою эч кандай партияга өткөн эмес. Ал бир гана бийик максатка – адам жөнүндө нукура чындыкты айтууга өмүр бою кызмат кылган. Мына ошондуктан ал XX кылымдагы улуу жазуучулардын катарында ардактуу орунда турат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР:

1. Э. Хемингуэйдин өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө башка китептерден таап, толуктап айтып бергиле.
2. «Чал жана деңиз» деген чыгарманы окуп чыккыла, чыгарманын негизги идеясы кайсында экен?
3. Бул чыгармадагы жазуучунун сүрөттөө чеберчилиги эмнелерден көрүнөт?

МАЗМУНУ

ХІХ–ХХ КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ КОЛ ЖАЗМА АДАБИЯТЫ.....	3
МОЛДО НИЯЗ.....	8
НУРМОЛДО.....	15
МОЛДО КЫЛЫЧ.....	23
ТОГОЛОК МОЛДО.....	40
ОСМОНААЛЫ СЫДЫКОВ.....	51
БЕЛЕК СОЛТОНОВ.....	55
КАЗЫБЕК МАМВЕТЕМИН.....	63
КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНЫН ЖАРАЛЫШЫ (1919–1924).....	69
КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТЕЛЧИГИШИ (1925–1929).....	81
КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ.....	90
КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ СОГУШКА ЧЕЙИНКИ МЕЗГИЛДЕ (1930–1940).....	103
М. ЭЛЕБАЕВ.....	124
А. ТОКОМБАЕВ.....	149
Ж. ТУРУСБЕКОВ.....	178
К. МАЛИКОВ.....	198
Ж. БӨКӨНБАЕВ.....	213
К. ЖАНТӨШЕВ.....	229
УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖАНА АНДАН КИЙИНКИ	
МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ (1941–1959).....	250
К. БАЯЛИНОВ.....	269
А. ОСМОНОВ.....	306
М. АЛЫБАЕВ.....	323
Р. ШУКУРБЕКОВ.....	343
БАТЫШ КЛАССИКАСЫНАН.....	354
Э. ХЕМИНГУЭЙ.....	354

Окуу китеби

Асаналиев Кеңешбек, **Байгазиев Советбек**,

Жигитов Салижан, **Иманалиев Киреше**

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

Орто мектептердин 10-классы үчүн окуу китеби

Ондолуп, толукталып, төртүчүнчү басылышы

Редактору *Кенжеш кызы Жылдыз*

Сүрөт редактору *И. Васильев*

Корректору *Р. Сакелова*

Компьютердик калыпка салган *Ж. Керимбаева*

Басууга 27.03.2013-ж. кол коюлду. Кагаздын форматы 60 x 90^{1/16}.
«Мектеп» ариби. 22,5 учёттук басма табак. Заказ № 66. Нускасы 50 300

«Инсанат» басмасы

720040, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ж. Бөкөнбаев көчөсү, 99

«Полиграфбумрессурсы» ЖЧК

720011, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., А. Сүйүнбаев көчөсү, 144/23

